Милан Стојановић

ИСТОРИЈА СРПСКО-РУСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА ОД XVIII ВЕКА ДО ДАНАС

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Весна Башић, архивски саветник

Рецензент
Др Жарко Димић

Дизајн корица
Павле Бајазет

Корице
Слике Мире Маодуш, из циклуса „Ћирилица”

© Copyright: 2022, Архив Војводине

Милан Стојановић

ИСТОРИЈА СРПСКО-РУСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА ОД XVIII ВЕКА ДО ДАНАС

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2022.

„Нека сећања на храбре Русе који су пали за Србију послуже као веза братске љубави двају народа, тако блиских по крви и вери.”

Ф. М. Достојевски

ПРЕДГОВОР

Српски народ вековима говори о братским Русима, тражећи помоћ од њих у свим ратовима и позивајући се на руски народ као на заштитника православља. Међутим, последњих година су се појавили поједини гласови против руског пријатељства, чак негирања било каквих добрих односа са Русијом и руским народом. Историја српско-руских односа прилично је дуга, сеже још у средњи век, првенствено заснована на православној вери и словенској крви. Данас нису само те две компоненте које повезују два народа. Осим духовности и традиције, која је прилично блиска, те језика којег скоро сви словенски народи добро разумеју, постоје политички односи који нису били увек тако добри. Анализирајући политичке односе двају народа, приметићемо да су често били врло лоши, а последњих сто педесет година одређени елементи српског народа отворено су окренули леђа Русији тражећи помоћ и пријатељство на Западу.

Шта је то што тако веже, али и тако раздваја Србију и Русију у политичким односима? На то питање немогуће је дати једноставан одговор. Многи научници, писци, филозофи, писали су томове књига покушавајући да дају одговор или макар појасне одређене проблеме који су се појавили. У описивању српско-руских политичких односа, осим два наведена фактора, Срба и Руса, увек постоји још један – западни. Тако је одвајкада било, те ће тако остати све док постоје Европа и политика. Немогуће је објаснити историју политичких односа Србије и Русије, без неукључивања западних сила. У објашњавању српско-руских политичких односа, посебну пажњу, макар једноставну, морамо посветити односима Србије са западним силама, јер је Запад вековима снажно утицао на политику српског народа, његов државни и национални интерес. У односима Србије и Русије, западне силе су редовно имале утицаја, више снажног, него слабог. Не постоји

ниједан политички догађај на Балкану, међу српским народом у последњих три стотине година, да се није умешала нека западна сила.

Због свега наведеног, у описивању историје српско-руских политичких односа, не може се избећи појашњење историје политичких односа са западним силама. На судбину српског народа редовно су утицали Велика Британија, Аустрија (касније Аустро-Угарска), Француска, Италија, Немачка и у новије време Сједињене Америчке Државе, а све заједно настојале су да сруше добре српско-руске односе. Свака велика сила имала је и имаће у будућности утицаја на Балкан, због својих сопствених интереса, јер је Балканско полуострво на раскршћу светова, геостратешки одвајкада важан простор, око којег су се отимали скоро сви европски народи кроз историју. Тако је судбина довела Србе на Балкан и одредила им да се стално налазе на ваги, покушавајући да заштите своје интересе и одбране се од насртаја многих великих сила. У тим покушајима одбране српских интереса, српски народ је пронашао Русију као свог заштитника. То није само пуко веровање у руски народ као пријатељски, братски, већ искрено убеђење да је Русија заштитник српског народа, који се налази на европској политичкој ветрометини. Истина да је Русија далеко, можда исувише далеко да често помогне свим средствима, а то је историја показала више пута, но немогуће је одустати од тог пријатељства, јер другог Срби никада неће имати.

Ако изузмемо народно одушевљење Русијом, православљем, крвљу, језиком и традицијом које спаја два народа, остаје само огољена политика без које, на жалост, не може опстати српски народ. Историја јасно показује све политичке односе српског и руског народа. Али исто тако нам та историја указује да су се у те односе мешали западни фактори, мање тајно, а више отворено, да сруше те односе и докажу да су Руси истински српски непријатељи, који желе да поробе Србију и српски народ. Али тога нема у историји. Не постоји ниједан документ који би указао на тако нешто, нити постоји једна историјска чињеница на коју би се историчари могли позвати, а која би потврдила да су Руси икада имали намеру да подјарме српски народ. Русија никада није ратовала против Срба, никада није бомбардовала, слала у логоре, стварала колоније на Балкану или некакве губерније, које често чујемо од разних домаћих и западних политичара. Шта онда остаје?

Српско-руски односи и поред велике љубави српског народа према Русији, често су били врло лоши, међутим, као што ће се видети

читајући историјске факте, разлог томе нису били Руси, већ Срби. Морамо једном признати да смо за лоше односе са Русијом, много пута у историји, криви само ми. Прихватајући западне идеје последњих сто педесет година, западни систем вредности, западну културу, политичке односе, материјализам, многи српски владари и политичари са својим ускостраначким интересима, а не државним и националним, окренули су леђа Русији, опчињени западним силама, те покушавајући да Србију на мала врата увуку у „западни свет", у којем српски народ по свом православљу, традицији и уверењу, никада није припадао. Тако су поједини српски владари и политичари добијали помоћ од западних сила, а када би се народ окренуо од Запада, онда би западне силе ратовале против Срба, отимале територије, уништавале сваку идеју да српски народ живи у једној држави на Балкану. Управо идеја да српски народ живи у једној држави, уједињен око једног владара, нису дозвољавале велике силе и ако само погледамо начине на које су западни центри радили у циљу разбијања српског идентитета и уједињења на Балкану, видећемо исту матрицу од XVIII, XIX, XX, чак XXI века. Сваки глас који би поменуо јединство српског народа, био би проглашен за клерофашистички, ултранационалистички и слично. Српски народ је од западних пријатеља поробљаван, слат у логоре, бомбардован, негиран као народ, отимани су му језик, вера и писмо. Тако су радили Аустрија (Аустро-Угарска) и Турци, те сви они који су наследили Беч на овим просторима са својим сопственим интересима, које су по сваку цену желели да прикажу као за добробит свих балканских народа. Циљеви су остајали исти, само се оружје и медијска кампања мењали, сходно времену.

Зато је немогуће изоставити западни утицај на српско-руске политичке односе. Ти односи српског народа са Санкт Петербургом и Москвом развијани су вековима и мора се признати, доста дуго једни о другима нису знали ништа или тек врло мало, више у легендама и митовима, него што су постојале стварне чињенице. Тако су срамежљиво успостављани политички контакти у XVIII веку, да би током XIX века почела да се развија идеја руске помоћи око аутономије Србије, да би се подигло на већи ниво до независности Србије 1878. године, до потпуне љубави руског цара Николаја II према Србији, коју је он јавно више пута изрекао, те да иако неспремна за рат, Русија стане на српску страну 1914. године. Управо је период 1914–1918. за сва времена учврстио српско-руске односе. Крв која је пала тих година, не сме бити

избрисана из српског сећања, јер је због Србије побијена руска царска династија Романов, она иста која је стала у заштиту Србије и српског народа 1914. године, када је српском народу запретио потпун нестанак са политичке мапе. Можемо говорити пре тог времена на један или други начин о српско-руским односима, о окретању леђа од стране српских кнежева, краљева и политичара, али након 1914–1918. године, српски народ нема права да помисли о Русији као о држави која жели да уништи Србију или од ње направи колонију. Зато када се говори о Русији, ниједан Србин не сме говорити против без указивања на историјске чињенице. Русија је само једном радила против Србије а у корист Бугарске, те 1878. године, али никада након тога више нису покушали да се супротставе српским интересима. За ту 1878. годину, руски министар спољних послова је јавно признао српским дипломатама 1910. године да су погрешили. Немогуће је поставити некакав однос колико су западне силе биле неправедне према Србима само у последња три века. Ако су Руси једном погрешили, колико пута је погрешио Запад?

Овде није намера аутора да одврати Србију од Запада у данашњим политичким односима, већ да покаже историјске политичке односе српског и руског народа, са мањим и већим навођењем чињеница српских односа са појединим западним силама, јер као што је већ наведено, немогуће је објашњавати српско-руске политичке односе без помињања западних сила. Ако је историја учитељица живота, онда би само поглед на последња три века у односима српског народа са свим великим силама, могао да нам укаже на неке чињенице, на неки правац којим би путем могли да кренемо у будућности. Ако је српско опредељење у XXI веку да се окрене Западу и ако је то жеља већине српског народа, то не значи да одмах заборавимо на јединог правог пријатеља међу великим силама, на државу која је сву помоћ пружала много пута, не само у наоружању и дипломатски, већ војно, новчано, у храни, медицинској опреми, али пре свега у добровољцима. Колико је само руских добровољаца од 1804. до данас дало животе за српски народ и сахрањено на Балкану, далеко од своје куће, у свим ратовима које су Срби водили за своју слободу? Они се нису пријављивали да дођу на Балкан због новца или из неке друге користи, већ да истински помогну братском народу који се мучи да избори слободу. Тамо далеко у Санкт Петербугу, Москви и другим руским градовима, они су се окупљали, вођени срцем према братском-православном српском народу, а они који нису могли да ратују, сакупљали су различиту помоћ, која је редовно

долазила у свим ратовима на Балкану. Дати живот за народ који је хиљадама километара далеко од тебе, то може само искрена љубав према том народу. То су крв и православље које спајају вековима. Срби немају права да забораве на руске жртве за српску слободу, већ да негују традицију и одају почаст. Међутим, сувише лако заборављамо много ствари. Како је рекао некадашњи генерални секретар НАТО-а, Весли Кларк „бомбардујте Србију, српски народ ће и овако заборавити", на жалост јесте истина. Срби сувише лако заборављају своју историју, одушевљено прихватају туђу, због чега данас и губимо свој језик, писмо и идентитет широм Балкана. Сувише лако се одричемо традиције у корист нечег новог, наводно савременог, иако ниједан народ у Европи не заборавља своје, већ чврсто негује своју традицију.

Ова књига је један мали покушај, без посебних удубљивања у историјске датуме и навођења детаљних имена и учесника у догађајима, објашњења политичких односа српског и руског народа, првенствено користећи српску литературу, са нешто мало иностране. Ово је покушај да се са српског гледишта посматрају политички односи у последња три века на Балкану, а који су имали снажног утицаја на развој српског народа. Првенствено је то политички однос српског и руског народа, али са одређеним освртом на утицај западних сила. У тим испреплетаним односима, могу се видети сви фактори који су помогли или одмогли да се српски народ на ширем балканском подручју уједини или онемогући у остваривању својих циљева.

Можемо ми мрзети или волети Русију и Запад, али у објашњавању историјских чињеница, важно је бити објективан. Ту не смеју постојати емоције, већ истина. Истина је често била груба у српско-руским политичким односима, али важно је показати што је могуће више. Не смеју се прећутати разлози зашто је било лоше или добро у тим односима. Такође је важно навести и када су нам западне силе помогле, јер је само то одлика објективности. Писати о Србима и Русима у данашње време у Србији, изузетно је тешко, не због недостатка чињеница, напротив, већ због политичких односа у којима се данас налазимо. Међутим, сагледавајући шире, приметићемо да су се српски историчари у сличној ситуацији налазили и ранијих векова, тако да немамо права данас да на неке ствари прећутимо, већ управо да укажемо и објаснимо мање упућеном читаоцу тачне чињенице.

У овој књизи се налази само мало откривених докумената у односима Србије са Русијом и Западом, а колико још има неоткривених

чињеница које чекају да се у неко догледно време отворе у архивама. Много ствари ће тек бити написано у будућности, али за сада, на основу тренутне грађе, можемо направити јединствену слику односа из периода од XVIII века до данас. Надам се да ће читалац видети ту слику из ове књиге и разумети све проблеме које су пратиле односе међу државама.

Ниш, октобар 2021. *Аутор*

СРБИ У XVIII ВЕКУ

Српски народ се на почетку XVIII века нашао у двема државама, Аустрији и Османском царству, које су Мировним уговором у Карловцима 26. јануара 1699. године договорили границу на Тиси и Дунаву до ушћа Босута у Саву, те дуж Саве до Уне. Тако је велики број Срба остао на простору Бачке, Срема, Славоније, Барање у Аустрији, док је јужно припадао Османском царству. Та подела ће имати великог значаја за целу каснију историју српског народа.

Иако се верује да су Срби подигли први устанак тек 1804. године, заправо много пре овог датума је било различитих устанака и покушаја да се збаци турска власт. Побуна је било на читавом простору где је живео српски народ још током XVI и XVII века, од Србије, преко Босне, Херцеговине, Далмације, Црне Горе, иако је баш у Босни и према Далмацији било много турске војске на граници са Аустријом и Венецијом. Побуна је било због претеране корупције, пљачке и насиља, а када су Турци наредили одлазак босанских трупа према Русији 1711. године, народ је искористио прилику те се подигла велика буна. Још док је трајао Руско-турски рат, пуковник Михаило Милорадовић, изасланик руског цара Петра I Великог,[1] стигао је међу црногорска, брдска и херцеговачка племена са намером да их подигне на велику побуну против Турака и тако ове одврати од рата са Русијом. Милорадовић је потомак старе херцеговачке породице Храбрен-Милорадовић,[2] који је 1707. године искористио прилику, посетио и даривао манастир Житомислић,

[1] С. Богоявленский, Из русско-сербских отношений при Петре Первом, Вопр. Истории, 8–9, Москва, 1946; А. Л. Нарочницкий, Н. Петрович, Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.: документы, Москва 1984.

[2] Ј. Дучић, Сава Владисавић, Питсбург 1942; В. Богићевић, Властеоска породица Милорадовић-Храбрених у Херцеговини, ГЗМ, Н. С. VII, 139–160, 1952.

који је био задужбина његове породице. Почетком јула 1711. по налогу руског цара, Милорадовић се искрцао на Грбљу и прочитао племенима цареву грамоту о подизању устанка. Истина, устаници су покушали да побуне читав народ на ширем подручју, али након пораза са турским градским посадама, народ је почео да се повлачи, те су од планиране велике побуне остали само мали окршаји у Босни. Убрзо су Руси доживели пораз на Пруту, након чега је руски цар морао да потпише мир, док је за то време Милорадовић боравио на Цетињу и у Дубровнику, да би се 1712. године вратио у Русију. Турци су након рата са Русима, као знак одмазде, срушили манастир на Цетињу и натерали племенске вође на покорност. Када је 1714. године избио рат између Турака и Венецијанаца, српски народ је опет устао на побуну.[3]

Долазак Милорадовића у Црну Гору 1711. године,[4] била је прва руска политичка мисија на Балкану према српском народу са којим ће почети у каснијим деценијама да се развијају односи двају народа, а Русија све више да се интересује за Балканско полуострво и Србе да посматра као своје заштитнике.[5] Руски двор је по први пут одлучио 1710. године да подигне Србе на Балкану против Турака, те је ради тога у Црну Гору и Боку которску послао двојицу Срба који су радили у служби Русије. Први је био Милорадовић, а други капетан Лукачевић, који су донели царску грамоту владики Данилу[6] и његовом брату Луки. Русија је на почетку XVIII века тек успостављала контакт са православним народима на Балкану и у рату против Турака покушала да их искористи тако што би они подигли устанак и смањили непријатељски притисак на Русију. С друге стране, православни народи су очекивали да ће их Русија одмах ослободити, али политичке околности тога времена, још увек нису омогућавале руском цару да крене у такву акцију на Балкану. Када је Милорадовић прочитао царску грамоту, црногорска племена, Херцеговци и Бокељи напали су Грахово, Гацко,

[3] Историја српског народа, Срби у XVIII веку, четврта књига, први том, Београд 1994, 29 (У даљем тексту: ИСН, Срби у XVIII веку).

[4] Црногорско-руски односи 1711–1918, књ. 1, Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX вијека – Черногорско-русские отношения 1711–1918 г., том 1, Русске архивне документи о Черногории (конец XVII в. и средина XIX в.), Подгорица–Москва 1992.

[5] Р. Л. Веселиновић, Српско-руске везе крајем XVII и првих година XVIII стољећа, у: „Југословенске земље и Русија у XVIII веку", Београд 1986.

[6] Г. Станојевић, Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње 1955.

Никшић, Спуж и Требиње, али без успеха, те су Турци врло брзо сломили сваку побуну. И Милорадовић је остао без новца, те је тражио од племенских главара, због чега су они почели презриво да гледају на њега. Османско царство је након победе над Русима, сву пажњу усмерило на устанике и као освету 1712. године[7], покорило поједина племена уз велика насиља. У јесен 1714. године Турци су извршили још суровију одмазду.

Владика Данило је писао руском цару, тражећи помоћ и стављање под руску заштиту, чак је одлучио да лично оде цару Петру Великом у Санкт Петербург, у покушају да уреди руско-црногорске односе. Као први црногорски владика, Данило је кренуо пут Русије крајем 1714. године, мада је претходно руског цара посетила једна делегација са архиђаконом Максимом. Руски двор је обећао делегацији да ће помоћи, али пре свега је предложио да се Јужни Словени населе у Русији, где ће ступити у службу руског цара, те добити земљу. Тако ће XVIII век постати век великих сеоба Срба у Русију.[8] Петар Велики је љубазно примио владику Данила и након разговора са њим издао две грамате за Црну Гору. Првом граматом је обавезао црногорска племена да у случају руско-турског рата, стану на руску страну и помогну, док је другом гарантовао цетињском манастиру 500 рубаља годишње. При свему томе, Петар Велики је даривао лично владику Данила са 5.000 рубаља, плус још 3.400 за путне трошкове, као и 5.000 рубаља и 1.000 дуката, те 16 медаља за главаре црногорских племена, а 1.600 дуката за народ који је преживео страхоте од турских осветника. Тако је успостављен први званичан однос између руског двора и једног представника балканских хришћана. Историја црногорских владара ће показати да су их Руси сматрали за најискреније пријатеље на Балкану, али исто тако да ће црногорске владике и кнежеви водити променљиву политику и често преговарати са западним силама у своју корист, често и на руску штету. Тако је Данило и поред пријатељске посете и љубазности, свратио до Беча и разговарао са аустријским министрима, те великим војсковођом Еугенијем Савојским. Владика Данило је обећао да ће црногорска

[7] В. Ђорђевић, Турски поход на Црну Гору 1712. год, Глас СКА, Сарајево, 96, Други разред, 56, 1920; С. Мијушковић, Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман пашиног похода, „Историски записи", св. 1–2, Цетиње 1955.

[8] А. П. Бажова, Русско-юогословенские отношения во второй половине XVIII в., Москва 1982.

племена устати на побуну, те да ће помоћи Аустријанцима, уколико они буду решили да нападну Турке. У лето 1716. године посебан црногорски изасланик је посетио Савојског у тренутку када је Аустрија ратовала против Османског царства и изјавио да је спремно чак 40.000 црногорских бораца у нади да ће Аустријанци стићи до Црне Горе. Истина је да није могло бити толико војника под оружјем, јер је цела Црна Гора имала толико становника.

Када је 1714. године избио рат између Венеције и Османског царства, Венецијанци су искористили црногорска племена те их покренули у рат против Турака. Владика Данило није био задовољан што племена ратују за Венецију, због чега су га отворено мрзели Венецијанци, чак га је инквизиција осудила на смрт, те је требао бити отрован. Венеција је послала дијамантски прах да убије владику, али су у последњи час одустали од тога. У почетку су главари црногорских племена били против Даниловог проруског става, јер су они били за везивање Црне Горе за Венецију. Владика је отворено говорио о Русији, чак о Аустрији, али против Венеције. Главари племена су предлагали да Црна Гора постане протекторат Венеције, с тим што би им ови гарантовали исповедање православља, као и материјалне повластице. Венеција је прихватила предлог, након чега је Црна Гора постала једна врста протектората, иако је у суштини она била део Османског царства. Када је схватио да не може променити мишљење главара, у јулу 1717. године је и сам владика прихватио Венецију и обећао војну помоћ. Када је Венеција напала октобра 1717. године Бар, учествовала су црногорска племена, али су Турци одбили напад. Да би се још више приближио Венецијанцима, Данило је отишао у ову богату луку на Јадранском мору тражећи помоћ да се Црна Гора прошири до Скадарског језера. Када је стигао у Сплит, градски провидур га је одвратио од пута у Венецију, те пустио да иду само представници племена. Венеција се није могла обавезати да ће помоћи у вези Скадарског језера, те је све остало на речима. У јуну 1718. Венеција је напала Улцињ, заједно са племенима, али је још једном тај напад одбијен. Миром у Пожаревцу, област између Котора и катунске нахије које укључују Грбаљ, Поборе, Маине и Брајиће, припали су Венецији, која је још јаче почела да утиче на Црну Гору. Племе Његоша је у новембру 1718. године затражило да Црна Гора припадне Венецији. Ипак, Венеција више није војно помагала црногорским племенима у њиховом ослобођењу од Турака, после чега су ови морали да се окрену другим великим силама. Владика је одржавао

контакте са Русијом, али је ова држава још увек била сувише далеко да би у том тренутку активније водила политику на Балкану.

Живот Срба под турском и аустријском влашћу био је исувише тежак. С једне стране стални зулуми турских власти, с друге покушаји унијаћења српског православног народа у Угарској и Аустрији, снажан утицај језуитских редова и покушај да се удаље патријарси у Карловцима и Пећи, утицали су снажно на приближавање Срба православној Русији, од које су почели да траже помоћ. Патријарх и друга свештена лица све више су писали руским владарима, жалећи се на тежак положај Срба под Турцима и Хабзбурзима. Из Русије су стизале књиге, које су биле преко потребне не само у богослужбеним пословима, већ и описмењивању омладине. Аустријска управа у Србији од 1718. до 1739. године, није донела никакво олакшање српском народу, а то показују сталне жалбе становништва на аустријске управнике. Митрополит Мојсије је 1718. године из Беча писмом молио од руског посланика да руски цар Петар Велики пошаље Србима по једног учитеља за словенски и грчки језик, а октобра 1721. године је још једном писао руском цару да пошаље учитеље и књиге, јер Срби немају штампарије. У пролеће 1722. године из Русије је стигло 70 граматика Мелетија Смотрицког, 10 примерака Поликарповог речника и 400 буквара, међутим, исте године су аустријске власти забраниле уношење књига из Русије. Максим Суворов је био први руски учитељ у српском народу, који је стигао крајем маја 1726. године у Карловце, да би у фебруару 1727. отворио школу у Београду, међутим, убрзо се вратио у Русију. И каснијих година су се Срби обраћали Русији за учитеље. Тако је митрополит Вићентије писао царици Ани са молбом да пошаље другог учитеља уместо Суворова, док је у априлу 1733. писао кијевском митрополиту да пошаље учитеље из Кијево-могиљанске акадамије. Исте године, стигла си и двојица учитеља из те академије који су имали значаја за развој писмености међу Србима под аустријском влашћу.[9] Међу Србима је постојао велики страх од унијаћења, због чега су одбијали да купују књиге штампане у Аустрији. Рад језуита, фрањеваца и других римокатоличких редова био је снажан међу православно становништво, а аустријска власт је материјално помагала римокатоличку цркву, док је Српска православна црква била ускраћена државне помоћи и морала је да сама обезбеди средства за рад. Када је Србија дошла под аустријску

[9] ИСН, Срби у XVIII веку, 133, 134.

власт 1718–1739. године, многа села нису имала свештенике, те су римокатолички свештеници почели да крштавају и венчавају Србе, чак и Јевреје, што је озбиљно забринуло српску цркву од унијаћења или преласка на римокатоличанство. Руски утицај је преовладао у писмености и књижевности, док је аустријски и римокатолички имао утицаја на културу облачења, архитектуру и друге видове живота.

Када је дошло до рата између Русије и Аустрије с једне и Османског царства са друге стране, 1736–1739. године, дошло је до великих територијалних и политичких промена на простору Србије. Русија је од времена Петра Великог почела да води борбу за проширење територија према југу у области Црног мора, те освојила Азов, Очаков и Јаши, док је Аустрија правила планове о дубљем продору на Балкан, заузимању Босне, Херцеговине, данашње Албаније до ушћа Дриа, Влашке до Браиле, те Молдавију до Прута. И Аустријанци су покушавали да подигну Србе на устанак против Турака, али било је много проблема. Сам рат против Турака био је изузетно тежак. Када су Турци успоставили своју власт над Србијом 1739. године, кренула је освета над Србима, због чега су многи били принуђени да беже у Угарску. Иако је Османско царство већ почело да осећа унутрашњу кризу, мораће да прође још скоро 70 година да би Срби могли да подигну велики устанак и започну са ослобођењем од вековног непријатеља.

Сличних проблема било је и са Србима у Угарској и Аустрији. Током читавог XVIII века бечки двор је спроводио планску колонизацију немачког народа у областима у којима су живели Срби. Бачка, Банат, Барања и Срем били су насељени искључиво Србима, због чега је Беч покушавао управо у те области да доведе масу Немаца. Немци су добијали значајне повластице у односу на Србе, пре свега у плаћању пореза, подизању кућа, школа, цркава, имали су своје учитеље, књиге, све оно што Срби нису могли имати. Немци, Мађари и други добијали су најбоља имања, док су Срби потискивани у пешчару и мочвару. Гашењем многих права српском народу и довођењем колонизатора, Срби су почели да се селе према Банату и Русији, након чега су се многе области данашње Војводине проредиле. Тако на просторе где су некада живели искључиво Срби, почињу да долазе Мађари и Румуни, док су Срби на многим местима у потпуности нестали. Србе је посебно угрожавала римокатоличка црква својом агресивном политиком унијаћења или чак отвореног покатоличавања. Хрвати су се у Угарској скупштини борили за укидање свих права православном свештенству и стављању

православног народа под управу једног унијатског владике. Бечки двор је био сагласан са тим захтевом, али заслуге Срба у ратовима из 40-их година XVIII века, нису испуниле жељу Хрватима, јер су одређене привилегије Српској цркви остале. Хрвати и водећи сталежи захтевали су укидање свих права Србима, те протеривање српских епископа из Хрватске и Славоније, иако је постојала царска наредба да свештеници раде међу православним народом. Сталежи су оптуживали епископе да подижу православне цркве, преводе римокатолике у православље, те одвраћају вернике од уније. Царица Марија Терезија није могла да прихвати такве захтеве, јер су јој Срби још увек били потребни на граници према Османском царству, а пре свега да се Срби не би пожалили Русији, која је у том тренутку била аустријски савезник. Сви ови проблеми који су притискали српски народ, нагонили су га на нову сеобу у правцу Русије, која је им је обећавала поседе и државну службу, а при том је била православна земља.

Русија је за Србе била митска земља, о којој су чули само оно што су видели поједини свештеници који су одлазили у Кијев и Москву на школовање или у потрази за помоћи. Боравак кнеза П. Б. Вожњицина у Карловцима 1698–1699. године, као представника Русије на Мировној конференцији, био је уједно и први политички контакт руске државе са Србима.[10] Русија је под Петром Великим тек почела да окреће погледе према југу, али у том тренутку пре свега према Црном мору. Тек мали, срамежљиви погледи руског двора према Балкану, уливали су наду у српском народу на ширем подручју Балкана и Панонске низије. Свештеничке молбе упућене у Русију у почетку су биле у области школства, учитеља и књига, али врло брзо су почели да се жале на аустријску и турску власт. Срби су се нашли у *Источном питању* као један од кључних фактора, које су желели да на своју страну привуку многе велике силе. Под Петром Великим, Русија је желела да изађе на мора, Балтик, Црно море и Средоземље, а заштита православног становништва у Османском царству, као и планови ка морима, подударили су се са плановима Срба да пронађу ослонац у пријатељској православној држави.

Непосредно пре избијања Руско-турског рата, Ј. Текелија, оберкапетан Поморишке крајине и В. Илић, оберкапетан Потиске крајине, послали су маја 1710. године капетана Б. Поповића руском цару Петру

[10] С. Димитријевић, Одношаји пећких патријараха са Русијом у XVII веку, Глас СКА, LX, 184–195, 1901; ИСН, Срби у XVIII веку, 133, 134.

Великом са писмом у коме су изразили наду да ће Русија победити у рату, те су га замолили за заштиту српског народа. Када је рат започео, Михаило Милорадовић је као пуковник руске војске стигао међу црногорска племена и прочитао грамату руског цара у којем је позвао балканске народе на устанак против Турака. Срби у овом рату нису учествовали, пре свега на инсистирање влашког кнеза Константина II Бранковеануа, који је утицао на бечки двор да се не дозволи Србима учешће због страха да не дође до могућег доласка руских трупа у Угарску. Било је српских добровољаца који су се нашли у руској војсци под командом капетана И. Албанеза. Русија је изгубила овај рат са Турцима, а јужне руске границе још дуго времена ће остати слабо брањене, услед неспремности становника појединих области да у потпуности прихвате руску власт, те су често знали да преговарају са суседним државама у своју корист. У таквим околностима, руске власти су схватиле да могу имати верно становништво на југу својих граница које ће прихватити руског цара, након чега се јавила идеја о сеоби Срба у Русију. Тако је основана посебна комисија која је имала задатак да доведе Србе, смести их у одређене области, организује оснивање нових насеља и укључи становништво у војно-територијални систем руске државе. Сам цар Петар Велики се ангажовао, што показују писма упућена руском посланику у Бечу и кијевском генерал-губернатору у којима је давао инструкције. Иван Албанез је 23. октобра 1723. године, прочитао царску грамоту којом је позвао Србе да ступе у службу руске државе.

Петар Велики је кијевском генерал-губернатору И. Трубецком, дао инструкције 23. маја 1724. године да обезбеди средства за живот новопридошлим Србима и обезбеди им имање и посао. Већ у то време је у руску службу ступило неколико српских официра.[11] Непроверени подаци говоре да је 1724. године у јужну Русију стигло 459 Срба, а наредне године још око 600 са простора Јужне Угарске. Временом је број придошлих Срба растао, те је 1727. године формиран *Српски хусарски пук*. Он је учествовао у рату против Персије, да би након 1729. био размештен на простору од Тора (Славјанског) до Линије. Војници су добили земљу за обраду, као и новац. Царица Ана је наставила са истом политиком насељавања Срба по јужној Русији, док је Аустрија озбиљно негодовала због тога, предузимајући читав низ мера у покушају да спречи, чак забрани исељавање српског народа.

[11] О сеоби Срба у Русију, посебно видети: ИСН, Срби у XVIII веку, 233–250.

Српски народ је кроз своју историју морао да прође више мукотрпних процеса миграције у правцу севера, тражећи слободу. Срби су се исељавали са свих балканских простора на којем су живели, од Србије, преко Босне, Херцеговине, Старе Србије, Вардарске Македоније, Црне Горе и Војне Крајине. Иако данашња историја говори о великој сеоби Срба под Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године, истина је да је од доласка Турака Османлија на ове просторе, српски народ морао да прелази Дунав и Саву још у XV и XVI веку. Те сеобе Срба трају све до данас, свуда где је угрожен српски народ, а нажалост сведоци смо да и данас Срби имају много непријатеља. Простор од Далмације до Темишвара и Арада, и од Саве и Дунава до Сентандреје чинио је јединствени српски простор у Аустрији (Хабзбуршкој монархији). Нажалост, та територија је био разбијена на много мањих области, а Срби су били дужни да се боре за аустријског цара у многобројним пуковима широм Европе.

Иако су живели под аустријском влашћу, која је као римокатоличка држава била окренута Западу, Срби су, баш као и они који су остали под турском влашћу на Балкану, били окренути Истоку, ка Русији. То је сасвим природно, с обзиром да су Срби и Руси у верском, језичком и културном погледу слични. Русија је кроз векове за сваког Србина била идеал којем су стремили, спасилац читавог православља, чувар од потпуног нестанка једнокрвног народа од ислама и римокатоличанства.

Још једна велика сеоба Срба половином XVIII века имала је своје разлоге у политици Аустрије према српском народу. Када је аустријска власт укинула Потиску и Поморишку војну крајину (границу) и прикључила их угарском жупанијском систему 1745. године, Срби су били незадовољни, јер су они држали војну крајину и имали одређене привилегије због тога. Марија Терезија је попустила под угарским притиском и укинула привилегије Србима, с тим што је покушала да их задржи у служби Беча. Проблеми су се наставили и на почетку 50-их година XVIII века, због чега су многи Срби одлучили да крену пут Русије из које су стално долазили позиви да дођу и постану руски службеници. И пре ове велике сеобе Срба у Русију и после, било је појединачних сеоба у ову православну земљу. Све је почело 1723. године, када је руски владар позвао на војну службу представнике балканских народа (Србе, Бугаре, Грке) из Османлијског царства и Аустрије. Молба неколико српских официра, који су служили у аустријској војсци, да

их Русија прими у службу и додели им део земље у Малорусији,[12] претходила је великој сеоби Срба у те руске крајеве. Официри су са собом повели неколико хиљада Срба, који су у руској држави постали граничари. Пре велике сеобе Срба, мањи српски одреди, распоређени у српском хусарском пуку, под командом мајора Ивана Албанеза, били су смештени 1729. године између тврђаве Торе (данашњи Славјанск) и линије код изворишта река Орелик и Сухој Торец.

У њој су се настанили, радили и животе дали многи Срби, који су остали запамћени у историји Русије и Србије, као одважни и велики борци за православље. У руској војној и државној администрацији нашли су се многобројни Срби попут грофа Саве Владиславића, саветника руских царева, Симеона Зорића и Јована Шевића Млађег, генерала руске царске војске, као и Симеона Пишчевића, бројних официра, чиновника, хроничара и других.

На довођење Срба у Русију,[13] доста се ангажовао гроф М. П. Бестужев-Рјумин, који је у Бечу био руски посланик и тајни саветник. Он је током 1751. и 1752. писао руској царици да је у Аустрији велика важност постојање Војне крајине, те да су Срби важни за одбрану границе од Турака. Подсетио је царицу Јелисавету I да је још њен отац Петар Велики увидео значај српске сеобе у Русију и да је важно тај процес наставити. Млађи брат, гроф А. П. Бестужев-Рјумин, у то време на челу руске владе, послао је јула 1751. године упутство руске царице, свом брату у Беч у којем је наложено да обавести бечку владу, да ако она већ отпушта Србе из своје службе, гашењем Војне крајине, онда Русија жели да помогне српском народу и насели их на својој територији, где ће бранити границу од Турака. Царица Јелисавета I је преко свог посланика покушала да утиче на аустријске власти да не праве проблем Србима и дозволе им да напусте земљу. Тих година су Аустрија и Русија биле савезнице, те се руска царица позвала на савезништво и пријатељске односе, сматрајући да ће тако лакше одобровољити званични

[12] М. Костић, Нова Србија и Славеносрбија, Нови Сад 2001; О. М. Посуњко, Историја Нове Србије и Славеносрбије, Нови Сад 2002; Љ. Церовић, Срби у Украјини, Нови Сад 2002; М. Барјактаровић, Судбина одсељених Срба у Украјини, Зборник радова Етнографског института САНУ, 5, Београд 1971; Исти, О Србима одсељеним у Русију, Новопазарски зборник 26, Нови Пазар 2002.

[13] Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века, Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, Издање поводом 250-годишњице сеобе Срба у Руско царство, 7–9. маја 2003.

Беч. Бестужев-Рјумин је у Бечу покушавао да одобровољи аустријску власт, схватајући значај српске сеобе у Русију, при том радећи одлучно да што више српског становништва убеди у значај њихове сеобе.

Срби су на Русију гледали као на православну земљу – заштитницу, чија је власт ранијих деценија слала књиге и учитеље да описмене становништво у Аустрији и Угарској, али добијали су и новац за црквену делатност, те је све то имало снажног утицаја на Србе који су били угрожени нападима и многобројним забранама аустријске и мађарске власти, језуитима и другим римокатоличким редовима који су покушавали да их поунијате или покатоличе. С друге стране, турски зулуми и исламизација у Османском царству, одвраћала их је од идеје да се врате на Балкан. Када је стигао позив руске царице да се населе у Русији, да ће им дати имања и службу, српски народ није много размишљао. У јужној Русији је већ живело много Срба, који су отишли у ранијим сеобама, многи од њих су стигли до највећих војних и цивилних функција, што значи да је свако могао да напредује.[14] Михаил Бестужев-Рјумин је схватио да је придобијање угледних Срба официра на сеобу, најважнији задатак, јер њиховим пристанком и обичан народ би решио да крене на пут. Тако је почео да се обраћа Ј. Хорвату, Р. Прерадовићу, Ј. Чарнојевићу, Ј. Шевићу, да би врло брзо Јован Хорват[15] прихватио да се пресели у Русију. Царица Јелисавета је убрзо доделила Хорвату чин генерал-мајора, док су остала двадесет деветорица добила више чинове од оних који су имали у аустријској војсци. У аустријској војсци Србин је углавном достизао најниже чинове заставника, потпоручника и поручника, док је чин капетана био врхунац за српског војника. Ретко се дешавало да су чинове мајора, потпуковника и пуковника добијали Срби код аустријског владара.[16]

Срби који су у ранијој сеоби прешли у Русију, добијали су више чинове, те су могли да напредују у служби. Неки од њих су се враћали

[14] У руској војсци од времена цара Петра Великог било је 65 Срба генерала и адмирала. Адмирал и гроф Марко И. Војновић је формирао Црноморску флоту. У Бородинској бици 1812, у руској војсци против Наполеонове Француске, ратовало је десет Срба генерала. Вид: Д. М. Бабац, Срби – руски војни заповедници: од времена Петра Великог до Октобарске револуције, Београд 2016.

[15] Љ. Церовић, Јован Хорват – Вођ прве сеобе Срба у Руско царство, Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века, Зборник радова са међународног научног скупа, Нови Сад, 183–196, 2003.

[16] У првој половини XVIII века било је само двадесетак Срба који су имали високе чинове.

у Угарску и покушавали да објасне Србима да је добро ако се преселе у Русију. У марту 1750. године из Русије у Угарску су се упутили Г. Воић, Д. Перић и П. Текелија, са задатком да објасне српским граничарима, да могу живети боље у Русији, него у Угарској, где им се стално смањују права. Тако су српски граничари почели масовно да траже отпуст из аустријске службе и пасош за напуштање земље. Српски граничари из Потисја и Поморишја су почели масовно да се селе у Русију. Потпуковник Хорват је званично 5. јула 1751. године добио отпуст из службе, те се он са још двадесет два официра обратио руској царици да буду примљени у руску службу. Официри су добијали пасоше у које су могли да упишу на десетине имена граничара, цивила, што су они и радили, те је претило да Угарска остане у потпуности без Срба. Локалне власти су почеле да обавештавају Беч о новим приликама на терену, након чега је бечка Влада одмах почела да предузима одређене мере. Прва је била забрана врбовања и гоњење оних који су долазили из Русије или Србима који су прихватали сеобу и наговарали друге да пођу са њима. Када су ухапшене слуге Ј. Хорвата, који је максимално радио на врбовању што више Срба, морао је и сам да бежи из земље те је у октобру 1751. године стигао у Кијев. Са њим је кренуло много официра и цивила, а већина је прелазила границу кришом, јер нису добили пасоше. Масовнији долазак у Кијев био је током пролећа 1752. године. Потпуковник Јован Шевић је био међу првим официрима који је говорио да треба отићи у Русију чим су биле укинуте крајине у Угарској. Он је стигао у Русију у септембру 1752. са масом народа и много официра. Одмах након тога у Русију је стигао и Рајко Прерадовић, командант Славонског хусарског пука. Претходно је Прерадовић био ухапшен, јер је желео да оде у Русију, иако је био део регуларног пука, а не угашене крајине, јер се бечка Влада уплашила да то може повући Србе из Славоније и Срема на пут према Русији.

Аустрија је олако дозволила Србима да напусте Угарску и преселе се у Русију.[17] У то време, Аустрија је доживела пораз од Пруске у рату, те стални сукоби са угарским сталежима довели су их дотле да прихвате руски захтев за сеобу Срба, јер је Русија била савезник двору у Бечу, због чега Марија Терезија није смела да се супротстави и изгуби тако важног пријатеља у неповољним политичким околностима. Мађарима су одговарале српске сеобе у Русију, јер је више земље остајало

[17] М. Костић, Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија, Београд 1923.

њима, те се нису много противили њиховом одласку. Аустријанцима су Срби више значили, јер су бранили границу на југу од Османског царства, али притешњени проблемима, морали су да се сложе са руским захтевима. Када је сеоба почела да поприма велике размере, бечка власт је морала да реагује, јер би у противном била суочена са празним областима, не само у Потисју и Поморишју, већ и у Славонији и Срему. Тако су аустријске власти током јуна и јула 1752. донеле *Казнени патент* којим је било забрањено врбовање, а сви који би били ухваћени да врбују становништво били би суочени са строгим казнама. Тако су кренули да раде доушници и откривају различита имена за оне које врбују, његове јатаке и помагаче. Казне су биле велике, од новчаних до чак смртне, уз мучење иако је оно претходно било укинуто у држави. Сличан поступак вођен је и против оних који би нелегално прешли границу, те су им била одузимана имања и укинута наследна права. Овај закон је био тешко спроводљив према руским држављанима, према којима је аустријска власт водила рачуна, да не би изгубила важног савезника, али према Србима аустријским држављанима, била је неумољива. Русија је одмах након објаве аустријског закона, одговорила ултиматумом да се не смеју руски грађани прогањати, после чега је двор у Бечу морао да одлучи или на заоштравање односа са Русијом или на дозволу Србима да се иселе. Сеоба Срба се смањила до половине 1753. године, услед примене аустријског закона према српском становништву, а на одлуку да се одустане од сеобе није утицала само власт у Бечу, већ и Српска православна црква која је покушала да сачува православље у том делу Угарске.

Хорват је након Кијева отишао у Санкт Петербург у фебруару 1752. године носећи предлог од 18 тачака у намери да за себе и Србе који су кренули са њим пут Русије, издејствује најбоље услове. Хорватове намере биле су да Срби добију више права од оних који су некада уживали у војној крајини у Угарској, те да се изједначе њихова права са регуларним руским пуковима. Посебно је било важно да се права примењују на хусаре и официре, те је предложио оснивање четири пука, два хусарска и два пандурско-пешачка, који би били настањени у посебној области, некој врсти војне крајине, али да војни буџет финансира српске војнике. Поред тога, Хорват је инсистирао да насељеници добију обрадиву земљу у оквиру насеља-шанчева, док би становници пукова који се баве трговином, имали слободу да тргују не само на простору Русије, већ и других држава. Међу Хорватовим предлозима нашла

се тврђава које би подигло становништво околних места, што би било значајно као центар око кога би се окупљали Срби. У случају рата српски пукови би ушли у састав руске војске, а командант оперативних трупа имао би контролу над њима. Хорват је још у јануару 1752. године добио чин генерал-мајора и налог да организује Нову Сербију, која је била додељена на простору Малорусије за насељавање српског народа.[18]

Тако је основана Нова Сербија (Новая Сербия), која се простирала на десној обали Дњепра, укључујући тврђаву Св. Јелисавете на реци Ингул. Нова Сербија је била административна јединица Руске империје, која је постојала од 1751. до 1764. године на простору Малорусије (данашња Украјина), прецизније у централној Кировоградској области, са седиштем у Новомиргороду (данашњи Кировоград). Била је то погранична област Русије у XVIII веку и скоро ненастањена. Декретом царице Јелисавете I Петровне од 24. децембра 1751. „О примању Срба у поданство, који желе да населе Русију и да служе у пуковима у сврху ојачања границе са турском земљом и насељавања истих", започео је период Нове Сербије. И руској држави је одговарао долазак Срба, који су били познати ратници широм Европе, а посебно као православан народ, који је са вером имао улогу да брани границу од Турака. Слобода и сва права били су им загарантовани, а дужност је била слична као оној у Војној крајини – директна војна подређеност Војног Колегијума руске империјалне војске. Српски хусарски одреди били под командом угледног Србина, Ј. Хорвата. Нова Сербија је као аутономна област имала седиште у Новомиргороду, о којем се први помени појављују тек 1740. године, а имала је своје представнике у руском Сенату и при Војном колегијуму.

Нова Сербија је постојала до 1764. године. Са доласком на власт Јекатарине Велике 1762, Русија је почела да шири своје границе према Азовском и Црном мору, због чега постојање Нове Сербије као пограничне области више није било потребно. У пролеће 1764. године указом царице Јекатарине Велике, Нова Сербија је преобразована у Новоруску губернију. Управо је она постала језгро новог економски снажног руског региона – Новорусије. Иако је административно престала да постоји, Срби су наставили да живе, да развијају своју културу, језик и традицију. Сва места која су основали, Срби су називали именима

[18] М. Костић, Гроф Колер; Српска насеља у Русији; Српске привилегије, приредио В. Ђокић, Српско културно друштво „Просвјета", Загреб 2011.

својих родних места, те су тако настали у срцу данашње Украјине Сомбор, Вршац, Мошорин, Сента, Кањижа, Бечеј, Ковин, Панчево, Земун, Тител, Суботица, Вараждин, Вуковар, Сентомаш, Чонград, Турија, Бешка, као и бројна друга насеља. Поред топонима, често би се наишло на презимена као што су Хорват, Вујић, Милорадовић, Стратимировић, Удовички, Аврамов, Степанов и други. Након гашења административне области и услед културне и верске сличности, дошло је до брзе српске асимилације, због чега су у каснијем процесу политичке и етничке диференцијације, посебно у другој половини XIX и почетком XX века, постајали Украјинци или Руси. Ипак, презимена и данас показују историјско етничко порекло становништва Кировоградске области.

Друга област насељена Србима, којих је било више него у Новој Сербији, била је предвођена потпуковником поморишке милиције Ј. Шевићем и пуковником Славонског хусарског пука Р. Прерадовићем. Ова друга група је стигла у Русију у јесен 1752. године, првобитно у Кијев, где су требали да се прикључе Хорватовој групи у Новој Сербији, али након њиховог одбијања, кренули су у Москву где су поднели Сенату молбу да им се додели посебна земља за насељавање ван Нове Сербије. Хорват је покушао да их приволи у Нову Сербију, сматрајући да би увећањем српског народа на том простору, он добио још већа овлашћења, али није у томе успео. Схвативши да новопридошли Срби не желе са Хорватом, царица Јелисавета I се обратила Сенату и Војном колегијуму да размотре српску молбу и доделе им нову област за насељавање. Царица Јелисавета је 29. маја 1753. године потписала указ којим се Шевићу и Прерадовићу дозвољава да са српским народом, који је са њим кренуо у Русију, дозволи насељавање на левој обали Дона између Бахмута и Лугана, с тим да Прерадовић остане у Бахмуту, а Шевић у Лугану. Систем који је постојао у Новој Сербији, почео је да се користи и у новој области која је добила име Славјаносербија.[19]

Славјаносербск (Славяносербск) је име већег насеља варошког типа у Луганској области, који је у мају 2014. прогласио независност од Украјине и прозвао се ЛНР (Луганска Народна Република). Настао је 1753. године и по њему је названа погранична област Русије у то време. Настанак и развој ове области је текао истовремено са развојем Нове Сербије. Многобројне српске породице су се населиле у Бахмуту, који

[19] В. И. Подов, Славеносрбија: преглед из историје насељавања Донбаса у 18. веку: документи, Нови Сад 2009.

је одлуком руске царице Јелисавете постао административни центар новостворене Славено-Сербије у оквиру Русије. Одлуку о српском насељавању потврдио је руски Сенат Указом од 29. маја 1753. године, који је гласио „О насељавању Срба између Бахмута и Луганска". Славјаносербија као административно-територијална јединица није улазила у састав провинција или губернија, већ је директно била потчињена Сенату и Војном колегијуму Русије и одакле је добијала новац и наоружање. У историјским документима наводе се српске породице: Прерадовићи, Шевићи, Стратимировићи, Кнежевићи, Вујићи, Петковићи, Аврамови, Радивојевићи, Хаџићи и други, који су развијали привреду, културу и православље, а помагали су им командири славено-српских пукова из Бахмута.

Међу високим официрима, пуковницима и генералима који су предводили војне и пандурске одреде наводе се Ј. Шевић, који се истакао у рату против Наполеона и Р. Прерадовић.[20] Српска културна историја памти да је у Славјаносербску радио и књижевник Симеон Пишчевић, који је 1763. године служио као мајор у српском хусарском пуку. Он је у свом делу *Мемоари* описао долазак Срба у ненасељену степску руску провинцију. Иако је земља била ненасељена и гола, Срби су успели да развију пољопривреду и трговину, али њихова судбина била је као и Срба у Новој Сербији – и они су асимиловани у наредном веку, после тога су њихови потомци изгубили знање о свом пореклу, те су данас Украјинци или Руси.

Административни центар Славјаносербске области био је Бахмут (од 1924. године се зове Артемивск). Ту се налазио штаб хусарских одреда, а из њега се касније развио чувени Бахмутски хусарски пук. Славеносербија је као административна јединица изгубила статус на исти начин као и Нова Сербија, но остали су трагови имена овог округа. У архиви Славјаносербска и данас се чувају документи из времена када су Срби служили у војсци и када је било српских пукова. Постоји и копија чувене слике „Сеобе" Паје Јовановића. У овом насељу налази се споменик оснивачима насеља, а који представља српског, руског и козачког ратника. На пиједесталу на украјинском, руском и српском пише: „Нема светијих веза од братских."

[20] Два хусарска пука под командама Јована Шевића и Рајка Прерадовића и по указу царице Јелисавете Петровне, населили су се између Бахмута преко горње реке Санжаровке и преко река Миуса и Белој све до Луганска.

На новодобијеном простору није било готово ничега.[21] Баш као некада на простору Угарске. Морали су Срби да подижу насеља, започну обраду земље, док су у исто време као руски службеници имали обавезу да обављају војну службу. Простор на који су се населили био је пуст, гола степа, нико никада ту није живео, а сада су морали да подижу нова насеља. Није било хране, опреме, ничега. Најближи град био је удаљен неколико дана хода. Постојала је посебна комисија као у Новој Сербији, која је на тачно одређеној удаљености одређивала где ће бити подигнута насеља (шанчеви), ради лакше контроле читаве области. *Шанац* или *рота* била је основна јединица, у којем су живели Срби, обрађивали имања и вршили војну службу. Област Нове Сербије и Славеносербије налазио се у Малорусији, близу Пољске, Запорошке Сече и татарских насеља који су имали помоћ Османског царства. Москва је Србе населила у тој области, где је малоруском становништву био наметнут кулук за подизање нових насеља, те они нису радо дочекали српски народ. При том, међу Малорусима је снажно деловао римокатолички клир из суседне Пољске, а било је и унијата. Међу самим српским официрима било је доста нетрпељивости, што се види приликом насељавања Срба под Шевићем и Прерадовићем, који су одбили да се настане у области Хорватових Срба. Српски официри су већ на почетку почели да се грабе за државни новац, функције, титуле и друга права. Обећавали су руској царици оснивање многобројних пукова, док су у стварности постојала једва четири и то непотпуна. Непотизам је међу српским официрима брзо узео маха, што се одражавало на обичне српске војнике и њихова права. Русија је давала новац на основу официрских извештаја, а у њима су често могли да се пронађу лажни подаци о бројности војске и коња, иако је реалност била потпуно другачија. Хорват је предњачио у малверзацијама, а његове злоупотребе су временом достигле невиђене размере да би 1763. године био лишен чина, а његово имање је распродато да би се надокнадила штета услед проневере новца од 65.000 рубаља. Сам Хорват је прогнан у Вологду. Српски официри су искористили своју предност, те су врло брзо почели да се издвајају од обичних војника. Тако су се појавиле породице

[21] С. Пишчевић, Мемоари, Београд 1963; Б. Петровић, Симеон Пишчевић и његови мемоари, Летопис Матице српске; год. 147, књ. 407, св. 2, 123–146, 1971; М. Поле, Симеон Пишчевић и његова улога у сеоби Срба у Русију, Шид 2014; Ю. Д. Беляева, Русско-сербские литературные связи: XVIII – начала XIX века, Москва, Нови Сад 1989.

Хорват, Шевић, Прерадовић и други у којима је било више официра са највишим чиновима. И поред свих проблема на почетку на које су наишли досељени Срби, као и непотизма сопствених официра, врло брзо, кроз свега неколико година, новонастале српске области у Русији почеле су економски да напредују.

Сеоба Срба у Малу Русију и насељавање Славено-Сербије и Нове Сербије, послужила је као инспирација великом српском писцу Милошу Црњанском, који је написао књижевно ремек-дело, *Сеобе*; у дугом тому писац прати потомке Вука Исаковича и описује живот српских официра у самом граду Бахмуту, где се и завршава радња овог романа. Црњански је писао роман на основу историјске грађе, посебно *Мемоара* С. Пишчевића.

Срби су први извршили истраживања и организовали производњу каменог угља и руде гвожђа у Луганској области. Одржавали су редовно велике сајмове испред тврђаве Св. Јелисавета и Бахмута, те су постали део међународне трговине са суседним државама. Управо су Срби својом сеобом у пусте крајеве повукли Русију ка југу у правцу Црног мора, која је ускоро својим ширењем ојачала тај део царства, што је допринело да у наредном XIX веку, помогне Србима на Балкану у борби за ослобођење.

Ратови Аустрије против Пруске 1756–1763. године, учиниле су да званичан Беч остане у добрим односима са Русијом, као својом савезницом, те колико год покушавали да одврате Србе од исељавања са простора Угарске, бечки двор није смео да нељути руску власт. При том, привилегије које је Русија давала насељеницима, те улазак у руску службу, били су прилично изазовни. Тако је у период од 1756. до 1759. године кренула велика сеоба многих народа са простора Угарске, Пољске, Молдавије, али и са Балкана. Са Балкана у Русију почеле су да одлазе масовно породице из Црне Горе, Далмације, Босне, Херцеговине, Бугарске, Вардарске Македоније, Србије и Грчке. Сви они су у почетку долазили у Кијев, одакле су даље распоређивани по јужној Русији. Најмасовнија била је сеоба Срба, било појединачно или групно. Српски војници у руској војсци од почетка су се борили против разних непријатеља, било татарских упада са Крима, у руско-турским ратовима[22] или Седмогодишњем рату против Пруске.[23] Учествовали су у интервенци-

[22] 1768–1774. и 1787–1791. године.

[23] 1756–1763. године. Под заповедништвом фелдмаршала С. Ф. Апраксина, Српски хусарски пук и један мањи пук под Шевићем и Прерадовићем, учествовао

јама у Пољској 1764–1768. и Запорошкој Сечи 1775. године. Српске трупе су у свим ратовима испољавале храброст и одлучност, те способност да се прилагоде новим околностима. Срби су активно учествовали у ратовима Русије против Османског царства и коначног руског освајања северних обала Црног мора. Срби су у рату против Турака, посебно 1768–1774. учествовали масовније него у рату против Пруске. Међу многобројним биткама, посебно се истиче српска заслуга у биткама за Хотин 10. априла и 21. априла 1769, Камењец-Подољски 19. јуна 1769, Лорга 21. јула 1769, Фокошани 3–4. јануара 1770, Браилу 4–5. јануара 1770, Журж 17–18. јануара 1770, као и у ослобађању Влашке и заузимање Букурешта. Српски војници су учествовали у рату против Турака и у рату 1787–1791. на широком фронту од дунавског, преко црноморског до кавкаског и имали великог значаја посебно у ослобађању Очакова 17. децембра 1788, Римника 22. септембра 1789, те Фокошанија 1. октобра 1789. године. Срби су учествовали у руској војсци и приликом освајања Запорошке Сече маја 1775. након тога је укинута козачка аутономија. Након свих битака, српски официри су излазили са новим чиновима,[24] те је у једном тренутку међу Србима у руској војсци било 25 генерала, 17 пуковника, 8 потпуковника и 37 мајора, што јасно показује колико су брзо напредовали у односу на улогу коју су некада имали у аустријској војсци.[25] Претпоставља се да је преко 250 Срба било са неким чиновима у руској војсци, што је прилично много.

Услед нових политичких прилика у Источној Европи у другој половини XVIII века, смањен је прилив Срба који су се насељавали у

је у бици код Гросјегерсдорфа 30. априла 1757. године. И у каснијим ратовима против Пруске, редовно су учествовале српске трупе: Цорндорф 25. августа 1758, Палциг 23. јула 1759, Кунерсдорф 12. августа 1759, напад на Берлин од 9. до 13. октобра 1760. године и многе друге.

[24] М. Д. Стефановић (ур.), Симеон Пишчевић, Антологијска едиција Десет векова српске књижевности; књ. 14, Нови Сад 2013.

[25] Важан податак да су српски граничари током XVIII века у аустријској војсци учествовали у више ратова широм западне Европе и да нису могли достићи највиша звања у војсци: од ратова за шпанско наслеђе 1701–1704, око 100.000 граничара је учествовало у рату за аустријско наслеђе 1741–1748, Седмогодишњем рату 1756–1763, рату за баварско наслеђе 1778–1779, док су у многим случајевима чинили 45% целокупне аустријске војске у ратовима. Ратовали су против Наполеонове Француске 1792–1797. и 1799–1802. као и против Турака 1716–1718, 1736–1739, 1787–1791, али и против побуњених Мађара са Ракоцијем на челу 1703–1711, те за пољско наслеђе 1733–1738. Аустрија је 1796. имала 32 милиона становника, од тога 120.000 граничара Срба или 30% целокупне војске.

Русију. Највише их је било са Балкана, пре свега у време ратова Русије против Османског царства, али многи од њих нису трајно остајали, већ су се враћали кућама. Сагледавши XVIII век у целини, сеоба Срба у Русију није била безначајна или мала, већ прилично важна за политичке прилике руске државе, посебно ако се има у виду слаба насељеност Јужне Русије и недостатак војске на том простору. Српски народ је био у једном тренутку главна тема у разговорима између владара Аустрије и Русије, а питање њихове сеобе тицала се и званичног Беча, који се плашио да се сви Срби не преселе на Исток и тако отворе границу Турцима на Сави и Дунаву. Главни проблем за Србе у Јужној Русији била је њихова одвојеност од Србије и српског народа у Угарској, Аустрији и Османском царству. Истина је да су брзо напредовали у руској служби, да су добијали имања, али исто тако су се брзо претопили у Русе већ током 80-их година XVIII века. Већ друга генерација Срба, заправо они који су рођени на тлу јужне Русије, заборављали су српски и говорили искључиво руски језик. Тај народ није нестао до краја века, али снажна русификација имала је одраза на његово постојање. Данас када се говори о политичким проблемима на простору Доњецка и Луганска, види се да је то област у којем су постојале Нова Србија и Славеносербија, које су имале великог значаја на ударање темеља руске државе према Црном мору.

Још од Великог бечког рата крајем XVII века, све до Аустријско-турског рата крајем XVIII века, те ратова Русије и Османског царства, српски народ је стајао на страну Русије и Аустрије у нади да ће ускоро изборити слободу. Турци су пред рат појачавали притисак и зулуме на Србе, а то се показало и пред Руско-турски рат 1768–1774. године.[26] Када је већ избио рат са Русијом, Турци су почели да отимају наоружање на Балкану, сматрајући да би православно становништво могло да се дигне на устанак. Уследила су насиља за све време трајања рата, што је доводило до масовне сеобе становника у Аустрију и суседне државе. Зулуме су трпели и монаси и свештенство, јер су Турци управо на њих гледали као на једну од највећих претњи. С друге стране, руска царица Јекатерина II је очекивала помоћ православних народа на Балкану, а гроф А. Орлов је направио план у којем је укључио Србе и Грке против

[26] С. Гавриловић, Вести о руско-турском рату 1768–1774. и његови одјеци међу православнима на Балкану и Хабсбуршкој монархији, Зборник радова „Русија и јужнословенски народи у XVIII веку", САНУ, Београд 1985.

Турака. Царица Јекатерина II је још почетком 1769. године, у прогласу позвала српски народ преко архимандрита Григорија Дрекаловића, да се Срби дигну на устанак чим руска војска крене у напад, те да је то одлична прилика да се српски народ ослободи вишевековне агоније под Турцима. Царица је додала да у случају да руска војска уђе у Србију, да им српски народ обезбеди храну и друго што им је потребно. Архимандрит Дрекаловић није успео да донесе царичин проглас у Србију, јер га је у Ердељу ухапсила аустријска војска, одузимајући му сву преписку, те га вратила у Црну Гору без икаквих докумената. Православни народи су већ писали главном команданту руске војске на Дунаву, генералу П. А. Румјанцеву, да очекују да ће их Русија ослободити од Турака. Посебно су Срби писали о нади у Русију, о покушају да се искористи Руско-турски рат и збаци турска власт са Балкана. Кнезови А. Рашковић и Ј. Хаџи-Лазић су у име српског народа писали јануара 1770. године да се надају да ће Руси прећи Дунав, ступити на тло Србије, те да ће Срби учествовати у руској војсци у протеривању Турака. Гроф Румјанцев је марта 1770. писао српским кнезовима и позвао их на заједничку борбу против Турака, уверавајући да ће руска војска покушати да пређе Дунав и спојити се са српским устаницима. Околност није ишла на руку српском народу. Руска војска је остала преко Дунава, исувише далеко да се планира скорије повезивање са њом, док су у исто време Турци вршили невиђено насиље широм Балкана. Срби који су напустили Балкан и прешли у Срем и Банат добровољно су се пријављивали у руску војску, али главнина је остала на Балкану под снажним турским притиском. Исељавања у Аустрију је било из свих српских области, не само из Србије, већ и Босне, Херцеговине, јер је било неиздрживо насиље над становништвом.

Након завршетка Руско-турског рата, потписан је мировни уговор у Кучук-Кајнарџију 1774. године, којим је Русија као победница у рату, отворила питање даљег опстанка Османског царства на тлу Балкана и питање поделе полуострва између Русије и Аустрије. Тако су се појавиле две нове силе које су почеле да окрећу главу према Балкану, с тим што је било много несугласица међу њима, посебно је аустријска страна правила проблеме. У марту 1777. године Јосиф II је писао својој мајци Марији Терезији да је немогуће спасити Османско царство, али да би пропаст државе могла изазвати много штете по Аустрију, него његово постојање. Он је у писму препоручио да се пошаљу аустријски шпијуни у Османско царство да извиде ситуацију, што је и учињено

први пут исте године. Двојица аустријских агената, преобучени као трговци пропутовали су Србију, Влашку, Бугарску, Тракију, са детаљним информацијама о турској слабости, насиљима над становништвом, те погледима православних ка Русији. Аустријски агенти су још једном извршили детаљну проверу Османског царства у Европи 1781. године, када је цар Јосиф II потписао споразум са Јекатерином II о подели интересних сфера у османској држави. Тако су се Аустрија и Русија договориле да аустријска сфера иде од ушћа Дрима на Београд и у ширини од три миље иде Дунавом до Никопоља све до западне Влашке, до Хотина. Тако су Србија и Босна ушле у аустријску сферу утицаја, што ће остати приоритет Беча све до завршетка Првог светског рата. У наредним деценијама, посебно током XIX века, руски утицај ће се проширити на Србију, Влашку, Бугарску, али бечка Влада никада неће одустати од присаједињења Србије и Вардарске Македоније.

Срби су узели активног учешћа у Аустријско-турском рату 1787–1791. године, али главнина аустријске војске и поред значајних успеха на почетку рата, није ишла дубље у унутрашњост. Иако се српски народ заклео на верност аустријском цару, при крају рата је почело повлачење аустријске војске, што је довело до великих турских насиља над српским становништвом, због чега је маса избеглица морала да прелази Саву и Дунав у Срем и Банат. Аустријанци су оставили Србе на милост и немилост Турцима, иако су многи свештеници на челу са митрополитом писали двору у Бечу да се Срби налазе у тешком положају након повлачења аустријске војске. Схвативши да Аустријанце не занима ситуација српског народа, епископ Јовановић се још у Бечу јуна и јула 1790. године, обратио руском посланику кнезу Галицину и послао једно писмо руској царици Јекатерини II, објашњавајући све проблеме Срба и насиља која чине Турци. Аустрија и Пруска су склопиле конвенцију у Рајхенбаху, којим се бечки двор обавезао да одржи статус кво пре почетка рата са Османским царством и тако врати Порти све одвојене делове Србије. Био је то увод у потписивање мировног уговора са Турцима, што је навело Србе да напуштају Србију и пресељавају се у Срем и Банат услед нових турских зулума. Српски фрајкори су сами покушавали да се супротставе турској војсци, али након што је Аустрија потписала мировни уговор, били су принуђени да се повуку на аустријску територију. Аустријанци су распустили фрајкоре као једну врсту казне, многе шаљући у пензију, а друге у редовну војску или поједине граничарске регименте. Срби су били огорчени због тога и јасно су

изражавали своје незадовољство у писмима са почетка 90-их година XVIII века, у коме јасно стоји да Србин више никада не може веровати Немцу.

Период од последње деценије XVIII века до 1804. године био је изузетно тежак за српски народ у Србији. Аустрија их је оставила на цедилу својим повлачењем и препуштањем Турцима, који су вршили насиља сваке врсте. Турци су пљачкали народ, али иако су српски главари и свештеници писали бечком двору и тражили помоћ, чак били спремни сви да пређу у Аустрију, никаквог позитивног одговора из Беча није било. Срби су запретили да ће помоћ потражити од Русије и тако се ставити под њену заштиту, али Аустријанци нису много марили за то. Исељавање се наставило, чак је претило да цела Србија остане без народа, јер је било тешко поднети турска насиља. Срби су све више почели да размишљају о аутономији Србије, посебно када су ступили у контакт са представницима Влашке, након чега се, већ 1791. године, почела формулисати идеја о аутономији у оквиру Османског царства. Истина, Аустрија је Свиштовским мировним уговором са Турцима из 4. августа 1791. године, успела да унесе у првој тачки општу амнестију, док је осмом тачком признато подаништво онима који су напустили Србију и прешли у Аустрију, с тим да цела Србија буде враћена Турцима. Тако су Срби постепено почели да схватају да за своју аутономију морају сами да се изборе, без икаквог ослањања на Аустрију, јер од ње не могу добити никакву помоћ.

Срби су од Аустрије очекивали помоћ и она је могла постати заштитник народа, пре свега јер се српски народ одазвао на позив цара у Бечу да се дигне против Турака, међутим, аустријска власт је Србе искористила само као војнике и емигранте, са презиром их препустивши Турцима на насиље. Аустрија је у рату јасно показала да њу не занима судбина српског народа на Балкану, нити је била спремна да подржи српске устанике против турске власти. На сва инсистирања Срба да им помогне, Аустрија је остајала нема и незаинтересована. Иако су Срби бежали преко Саве и Дунава у Аустрију, то није било због превелике љубави народа према Бечу, већ једино да би се сачувао живот услед турских освета при крају рата. Аустрија је сама одгурнула Србе од себе, отуђила се од њих и допринела да се српски народ окрене Русији, што ће јасно показати политичке прилике у XIX веку. Устајаће Срби на устанке и између 1791. и 1804. године, али неће тражити аустријску помоћ, нити ће се бечки двор заузимати за Србе на

Порти.[27] Била је то борба Срба против Турака, али још увек нису сазреле прилике за коначно протеривање турске власти из Србије.

Услед тешког положаја српског народа под Турцима у периоду између 1792. и 1802. године, Срби су све више радили на подизању великог устанка у покушају да изборе аутономију. Истина, у почетку су те идеје биле само да се ослободе дахијске управе у Београдском пашалуку, али када је Први српски устанак започео успешно, жеље српског народа су прерасле у аутономију, убрзо у жељу за независношћу уз снажну помоћ Русије. И међу западним силама је постојала идеја да Србија постане кнежевина у оквиру Османског царства, с тим што би кнез био немачки, аустријски или француски. Први предлог о таквој вазалној кнежевини родила се код немачког грофа Валдемора Шметауа, 1774. године, који је преко француске владе поднео предлог, али нико није био заинтересован за њега. Српски генерал у руској војсци, Давид Неранџић је 1785. и 1788. године, поднео два предлога кнезу Потемкину у којем се предвиђао устанак народа у Црној Гори, Боки, Далмацији, Херцеговини и данашњој Албанији, након које би била створена држава на чијем челу би се нашао Неранџић. Самозвани кнез Илирије, пустолов Д. Вујић[28] нудио је планове о подизању устанка у Црној Гори, те решење слао дипломатама у Истанбулу, Бечу, Кобленцу, Санкт Петербургу, у намери да он постане владар српског и грчког народа на Балкану. Црногорски владика Петар I Петровић је предлагао сличну идеју о стварању илирске државе 1798. године, покушавајући да наговори Русију на такву идеју. Године 1803/1804. родила се идеја код српских свештеника[29] да се створи Славено-сербско царство, које би обухватало већи део Балкана и које би било уређено по угледу на Русију, која би и помогла њен настанак.[30] У највећем броју тих предлога српски народ се ослањао на Русију, али потребно је имати у виду да је у другој половини XVIII и почетком XIX века, турска власт још увек била довољно

[27] У тренутку када су Французи под Наполеоном напали Египат, Јадран и Јонско море, Османско царство је морало да прихвата власт дахија у Београдском пашалуку. Грци су почели да устају против Турака са циљем да оснују независну државу. Грчки песник, Константин Рига (Рига од Фере), је у Бечу позвао балканске народе на јединствен устанак против Турака. Аустријске власти су га ухапсиле у Трсту и предале Турцима у Београду, који су га задавили у Кули Небојша јуна 1798. године.

[28] Родом је био из Сенте.

[29] Пивски архимандрит Арсеније Гаговић и карловачки митрополит Стефан Стратимировић.

[30] ИСН, Срби у XVIII веку, 425.

снажна на Балкану, као што је и Аустрија помно пратила сва догађања преко Саве и Дунава, повећавајући своје апетите према деловима Османског царства у које је већинско било српско становништво. Русија још крајем XVIII и почетком XIX века није имала довољно разрађен план о Балкану. Њихова главна идеја био је Истанбул, те се више деценија развијао план према Балкану и српском народу у целини. Догађаји од Првог српског устанка на даље, јасно ће показати правац развоја српско-руских односа, од првобитне мање помоћи и заузимања руског посланика на Порти у Истанбулу, до подршке за аутономијом и тек у другој половини XIX века пружање помоћи за независношћу Србије и потпуне подршке у Првом светском рату. Српско-руски односи су се развијали више деценија, али често су били хладни и чак затегнути, но у већини случајева за те лоше односе није била крива Русија, већ српски владари и политичари.

ЦРНА ГОРА У XVIII ВЕКУ

Владику Данила је наследио Сава,[31] којег је рукоположио пећки патријарх Мојсије Рајевић 1719. године. Сава Петровић Његош се разликовао од свог стрица Данила, јер је након руског пораза у рату са Турцима и две турске казнене експедиције у Црној Гори,[32] морао да води пасивну спољну политику, јер су га међународне околности наводиле на тако нешто. Ослањао се на Венецију, али није смео посебно да истиче Црну Гору против Турака, схватајући да од Русије није могао добити потребну помоћ, након њеног пораза на Пруту 1711. године.[33] Сама Венеција је након 1718. године била слаба, далеко од своје велике прошлости, те више није била у стању да често води ратове против Турака на Балкану и острвима. И поред такве слабости, владика Сава је слао писма верности и послушности у Венецију. Венеција је користила добре односе са Савом и вршила снажну римокатоличку пропаганду на Приморју и у самој Црној Гори, због чега су поједини главари устајали против венецијанске политике. Венеција је плаћала многе главаре, што је уносило раздор са онима који су били незадовољни венецијанском републиком.

Нови Руско-турски рат 1735. године, донео је промене и у самој Црној Гори. Аустрија се умешала на страни Руса у рат 1737. године, дошавши до Ниша и Новог Пазара, те је позвала Србе на велики устанак против турске власти. Патријарх Арсеније IV Јовановић је позвао народ у Црној Гори, а посебно су се истакли Кучи у тим борбама.[34] Током

[31] Р. В. Петровић, Владика Данило и владика Сава (1697–1781), Београд 1997.

[32] О владикама Сави и Василију више: ИСН, Срби у XVIII веку, 498–510.

[33] В. Ђорђевић, Европа и Балкан: дипломатска историја балканских хришћанских држава у XVIII и XIX веку, књ. 2, Европа и Црна Гора. Св. 1, Црна Гора између Турске, Русије и Млетака у XVIII веку, Београд 1912.

[34] Г. Станојевић, Црногорска и брдска племена у вријеме аустријско-руског рата против Турске (1735–1739), ИЗ, 380–402, 1962.

1737. и 1738. године Турци су били неуспешни против племенске војске, да би тек у пролеће 1740. успели да потуку Куче и Клименте, одводећи 400 људи у Скадар на ропство.

Године 1742. владика Сава је кренуо пут Русије, претходно затраживши од руског посланика у Истанбулу да се заузме код Порте да се Црна Гора ослободи турске пљачке имања која су припадала цетињском манастиру и да Русија исплати заосталу новчану помоћ, коју је услед рата са Турцима била прекинула. Руски посланик Вишњиков заузео се на Порти за Црну Гору, што показује да су пријатељски односи два народа настављени и након тешких пораза с почетка XVIII века. Владика Сава је стигао у Москву у марту 1742. године, а у Санкт Петербург месец дана касније. Царица Јелисавета I је октобра наредила да се цетињском манастиру исплати 500 рубаља за сваку трећу годину кашњења, те да се народу поклони 3.000 рубаља. Руси су саветовали црногорског владику да буде у добрим односима са Венецијом, као најближим суседом. Сава се вратио на Цетиње у мају 1744. године.

У време боравка Саве у Русији, архимандрит Василије[35] је као најближи рођак владике, постао важна личност у Црној Гори. Ускоро је и он постао владика, иако је званично Сава још столовао. Он је водио активну борбу у свим правцима у корист народа и Црне Горе. Василије је за разлику од Саве био изразити русофил, због чега није много подносио Венецију, али схватајући значај за Црну Гору, односио се љубазно да би стекао њихово поверење. То показује догађај из пролећа 1744. године, када је посетио Венецију са лажним потписима главара у којем је тражио и добио да се отвори пазар у Котору, који су Венецијанци затворили 1743. и ослободе ухапшени црногорски таоци. Када се Сава вратио из Русије, дошло је до сукоба са Василијем крајем 1745. године, што је довело до поделе међу главарима на Савине и Василијеве. Односи међу црногорским главарима били су понекад изузетно лоши, све до Василијеве смрти 1766. године, што је прилично допринело политичким односима Црне Горе са суседима.

Василије је био поштован у српском народу и свештенству. Рукоположен је у Карловцима за владику 1750. године од стране патријарха Арсенија II, истина по Савиној препоруци. У Бечу је предложио царици Марији Терезији да Аустрија стави Црну Гору под своју заштиту, уверавајући да ће Црна Гора ратовати на страни Аустрије и бити спремна

[35] Г. Станојевић, Митрополит Василије и његово доба (1740–1766), Београд 1978.

да Аустрија покори цео Балкан. Бечки двор је од раније познавао личност новог владике и није ни разматрао његов предлог. Василије је као русофил покушао да се приближи руском двору. Тако је 1746. године послао писмо руском канцелару грофу Бестужев-Рјумину и замолио га да Русија штампа две историје Црне Горе. На пут ка Русији кренуо је 1752. године са препорукама владике Саве и са циљем да докаже приврженост Црне Горе Русији, те да замоли за помоћ. Стигао је у септембру у Санкт Петербург и ту провео скоро годину и по дана, пишући многим руским личностима и уверавајући да је народ у Црној Гори спреман да гине за Русију. Затражио је руску заштиту од Османског царства, покушавајући да докаже како је Црна Гора независна од Турака, што је било прилично тешко прихватити, јер је плаћала харач. Уверавао је да Црна Гора може подићи чак 40.000 војника, што је било нереално, јер није имала ни толико укупног становништва. Пред руски двор је покренуо питања која су била од значаја за Русију, Аустрију и само постојање Османског царства на Балкану. Половином XVIII века, Русија је била далеко од коначног решавања Источног питања, пре свега, јер је то време када је још увек утврђивала границу на југу према Црном мору, те није могла активније да се заузме за трајно протеривање Турака са Балкана. Русија је Василију поклонила 3.000 рубаља да се врати на Цетиње, 5.000 за манастире и велики број црквених књига. Русија је штампала Историју Црне Горе 1754. године са намером да се преко ње укаже руском двору и влади на значај Црне Горе на Балкану, те да је она најзначајнији део српства.

Када се Василије вратио из Русије, он је започео отворену борбу против плаћања харача Турцима, делећи новац који је добио од Руса, да би на своју страну придобио што више присталица пре свега међу Паштровићима и Бокељима, али је говорио и против Венеције, што је лоше утицало на њен однос са Црном Гором. Турци су одмах реаговали шаљући казнене одреде, због чега је Василије затражио оружје од Венеције, али није добио због свих речи које је изговорио против њих. У фебруару 1855. године са Цетиња су затражили од Русије стављање под руску заштиту, а лично је Василије писао царици Јелисавети молећи је за помоћ. Неуморно је писао руским посланицима у Истанбулу и Бечу да се заузму на Порти и бечком двору, што је дало резултата јер је турска Влада инсистирала на мирно решавање проблема, иако је босански паша затражио да са војском упадне у Црну Гору. Почетком 1756. године лично руска царица Јелисавета је написала писмо руском посланику

у Истанбулу, Обрешкову да се заузме за Црну Гору, док је Василије у исто време писао Марији Терезији тражећи подршку против Турака. Порта је у мају 1756. ипак објавила рат немирним црногорским племенима, али се Василије нашао у тешком положају, јер су се многа племена повукла од рата, а помоћ није стигла ни од Венеције, Аустрије, али ни од Русије, која је била посебно љута јер је Василије одбијао да плати Турцима харач, показујући своју независност наспрам Истанбула, спреман на рат са турском војском, док је у исто време молио за помоћ руску власт да посредује у преговорима. Турска војска је кренула у јесен 1756. године против Црне Горе и била је надомак Цетиња, када је услед киша морала да се заустави. Почетком 1757. године потписан је споразум у Никшићу, којим су се главари обавезали на плаћање харача и да ће престати са нападањем. Непосредно пре почетка рата, владика Василије је напустио Црну Гору и побегао у Венецију, а затим у Аустрију. Василије је писао Бестужев-Рјумину у децембру 1756. и руском посланику у Бечу, грофу Кајзерлингу, док је у јануару 1757. молио руску царицу да посредује на Порти и код венецијанског дужда, на склапање споразума са Црном Гором.

Владика Сава је прихватио понуду Краљевине Двеју Сицилија о слању црногорских војника у Напуљ, док је Василије радио на исељавању становника у Русију. Он је још 1749. писао руском посланику у Истанбулу, Обрешкову, да размотри и дозволи обичном народу да се пресели. Василије је био против исељавања у Напуљ, чак је писао Венецији да заустави исељавање. Он је био заинтересован за исељавање у Русију[36] и предлагао да се формира руско-црногорски пук, који би био састављен од исељеног становништва, а идеју је прихватила руска царица, али су се успротивили поједини црногорски главари и Венеција. Највише је постојао страх да би одласком становништва и војника, Црна Гора остала без могућности да се супротстави Турцима или другом

[36] Н. И. Хитрова, Черногорци в России во второй половине XVIII в. у: „Југословенске земље и Русија у XVIII веку", Београд 1986; Ј. Томић, Црногорски митрополит Василије Петровић и покушаји емиграције Црногораца у Русију 1754–1757, Сарајево 1921; А. Ивић, Сеоба Црногораца у Русију 1756, Летопис Матице српске, књ. 332, св. 1–3, Нови Сад 1932; М. Дашић, Исељавање Црногораца у Руско царство до краја педесетих година XVIII вијека, Гласник одјељења друштвених наука; бр. 15, Подгорица 2003; Д. Мартиновић, Миграције Црногораца у Русију у 18. и 19. вијеку, Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века, Зборник радова са међународног научног скупа, Нови Сад, 110–120, 2003.

непријатељу, што би имало за последицу њен нестанак. Поред снажне венецијанске пропаганде, свега 140 људи је кренуло пут Русије у лето 1755. године, али и многи од њих су се убрзо вратили. У наредне четири године, укупно 1.500 становника се иселило у Русију, а за то време је Василије већ ушао у сукоб са главарима, који су били спремни да га убију, сматрајући да наноси озбиљну штету Црној Гори. Владика Василије је стигао пред крај 1758. године у Санкт Петербург, али са много нереалних жеља, пре свега да руски двор годишње исплаћује огроман новац, да се пошаљу топови и артиљерци, инжињери за истраживање руде, штампарија и типографи, да Русија од Аустрије затражи Ријеку, како би био олакшан саобраћај између Цетиња и Санкт Петербурга, да Русија затражи од Краљевине Двеју Сицилија да снабдева житом Црну Гору, да се 12 црногорских дечака школује у Русији и слично. Он је уверавао да Црна Гора може сакупити огромну војску, али нико у то није могао да поверује. Делегација црногорских главара, која је кренула са Василијем у Русију, сукобила се са њим, започињући планове о његовој смени. Тако су кренуле међусобне сплетке, док је руски двор прикупљао праве информације о Василију и на крају га отправио на пут са скромном финансијском сумом,[37] мањом него током прве његове посете Русији. Руска царица је предала још 15.000 рубаља руском пуковнику Пучкову да он лично преда новац црногорском становништву, те да испита право стање ствари и о Василију. Пучков је видео у самој Црној Гори право стање ствари и написао тешке речи о народу и самом Василију: да је народ непослушан, без реда, диваљ, главе падају и за најмању ситницу, верски живот као да не постоји, цркве су пусте, свештенство грабљиво на новац, а руски новац за подизање цркава је завршио код владичиних рођака. Након таквих података, Русија је изгубила поверење у Василија и прогласила га непожељним на свом територију. Схватајући да је изгубио помоћ Русије и да више нема на кога да се ослони, Василије је променио политику и почео да заговара плаћање харача Турцима, добре односе са Венецијом и слично. Да би доказао да је променио политику, кренуо је пут Русије јуна 1765. где је тражио помоћ, писао писма, али се разболео и умро у марту 1766. године. Иако је постојало врло негативно мишљење код Руса о Црној Гори, након извештаја пуковника Пучкова, околности су се промениле у самом Санкт Петербургу. На власт је дошла царица Јекатерина, а на

[37] Постоји мишљење да га је руска царица протерала из Русије.

место канцелара гроф Панин. Василије је сахрањен о трошку Русије, у угледној цркви у престоници, а мишљење Русије према Црној Гори почело да се мења на боље.

У Маинама близу Црне Горе, појавио се травар, који је говорио да је руски цар Петар III, те је врло брзо око себе окупио велику групу, чак и једног монаха који је у Русији имао прилику да види правог Петра III и уверавао друге људе да је то заиста руски цар. У историји је овај пустолов забележен као лажни цар Шћепан Мали,[38] о чијем се пореклу ни до данас није много сазнало. Годину дана од вести да се појавио руски цар, већ 1767. године чуо се узвик „Живео цар", но сам Шћепан није присуствовао том збору главара. Утицај на народ и главаре је постајао све јачи, мада је владика Сава гледао на Шћепана са сумњом. Истина, Сава се обратио за помоћ Шћепану, да за његовог наследника главари изаберу сина своје сестре архимандрита Арсенија.

Османско царство је уз снажну подршку грчке Цариградске патријаршије још 1766. године укинуло Пећку патријаршију, те се 1767. у Црној Гори нашао последњи пећки патријарх Василије, који је бежао од турског прогона. Схвативши да народ све више прилази Шћепану и он је покушао да му се приближи, уверавајући народ у његову истинитост. Тако се брзо прочуо Шћепан, као нови спасилац Црне Горе. Видевши да се све више народа окупља око Шћепана, те да се за њега заузима и пећки патријарх, владе великих сила су почеле све више да се распитују о њему. Највише бриге имала је Венеција, јер се Шћепан појавио у Маинама, које је било под њиховом влашћу, због чега је претила могућност да он не крене у уједињавање тих области са Црном Гором. Шћепану су прилазили и у Поборима и Брајићима, те је Венеција морала да реагује. Покушали су да га протерају, претили војском (чак упали у гранична подручја у јесен 1768), да би на крају решили да га отрују, али безуспешно.

Русија је све више била заинтересована за Шћепана, јер је сам тврдио да је цар Петар III, због чега је руски двор наредио посебну пажњу на граници да не уђу сумњива лица, јер би то могло да изазове проблеме у руској престоници. Саветник руског посланика у Бечу, Г. Мерк је отишао у Црну Гору у намери да натера црногорског владику и главешине да протерају Шћепана. Венецијанци су учинили све да би одвратили

[38] О њему детаљније: ИСН, Срби у XVIII веку, 511–218; Р. В. Петровић, Шћепан Мали – загонетка је решена, Београд 2002.

Мерка од Црне Горе, али је он ипак успео у својој намери. Убеђивао је, доказивао о штетности Шћепана за руско-црногорске односе, али су ови остали уједињени у истинитости Петра III. За Шћепана је почео да се заузима и владика Сава, пишући руском посланику у Истанбулу, али је од њега добио одговор да званична Русија не прихвата Шћепана, јер је муж царице Јекатерине и званично мртав. Сава је схватио да га Русија не може прихватити, те је покушао да искористи писмо добијено од руског посланика и тако увери црногорске главаре у штетност подршке Шћепану. Међутим, сукоб се само разбуктао. Шћепан је оптужио Саву да је лажирао писмо, те да ради као агент Венеције и да је присвојио новац који је стигао из Русије. Наредио је да се покољу Савине овце, које је дао својим људима, док је Саву затворио.

Ни Турци нису били одушевљени Шћепаном, гледајући у њега као у велику опасност, страхујући да иза њега не стоји нека велика сила. Шћепан се повезао са брђанским племенима, а успоставио је контакт и са Србима у Босни. Све то је бринуло Турке, да не подигне већи устанак на ширем подручју. У јануару 1768. Турци су почели да спремају рат у покушају да зауставе могућу побуну. Првобитно су писали црногорским главарима да протерају Шћепана, али су главари прихватили да пошаљу харач и таоце, док је сам Шћепан самозвани владар, писао турским пашама. Колико су Турци озбиљно схватили ситуацију, показује чињеница да је на чело војске лично стао румелијски беглербег, са огромном војском. Венеција је затворила границу према Црној Гори, те је претило потпуно расуло. Турци су још једном затражили предају Шћепана и прогоњеног пећког патријарха Василија, али када је стигао негативан одговор, кренули су у напад почетком септембра 1768. године. Већ на почетку битке, Шћепан је побегао, а Турци нису имали милости, већ су одмах кренули са насиљем. Да би зауставили потпуну пропаст Црне Горе, главари су решили да предају Шћепана и патријарха Василија. Шћепан је изгубио наклоност главара, показујући свој кукавичлук у боју.

Те 1768. године избио је нови Руско-турски рат, због чега је руски двор желео да ангажује српски народ на Балкану у борби против Турака. Пуковник Јездимировић је послат из Санкт Петербурга да припреми устанак у Црној Гори, али је главну мисију водио генерал-мајор кнез Ј. В. Долгоруки који се искрцао код Спича. На захтев руског кнеза, сазван је Велики сабор на Цетињу 17. августа 1769. године. Дологоруки је изнео званичан став руске државе према Шћепану и прочитан проглас

царице Јекатерине II на подизање устанка на Балкану. Долгоруки је поделио 500 дуката и оружје, обећавши да ће се Русија заузети за Црну Гору када буде дошло до преговора о миру са Турцима. Руси су обилазили Босну, Албанију, Херцеговину, уверавајући у важност подизања великог устанка. Шћепан се представио кнезу Долгоруком, али је кнез рекавши званичан руски став о њему, успео да окрене против лажног Петра III поједине главаре. У том метежу који је настао, Шћепан је ухапшен, али видевши да му велика већина још усхићено кличе, Долгоруки је наредио његово ослобађање. Схвативши да и сам може изгубити главу, јер црногорски главари не држе реч, Долгоруки је морао да напусти Црну Гору и са собом поведе патријарха Василија. Уследио је сукоб црногорских племена са Турцима у септембру и њихов губитак, после чега је Шћепан изгубио поверење народа. Руски официри који су остали у Црној Гори, видевши да главари преговарају са Венецијом, Аустријом, чак са Турцима, напустили су је октобра 1769. године, схватајући да је немогућ било какав договор. Тако је пропао још један покушај да се подигне велики устанак на Балкану у тренутку када су Руси односили победе над Турцима.

Што се тиче патријарха Василија Јовановић-Бркића, он је имао проблема у Црној Гори, посебно код владике Саве, који није желео да га прими, јер је овај подржавао Шћепана Малог. Василије је успео да привуче више црногорских племена, али је наишао на снажан отпор Венецијанаца, који су забрањивали контакт својим поданицима са њим. Иако су Турци тражили његово изручење, црногорски главари су га послали у Италију у Ливорно, заједно са руским кнезом Долгоруким. За потребе руског адмирала Орлова, патријарх Василије је у Ливорну саставио спис „Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито српског народа" 1771. године, у којем је унео доста историјског материјала у намери да упозна руског адмирала са српском историјом и значајем ослобађања од Турака. Василије је 1771. провео и у Бечу неко време, где је покушао да придобије Аустрију на рат против Османског царства, али су му власти наредиле да за осам дана напусти Беч, уз подршку двојице српских свештеника.[39] Патријарх Василије је на крају отишао у Русију, где је био пријатељски примљен и где је умро 1774. године.

[39] Карловачки митрополит Јован Георгијевић и епископ бачки Мојсије Путник боравили су у Бечу у исто време, али нису гледали пријатељски на патријарха Василија.

Шћепана је убио Грк који је задобио његово поверење, а који је радио за скадарског пашу. Тако је завршена једна чудна епизода у црногорској историји, која је удаљила Русију од тог дела Балкана, јер су црногорска племена још увек, као и у време владике Василија, била дивља и непослушна. Иако су Црну Гору сматрали државом, главари племена су били разједињени, а није постојала ниједна озбиљнија институција, која би ујединила завађена племена. Тек крајем XVIII века почињу да се образују прави органи власти са четири нахије који ће имати значајну улогу у црногорској историји XIX века. Било је то време честих сукоба са скадарским пашама из породице Бушатлија.

Због Шћепана Малог, односи са Русијом били су лоши, те Црна Гора није ни поменута у мировном уговору између Руса и Турака у Кучук-Кајнарџију 1774. године. Почетком августа 1775. гувернадур Ј. Радоњић је послао писмо у Санкт Петербург у којем је опширније објаснио традиционалне односе између Црне Горе и Русије и колико се народи на Балкану уздају у руску помоћ. Ово писмо је било прво упућено на руски двор од стране световне личности са Цетиња, јер су претходно само владике слали писма руским владарима. У то време, појављује се архимандрит Петар Петровић, који покушава да задобије поверење главара и смањи Радоњићев утицај. Да би у томе успео, почео је да тражи помоћ од Русије и Аустрије. Он је у лето отпутовао у највећој тајности у Русију без знања Радоњића, али уз одобрење владике Саве, а колико је био важан пут, показује да чак ни венецијански агенти нису знали ништа. Када се сазнало да је млади Петар отпутовао, дошло је до великог сукоба између Саве и Радоњића. За сада нема тачних података да је Петар на том путу уопште стигао до Санкт Петербурга. Схвативши да је Црна Гора изгубила руско поверење, јер су више деценија поједине личности покушавале да искористе добре односе са руским двором за своју корист, што је на крају довело до захлађења односа, млади Петар и гувернадур Радоњић почели су да раде заједно на побољшању односа са Русијом и Аустријом. Био је то једини начин да се заустави погоршање односа са великим силама. Према неким подацима у Русију су заједно кренули 1777. млади Петар, Ј. Радоњић и сердар И. Петровић, али нема јасних података да су они примљени на руски двор. У Санкт Петербургу су провели шест месеци, али по свему судећи нису посетили царицу Јелисавету II, нити руску владу. Био је то период када су црногорски главари изгубили поверење у Русију, што је довело до њиховог окретања према Аустрији.

Први контакти са званичним Бечом успостављени су крајем 1777. године, када је делегацију примио канцелар гроф В. Кауниц.[40] Тај први сусрет није донео неке посебне користи за обе стране, могуће и због Аустријско-пруског рата који је избио 1778. што је окренуло Беч даље од Балкана. Аустријанци су покушали да врбују црногорске војнике у своју службу, чак је био потписан уговор, те се у априлу 1779. код Будве усидрило шест бродова који су требали да превезу црногорску војску у рат против Пруске, али је цео план пропао, јер је на Великом збору одлучено да ниједан војник не ратује за Аустрију. Владика Сава је успео да одврати поједине главаре од те идеје, у покушају да још једном приближи Црну Гору Русији. Када се црногорска делегација враћала са неуспешног пута из руске престонице, посетила је Беч у пролеће 1779. године, покушавајући да се стави под заштиту Аустрије. Делегати на челу са Петром и Радоњићем су изјавили грофу Кауницу, да они немају обавеза према Русији, те изразили жељу да Црну Гору ставе под протекторат Беча. Они су били понудили да се склопи тајни или јавни уговор, изјавивши да су спремни да прихвате да су сви аустријски непријатељи уједно и непријатељи Црне Горе, укључујући и Османско царство. Предложили су да се црногорска војска стави на располагање Аустрији, те да бечки двор издржава 150 војника на Цетињу који би одржавали ред. Делегати су предложили да уколико Аустрија освоји Србију и Босну, преда Црној Гори Подгорицу, Спуж, Жабљак и Скадарско језеро од ушћа Бојане. У случају аустријско-турског рата, Беч би требало да гарантује Црној Гори независност. Делегати су тражили много тога, али је гроф Кауниц пажљиво анализирао све понуде и царици Марији Терезији предложио да се даље не разговара са делегатима, посебно због тога што им се не може веровати, али и добрих односа Русије и Османског царства, који би реаговали на било какве споразуме. Кауниц је предложио да се пошаље агент на Цетиње да испита право стање међу народом и главарима, те након тога крене у даље разматрање односа са Црном Гором. Када се у Бечу појавила друга делегација састављена од појединих главара, бечким властима је било јасно да у Црној Гори нема јединства нити снажних институција који могу да регулишу унутрашње међуплеменске односе, те да је неозбиљно ићи даље у разговоре са њима. Владика Сава је био против сарадње са Аустријом, те је опет ушао у сукоб са Радоњићем. Он се правдао пред руским посланицима

[40] В. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку, Београд 1912.

у Истанбулу и Бечу да црногорски главари раде на своју руку и чак обмањују Аустрију, те да је немогуће да се Црна Гора приближи бечком двору. Након Савине смрти 1781. године, стање у Црној Гори је било изузетно лоше. Појавило се питање његовог наследника између владике Арсенија и младог архимандрита Петра. Противно већини, изабран је Арсеније Пламенац, што је била Савина жеља. Арсеније је као владика владао три године, али без посебног значаја.

Гувернадур Радоњић је крајем 1781. још једном покушао у Бечу да привуче Црну Гору Аустрији. Он је признао да у Црној Гори постоји анархија, да нема реда, закона и да свако влада по својој вољи. Због тих проблема, затражио је од Аустрије да стави Црну Гору под заштиту и помогне у завођењу реда. Цар Јосиф II је послао делегацију на Цетиње са пуковником Паулићем на челу, што је била прва званична аустријска мисија у Црној Гори. Мисија се завршила крајем априла 1782. године, те маја стигла у Беч са одређеним закључцима. Црногорска војска је била спремна да помогне Аустрији у случају рата са Турцима, да је Радоњићу потребно помоћи, јер он истински жели да веже Црну Гору за Беч, међутим, цар је схватио да и у случају рата са Турцима, од црногорских војника не би било превише користи јер их је премало, због тога не вреди даље улазити у разговоре и некакве споразуме. На тај начин је срушена идеја појединих главара да се Црна Гора стави под заштиту Аустрије. Покушавао је Радоњић и касније, али више није имао подршку ни међу главарима, нити у Бечу. Када је октобра 1784. године на место владике рукоположен Петар од стране карловачког митрополита Мојсија Путника, започео је нов живот у политичком животу Црне Горе. Петар I Петровић ће успети да уједини племена и организује прве озбиљне институције на Цетињу.[41]

Из Карловаца, где је рукоположен, Петар је стигао до Беча где је разговарао са руским послаником у покушају да приближи Црну Гору Русији. Писао је канцелару Потемкину и објашњавао традиционалне везе двеју држава. У децембру је писао Светом синоду Руске цркве о смрти владике Саве и његовом устоличењу за митрополита. Русија још увек није могла да отопли односе са Црном Гором, због вишедеценијског држања њених главара, те је наредила Петру да напусти Санкт Петербург, чим је стигао почетком новембра 1785. године. Било је то изузетно тешко време за усамљену Црну Гору. Скадарски паша је напао 1785.

[41] Г. Станојевић, Црна Гора пред стварање државе: 1773–1796, Београд 1962.

док је Венеција затворила границу на Приморју, те тако онемогућила да народ побегне пред турским насиљем. Пашина војска је без већег отпора ушла на Цетиње 23. јуна 1785. године. Већина главара је изјавила покорност скадарском паши, те се он након шест дана повукао са Цетиња. Две године након тога (1787), завладала је велика глад, те је Радоњић писао Бечу тражећи помоћ. Исте године је Османско царство, уз снажно инсистирање Велике Британије, објавило рат Русији, да би Аустрија као руски савезник ушла у рат 1788. године. Тако је Русија након дуго времена послала делегацију у Црну Гору са намером да подигне народ на устанак. Први на Цетиње је дошао руски официр Сава Марковић, у фебруару 1788. да би касније стигла аустријска мисија мајора Вукасовића у марту. Аустријанци су оптужили владику Петра I да одржава присне везе са руском делегацијом, те су поклањали новац многим главарима у покушају да их привуку на аустријску страну. Јуна исте године на Цетиње је стигао пуковник Марко Ивелић, родом из Рисна, али у руској служби. Владика Петар је био оштро против Аустрије, а долазак руске и аустријске делегације распламсао је привремено угашени пламен међу главарима који су били подељени на русофиле, аустрофиле, чак и туркофиле. Радоњић је предводио аустрофилску струју, док је племе Куча било против било какве сарадње са Бечом. У таквој нездравој средини, владика Петар је успео да нападне Турке јуна 1788. године, али није било већих резултата. Аустријанци су се повукли септембра не успевши да привуку на своју страну већину главара. Мировним уговором у Јашију 1791. и Свиштову 1792. између Русије и Османског царства, Црна Гора није обухваћена уговорима, већ јој је била гарантована амнестија. Покушавали су касније Аустријанци и гувернадур Радоњић да привуку Црну Гору Бечу, али безуспешно. Услед велике глади и анархије међу племенима, последња деценија XVIII века донела је много невоља Црној Гори. Посебно је опасан био скадарски паша, који је стално нападао црногорска племена, да би 11. јула 1796. године дошло до битке у Мартинићима, када је заустављен турски напад и тако уништен сваки покушај коначног покоравања Црне Горе. Управо након ове битке, започео је процес међуплеменске сарадње и схватање да преко јединства, Црна Гора може изборити своју независност. Већ 22. септембра 1796. године, црногорска племена су однела још једну победу над Турцима на Крусима. У тој бици је убијен и скадарски Махмуд-паша Бушатлија. И каснијих година је било сукоба са скадарским пашом, али процес уједињења Црне Горе већ је био започео.

ПОЗНАТИ СРБИ У РУСКОЈ СЛУЖБИ

Било је много Срба који су достигли највиша звања у руској служби у XVIII, XIX и XX веку, те је потребно неке од њих поменути, јер су заслужни за одбрану Русије од непријатеља. Немогуће је овде навести читаве генерације породица Милорадовић, Шевић, Зорић, Прерадовић и друге, већ се осврнути само на поједине личности из тих породица.

Син генерал-мајора Андреја Милорадовића, Михаил Андрејевић, имао је важну улогу у једном делу руске историје. Гроф са српским коренима, чија је породица дошла у Русију 1715. године, стигао је до једног од највишег звања у Русији.

У Руско-турском рату 1710–1711. године, цар Петар Велики је позвао Србе у Херцеговини да подигну устанак и тамо окупирају Турке у том делу Балкана, што би омогућило Русима да воде активнију борбу на свом фронту. Један од тројице браће из породице Милорадовић,[42] Михаило, побегао је након рата из Херцеговине[43] у Русију и ту почео нови живот. Ни у Русији није живео лагодно, већ га је Петар пред крај свог живота оптужио за издају и вероватно би био протеран или обешен да није дошло до промене владара. Након тога, Михаило је основао своју породицу, те је његов унук Андрија (рус. Андрей) постао официр руске војске у којој је служио тридесет година и касније постао губернатор Мале Русије, тачније области бившег Козачког атамана у данашњој Украјини, области у којој је живело доста Срба. Милорадовићи су тако постали угледна породица, која је имала велико имање са 15.000 сељака у Полтавској губернији. Андрејев син Михаил,[44] учио је најбоље школе у Кенингсбергу (данас Калињинграду), Гетингену,

[42] Породици Милорадовић задужбина је познати српски манастир Житомислић код Мостара, вид. Љ. Којић, Манастир Житомислић, Сарајево 1983.

[43] Турци су захтевали да цела фамилија прихвати ислам, што су они одбили.

[44] А. Ю. Бондаренко, Милорадович, Москва 2008.

Стразбуру и Мајнцу, али је имао проблема са француским језиком који је у то време сматран језиком племства целе Европе.

Као шеснаестогодишњак вратио се у Русију и постао млађи официр, а убрзо поднаредник у чувеном Измаилском пуку,[45] те учествовао у Руско-шведском рату 1788–1790. године, али његов нагли успон почиње нешто касније. У време цара Павла I, учествовао је под командом А. Суворова у италијанској и швајцарској кампањи,[46] а касније је већ као искусан официр ратовао против Наполеона и Турака у време цара Александра I и коначног слома француске моћи у Европи. Године 1805. постао је генерал-потпуковник и учествовао је у бици код Аштетена, Кремса, Аустерлица под Кутузовљевом командом.[47] Млади Михаил је имао запажену улогу у биткама код Букурешта,[48] а прославио се још у Бородинској бици, те борбама код Тарутина, Вјазма, Калума, Лајпцига и Париза, када је руска војска ушла у француску престоницу као ослободилац целе Европе. У Париз је Милорадовић ушао свечано, заједно са руским царем и ту је одликован са више страних ордена. Цар му је дао право да носи војнички Георгијевски крст. Наводи га и руски писац Лав Толстој у роману *Рат и мир*.

У Бородинској бици Кутузов је поверио Милорадовићу команду десним крилом руске армије и ту је заповедао са три пешадијска корпуса, врло успешно, јер је одбио све нападе Француза. Након Бородина Кутузов је поставио Милорадовића за команданта заштитнице која је имала задатак да задржи француске трупе и штити несметано повлачење руске армије ка Москви, а затим да заштити њено повлачење из Москве, те тако обезбеди прикривање чувеног Тарутинског марш-маневра Кутузова. У кључним тренуцима Милорадовић је показао дипломатске квалитете, јер је убедио маршала Јоакима Мурата да пристане на 24-часовно примирје, чиме је омогућио Кутузову да се са 70.000 војника одвоји од потере француских трупа након битке код

[45] Са свега 26 година постао је пуковник Измаилског пука.

[46] Као генерал-мајор преузео је команду над Апшеронским мушкетарским пуком. Посебно се истакао у биткама код Новог, Требие, а у бици код Бастјана са заставом у рукама предводио је бајонетски напад прса у прса.

[47] Ту је награђен Орденом Светог Ђорђа Трећег реда и добија чин генерал-лајтанта.

[48] Године 1806. награђен је мачем украшеним дијамантима на коме је писало „За храброст и спасавање Букурешта". Учествовао је у победи руске војске над Турцима код Обилештија у Румунији 1807. године, због тога је добио Орден Светог Владимира другог реда.

Бородина. Сви војни официри као и руски цар били су свесни да је тај маневар спасио Русију. Као најважнији елемент у руској војсци, успео је да обезбеди повлачење целокупне руске војске на нове положаје и њено прегруписавање.

У бици код Малојарославца, Милорадовић је успео да усиљеним маршем из Тарутина, стигне на време у помоћ корпусима Дохтурова и Рајевског, који су застали ка Калуги. Због тога је Наполеон морао да одступи по разрованом Смоленском путу. Милорадовић се истакао и у бици код Вјазме, када је више француских корпуса пропустио Смоленским путем, а онда их одсекао и ударио на непријатеља јединицама козачког атамана Платова и генерала Паскевича. У овим борбама убијено је више од 8.000 Француза. После Вјазме освојио је Дорогобуж и Красни.[49] Због свих ратних заслуга добио је Орден Светог Владимира првог реда и Орден Светог Ђорђа другог реда. Касније је освојио Варшаву и спасао Пољаке од непријатеља.

Првобитно је стекао чин пешадијског генерала 1809. године, коју је заслужио у биткама, а након победе над Турцима 1809. код тврђаве Расеват у Бугарској, унапређен је 1810. у генерал-пуковника и тада постаје цивилни губернатор града Кијева али је убрзо поднео оставку да би се активирао као командант Апшеронског пука да би на крају постао војни губернатор Кијева. Године 1813. добио је титулу грофа. Војска га је поштовала,[50] као и сам руски цар, а он сам се борио за углед са чувеним П. И. Багратионом, пореклом из Грузије, који је као руски генерал учествовао у свим борбама против Наполеона, заједно са Суворовом и Кутузовом. Када је Багратион подлегао ранама након Бородинске битке, Милорадовић је постао други човек у руској војсци, одмах иза чувеног Кутузова. Посебно се истакао приликом повлачења француске војске из Москве, када су руске трупе ишле паралелно са њима, уместо очекиваног праћења истим путем, те нападали противника. Осим великог поштовања које је задобио од својих војника, посебно су га ценили Французи и о његовој храбрости говорили много прича. Кутузов га је назвао „Крилати", због брзине којом се сукобљавао

[49] Ту је руска војска заробила 20.000 војника, више од 200 артиљеријских оруђа и 6 ратних застава.

[50] Као великодушан човек, Милорадовић је био прави официр, никада се није одвајао од својих војника, спреман да учини све за њих. Гладовао је са војском и ценио све напоре руских војника. Тако је једном приликом тражио да се једном хусару додели 170 рубаља због свих рана које је задобио у борби.

са непријатељем и његове енергичности. Лично му је цар Александар доделио титулу грофа, а постао је први официр који је стекао право да на еполетама носи царев монограм.

Углед Михаилов је растао са годинама, те је 1818. постао генерал-губернатор руске престонице Санкт Петербурга и члан Државног савета Руске империје. Временом је постао најодликованији руски официр, те је био носилац Ордена Светог Ђорђа другог реда, Ордена Светог апостола Андреја Првозваног, Ордена Светог Владимира првог реда, Ордена Свете Ане првог реда,[51] Ордена Светог Јована Јерусалимског, као и Ордена Светог Александра Невског. Иако је био поштован у војсци и прослављен у биткама, лоше је владао у цивилној служби. О губернаторским пословима није знао готово ништа,[52] али се борио колико је знао и могао. Бринуо је о обичним људима у губернији и новчано их помагао. Иако није имао свог личног новца, никада није помислио да украде из градске касе. Када је умро, у његовим стварима су пронашли гомилу љубавних писама које је добијао и скоро нимало новца. Спровео је велику кампању против алкохола и коцкања у војсци, знатно поправио стање градских тамница и положај затвореника, те осветлио центар Санкт Петербурга, изградио Михаиловски дворац и зграду циркуса, изградио предграђа престонице, припремио улазак првих пароброда у акваторију Неве и Финског залива, али је помогао и изградњу низа просветних института и културних институција у руској престоници. Због свог рада за развој просвете постао је почасни члан Руске академије наука 1823. године, а приликом великих поплава 1824. у Санкт Петербургу показао је херојизам у спасавању људи, о чему је стихове написао и руски учитељ књижевности – Пушкин.

Он је имао можда и кључну улогу након смрти цара Александра I, јер је спречио да се трећи син бившег цара Павла I, Николај I, устоличи на престолу. Цар Александар је остао без мушког наследника, те је круна требало да пређе на његовог брата Константина, који је тада као пољски краљ владао у Варшави. Константин се пет година раније одрекао права на руски престо у корист трећег брата, Николаја. Цар Александар је документ о Константиновом одрицању чувао у тајности и за

[51] У Швајцарском походу (познатијем као Прелазак преко Алпа), Милорадовић је командовао претходницом приликом преласка преко Сен-Готхардског планинског превоја и ту је потукао Французе код језера Обер-Алп кренувши у јуриш свог пука), због чега је добио орден.

[52] Истина у време његове службе у Санкт Петербугу је пала цена меса.

њега су знала само три човека у целој Русији. Након Александрове смрти, Николај I је сазнао за документ, али није смео да се прогласи царем, већ је престо понудио Константину, али је овај још једном одбио. У таквим околностима постојала је група људи[53] која је покушала да искористи празан престо и подигне побуну. У Русији је од 19. новембра (1. децембра) 1825. године, када је умро Александар, све до избора новог цара, де факто управљао Михаило Милорадовић.

Када је питање наслеђивања престола решила сама породица Романов и када је одлучено да ће нови цар бити Николај I, Милорадовић је прихватио без проблема одлуку, после чега је дошло до његовог крунисања 13. (25) децембра 1825. године. Само дан касније завереници су позвали царску гарду да одбије да положи заклетву новом цару. Затражили су доношење устава. На њихов позив одазвало се 800 војника Московског пука и до краја дана још 2.000 војника других пукова. Цар Николај I је одмах послао заповедника Санкт Петербурга, генерала Милорадовића да угуши побуну. Милорадовић је знао за тајна друштва, те да спремају побуну, али ништа није учинио да је спречи. Када је добио наредбу од цара да побуну угуши, морао је да реагује. Одјахао је до побуњеника на Сенатском (тада Исакијевском) тргу, у намери да их одврати од даљих сукоба, али му је у леђа пуцао млади официр П. Каховски и ранио га, да би га Ј. Оболенски избо бајонетом. Непосредно пред смрт био му је извађен метак из плућног крила, а он је у тим последњим тренуцима живота написао завештање у којем је

[53] Након победе над Француском 1815. године, цар Александар више није желео реформе, сматрајући да је руско самодржавље и феудализам најбољи и најтрајнији поредак. У унутрашњој политици Русије то је значило спровођење најжешће реакције. Цару је у спровођењу реакције највише помогао војни министар, генерал Аракчејев, који је укључио полицију у сваку пору друштва, а потказивање, прогон, корупција, шпијунажа, били су свакодневна појава. Реакција цара Александра и министра Аракчејева достигла је врхунац 1820. године, када је дошло до протеста војника Семјоновског пука против строгих казни. Цар и Аракчејев су протест сматрали побуном. Тако је група младих официра интелектуалаца из редова самог племства, желећи да завереничким методама издејствује Русији реформе, почела да се уједињује и ствара тајно друштво. *Северно друштво* (Санкт Петербург) и друго *Јужно друштво* (Малорусија) били су основани са истим циљем. Два друштва међусобно су сарађивала. Јужно је било радикалније, јер се залагало за укидање монархије и проглашење републике. До револуционарног иступа завереничких друштава дошло је након смрти цара Александра, децембра 1825. године. Устанак је познат као побуна декабриста.

ослободио 1.500 крепосних сељака од обавеза. Имао је само 55 година када је умро у касарни Коњичког гардијског пука у Санкт Петербургу. Због свих заслуга које је учинио за Русију, сахрањен[54] је уз све почасти у Александро-невској лаври у руској престоници, поред гроба руског генерала Суворова. Цар Николај је успео да угуши побуну у Санкт Петербургу и Малој Русији, али побуна на почетку његове владавине усмерила је новог руског цара у гушење свих побуна и револуција у Европи.

Званично, Михаил Милорадовић се није женио и није имао потомке, мада се у Санкт Петербургу говорило још за његовог живота да је око себе имао гомилу љубавница. Указом цара Николаја II, на стогодишњицу Бородинске битке, 38. Тобољски пешадијски пук је понео име грофа Милорадовића, а и једно руско острво у Тихом океану је названо његовим именом.

Са Михаилом није престала значајна улога ове породице у историји Русије. Његови рођаци показали су умеће у одбрани државе, те је пуковник Александар М. Милорадовић био командант Руске добровољачке бригаде у Српско-турском рату 1876. године, а гроф Григорије А. Милорадовић је 1883. посетио и даривао манастир Житомислић.

Андреј Степановић Милорадовић рођен је 1727. године и завршио је Кијевску духовну академију, а затим је постао официр најелитније гардијске јединице царских гренадира. Царица Јелисавета им је посебно била наклоњена.

Као млад официр учествовао је у Руско-пруском рату 1757–1762. Његова храброст и умеће посебно су се показали у биткама код Палцига и Колберга. У бици код Кунерсдорфа, савезничка војска је јуришом сломила Прусе, а њихов краљ Фридрих једва се спасао. Након битке је добио прво унапређење. После рата је наставио да добија унапређења, да би са непуних 45 година Милорадовић доспео до чина генерал-мајора за заслуге у Руско-турском рату и подизању српског народа на устанке широм Балкана.

Своје војно умеће доказао је командујући бригадом од 1.800 пешадинаца и 300 запорошких козака, када је код Мечина 21. октобра 1771. уништио корпус од 7.000 Турака. Руска војска је запленила много топова

[54] Близу његовог гроба сахрањена су још тројица Срба, патријарх Василије Петровић, митрополит црногорски и патријарх српски Василије Бркић и гроф Сава Владисавић Рагузински.

и друге војне опреме. Три недеље пре ове битке, Андреј је добио сина, те је победом над Турцима прославио његово рођење. Врховни командант Румјанцев је одмах писмом обавестио царицу Катарину о великој победи руске војске коју је предводио Андреј Милорадовић, а царица одушевљена успехом писала је Волтеру о српском генералу.

Године 1774. под командом генерала Суворова, Андреј Милорадовић је учествовао у биткама код Козлуце и Шумле, заједно са српским хусарима. У тим биткама је постао пријатељ легендарног А. Суворова. И након тих битака је добио руска ордења као заслуга за величанствене победе. Добио је Орден Свете Ане првог реда и Орден Светог Георгија трећег реда, да би царица 1779. именовала генерал-поручника Милорадовића за губернатора Малорусије.[55] Овом губернијом је успешно управљао све до своје смрти 1796. године.

Свог сина Михаила је волео и заузимао се код царице да буде примљен у гарду, спреман да се одрекне Ордена светог Александра Невског. Због свих заслуга за Русију, царица је радо прихватила да млади Михаил буде примљен у царски гардијски Измаиловски пут, један од најелитнијих, не прихватајући да се Андреј одрекне свог ордена, већ га је наградила још једним.

Један од најпознатијих међу Србима који је радио за руски двор био је гроф Сава Лукић Владиславић Рагузински. Рођен је у Јасенику,[56] близу Гацка, но животни пут га је одвео далеко на исток – у Русију. Под притиском потурчених бегова Ченгића, породица Владиславић је морала да напусти родно место, те се један део настанио у Дубровнику, а један у Боки которској и Требињу. Од те гране породице која је прешла у Требиње настала је породица Дучић, чији је најпознатији члан био велики српски књижевник и дипломата Јован. Млади Сава[57] се школовао у Дубровнику, по чему је добио надимак Рагузински, јер је *Раїуза* било латинско име за тај град. Касније се образовао у Француској и Шпанији.

Још као млад путовао је у Истанбул као трговац, а имао је прилике да се сретне са важним људима тога времена. Тако је у разговору са јерусалимским патријархом Доситејем, који је имао контакте са руским

[55] Касније је понело име Черњиговско намесништво.

[56] Рођен је 1664. године, а по неким документима 1670, али није сигурно да ли у Јасенику, већ постоји нагађање да је могло бити у Попову, Гацку и Житомислићу.

[57] Ј. Дучић, Гроф Сава Владиславић: један Србин дипломата на двору Петра Великог и Катарине I, Београд 1982.

дипломатама, сазнао да је Русима потребан уговор који је Османско царство склопило са Француском, Венецијом, Великом Британијом и Аустријом. Тај уговор је довео до склапања мира између Русије и Османског царства и отворио пут младом Сави да крене у Санкт Петербург. Првобитно је 1702. године у Азову упознао цара Петра Великог и у разговору са првим човеком Русије, успео да издејствује да овај пошаље преко учитеља М. Суворова у Карловце прву граматику и буквар, након чега је овај град постао значајан духовни центар српског народа. Из Азова је отпутовао у Москву, где постаје дипломатски и трговачки представник Русије, да би се убрзо вратио у Истанбул по посебном задатку. У Истанбул је кренуо заједно са грофом П. Толстојем, из чувене племићке породице, која је дала писце Лава и Алексеја. Оно што је посебно везало Саву за Русију, а што ни данас нису свесни многи Руси, јесте судбоносни сусрет младог Србина и младог етиопског роба Ибрахима Ханибала у Истанбулу 1705. године. Сава је купио осмогодишњег Ибрахима на тржници и послао у Санкт Петербург цару Петру, јер се овај одушевљавао необичним стварима и људима. Дечак је крштен, а његов кум био је лично руски цар. Тај млади Етиопљанин је постао деда оцу руске књижевности А. Пушкину, који је постао узор свим каснијим писцима све до данас у Русији.

Већ на почетку своје дипломатске активности у руској служби, Сава је успео да закључи војни савез са Молдавијом у Јашију, те мир са Османским царством на Пруту. Сава је био сјајан познавалац унутрашње и спољне политике Османског царства, а преко трговине и дипломатских активности у Истанбулу, успео је сазна све тајне двора и сам карактер султана и његових најближих људи. Памтио је Турке и њихова насиља према његовој породици, али је мржњу успео да надвлада и преко дипломатских уговора добије повољније околности за Русију приликом склапања мира.

Након тога се вратио у Москву и од цара Петра Великог, као заслугу за повољне уговоре Русије, добио је имање у Малој Русији. Савин посао је тек кренуо у Русији. Он је иницирао оснивање руске обавештајне службе, а због обавештајног рада на Црном мору добио је од цара годишњу апанажу од 325 рубаља. Заправо, он је предао цару рукопис „Проучавање пута од Црног мора до Москве", са детаљним описима лука, војних трупа, њиховог наоружања, поморским базама и осталим подацима, који су били од великог значаја за Русију. Сава Владиславић је у Истанбулу, Француској и Венецији основао снажну

трговачку мрежу, која је била параван за руску обавештајну службу у иностранству. Тако је ударио темељ за ширење обавештајних мрежа по целој Европи, што је имало великог значаја у каснијим деценијама у дипломатским активностима Русије и биткама против непријатеља. Историчари сматрају да је први велики обавештајни посао Саве Владиславића био државни удар у Османском царству 1702. године, када је султан Мустафа II збачен са престола, а наследио га је Ахмет III, али нема чврстих доказа о томе. Да би развио шпијунску активност, Сава је на царском двору у Санкт Петербургу, формирао „црни кабинет", којег су сачињавале руске поверљиве личности и највећи шпијуни. На својим тајним путовањима и истраживањима, као агент руског цара, гроф Сава је 1729. године донео у Русију поверљива документа „Тајни опис Кине по обалама и по путевима и по утврђењима и по војним базама", и „Тајне информације о снази и стању кинеске државе". Путовао је на коњима и камилама, пловио једрењацима и прелазио неколико хиљада километара по најтежим путевима. Тако је стварао модерну обавештајну мрежу, градио караванске станице, развио трговину која је била параван за обавештајни рад. Тако су Руси у првој половини XVIII века имали развијену обавештајну мрежу широм Европе и Азије.

Због великих заслуга које је учинио Русији, цар Петар Велики му је поклонио дворац у Москви, на реци Покривна, те право слободне трговине на десет година, али је та повеља ускоро продужена на неограничено време.

Сава на почетку XVIII века није заборавио на Србе под Турцима. Себе је почео да назива *илирски гроф*, јер су Илири у то време били синоними за Србе на Балкану, те је одржавао контакте са Србима, помагао српским устанцима у Црној Гори и помогао Михаилу Милорадовићу да дође у Русију. Михаило је био деда још једном Србину који је имао велику улогу у историји Русије, Михаилу Андрејевићу Милорадовићу. Сава је имао добрих контаката у Влашкој и Молдавији, јер су га њихови кнежеви посебно поштовали. Управо у контактима са њима и црногорским владиком, цар Петар Велики га је послао у Влашку и Црну Гору да би припремио устанак у тим областима, непосредно пре почетка Руско-турског рата.

Сава је био руски представник у Риму од 1716. до 1722. године и ту је припремао конкордат са папом Климентом XI о регулисању односа Русије, римокатоличког становништва и папства. Боравак у Риму је искористио да набави уметничка дела за летњи дворац Петра Великог

у Санкт Петербургу. Из Рима је у руску престоницу донео статуу Афродите – Венере из Тауриде, која је међу Русима остала запамћена као Венера Тауријска или Венера Кримска. Њен значај лежи у томе што је то прва статуа жене у Русији која је била нага, што је било прилично чудно за тадашње руско поимање уметности. Статуа је из III века п. н. е. и данас се чува у познатом музеју Ермитажу. Донео је Сава у Русији још неколико значајних статуа које су красиле Летњи парк у Санкт Петербургу.

Када је у јесен 1710. године Османско царство објавило рат Русији, Турци су са 200.000 војника прешли Дунав и јуришом кренули према Дњестру. Сам рат двеју сила пробудио је угњетене народе на устанак у Молдавији, Србији, Црној Гори, Бугарској, али нису успели да помогну Русији тако што би побунама зауставили турску војску према Русији. Тако се 44.000 руских војника на реци Прут, заједно са царем Петром, нашло опкољено. Сава је добро познајући турске околности, одмах кренуо у дипломатску активност. Турци су мрзели грофа Саву, те су као услове примирја тражили одређене територијалне уступке и предају Саве Владиславића, оптужујући га да је учинио много штете Османском царству, тиме што је у Истанбулу шпијунирао султана и Порту. Занимљиво је то да су Турци те захтеве тражили управо од самог Саве, не знајући да са њим разговарају. Он је био довољно хладнокрван да се не уплаши услова, те је издејствовао од Турака да се руска војска извуче из обруча достојанствено и са оружјем, наравно не предајући себе непријатељу. Турци су добили одређене територијалне уступке, али су се зато спасли руски цар Петар и његови војници.

Сава је званично добио титулу грофа у фебруару 1725. године, непосредно пре поласка на пут за Кину, где га је чекала најважнија дипломатска мисија. Постојао је велики проблем регулисања границе између Русије и Кине. Многи су покушавали да трајно реше неспоразум, али увек би наилазили проблеми. Цар Петар Велики је на савет познатог филозофа Лајбница, послао Саву Владиславића да у кинеској престоници договори линију разграничења између две државе. Гроф Сава је у Кини водио 58 сусрета да би коначно 5. априла 1727. године био потписан Кјахтински споразум на реци Бури, којим је решено питање граница и које уз мале корекције постоји све до данас. Граница је држала два велика царства у потпуном миру више од 150 година. Овим споразумом о разграничењу и трговини дефинисана је граница између двеју држава, али и омогућено Русији да тргује у Пекингу, тачније једном у три године Руси су могли да пошаљу караван са 200 људи

у Кину. Роба није царињена на граници, што је отворило могућност развоја трговине између две државе. У оквиру споразума, регулисан је и рад руске духовне мисије у Пекингу, те је тако основана и прва православна црква у кинеској престоници. Због успешно завршеног посла са Кином, гроф Сава је одликован Орденом Александра Невског.

Сава је остао близу кинеске границе и добио дозволу да оснује град Троицкосавск, који данас носи назив Кјахта. Његова намера била је да овај град постане значајна трговачка колонија. Име тврђаве и града Троицкосавска носи назив по Светој Тројици и Светог Саве Српског. Подигао је цркву Светог Саве Српског у самом центру града, али су га бољшевици уништили након доласка на власт. Град носи назив Кјахта од 1934. године, али и поред свих намера да избришу историју пре њихове власти, комунисти нису успели да униште име Саве Владиславића. Утврђење Троицкосавск је добило статус слободног трговачког насеља, ослобођеног плаћања пореза. Тако постаје један од најважнијих трговачких центара у целој Централној Азији. Године 1743. град Троицкосавск добија статус слободног трговачког града, а 1792. је у њему премештена и царинска испостава из Иркутска. Године 1854. у Троицкосавску је радило 54 компанија, међу њима и много страних. Поред значаја у трговини са Кином, овај град је имао посебан значај у трговини са Америком и Великом Британијом. Кроз град је пролазио „Велики пут чаја", због тога је он цео век снабдевао Русију чајем и имао монопол на извоз овог производа у Европу. Становници Кјахте ни данас нису заборавили оснивача града, већ сваке године прослављају његово име и сећају се овог Србина који је немерљиво допринео у развоју Русије и њених дипломатских односа.

Гроф Сава Владиславић је умро у Санкт Петребургу 1738. године, сломљен због смрти његове три кћерке, а колико је био поштован доказује да је сахрањен у царској гробници у крипти Благовештенске цркве.[58]

Сава Владиславић је био први Србин који је задобио у потпуности поверење Русије и лично цара Петра Великог, за ослобођење српског народа и Балкана од Турака. Он је први поставио проблем Срба под турском влашћу у Русији, као главни проблем Балкана. Русија ће од његовог времена почети да гледа ка Балкану и проблемима српског народа. Сава је био у пријатељским односима са црногорским владиком

[58] Д. Синдик, Тестаменти Саве Владиславића, Miscellanea 8, Београд 1980.

Данилом. У тренутку када је избио Руско-турски рат, Сава се обратио Србима у Црној Гори и Херцеговини у намери да подигну устанак. Владика Данило је ватрено прочитао прокламацију цара Петра Великог, коју је у ствари написао лично Сава. Због слабо расположених црногорских челника да се боре, до великог устанка није дошло. Превео је на рускословенски *Краљевство Словена* Мавра Орбина, 1723. године, у покушају да руског цара упозна са славном историјом српског народа, намеравајући да увери Русију да Срби нису заслужили да робују под Турцима. Помагао је српске манастире у Херцеговини, Црној Гори и Приморју, посебно им је поклањао књиге и црквене сасуде.

Марко Војновић[59] је био руски адмирал и један од оснивача Црноморске флоте. Учествовао је у највећим поморским биткама током Руско-турског рата, као што је опсада Бејрута и руска колонизација обала Каспијског мора. За поверење које је задобио на руском двору, постао је капетан личног брода царице Јекатерине Велике.

Марко се родио у Херцег Новом, а са двадесет година је стигао у Санкт Петербург и ступио у руску службу. Као поручник, започео је службу на броду „Свети Георгије Победоносац" са 66 топова под командом адмирала Спиридова. Овај брод се нашао у Егејском мору, у време Руско-турског рата. Врло брзо је показао своју храброст и умеће, те је у зиму 1771. постао заповедник брода „Ауза" са 12 топова.

У једној поморској бици је за кратко време заробио двадесетак турских бродова са товарима хране, дувана и артиљеријске муниције. Брзо је напредовао у чин лајтнанта (у то време то је био чин капетан-поручника војске) те је добио команду над фрегатом „Слава" са 16 топова. Са овом фрегатом је освојио Митилену на Лезбосу. Само годину дана касније, добио је Орден Светог Георгија четвртог реда за дотадашњу исказану храброст. Имао је значајног учешћа у поморским биткама тога времена, као што је битка у Патраском заливу, а 1773. је учествовао у опсади Бејрута, које су Турци на крају предали Друзима.

Одмах након рата добио је чин капетан-лајтнанта, а неколико година касније постао је заповедник личног брода царице Јекатерине Велике. Већ 1780. године је постао заповедник Каспијске флоте са задатком генерал-фелдмаршала кнеза Потемкина да крене са оснивањем руских

[59] P. Vojnović, Marko Vojnović – admiral ruske mornarice, Beograd 2013; В. Костић, Гроф Марко Вујновић Србин из Боке прослављени руски адмирал, Unus mundus 29, 93–145, 2008.

колонија на персијској обали. Сврха тих колонија била је да се развије трговина са Индијом. Насеље које је тада основано постојало је до 1921. године, када га је нова бољшевичка власт предала Персији.

Када се започело са оснивањем Црноморске флоте 1783. године у Херсону, Марко Војновић је постао командант градске луке са задатком да сагради нови брод, што је успео. Три године касније (1786), постао је командант севастопољске ескадриле у оквиру Црноморске флоте.

У новом Руско-турском рату 1787. године, Војновић је био један од главних поморских заповедника са својом севастопољском ескадром. Успешно је сломио турску флоту код острва Фидониси, након које је добио Орден Светог Георгија трећег реда. За свог живота је добио укупно пет ордена за све заслуге према руској држави. Војновића је 1790. Потемкин поставио за команданта Каспијске флоте, што је био разлог да напусти руску морнарицу. Након шест година је добио позив цара Павла I да се врати у службу. Већ 1797. године постао је члан Црноморске адмиралитетске управе и унапређен је у вицеадмирала, да би 1801. постао адмирал. Именован је за првог директора Црноморске поморске школе 1801. и тада је почео да предаје младим руским поморцима. Повукао се 1805, а преминуо је у Витебску 1807. године.

Војновићи су и у наредним вековима доприносили развоју руске државе, а један од познатих Маркових наследника је писац Владимир, који се сукобио са совјетском влашћу и изгубио држављанство, али га је добио назад 1990. године.

У рату против Наполеона, на руској страни борило се десет генерала српског порекла и много других официра нижег ранга. Срби су учествовали у Бородинској бици, једној од највећих и најважнијих битака у руској историји. Добро опремљена француска војска под Наполеоном, стигла је до Бородина, на 125 километара од Москве. Чувена битка одиграла се 7. септембра 1812. године и у њој су знатног учешћа имали војници српског порекла, пешадинци и официри. Од укупно 37 генерала који су учествовали у борби на руској страни, чак десеторица су били Срби.

Најпознатији је Михаило А. Милорадовић, који се налазио у саставу Прве армије генерала Барклаја де Толија. Командовао је трима пешачким корпусима на десном крилу руске војске. Касније га је врховни заповедник М. Кутузов поставио за команданта заштитнице војске која се након битке повлачила, што јасно потврђује поверење у овог Србина. Након битке са својом војском је успео да заустави напредовање фран-

цуске војске подно Кремља, а 3. новембра је разбио француске трупе под командом маршала Давуа и Неја.

Ђорђе Е. Арсенијевић је у Русију стигао из Вршца, где је напустио аустријску војску, да би у новој држави постао капетан Царске гарде. Брзо је напредовао у руској војсци и као угледни официр дочекао је Наполеона у Бородину. У току битке је рањен у груди, а због своје храбрости је добио чин генерал-мајора и команданта Летећег корпуса са задатком да гони разбијену француску војску. Своју храброст је исказао кроз Европу, да би му се у Паризу предала Наполеонова гарда. Руски двор га је након рата именовао за губернатора Кавказа.

Јован С. Адамовић је већ био пензионер из некадашње Славјаносербије, када је Наполеон напао Русију. Храбро се борио у Бородинској бици, али је 1813. године умро или је убијен док је гонио француску војску у Европи.

Јован Ј. Шевић је један од официра из ове чувене породице. Као командант Гардијске коњичке бригаде ратовао је против Наполеона и истакао се у Бородину, након које је одликован Орденом Свете Ане првог степена. Генерал-лајтант је постао августа 1813. године, да би два месеца касније био убијен у бици за Лајпциг.

Никола Б. Богданов је као генерал-лајтант био задужен за добровољачке јединице и у рату са Француском је већ имао огромног војног искуства.

Никола И. Прерадовић је још један Србин из чувене српске официрске породице. Као генерал-мајор и командант коњице, ратовао је против Француза. Истакао се у многим борбама у Европи, гонећи Французе, да би крајем 1813. или почетком 1814. године, постао генерал-лајтант руске војске и касније генерала коњице.

Илија М. Дука је рођен у Анкони, али је након смрти оца Михаила, прешао са мајком у Русију. Заповедао је Другом коњичком дивизијом у Бородинској и другим биткама те 1812. године, а након руског уласка у Париз добио је чин генерал-лајтанта. Илија је 1826. добио чин генерала коњице.

Никола В. Вујић је крајем новембра 1812. године добио чин генерал-мајора. У Бородинској бици се борио за мост на Калочи. Своју храброст је истакао у многим биткама у Европи, посебно у бици код Лајпцига, а пензионисао се као генерал-лајтант.

Аврам П. Ратков је као генерал-мајор резервних снага ратовао против Наполеона.

Петар П. Ивелић је из чувене дипломатске породице Ивелића, чији је стриц у служби руског двора, док је други био руски генерал. Ова породица је дала чак пет генерала руској војсци. У рату против Француске 1812. године, командовао је Првом, убрзо Другом бригадом 17. пешадијске дивизије. У Бородинској бици је рањен, али је своју храброст доказао, након чега је добио Одрен Свете Ане првог и другог степена, Одрен Светог Владимира трећег степена.

Ово је само један мали део у којем су Срби учествовали у руској војсци и значајно допринели њеној слободи. Срби су у руској војсци ратовали од времена досељавања у Русији, током XVIII века и имали значајну улогу у ратовима током XIX и XX века.

Не зна се много да је пионир светске космонаутике био пореклом Србин. Породица Николе Кибалчића стигла је у Русију 1704. године, у област Црногорода. Један члан те породице се вратио у Србију 1878. године да ратује против Турака за српску независност. Никола Кибалчић[60] је непосредно био одговоран за убиство руског цара Александра II, у марту 1881. у атентату у Санкт Петербургу.

Студирао је на Институту за железницу у Санкт Петербургу, али је у суштини био против монархије. Бакуњин га је увео у свет анархизма, а Гелб И. Успенски га је прикључио у организацију „Народна воља", која је имала намеру да убије цара. Тако је постао технички руководилац терористичког крила под називом „Слобода или смрт".

Кибалчић је први пут чуо за нитроглицерин 1879. у затвору у Кијеву, где се нашао због забрањене литературе. Када је изашао на слободу, ступио је у контакт са терористима из „Народне воље", који су му набавили експлозивну материју. У својој кући је направио импровизовану лабораторију, где је створио барут три пута веће снаге од обичног. Успео је да каналише експлозивну снагу барута кроз металне цилиндре са временским упаљачем, што значи да је направио први ракетни мотор.

Године 1879. на руског цара је извршен атентат код Одесе, али је монарх преживео, јер су терористи разнели погрешан воз. Исте године је покушан још један атентат у Зимском дворцу, али је цара спасило то што је закаснио на вечеру. Анархисти су у трећем атентату успели да убију цара 1. марта 1881. године, усмереним пројектилом у руској престоници, након чега је Кибалчић ухапшен.

[60] В. Бован, Кибалчић, Ниш 2009; Lee B. Croft, Nikolai Ivanovich Kibalchich: Terrorist Rocket Pioneer, Institute for Issues in the History of Science, 2006.

На суђењу се показао огроман научни успех Кибалчића око барута, с тим што је овај Србин радио за погрешну ствар. До 3. марта 1881. када је извршена смртна казна, Кибалчић је на зидовима ћелије записао све своје формуле ракетног горива и оставио нацрте свемирског брода. Те нацрте и гориво је наследио Циолковски, који није крио ко је био пионир свега. Стаљиново чувено оружје, „кађуше", направљене су по изуму Кибалчића.

Овај Србин је пројектовао ваздушни брод који је са земље требало да буде покренут каналисаним и контролисаним експлозијама барута, што је и био погон првих људских летелица које су се отиснуле у свемир. Он је конципирао контролисане експлозије барута у чврстом облику, праху и течном стању. Гориво за унутрашњу енергију летелица је требало да носи у унутрашњим резервоарима.

За развој космичког програма је осим Србина, М. Пупина, оснивача и првог директора америчког тела NACA (1915), која је касније постала NASA, важан је још један научник српског порекла, који је радио у Русији. Био је то Огњеслав Костовић (1851–1916), Србин из Новог Бечеја који се доселио у Русију и постао оснивач и руководилац руске ваздушне војске. Он је две деценије пре грофа Цепелина конструисао ваздушни брод, чувени дирижабл „Русија". Направио је и бензински мотор на водено хлађење и електрично паљење. Тај дирижабл је 1888. године био скоро готов у Адмиралском бродоградилишту у Санкт Петербургу, дужине 60 и пречника 12 метара са чврстом конструкцијом, другачији од свих познатих летећих балона. Никада није тестиран, јер руска држава није имала новца да заврши пројекат до краја. Гроф Ф. Цепелин је остварио Костовићев сан и тако преузео сву славу.

Још 1911. године, први на свету створио је летећи чамац, тачније хидроавион, а пројектовао је и подморницу за осам људи са мотором од чак 100 коњских снага. Од његових проналазака потребно је поменути „арборит", једну врсту шперплоче, што је први вештачки материјал, а усавршио је и аеронаутичку телеграф-емисиону станицу. Костовић је сваке године у Русији славио крсну славу Светог Николу, а редован гост на слави био му је и славни научник Мендељејев.

Дејан Суботић је био син познатог песника Јована Суботића, председника Матице српске, учесника Мајске скупштине, адвоката и народног трибуна.

Дејан је рођен у Бечу 1852. године, али је 1867. ступио је у руску службу.

Две године се школовао у Константиновској артиљеријској школи, где је стекао чин потпоручника, после тога је прекомандован у гарду. Између 1871. и 1874. године налазио се на усавршавању у Николајевској генералштабној академији, да би затим био послат у артиљеријску бригаду Кавкаске гренадирске дивизије великог кнеза Михаила Николајевича. У чин поручника је унапређен 1875. године.

Када је избио Српско-турски рат, Суботић је прешао у Србију, у штаб Тимочко-моравске војске под командом генерала Черњајева. Руски извори пишу да је учествовао у више битака против Турака, те је због своје храбрости фебруара 1877. године био унапређен у чин капетана. У пролеће исте године, прекомандован је у Кијевски војни округ.

Начелник штаба 15. пешадијске дивизије у Одеси, постао је 1885. године, да би од марта 1889. до јануара 1893. године био на дужности у Кавкаској гренадирској дивизији у Тифлису.

Суботић је у марту 1894. године добио чин генерал-мајора и послат је на Далеки исток. Војни губернатор Приморске области на Далеком истоку био је 1897. и 1898. и у исто време је указни атаман Усуријске козачке војске. У августу 1900. године добија чин генерал-потпуковника.

Када су избили проблеми у Кини, Суботић је узео активног учешћа, ангажован на одбрани руског источног приморја од немира узрокованих Боксерским устанком и на пацификацији Манџурије. Био је помоћник команданта подручја Квантунг и командовао је Јужно-манџурским одредом. Командовао је Мукденском операцијом, после које је истоимени град враћен под руску контролу. У децембру 1900. је постао каваљер Ордена Светог Ђорђа четвртог степена за заслуге у Кинеском походу.

Суботић се након успеха у Кини вратио у Туркменистан 1902. године, где је командовао II туркменистанским армијским корпусом и био начелник Закаспијске области.

Био је 1902. и 1903. генерални губернатор Приамурске области и командант Приамурског војног округа, те указни атаман тамошњих козачких трупа. Године 1903. постао је члан Војног савета Министарства војске. Генерални губернатор Туркменистана је постао 1905. године и указни је атаман тамошње Семириченске козачке војске.

Почасни конзул Краљевине Србије на Јалти постао је 1918, а умро је у Загребу 1920. године.

Александар Лексо Саичић је Србин родом из Црне Горе, легендарна личност чија је храброст и мачевалачка вештина опевана у песмама.

Као млад био је ађутант васојевићке бригаде, али је убрзо отишао у Истанбул и затим ступио у руску војску, где је послат у Манџурију са чином потпоручника. Активно је учествовао у Руско-јапанском рату 1904–1905. године.

Саичић је остао запамћен по епском двобоју са јапанским самурајем. Јапански цар је позвао храброг борца који би изашао на мегдан јапанском самурају. Тако се пријавио Саичић. Према каснијим записима, јапански самурај је ранио Саичића по лицу, али је стамени Србин остао на ногама и успео да зада смртоносни ударац противнику. Након што је Јапанац пао, Саичић му је указао пошту, поклонивши се над мртвим телом. Руски генерали и други официри су му честитали, а честитке је добио и од јапанских адмирала. Његова сабља се данас чува у Војном музеју у Москви.

Саичић се након Руско-јапанског рата вратио у Црну Гору, где је умро 1911. године.

Андрија Бакић се родио у Андријевици 1878. године, те након завршене основне школе кренуо у Београд на наставак школовања, али је 1899. оптужен да је учествовао у организовању Ивањданског атентата на краља Милана, због чега је морао да побегне ван земље. Пут га је одвео у Русију.

Завршио је кадетску школу у Одеси и као активни војник у руској војсци, учествовао у Руско-јапанском рату 1905. године, да би се због лошег здравља повукао 1913. године. Чим је избио Први светски рат, Бакић је затражио да се врати у руску војску, те је учествовао у борбама против Немаца. У раду је показао храброст због чега је добио неколико одрена и ратних медаља, од којих се посебно истиче Орден Светог Георгија четвртог степена. У тренутку када је избила Фебруарска револуција 1917. године, Бакић се налазио на Северном фронту као командант 55. Сибирског пука. Сматрајући да не може погазити заклетву дату руском цару, нова власт га је сменила и повукла са фронта.

Бакић је пришао Привремој влади адмирала Колчака у Самари, те је од њега добио место начелника Сизренске области. Убрзо је послат у Оренбург, са задатком да командује уралским Козацима против бољшевика. Када је Бела армија већ била пред коначним колапсом, Бакић се заједно са атаманом А. Дутовим, повукао у кинески Сикјанг. Бољшевичка власт је вршила притиске на кинеску државу да протера белогардејце, што је кинеска власт на крају урадила, те се Бакић повукао у Монголију. Бољшевици су га заробили и стрељали маја 1922. године.

Управо је Бакићево хапшење и коначан пораз његових трупа био последњи оружани отпор белогардејаца против бољшевика.

Арсен Карађорђевић је био најмлађи брат краља Петра, али се прославио не само на Балкану, већ и у Русији и Француској. Школовао се у Француској, али је војничко образовање стекао у Санкт Петербургу на Војној академији. Првобитно се придружио легији странца, те је ратовао у Африци и Кини, али брзо је прешао у Русију, где је постао каваљер-гардиста код руске царице, што је било изузетно признање тога времена. Прво је постао козачки атаман, али је након руско-јапанског рата 1904–1905. године добио чин руског генерала и начелника каваљерске дивизије. У том рату је заповедао коњичким козачким пуком, а своју храброст је исказао у бици код Мукдена, након које је добио златну сабљу украшену дијамантима, што је било једно од највиших ратних одликовања у Русији и додељивано је из саме Царске канцеларије. У рату против Јапанаца био је изазван на двобој са једним самурајем, у којем је однео победу, али то је само један двобој у низу који су га пратили скоро цео живот.[61]

Из брака са кнегињом Аурором Демидовом, родио му се син Павле, који је касније постао кнез намесник Краљевине Југославије након убиства краља Александра. У Србију је Арсен први пут дошао непосредно пред балканске ратове, а постоје и неки подаци да је био члан тајне организације „Уједињење или смрт". Убрзо је напредовао до чина дивизијског генерала, те је постављен за команданта Коњичке дивизије. Управо је његова дивизија имала једну од главних улога у биткама за Куманово, Битољ и на Брегалници.

Одмах након завршетка Другог балканског рата, Арсен се вратио у Русију, јер није одговарао његовом рођаку регенту Александру, због тога што је био сувише популаран међу војницима. У Првом светском рату је командовао као генерал у руској војсци коњичком бригадом. Када су бољшевици дошли на власт, ухапсили су га и осудили, али је ослобођен пре свега након интервенције пријатеља К. Г. Манерхајма. Отпутовао је за Француску и више се никада није вратио у некадашњу Русију, у то време већ Совјетски Савез. Умро је у Паризу 1938. и сахрањен у Тополи. Иза себе је оставио чак 18 руских, српских и француских одликовања.

О Милошу Марићу се врло мало зна у Србији. Пореклом Србин, био је важан за совјетску науку и дуго на челу катедре на Саратовском

[61] Имао је укупно 44 двобоја мачем.

медицинском институту. У Србији је познатији као брат Милеве Марић-Ајнштајн.

Рођен је у Руми, а у току Првог светског рата је мобилисан у аустроугарску војску и послат на Источни фронт. Не желећи да ратује против Руса, предао се и помогао да руска војска заузме значајну тврђаву коју су Аустроугари држали.

У Москви је почео да ради са В. Карповом, Русом који је проучавао склоп ћелијског језгра, али и другим научним дисциплинама. Марић је касније наследио Карпова на чело катедре за хистологију у Москви, а од 1930. се налазио на челу катедре на Саратовском медицинском институту. Доктор медицинских наука је постао 1935. године и то без одбране дисертације, што јасно указује о његовим претходним научним радовима. Умро је 1944. године.

Међу значајним научницима у Русији, српског порекла, потребно је навести Атанасија Стојковића, који је био ректор Универзитета у Харкову и писац прве књиге из физике на српском језику.

Могу се навести још десетине официра и научника српског порекла, који су дали огроман допринос слободи и развоју руске државе, али, на жалост, нема довољно простора за све у овој књизи.

БОРБА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

Крајем XVIII и почетком XIX века Османско царство улази у дубоку кризу државног, економског и друштвеног живота, а реформе султана Селима III апсолутно нису имали никаквог ефекта у побољшање стања државе, те започињу процеси који су уздрмали темеље Царства, а покрети за ослобођење од турске власти, те различити сепаратистички покрети високих портиних државника, радикално ће изменити политичку слику Балканског полуострва.

Иако је Балканом доминирала Османска царевина, велике европске силе су преко Истанбула покушавале да контролишу одређене области или чак директно да утичу на султанову политику, а подупирале су и тежње јањичара и других локалних моћника, све у сопственом интересу. Османско царство почетком XIX века, услед унутрашњих неприлика и спољнополитичких чинилаца, постаје играчка у рукама великих сила, а сви народи на Балкану који су подигли устанак, део су једне веће политичке игре, која се, заправо, водила далеко од самих догађаја на полуострву.[62] Француска буржоаска револуција 1789, Наполеонова освајања у Европи, те Руско-турски рат 1806–1812. године, имали су снажног утицаја на прилике Срба и Грка у њиховом ослобађању од турског јарма. Први српски устанак подигнут 1804. године, погурао је Русију да се умеша у прилике на Балкану и од тог тренутка, све до данас, велике силе ће остати заинтересоване за овај део Европе, но најважније је да њихови интереси никада нису били истоветни, нити разумљиви малим народима на овим просторима. У сукобу интереса великих сила, нашли су се Срби на Балкану, разбијени у више географских области, што ће бити зла коб, која све до данас прати српски народ.

[62] О Источном питању, као великом политичком чиниоцу у европско-турским односима, посебно видети В. Поповић, Источно питање, Београд 1928.

Управо од почетка XIX века ударају се темељи у односима Срба и Руса, не само у политичком и војном, већ верском и културном погледу. Односи двају народа имаће успоне и падове, зависно од политичких прилика на самом Балкану, али и утицаја других великих сила који су претендовали на ове географске просторе. Иако је Русија, као једна од великих сила, имала интереса на Балканском полуострву, њих ће нешто више зближити са Србима, те ће тај однос бити продубљен и упоређујући са односима Велике Британије, Немачке, Француске или Аустрије (Аутро-Угарске) и других сила које ће се појавити у XX веку, српско-руски односи остају изузетно јаки, а симпатије два народа неизбрисиви.

У српско-руским односима пресудну улогу имало је православље, а религија је уопште имала најважнији утицај на све политичке и друштвене односе на Балканском полуострву. Албанске миграције у чисто српске области (косовско-метохијски и западно-македонски крајеви), посебно током XVIII и XIX века, те масовна исламизација тих крајева, као и потурчивање многих српских породица на простору Босне и Херцеговине,[63] Црне Горе, Албаније, Косова и Метохије и Вардарске Македоније, цео тај муслимански корпус чврсто ће остати везан за Османско царство. Примањем ислама албанског и српског становништва Босне и Херцеговине, те Македоније, верска, као и политичка и идеолошка интеграција са основном масом турског становништва, значило је улажење у управни и економски систем Османског царства, што је водило њиховој феудализацији и коначном потчињавању интересима Османлија (Турске). Тако су примајући ислам, постајали нови феудални господари и носиоци управне власти у својим областима, контролишући православне Србе на широком подручју полуострва. Прихватањем ислама, значило је прихватање интереса Турака у Истанбулу, али и удаљавање од друштвено-верских интереса сопственог народа који је остао у православљу. Тако се десило да су нови муслимани у Босни, Херцеговини, Македонији, Бугарској, Грчкој, Србији, Албанији, радили против православног становништва на том истом простору у корист правих Турака.

Почетком XIX века заједно са православним становништвом и римокатолички Албанци и Срби из Далмације и дела Босне, радили

[63] Са доласком Османлија, ислам су примале властеоске породице током XV и XVI века, а касније и обичан народ због укидања плаћања разноразних дажбина. Вук Караџић их је у језичком и етничком погледу представљао као део српског народа који се дели по вери на православне, римокатолике и муслимане. Вид. Вук Караџић, Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона, 1, Беч 1849.

су заједно у покушају ослобођења, но током тог истог века они ће се наћи под снажним утицајем Ватикана и Аустро-Угарске, који ће до почетка XX века успети да одвоји целокупни римокатолички елемент на Балкану од православних Срба, Грка и Бугара.

У Првом и Другом српском устанку, потурчени Срби у Босни, дали су готово половину османске војске, те ће управо они бити кључан елемент у спречавању српског народа да се ослободи од турске власти у Србији и на простору Босне и Херцеговине. Бегови и паше из Босне ће све до слома јаничара 1826. године и укидања капетанија 1835. остати главни управни и економски елемент у експлоатисању православног и римокатоличког становништва. Чак и одређени покушаји султана у Истанбулу да побољшају односе хришћана на Балкану, доводили су до противљења потурченог владајућег становништва у Босни, Албанији и на Косову и Метохији. Тежак положај Срба доводио је до честих буна и устанака против турске власти у Босни, у време Првог српског устанка. Једна од таквих је Јанчићева буна 1809. године у Босанској Посавини и Крајини.

Када су Срби подигли Први српски устанак 1804. године, под притиском зулума четворице дахија у Србији,[64] српске трупе имале су успеха већ на почетку борби. Срби су протерали Турке из унутрашњости Београдског пашалука, те опсели Београд. Због новонасталих околности, Турци из Београда, предвођени београдским везиром Хасан-пашом, замолили су команданта Славонске војне границе, аустријског барона и генерала Генеина, да посредује код Срба. Вођа устанка, Карађорђе Петровић, пристао је на аустријско посредовање у покушају да тако изврши притисак на Истанбул и самог султана за добијање приливегија за свој народ.

Српско-турски преговори одржани су у аустријском Земуну 10. маја 1804. године, без икаквих успеха, јер су Турци Османлије одбили да прихвате српске захтеве.[65] Након пропалих преговора, српски прваци

[64] Обимна је грађа на српском језику о Првом српском устанку. О литератури и самом устанку вид. Историја српског народа, Пета књига, Први том, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, Београд, 7–96, 1994. (у даљем тексту ИСН, Од Првог устанка).

[65] Срби су захтевали: истеривање дахија из Београдског пашалука, обнову кнежинске самоуправе, слободу личности, трговине и вероисповести, право да врховни кнез са везиром расправља сва основна питања која се тичу српско-турских односа, али и амнестију за почињене кривице из 1804. године.

Карађорђе, Сима Марковић и Јанко Катић, разговарали су са бароном Генеином и том приликом затражили заштиту Аустрије од османске власти, но били су одбијени уз захтев да се за све проблеме једино обраћају Порти у Истанбулу. Овај састанак у Земуну српских великаша са аустријским бароном врло је значајан, јер је то био први јавни контакт српских званичника са представником једне велике силе у намери да их она заштити.

Оружничка скупштина, која се састала од 6. до 15. маја 1804. године, претходно због разговора у Земуну и српским захтевима на том састанку, наставила је рад након пропасти преговора. Управо је на тој скупштини 15. маја једна од донесених одлука била да се Срби обрате Русији за заштиту.[66] Том приликом, била је написана посебна молба у десет тачака и одмах послата руском посланику А. Италинском у Истанбулу. Неуспео покушај Срба да привуку Аустрију у своју корист, окренуо је овај балкански народ ка Русији и тако су утврђени снажни дипломатски односи, који ће остати све до данас.

Италински је одмах прихватио српску молбу и консултовао се са својим министром о даљем раду. У Санкт Петербургу је у том тренутку кнез Адам Чарториски управљао спољним пословима Русије. И сам Чарториски је био обавештен о дешавањима на Балкану и српским захтевима, од свог посланика у Бечу и врло се заинтересовао за дешавања на полуострву, схвативши значај догађаја и прилику да се Русија приближи том делу Европе.[67] Русија је несумњиво желела да помогне Србима, самим тим би и јачала своје позиције на Балкану у односу на суседе Аустрију и Османско царство, но Чарториски је сматрао да би тек српско заузимање Београда помогло руским дипломатама у посредовању код султана у Истанбулу. Руси су се одмах позвали на право заштите православног становништва, које су имали према склопљеном Кучук-Кајнарџијском миру из 1774. године. Санкт Петербург у том тренутку није био у могућности да пружи Србима отворену оружану помоћ, пре свега због удаљености Русије, јер би то значило отворен рат између њих и османске државе, што би даље водило могућем приближавању и пружању помоћи Аустрије Истанбулу. Чарториски је сматрао

[66] С. Терзић, Русија и српско питање: 1804–1815, Нови Сад 2012; S. Gopcevic, Rusland und Serbien von 1804–1815, Munchen 1916; М. В. Белов, Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия, События, Документы, Историография, Нижний Новгород 1999.

[67] П. Милосављевић, Србија у балканској политици Русије 1804–1812 гг., Историјски значај Српске револуције 1804. године, Београд 1983.

да је најбоље за Србе да наставе са одржавањем контаката са пограничним аустријским провинцијама у циљу слободних снабдевања свих ратних потреба. Овакву одлуку министра спољних послова Русије, подржао је и сам цар Александар I, сматрајући да не би било добро у овом тренутку улазити у отворен рат против Османлија и можда Аустрије.

Проблем је настајао код Аустрије, јер су се аустријске пограничне власти и поред пријатељских односа са Србима, чврсто држали своје неутралности не намеравајући да због Срба улазе у могуће сукобе са Турцима. Тако су устаници препуштени сами себи, али они нису одустајали, већ на све начине покушавали да одобровоље велике силе на своју страну. Званичан одговор још увек није стизао српским устаницима, те док су они чекали Италинског, Срби су се обратили Петру I Петровићу, кнезу Црне Горе и Марку Ивелићу, који је био руски изасланик у тој кнежевини. Ивелић је био обавештен о одлукама Чарторисског, те је одговорио да је Русија у добрим односима са Османским царством, због чега их је саветовао да се обрате директно султану у намери да он збаци дахијску управу. Срби нису ни тада одустали, већ су се крајем јула 1804. године посебном молбом руском цару Александру I, преко бачког владике Јована Јовановића, обратили уз објашњење разлога подизања устанка, те су молили цара за помоћ, образлажући да мала устаничка војска не може издржати сама против моћне османске војске, чак и ако би ослободили Београд.

Околности почињу да иду Србима у корист. Капетан фрајкора из последњег Аустријско-турског рата, Петар Новаковић Чардаклија, прешао је из Аустрије у Србију и успео да наговори устанике да пошаљу руском цару депутацију која би лично објаснила прилике за подизање устанка и немоћ у одбрани од Турака. Тако је пут Санкт Петербурга кренула депутација[68] са протом Матејом Ненадовићем, Чардаклијом и Јованом Протићем. У Русији им се прикључио и Божа Грујовић (Теодор Филиповић), који је радио као професор Универзитета у Харкову. Преко Оршаве, Букурешта и Дњестра, српски депутати су стигли у руску престоницу 7. новембра 1804. године. Срби нису одустајали од својих намера нити желели да се опет потчине султановој власти, већ су тражили новац, наоружање, официре и посебног конзула за Србију који би био гарант мира између Срба и Турака. Депутати су ишли толико далеко да су се позвали на привилегије седам Јонских острва, тражећи

[68] ИСН, Од Првог устанка, 31–33.

да Русија помогне у стварању врховне установе,[69] која би била тек у лабавој вези са османском царевином, тиме што би плаћала данак, док би Срби постали оружана сила која би у султаново име била гарант османских градова и тако штитила поредак у Пашалуку.

На овај начин су српски депутати по први пут имали прилику да руском цару и целој Русији изнесу своје захтеве, који су ишли далеко од оних првобитних са почетка устанка. Ови захтеви су далеко превазилазили аутономију договорену 1793. године, већ су постали тежња српског народа за слободом од османске (турске) власти са циљем стицања независности у неком тренутку, а све под заштитом Русије. Снажни напори учињени од Срба да се приближе Русији, те да придобију православну државу у своју корист, која би као њихов заштитник радила код султана, показују коначну одлуку Срба окретању ка овој држави. Српски устаници покушавали су да увере Русе и Порту у Истанбулу да они нису против самог султана, већ против дахија, те да нису ни радили ништа противно султановом праву и имањима оних Турака који нису претходно злостављали Србе. Истина да је султан још јуна 1804. године послао босанског везира Бећир-пашу у Београдски пашалук да извиди све околности подизања устанка и уклони дахије са власти и успостави редовну османску власт. Након много проблема и сукоба са дахијама и крџалијама, чак и након смене дахија и њиховог убиства, везир није успео да успостави нормалну османску управу, због тога се вратио у Босну, а Срби наставили са устанком. Већ до краја 1804. и почетка 1805. неуспех придобијања Срба довео је султана у незгодан положај. Почетак устанка није био уперен против султановог права, већ дахија и локалних турских властодржаца, но како султан није успео у својој намери да приволи Србе, пре свега јер су устаници захтевали да у свим султановима одлукама, једна хришћанска држава буде гарант, што Порта никако није желела да прихвати, сматрајући то задирањем стране државе у њена унутрашња питања. Ушло се у 1805. годину, а окончање устанка нико није могао назрети. Срби су све више своје наде уперили према Русији, очекујући да ће се депутати вратити са позитивним вестима.

Прота М. Ненадовић и Ј. Протић вратили су се крајем јануара, а Б. Грујовић марта 1805. године, док је Чардаклија остао у Јашију у Молдавији, наводно због трговачких послова, но у ствари постао је веза

[69] Та установа је према тадашњим замислима требала да се назове „Сербское правление".

између Срба и руског конзула Балкунова. Управо су руски конзули у Јашију и Букурешту постали веза између Срба и Русије. Цар Александар I је депутатима дао по триста дуката на име путних трошкова, као и обећање да ће устаницима бити послато 3.000 дуката за ратне потребе, али и обећање да ће руском посланику у Истанбулу бити послата депеша која ће му наложити да код Порте инсистира на дозволи да Срби добију легалну управу и султанову заштиту. Због ових последњих обећања руске власти, Срби су морали послати посебну делегацију у Истанбул и написмено поднесу Порти захтеве свог народа. Русија се обавезала да приволи Аустрију да дипломатским путем утичу на Истанбул да се Турци измире са Србима што пре. На овај начин је Русија још дубље ушла у дешавања Првог српског устанка, а заинтересовани Санкт Петербург да погледе све више усмерава ка Балкану. Већ 1805. године Срби су имали чврсте контакте са Русијом преко својих депутата у Санкт Петербургу, али и руских конзула у Истанбулу, Јашију и Букурешту.[70]

Султан није ни имао намере да испуњава било какве српске захтеве, већ је Порта наставила да уцењује и прети употребом силе, ако се устаници не предају и признају у потпуности османску власт. Убрзо је наређено нишком мухафизу Хафис-паши да се спреми са војском на поход против устаника. Тако је уместо мира дошло до отвореног рата Истанбула против Срба током 1805. године. Битка на Иванковцу прва је победа српских устаника против султанове војске, а ова победа је посебно значајна, јер је устанак добио обележје отвореног рата против саме султанове власти. У то време су и српски депутати успели да напусте Истанбул, јер султан није ни желео да прихвати било какве српске захтеве.

Исте године политичка ситуација у Европи почиње озбиљно да се мења. Француски цар Наполеон Бонапарта победио је 2. (14) децембра 1805. године Аустрију и Русију код Аустерлица, те је Беч миром у Пожуну 26. децембра 1805. (7. јануара 1806) био принуђен да преда Француској Далмацију, чиме је Османско царство добило новог моћног суседа на граници са Босном и Црном Гором. Русија је сама након пораза код Аустерлица била угрожена од Француске, те је власт у Санкт Петербургу устанике саветовала да неће бити у могућности да спроводи

[70] В. П. Грачев, Сербы и черногорцы в борьбе за национальную независимость и Россия: (1805–1807 гг.), Москва 2003.

било какве озбиљније акције према султану, те да је боље да Срби пошаљу нову делегацију у Истанбул уз обећање да ће руски конзул учинити све да помогне на Порти. Срби су се без своје воље нашли у озбиљним политичким приликама у Европи, а да ни на који начин нису могли да утичу, чак су могли изгубити много након низа војних успеха из 1804. и 1805. године. Источно питање је постајало све значајније за много више европских чинилаца, него што су то били Османско царство и Аустрија. Само српско питање излази из оквира локалног и постаје међународно, али велике западноевропске силе негативно су гледале на мали балкански народ, чврсто подржавајући султана на Босфору. На Скупштини у Смедереву крајем новембра (почетком децембра према новом календару), међу осталим одлукама, било је и упућивање молбе аустријском и руском цару. Нову молбу упутили су и султану у намери да се измире са званичним Истанбулом. Прота Матеја је писао молбу руском конзулу Италинском да на Порти ради у српску корист. И самом Цариградском патријарху су писали да се заузме за Србе на Порти. Срби су били спремни да се измире са султаном, наравно након добијања амнестија и признавању српских права на ослобођеном територију, а да би избегли било какву сумњу у тајне српско-руске везе, преко својих канала у Влашкој и Молдавији замолили су Беч да посебном представком пошаљу српску молбу у Санкт Петербург.

За све то време настављене су борбе Срба и Турака, јер султан није одустајао да војнички сломи устанике. У тренутку када је султан планирао да мобилише велике војне снаге, уз акције башибозука, Санкт Петербург и Беч су интервенисали, захтевајући од султана да постигне мир са Србима. Порта је одбила захтев, сматрајући да имају право у својој држави да раде шта хоће, чак и да сломе отпор хришћана на Балкану. Прилике у самом Царству биле су несигурне, те осим сукоба са Србима и у многим другим деловима државе претиле су побуне и устанци. Турци нису знали какву ће политику водити Французи према њима. У погледу Француске, све је решено 8. (20) јуна 1806. године, када је Порта примила Наполеоново писмо у којем француски владар захтева од званичног Истанбула да силом угуши српску побуну, јер их Русија храбри у тим акцијама. Као пуштена са ланца, велика османска војска је кренула на Србе. Јула 1806. Петар Ичко је пошао у Истанбул у покушају да постигне мир.

Русија је након Аустерлица и Пожуна, сву пажњу усмерила ка Европи. Русе је највише бринуло да ли ће у рату Русије и Француске,

Османско царство прићи Наполеону или остати неутрално. У таквим околностима једну од кључних улога на Балкану добијају Срби у ослобођеном делу Београдског пашалука. Рачунали су Руси на Србе и били су свесни војног и политичког положаја Срба, те је тако овај балкански народ постао важан руски чинилац у политици југоисточне Европе. Нову српску депутацију са Алексом Лазаревићем, Чардаклијом и Гаврилом Вујановићем, примио је цар у Санкт Петербургу, а српски захтеви били су да им Русија новчано помогне од милион рубаља, пошаље наоружање за 50.000 војника, 100–200 топова, те известан број искусних артиљераца, али и да неколико пукова руске војске из Влашке дође на ослобођену српску територију. Срби су том приликом обећали да ако Руси испуне све њихове захтеве, да ће устати против турске власти не само Србија, већ Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација, Стара Србија, те да би Русија добила нових 100.000 бораца за свој интерес на Балкану. Српски депутати су понудили да том војском командује царев брат и велики кнез Константин Павлович. Руси нису могли прихватити тако грандиозну понуду својих балканских пријатеља, али су разумели да је Србима преко потребна материјална помоћ и пре свега дипломатска подршка код Порте. Зато су Руси инсистирали у Истанбулу да што пре дође до мира између званичне турске власти и устаника. Званично је и даље постојао мир између Русије и Османског царства, те Руси нису могли претити или отворено помагати српску војску наоружањем и искусним војницима. Кнез Чарториски је након пораза код Аустерлица размишљао о преуређењу Европе и могућем распадању Османског царства, те би две моћне европске силе, Русија и Француска, могли да се договоре око подела територија. Према његовим замислима Русији би припали Влашка, Молдавија и Бесарабија, а Срби, Грци и Бугари формирали би јединствену државу под руским утицајем. Због свега тога је кнез Чарториски сугерисао цару Александру I да свим средствима помогне Србе, изузев отвореног рата против Турака, јер је био обавештен да би се на устанак одмах подигли Црна Гора и Херцеговина, само ако би то од њих тражио званичан Санкт Петербург. Чак и у случају рата Русије и Француске, Чарториски је сугерисао цару, да би та балканска војска могла да спречи даљи продор Француза у унутрашњост Балкана у покушају продора ка руским границама. Чарториски је предложио да се Србима одмах пошаље новчана помоћ од 10.000 дуката, због куповине наоружања у Аустрији. Цар Александар је обично прихватао све предлоге кнеза Чарториског, те се и овом

приликом слагао о питању Срба и одмах послао нове инструкције Италинском да се на Порти заузме за устанике, пре свега у султановом прихватању самосталне српске унутрашње управе, уз плаћање данка. Влада у Санкт Петербургу је обавестила и руског конзула С. Санковског у Црној Гори да припреми брђане на рат против Турака, чим то буде затражила Русија.

Убрзо након ослобођења Београда од стране српских устаника 30. новембра (12. децембра) 1806. године, Русија улази у рат против Османског царства,[71] због прилика у Молдавији и Влашкој. Руски цар Александар је преко генерала Михељсона објавио прокламацију Србима у којој их позива да као руски савезници наставе борбу све до потпуног ослобођења. Био је ово нови чинилац у рату Срба против Турака, а улазак Руса и ширење фронта источно од Србије, дао је додатну снагу. Пре руског уласка у рат, вође српског устанка почели су да размишљају о крајњим циљевима борбе, те условима под којима би склопили мир са Турцима, јер знали су да је султан претходно одбио и минимум захтева које су поставили пред њим. Назад у стање пре 1804. нису желели, а њихове услове није хтео да испуни султан, док је становништво желело мир. Чак ни покушаји руских посланика у Истанбулу и другим европским центрима да утичу на потписивање примирја, нису уродили плодом. Срби су однели неколико великих победа у рату, ослободили већи део Пашалука, изузев тврђаве Соко на Дрини и Адакале на Дунаву.

Петар Ичко, послат од устаника у Истанбул, био је последња нада да се устаници споразумеју са Портом.[72] Срби су преко Ичка тражили да плаћају данак одсеком, те да уместо везира у Србију дође мухасил[73] коме би српски кнезови плаћали данак, као и да се из ослобођених српских области протерају сви Турци који су вршили насиље над Србима у претходном периоду и да границе у Пашалуку чувају Срби уместо Турака. Ичко је у Истанбулу одржавао контакте са руским послаником Италинским и преко њега добијао обавештења из Санкт Петербурга, али и са васељенским патријархом, кога су претходно Срби у два писма молили да посредује на двору. У почетку Турци нису желели уопште

[71] В. П. Грачев, Первое сербское восстание и Россия во время русско-турецкой войны 1806–1812 гг. Часть 1, 1806–1809 гг., Москва 2010.

[72] С. Новаковић, Ичков мир, Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806–1817, Глас САН 66, 75–76, 1903.

[73] Чиновник задужен за финансије одређене области.

да размишљају о српским захтевима, но након победе на Делиграду[74] и руског уласка у рат, ситуација почиње да иде у корист Срба. Мухасил Хасан-бег стигао је у Србију и његове предлоге саслушала је Скупштина у Смедереву октобра 1806. године, те је убрзо овластила Ичка и кнеза Живка Константиновића да коначно утврде мир, који ће бити потврђен султановим ферманом. Порта је објавила ферман јануара 1807. године у којем се налазио утврђен годишњи данак, уз потврду да ће га скупљати српски кнезови, амнестија за кривце и опроштај данка којег Срби нису плаћали још од почетка устанка, обештећење у новцу спахијама, протеривање јаничара и присталица дахија али да тврђаве запоседне паша са 500 војника, као и слобода богослужења и право Срба на отварање школа. Уз то, Срби су добили право на наследног оборкнеза[75] и изборне спахијске кнезове уз мању војну пратњу, док Турци нису више имали права да се крећу по унутрашњости ослобођене територије, а паша потврђен од султана издавао би Портине наредбе преко оборкнеза и спахијских кнезова. Турски цивили могли су боравити у тврђави, док су паше могле бити смењене уколико би се Срби жалили, с тим да његов конак у Београду издржавају Срби. Султан који је претходно одбијао све српске предлоге и лично слао војску да што пре сломи устанак, овог пута био је дарежљив, но околности су ишле на руку Србима. Пре свега, велике победе извојеване непосредно пред склапање мира, али и улазак Руса у рат против Турака и њихов позив да Срби активно војно учествују у рату на Балкану, забринуо је владара на Босфору, због чега је учинио велике уступке. Ичков мир био је повољан по Србе, али он није ступио на снагу, јер су га одбиле вође устанка. Срби су убили Сулејман-пашу у Београду, а убијени су и остали турски депутати који су носили ферман. На тај начин сами Срби су одбацили оно за шта су се залагали скоро од почетка устанка.

Када је децембра 1806. године руска војска упала у Влашку и Молдавију, Срби су одбацили Ичков мир, сматрајући да ће добити више уз помоћ свог савезника. И сами руски планови против Турака укључивали су Србе, а то се показало већ 11. јануара 1807. године, када су Руси обећали независност, уз услов да српске трупе помогну у Малој Влашкој са неколико хиљада војника. Карађорђе и остале старешине прихватили су да пошаљу војску на Тимок и Видин, али нису желели

[74] 3. септембар 1806. године.

[75] Башкнез.

да је шаљу у Малу Влашку. Српска депутација са П. Н. Чардаклијом, Аврамом Лукићем и Јеремијом Гагићем, посетила је главни штаб руске Дунавске армије са циљем да обавесте Русе о српским намерама да Србија стекне независност, због чега су позвали руску војску у Србију одакле би заједно кренули према Турцима ка Кладову, Видину и Нишу. Српске трупе су почетком 1807. године прешле Тимок и Стару планину и ослободили области Загорја, Кулу и Видбол, стигавши надомак Лом Паланке и Видина. Срби су опколили Кладово и заузели Велико острво, одакле је убрзо почело да стиже руско наоружање и други материјал. Тек јуна исте године, у време битке на Малајници и Штубику, руска војска прелази у Србију по први пут у историји. Турски одреди су прешли из Мале Влашке у Србију у намери да што пре победе Србе и избаце их из даљег ратовања. Док се водила српско-турска битка на Малајници, стигло је око 2.000 руских војника из Мале Влашке под заповедништвом генерала Исајева.[76] Српско-руски борци разбили су Турке на Штубику и Малајници, те очистили целу Крајину и Кључ изузев Кладова. Турци су доживели пораз и код Брегова, те се и Видин нашао у опасности да не падне у српско-руске руке. Ове заједничке борбе Срба и Руса на Штубику и Малајници, биле су најкрвавије за све време Првог српског устанка. Након ослобођења тог дела Србије, више није било никаквих препрека у комуникацији Срба и Руса у Малој Влашкој. Османско царство је на читавом том простору било у дефанзиви. Срби су уз помоћ Руса и балканских добровољаца који су улазили у састав руске војске, све чешће прелазили Тимок и Стару планину. Током 1807. Срби оснажени руским присуством на истоку, врше нападе према југу ка Нишу, Лесковцу и другим градовима, те не Косову, али и у југозападним областима око Прибоја и Вишеграда. У борбама на Дрини, Турцима су помагали француски официри и артиљерци, који ни по коју цену нису желели ослобођену Србију од турске власти.

Примирје у Слобозији 12. (24) августа 1807. године између Руса и Турака, прећутно се односило и на Србе и њихово ратовање на југу и према Босни. Примирје је склопљено због тога што Русија није успела да порази Турке у борбама у Влашкој, иако су имали значајних победа на Дунаву. Међутим, у Европи се ситуација мењала против Руса, те су они схватили да је боље повући се из рата са Османским царством и преоријентисати се на одбрану сопствених граница. Наполеон је за то

[76] Олоњецки пук.

време покоравао Европу, а велику победу однео је над руском војском код Фридланда у Источној Пруској јуна 1807. године. Миром у Тилзиту, 25. јула 1807. привремено је склопљен мир Наполеона и Александра I, али су Руси знали да ће Французи сигурно убрзо напасти.[77] Миром у Тилзиту, Наполеон је гарантовао да ће посредовати у склапању примирја Руса и Турака, што се убрзо и десило у Слобозији, али он је био прилично неповољан по Русе. Руска војска је морала да се повуче из Влашке и Молдавије, док је Србима гарантовано примирје у области од Кладова до Видина. Руси су касније инсистирали да у примирје буде укључена цела ослобођена Србија, те је тако наступио кратак предах на Балкану. Примирје у Слобозији није донело Србији независност, јер ни сама Русија није ништа добила, притиснута од Наполеона на западу. Ово примирје је ипак показало да је Русија по први пут стала у заштиту Срба на Балкану, заправо по први пут је једним међународним актом укључена и Србија. Одмах након потписивања примирја из Русије је у устаничку Србију послат руски представник са широким овлашћењима, нека врста конзула. Био је то Константин Родофиникин,[78] који ће у блиској будућности одиграти важну улогу за Србију. Постојале су користи од примирја, јер су Срби одмах почели да развијају институције и организације које су им требале помоћи у новим-будућим ратовима, али пре свега је значај био у политичко-војним разлозима.

Грк пореклом, Родофиникин је снажно утицао на регулисање цивилне управе и власти кнезова, као и војне надлежности. Улазио је у озбиљне сукобе са Карађорђем, Совјетом,[79] а подупирао је и војводе који нису благонаклоно гледали на Карађорђа. Осим у унутарполитичким сукобима, Родофиникин је имао важну улогу, а по захтеву кнеза Прозоровског, у објашњењу многих сукоба на Тимоку, које је предводио Хајдук Вељко, те је на све начине покушавао да одврати Порту од слања војске у тај део Србије и да сачува примирје. Родофиникин је током 1808. године размишљао о новом државном уређењу ослобођене

[77] Č. Popov, Građanska Evropa: (1770–1871). Knj. 1, Osnovi evropske istorije XIX veka, Novi Sad 1989; Isti, Građanska Evropa: (1770–1871). Knj. 2, Politička istorija Evrope, Novi Sad 1989; J. V. Tarle, Istorija novog veka, Beograd 2008.

[78] О Родофиникину посебан осврт дао је С. Новаковић, Константин Константинович Родофиникин, Биографске белешке, Годишњица НЧ 27, 1908; ИСН, Од Првог устанка, 47–48.

[79] *Правитељствујушчи совјет сербски* био је једна врста српске владе у време Првог српског устанка.

Србије, а све је то радио по захтеву највиших руских кругова. Намера Русије била је да постане протектор Србије, који би пак имао свог кнеза (један од предлога био је и Карађорђе), док би се Портина власт састојала само у српском плаћању данка. Руски закони важили би у Србији, уз прилагођавање условима на ослобођеној територији. Руски представник је имао утицаја у рад Совјета, првенствено у судским пословима, а према неким замислима у будућности, Србија би требало да прошири границе које је имала у прошлости.[80] Прозоровски који је пратио рад Родофиникина, није могао да се сложи да Видин буде гранична тврђава Србије. Цар Александар I се сложио са свим предлозима и наредио да се у склапању мира са Османским царством, руски посланици залажу и за Србију. Овај руски план о границама Србије између Дрине и Тимока, разликовао се од српских планова о ослобођењу Косова и Метохије, Старе Србије, Босне, Херцеговине, те је сужавао Србију и кварио планове српских великаша да у новим ратовима против Турске траже и оне области у којима је већинско било српско становништво. Цар Александар је у септембру 1807. године послао налог руском амбасадору у Паризу, грофу Толстоју, да од Османског царства добије границу на Дунаву и тако Русији припадне Влашка и Молдавија, а Србија стекне независност.

Важно је напоменути да је постојао један други план поделе Балкана, у којем су у Санкт Петербургу разговарали француски посланик Коленур и министар спољних послова Русије, гроф Румјанцев. Постојала је идеја, која се појавила још у Тилзиту да се Османско царство подели, те би Молдавија, Бесарабија, Влашка и Бугарска постали део Русије, док би део Босне, Албанија, Епир и Крит припали Французима. Остали део Босне добила би Аустрија, док би Србија постала независна, њен кнез био би неки аустријски или други страни принц, који би се оженио са једном од руских војвоткиња, те би на тај начин у Србију заједно деловали Аустрија (или нека друга држава) и Русија.[81] Друга замисао била је да се у случају потпуног распада османске империје, Турци протерају у Азију, док би Аустрија добила Србију и Стару Србију (Јужну Србију и Македонију) са Солуном, те би на тај начин били раздвојени француски и руски поседи на Балканском полуострву. Србија

[80] Ту се мисли до Дрине и Тимока, укључујући Нови Пазар, Ниш, Скопље, све до Софије.

[81] М. Вукићевић, Односи Русије према Србији у време Првог српског устанка од краја 1808. до краја 1913. године, дело 23, 1902, 1903.

је и споредно у руско-француско-аустријским односима, постајала важан чинилац на Балкану, с тим што код Руса још увек није у потпуности заживела подршка Србији о независности, већ је она била само једна од идеја. Руси су чак били спремни да предају Србију и Централни Балкан Аустрији, само да би добили источне делове полуострва, укључујући Влашку и Молдавију. Неће проћи много времена, када ће Русија почети да гледа на Србију као на свој интерес.

Ситуација у Европи је зависила искључиво од Наполеона. Он је 1808. године био заузет приликама у Шпанији и Немачкој, те је чак препустио Русији да по својој вољи решава сва питања са Османским царством. Био је то приличан уступак Француске, која је и сама контролисала Далмацију и имала намере са другим деловима источне Европе. Александар I је одмах искористио ту предност и у преговорима са Турцима у Јашију, крајем 1808. и почетком 1809. године, поставио четири тачке у коначном решавању руско-турског спора. Четврта тачка коју је захтевао руски цар била је независност Србије под покровитељством обеју држава – Русије и Османског царства. Руски цар је у том тренутку говорио о независној Србији како ју је представио Родофиникин. Српски депутати који су се нашли код Прозоровског, захтевали су да Србија постане у потпуности независна држава, без ичијег покровитељства, уз руску гаранцију да ће доћи до уједињења Србије, Црне Горе, те Босне и Херцеговине. Прозоровски није желео да пристане на српске захтеве, сматрајући их неизводљивим и претераним и стриктно се држао својих планова. Руско-турски преговори су пропали, те је исте, 1809. године настављен рат између двеју држава.

Чим је избио Руско-турски рат и Срби су устали против Турака у намери да војно прошире свој утицај, те да то искористе у каснијим преговорима. Сви значајни фактори (Руси, Французи и Турци) били су упознати са српским циљем – потпуна независност и уједињење српских територија. Српско-руске трупе су као и у претходном рату, своје снаге усмериле на Дунав, с тим што су српске трупе кренуле и према Нишу, ради продирања ка Врању и Пироту. На почетку рата, Срби су односили победе у свим деловима неослобођене Србије (на западу у Рашкој области), на југу и према Видину. Због неслоге у српским редовима, дошло је до пораза у бици на Чегру у мају 1809. године, да би убрзо Турци долином Мораве избили на Дунав, освајајући сва околна места. Карађорђе је успео да се супротстави на Морави и не дозволи даље турско продирање ка Смедереву и Београду, но главнина турске

војске се повукла из Србије, не само због српске војске која је снажно бранила своју територију, већ и због руске војске, које је након неколико месеци закашњења прешла Дунав и започела борбу у северној Бугарској. Неактивност руске војске у Влашкој и српска неслога, могли су довести 1809. године до потпуног губитка ослобођене Србије.

Непосредно након Чегарске битке, Карађорђе се обратио Аустрији за помоћ, спреман да им преда градове на Сави и Дунаву. Када су Турци избили код Пожаревца у августу 1809. године, вођа устанка се још једном обратио Аустријанцима, али они нису били спремни да уђу у рат против Османског царства, јер су и сами претрпели неколико великих пораза од Француза, мада је и питање да ли би уопште и улазили у рат против Турака, чак и да нису ратовали са Француском. Док је још каснила руска војска на Дунаву и док су Турци све више притискали, Карађорђе се обратио Наполеону за помоћ.[82] Радо Вучинић је отишао у Букурешт француском конзулу да би договорио састанак са Наполеоном, те предао писма српских устаника. Срби су били спремни да предају Французима Шабац и друге градове. Вучинић је потом посетио Беч, где се састао са француским министром спољних послова. Видевши да су у незгодној ситуацији, Срби су чак били спремни да плаћају данак, признају султанову власт, али да добију слободу на свој територији и за то су замолили Французе да посредују на Порти, но ови су то одбили.

Схвативши да Аустријанци и Французи не желе уопште да помогну Србима, Карађорђе се у том тренутку нашао у тешкој ситуацији. Када су Руси најзад прешли Дунав и када су започели борбе у Бугарској, српски вођа устанка се обратио Русима септембра 1809. године. Срби су писали руском цару да им не шаље више Родофиникина, јер ради против српских интереса, јер он као Грк и не може да схвати српску позицију, већ моле да им пошаље Руса, који разуме српски народ. Тако су се српски депутати још једном запутили ка заповеднику руске Дунавске армије, али и у Санкт Петербург. Радо Вучинић је, са друге стране, још увек покушавао да приближи Французе српским интересима, те је 1810. године отпутовао у Париз, где је остао до 1813. године, пре свега у покушају да Француска призна независност Србије и прогласи Карађорђа за њеног кнеза, а Француска би тако постала њен заштитник.

[82] П. И. Поповић, Француско-српски односи за време Првог устанка (Наполеон и Карађорђе), Београд 1933; Г. Јакшић, Европа и Васкрс Србије: (1804–1834), Београд 1933.

Иако Срби до краја устанка нису успели да придобију Француску, ово је био само један покушај да прошире поље деловања, јер су се до тада ослањали искључиво на руско-турске односе, који су били несигурни, а пре свега руски посланици нису на Србију гледали као на посебно важан простор за своје деловање.

Карађорђе је непосредно тражио од руског генерала Исајева помоћ у оружју. Исајев се са војском налазио око Видина и заједно са Србима покушавао да протера Турке. Архимандрит Спиридон Филиповић је крајем 1809. године пошао пут Санкт Петербурга да лично убеди цара за помоћ. Истина, Руси су 1810. године постали много агилнији и ангажованији него 1809. Након генерала Исајева који се у марту 1810. године нашао око Кладова, Руси су на Србију почели да гледају као на чинилац који може имати утицаја у руско-турским борбама. Тако је главни заповедник гроф Каменски већ у јуну послао грофа Цуката са 4.500 војника у Србију. Срби су уз подршку руских војника ослободили Кладово и Црну реку, док је 1.500 руских пешака и 300 козака и улана под командом грофа Орурка стигло до Делиграда у покушају да са Србима сузбију Хуршид-пашу. Гроф Орурк је са Младеном Миловановићем и Хајдук Вељком ушао у борбу на Варваринском пољу септембра 1810. године, да би након неколико дана борби, Турци морали да се повуку према Нишу. Тих дана је и Карађорђе стигао са појачањем из Шумадије, те је српско-руска војска поставила границу на превојима Јастрепца и пред самим Нишом. До краја септембра, са српским заузимањем Гургусовца, Србија се вратила на границе примирја у Слобозији, док су турске трупе ка Нишу биле у потпуности разбијене. Козачки одред под командом козачког пуковника Никића[83] учествовао је у борбама на Тичару код Лознице 17. и 18. октобра 1810. Од њих 12, шест је погинуло, али су Срби успели да победе. До краја октобра била је сломљена турска офанзива из Босне, те су Срби на свим правцима били у предности. Током 1811. настављене су борбе око Видина, Тимока и Куле, где су српске и руске трупе упорно одбијале све турске нападе. На Грамади код Ниша, српско-руске трупе[84] однеле су победу над нишким Хуршид-пашом, али је сам град Ниш остао у турским рукама.

Ситуација почиње да се мења почетком 1812. године, када Руси улазе у преговоре са Турцима, због чега су и Срби морали да престану са борбама, мада је било сталних чарки и међусобних упада, посебно на

[83] Србин родом из Срема.

[84] 1.500 руских пешака и ескадрон коњаника.

простору према Босни и Црној Гори. Тих година је постојао тајни план руског адмирала Чичагова да се Срби са ширег подручја, од Тимока и Видина, преко Шумадије, до Црне Горе, Херцеговине, Босне, Рашке, Косова и Метохије подигну на устанак, а рат би повела Русија из два правца: из Влашке напали би Турке у Бугарској и Србији, али и из Боке которске и Дубровника ударили би на Херцеговину и Црну Гору[85]. Вршене су озбиљне припреме за коначан удар на Османско царство на Балкану, али сви планови су пропали када је Русија закључила мир у Букурешту 16. (28) маја 1812. године, у чијем споразуму у тачки VII пише да Порта обећава амнестију Србима, дозвољава им да сами управљају и прикупљају порез, али да се Турци враћају у градове, уз услов да Срби предају тешко наоружање. Поред тога, турска Влада се обавезала да Србима пренесе повластице које су имала Јонска острва уз посебан договор са српским народом. О Букурешком миру између Руса и Турака, Срби су сазнали убрзо[86], те је Карађорђе покушао да издејствује још нека права, обраћајући се Чичагову, који је у међувремену постао заповедник Дунавске армије, молећи га да Руси пошаљу Србима још оружја, да гроф Орурк остане у Србији и буде гарант у српско-турским преговорима. Чак је и Јаков Ненадовић кренуо пут Букурешта руском конзулу Л. Г. Кирку, а Карађорђе је послао писмо и цару Александру, Орурку и руском посланику у Истанбулу Николају Салтикову, све у намери да Србија добије још права од Турака. Србима никако није одговарало то што су према Букурешком миру[87] морали да предају тешко наоружање и да се Турци врате у ослобођене градове, али све је било безуспешно. Србија се након Руско-турског мира, нашла у тешкој

[85] Н. И. Казаков, Проект адриатической экспедиции П. В. Чичагова в 1812 г. и русско-сербские взаимоотношения в период ее подготовки, Југословенске земље и Русија за време првог српског устанка 1804–1813 гг, Београд 1983.

[86] Срби су убрзо сазнали за Букурешки уговор, када је адмирал Чичагов послао 15. јула руском представнику Недоби, дан након што је Османско царство ратификовало уговор, копију текста Букурешког уговора, како би он са садржајем уговора упознао Србе. Карађорђе је одговорио Чичагову 18. јула, што јасно доказује да Руси нису прећутали Србима за постојање Букурешког уговора.

[87] Н. Д. Ђокић, Мировни уговор у Букурешту из 1812. године, Два века од смрти српског вожда Ђорђа Петровића Карађорђа, Центар за митолошке студије Србије, Митолошки зборник, Рача, 165–178, 2017; S. Novaković, Vaskrs države srpske у: Vaskrs države srpske i druge studije, Beograd 1986; И. Пржић, Спољашња политика Србије, Београд 1939; М. Гавриловић, Спољашња политика Србије у XIX веку, Из новије српске историје, 1926; М. Павловић, Српска правна историја, Крагујевац 2005.

ситуацији, јер је претходно на свим правцима била у одличној позицији и спремала даље акције за ослобођење територија, да би одједном без њиховог сазнања био склопљен мир са неприхватљивим условима по њих. Српске вође су покушале самостално да преговарају са Турцима, невешто симулирајући да у руско-турском уговору уопште постоји одредба о Србији. Ни Срби ни Турци нису водили превише рачуна о Букурешком уговору и свесно су га игнорисали, као да он не постоји.[88] Русија је изашла из рата и препустила Порти судбину Срба. Више нико није помињао Србију, која је као ослобођена територија постала нови правно-политички чинилац на југоистоку Европе. Нису постојале никакве гаранције да ће Турци испунити дато обећање из уговора, нити су Руси могли гарантовати било шта као заштитник Срба. Руски незванични представник у Србији, Ф. И. Недоба, као и руски конзул у Истанбулу, Италински, безуспешно су убеђивали српске представнике да прихвате одредбе уговора, али су се Срби оглушили.

То није био никакав руски хир, већ неминовност, због тога што им се пред вратима нашао озбиљан противник – Наполеон. Француска војска је покорила читаву Централну Европу, а своју снагу је показала и јула 1813. године када је разбила руско-пруску војску код Лицена и Бауцена. У околностима када је Наполеон држао у својим рукама целу Централну Европу и када је спремао напад на Русију, Руси су морали да потпишу Букурешки мир, те нису имали много могућности нити времена да улазе у све детаље одредаба уговора. Наполеон је журио да покори Русију, те су руске трупе морале да се повуку са Балкана и организују одбрану. Тако су уместо бриге за границу на Дунаву и помоћи Србији, Руси морали сами да воде рачуна о својим западним границама. На тај начин су Турци добили одрешене руке да тумаче Букурешки мир по свом нахођењу. Постојале су две опције: да Срби мирно прихвате одлуке мира или да султан пошаље снажну војску и трајно угуши устанак и сваку слободу Срба. Наполеон је 24. јуна 1812. године прешао на руску територију и тако покренуо инвазију на Русију.

У почетку су Турци покушавали мирним путем да натерају Србе на прихватање Букурешког мира, чак су позвали устанике на преговоре.[89] У ствари то нису ни били преговори, већ би српској делегацији у Истанбулу била изречена одлука да се спрема турска војска из правца

[88] D. Janković, Srpska država prvog ustanka, Beograd 1984.

[89] ИСН, Од Првог устанка, 54–63.

Ниша да запоседне тврђаве и градове, док би Срби распустили војску и предали наоружање. Карађорђе је сазвао Скупштину у манастиру Враћевшници у августу 1812. године, на којој је присуствовао М. Ивелић, који се нашао као изасланик заповедника руске Дунавске војске. Ивелић је тражио да Срби прихвате одредбе уговора, поштују одлуку царева и престану са устанком. Одређена је српска делегација која је требала да крене пут Истанбула, али до Босфора су покушали да придобију виђеније турске управнике у Нишу, Софији и Шумену, но свуда су одбијени. Почетком 1813. године нова депутација је стигла у Ниш Челеби-ефендији, коме су изложили своје захтеве: да остане српска управа на ослобођеној територији; да султан ферманом призна Карађорђа за кнеза Србије; да се ферманом призна српски сенат као врховно управно тело и да се Срби обавезују на плаћање данка одсеком; као и да примају мухасила са мањим одредом војске у Београд. Уз то су нагласили да ће као султанови поданици бранити границу и градове од непријатеља. Челеби-ефендија није прихватио ниједан захтев већ је тражио потпуно потчињавање Срба. Срби су покушавали да продуже време очекујући позитивне вести из Русије. У јануару 1813. руске трупе су се налазиле у Пруској. Мула-паша видински понудио је Србима одбрамбени савез, чак да један део српске војске запоседне поједина видинска утврђења, но Срби су одбили ту понуду. У мају 1813. године још једна српска депутација је преговарала са Челеби-ефендијом у Софији, смањујући раније захтеве. Срби су тражили да им Турци оставе ситно оружје, да се протерани Турци не враћају у Србију и да паша са одређеним бројем војника дође у Београд, те да се та војска насели по градовима. Турци су и то одбили.

Упад Наполеона у Русију и заузимање Москве био је повод да Турци коначно крену у сламање Првог српског устанка. Целокупна турска армија на Балкану је подигнута у том циљу, но и поред сазнања да Србима предстоји рат, Карађорђе и Правитељствујушчи совјет нису желели да прихвате Букурешки мир. Руске трупе су напустиле Србију раније, јер је Наполеон упао у Москву у септембру 1812, те су препустили Србе на немилост Турцима. У то време је Наполеон тражио од султана да умири Балкан и сломи српски устанак. Без руске помоћи, а знајући да Турци припремају велику војску, као и услед недовољно наоружања и схватања да сами не могу против османске државе, Срби су се нашли на прекретници. Порта је послала Карађорђу понуду да га призна за башкнеза (главног кнеза), али да фактички сву власт имају

Турци или чак да дође до куповине великог имања у Аустрији, којим би он напустио Србију и постао емигрант, али је Карађорђе одбио. Уместо тога је наредио општу мобилизацију, борбу до потпуног слома или коначне слободе. Убрзо након руско-пруског пораза код Лицена, јула 1813. Турци су прешли у напад у три правца. До почетка октобра 1813. године Турци су заузели целу Србију. За то време је Карађорђе већ прешао у Аустрију као и 120.000 Срба, док су Турци почели са терором. Тако је неславно завршен Први српски устанак, иако су Срби у једном тренутку били надомак величанствене победе. Војно-политичка ситуација у Европи онемогућила је потпуну руску помоћ и њено повлачење из Србије, због чега је устанак био осуђен на пропаст. Наполеон није још дуго владао. Убрзо након француског уласка у Москву, Руси су се прегруписали, сачекали зиму, због које је умрло на хиљаде француских војника. До 1815. године ситуација у Европи опет је промењена. Руси су се као победници вратили на европску политичку сцену уласком у Париз 1814. године као ослободиоци Европе, а заједно са другим тадашњим силама изменили политичку силу старог континента.

Иако су Турци сломили Први српски устанак 1813. године, искористивши руско повлачење са Балкана, тачка VII Букурешког уговора је остала, мада у том тренутку неиспуњена, као залог за будућност. Овом тачком Уговора Турци су признали право Србима на аутономију, те ће се на њега позвати кнез Милош Обреновић у време Другог српског устанка 1815. године. Сагледавајући Букурешки уговор, видеће се велики значај за стварање правне основе на којој су Срби и Руси у наредним деценијама водили политичку, војну и дипломатску борбу за слободу Србије, тачније њену аутономију, јер би без постојања VII тачке Уговора и турског непризнавања аутономије, Србима било значајно теже да издејствују аутономију, која ће у другој половини XIX века водити ка независности. Србија пре Букурешког уговора није била правни ни политички субјект, већ део Османског царства, територија која је била у стању побуне против престонице Истанбула. Букурешким уговором две су силе, Русија и Османско царство, а на руску иницијативу, створили нови субјект на Балкану са посебним повластицама, тачније, створен је нови политички елемент на полуострву, те ће некадашња раја постати грађани са признатим правима од стране султана.[90]

[90] В. П. Грачев, Сербскийвопрос на преговорах 1812 г. между Россией и Турцией о заключении Бухарестского мира, у „Славяноведение", № 1, 2–17, 2001.

Да се Русија истински залагала за судбину српског народа, доказује више службених депеша министра спољних послова Русије, Н. П. Румјанцева, који је писао још 1810. године да руски двор уважава Србе и покушава да им помогне. И гроф Ивелић је писао да постоји верност и приврженост руског цара према српском народу и његовом вожду у намери да коначно сломе Турке у Србији. Међународне прилике нису дале могућности Русији да у потпуности помогне Србима 1804-1813. године, али је идеја о аутономији и каснијој независности, расла кроз наредне деценије. Са друге стране, Карађорђе и други српски прваци, све време су покушавали да пронађу други ослонац у Првом устанку, што је забележио и Румјанцев јануара 1810. године, пишући да док Руси пружају помоћ и покушавају да помогну Србима у изграђивању аутономије, Карађорђе 1809. покушава да се приближи Аустрији нудећи да она постане покровитељ Србије, са којом је Русија у том тренутку у врло лошим односима. Слично је било и са покушајем српских првака да се приближе Наполеону, у периоду када је он разматрао планове о нападу на Русију.

Односи са Русијом

Почетком 1807. године Руси су послали неколико хиљада пушака са много муниције, а Србима су наоружање слали више пута и каснијих година, те су тако српски устаници ојачали у односу на Турке. Средином 1808. године у Србију је дошао руски генерал Грамберг са циљем да помогне устаницима у развоју инжењерије, пре свега за потребе фортификације и утврђених градова, као и пограничних логора.

О уређењу ослобођене Србије разговарало се често у Правитељствујушчем совјету, посебно након 1811. године, када је уведено именовање саветника (попечитеља). Реформом врховне управе 1811. године Карађорђе је покушао да ојача своју власт, али га је у томе ограничавала и смањивала Скупштина. Постојале су и две политичке струје међу Србима које су се разликовале у погледу унутрашњег уређења Србије. Карађорђе, Младен Миловановић, Божа Грујовић и Сима Марковић били су за централизацију државне управе, те Карађорђеву врховну власт, док су Јаков Ненадовић, Миленко Стојковић, Петар Добрњац и Милан Обреновић желели да ограниче Карађорђеву власт и

децентрализују управу. Карађорђе и његове присталице желели су да се ослоне на Русију у спољној политици, али нису били за руски протекторат над Србијом, док су његови противници били за потпун ослонац на Русију.

У несигурним политичким односима у Европи у првој деценији XIX века, посебно око решавања Источног питања,[91] Карађорђе није водио једнострану политику, пре свега у периоду након 1809. године, када је Наполеон кренуо у офанзиву према Русији. Карађорђе је схватао у каквим околностима се нашао Санкт Петербург, те је покушао да успостави добре односе и са другим европским силама, надајући се да ће Србија имати користи у погледу њене слободе. Српски вожд је покушао да добије наклоност Француске, али сем одређених Наполеонових симпатија према Србима, француска политика је потпуно стајала на турској страни.

Неслога међу српским устаницима и покушај реформе власти 1811. године, довели су до протеривања М. Стојковића и П. Добрњца из Србије, али и њихових присталица, што је прилично ослабило одбрамбену моћ Срба према Турцима. Неслога се видела и у питању спољне политике, јер су две групе устаника имала различите погледе на велике европске силе. Једно од питања било је и уређивање односа са Турцима, а друго на кога се ослонити – на Русију или Аустрију. Карађорђе је успео да победи противнике у погледу унутрашњег уређења Србије и тако задобије значајну власт у односу на Скупштину, али у спољној политици је победила противничка страна, која је била за потпуни ослонац на Русију. За саму Русију, Србија и Црна Гора су до краја Првог српског устанка, постали поуздан и сталан савезник на Балкану, уз знатне војне снаге, док су њихова војно-политичка и стратешка важност имали великог значаја за све европске силе, те су за српско питање почели да се интересују и други на континенту: Аустрија, Француска, Велика Британија, Шпанија, али сви они нису гледали благонаклоно на српске устанике, већ су само Руси искрено помогли новчаним средствима, наоружањем, војском и дипломатијом, све до тренутка када су и сами нападнути од Наполеона, због чега су морали привремено да се повуку са Балкана.

[91] В. Поповић, Источно питање: историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану, Београд 1928; Ч. Попов, Источно питање и српска револуција: 1804–1918, Београд 2008; Б. Надовеза, Србија и Источно питање, Београд 2011; Ф. Успенски, Источно питање, Београд 2013.

ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК

Србија је поражена 1813. године, а турска војска је спроводећи џихад вршила страховите зулуме према становништву. Срби су препуштени на милост и немилост Турцима, у тренутку када су Руси водили борбе на својим границама против Француске, док остале европске силе нису више биле заинтересоване за српско питање, већ су у потпуности подржале Османско царство.

Крај Наполеонове силе, те руске победе над Француском на простору Немачке, деловали су отрежњујуће на султана, који је схвативши нове околности у Европи и обнову руске политичке и војне моћи, наредио поштовање тачке Букурешког уговора који се односио на Србе. Аустрија је одбила да репатрира стотинак устаничких војних и управних старешина, које су Турци тражили чим су покорили Србију, што је утицало на Истанбул да одмах позове на предају све устанике који су остали у земљи, али крили се по шумама и планинама. Тако су се предали Милош Обреновић и Станоје Главаш, а до краја 1813. године вратило се мноштво Срба из Аустрије, услед тешких услова у карантинима, али и због појаве болести.

Тешки услови под Турцима довели су до побуне. Средином септембра 1814. године избила је Хаџи-Проданова буна око Чачка, али се незадовољство ширило и на остале нахије. Турци су сломили побуну и извршили нов терор према Србима.

Улазак савезничке војске (на челу са Русијом) у Париз, марта 1814. године, као и вести о припремама за Бечки конгрес око преуређења Европе, пружио је наду Србима да ће ускоро бити решена и судбина Србије на позитиван начин. Русија је била главни победник над Наполеоном, а руска дипломатија одиграла је главну улогу у пружању помоћи српским устаницима избеглим у Аустрију на челу са

Карађорђем,[92] пре свега да се допусти прелазак у Русију, где би добили новчану помоћ од руског цара. Срби су се надали значајној руској помоћи и решавању њихових неприлика на Балкану, посебно зато што се Русија обавезала на то приликом склапања Букурешког мира. На Бечком конгресу 1814–1815, Срби су своје наде полагали у Русију, пре свега у Недобу, који је наследио Родофиникина у Београду, у грофа Несељродеа, грофа Каподистрију и друге руске дипломате. При том су Срби имали своје представнике у Бечу: архимандрит манастира Студенице, Мелентије Никшић, прота Матеја Ненадовић, пуковник Стеван Живковић, а њима су помагали Димитрије Фрушић и Димитрије Давидовић, уредници бечких „Новина сербских". Прота Матеја Ненадовић је 27. децембра 1814. године донео текст „Народне молбе" са потписом Милоша Обреновића и других кнезова, да би почетком 1815. уз помоћ Фрушића, Давидовића и Јевте Чотрића, предали нешто измењену молбу руском и аустријском цару, те пруском и енглеском краљу. Србе је 17. децембра 1814. примио аустријски цар Франц I, који је обећао да ће се заузети код султана у олакшавању положаја српског становништва на Балкану. Убрзо је руска Влада упутила циркуларну ноту свим члановима Конгреса, у којој се наводи потреба да европске државе подрже хришћане у Османском царству. Ова руска нота није наишла на одобравање европских држава, јер западне силе нису имале исто мишљење као Русија у погледу опстанка османске државе у Европи, већ су из својих личних интереса стајале на страни Истанбула. Док је западна Европа незаинтересовано посматрала хришћане на Балкану, Наполеон се вратио са Елбе, те је још једном преузео власт у Француској. За то време, у априлу 1815. године, Срби су подигли Други српски устанак.[93]

Срби су за врло кратко време, око три месеца од почетка устанка, ослободили цео Београдски пашалук, изузев Београда, Смедерева, Шапца, Ужица и Сокола, мада њих Срби нису ни намеравали да нападну. Величанствене победе српских устаника за кратко време, одјекнуле

[92] Поред Карађорђа, међу избеглим устаничким старешинама налазили су се: Младен Миловановић, Вуле Илић, Стеван Живковић и многи други.

[93] С. Милутиновић Сарајлија, Историја Србије од почетка 1813. до конца 1815, Београд 1888; В. С. Караџић, Први и Други српски устанак; Живот и обичаји народа српског, Нови Сад 1960; М. Стевановић, Други српски устанак, Горњи Милановац 1990; Исти, Устанички зборови и скупштине: Први и Други српски устанак, Београд 2003; ИСН, Од Првог устанка, 100-115.

су у Европи. Срби из Аустрије масовно су прелазили у ослобођену Србију да додатно појачају устаничку војску, а за устанак су се заинтересовали и старешине Првог устанка, који су се налазили у Русији. Прота Матеја Ненадовић је извештавао руског цара о устанку Срба, који се у априлу 1815. године налазио у Бечу на конгресу великих сила. Извештаје је добио аустријски цар, те аустријско Дворско ратно веће. Прота Матеја је узалуд молио за помоћ, али су велике силе остале глуве на све српске молбе.[94] Једино су Руси обећали да ће се заузети код Порте, но у исто време су тражили од Срба да и сами затраже од султана мир. Руси ће тек јула 1815. године, обавештени о тешким турским поразима, почети са делимичном мобилизацијом руске подунавске војске на Пруту у покушају да на тај начин приморају Османско царство да дипломатијом реши проблеме са Србима. У лето 1815. године Срби су већ контролисали унутрашњост Београдског пашалука, док је турска власт била у потпуности нестала са тог дела Балкана.

Вођа устанка, Милош Обреновић, схватио је да Срби не могу дуго водити борбе и да услед нових неприлика у Европи, могу лако да изгубе све као 1813. године. Преговори са Турцима били су преко потреби, посебно зато што су на њима инсистирали и Руси. Важно је напоменути да су Срби и сада, као и на почетку Првог устанка, уверавали Порту да то није била побуна против султана лично, већ турских зулума Сулејман-паше Скопљака. Уосталом, устанак је обухватио само Београдски пашалук, а не све делове у којима су живели Срби. Однос Срба према заробљеним Турцима био је хуман, а то је потврдио и босански везир Хуршид-паша. Услед турских пораза, руског притиска, али и схватања да је зулуме вршио Сулејман-паша, Порта је морала да попусти, те је наредила Марашли Али-паши, румелијском валији и сераскеру османске војске у Европи, да започне преговоре са Србима уз обећање да ће зулумћари бити кажњени, а да ће положај Срба бити побољшан. Сличне инструкције добио је и Хуршид-паша. Тако је Други српски устанак од борбених дејстава, ушао у фазу преговора.

Касније је и српска депутација посетила Истанбул, предала Порти српске молбе и захтеве, мада турска Влада није дуго одговарала на њих. Руси су почели активно да се интересују за положај Срба у Османском царству, што је приморало Порту да почетком 1816. године пошаље Марашли Али-паши осам фермана у којем је регулисан положај Срба.

[94] Мемоари Проте Матеје Ненадовића, Београд 1867.

У тим ферманима Србима су Турци гарантовали: царина ће бити наплаћивана по одређеној тарифи; спахије су узимали десетак по бератима; Срби су добили слободу трговања по целом Царству; порезе су плаћали о Ђурђевдану и Митровдану; војна посада Србије биће само по градовима, с тим да не сме правити никакве неприлике народу: искључују се јаничарске породице (Босанци и Арнаути), те се на њихово место доводе Турци који су чували градове; у градовима и паланкама су се налазиле турске старешине, уз српског кнеза; султан је опростио Србима за подизање устанка; смањен је харач. Срби су невољно прихватили ове фермане, јер нису испуњавали њихове захтеве, посебно зато јер су уместо потпуне аутономије добили полуаутономан статус. Милош Обреновић није добио никакав посебан статус, мада га је београдски паша поштовао и сматрао за главног кнеза.

Милош Обреновић је у фебруару и октобру 1816. ушао у тајне везе са руском Владом преко руског конзула у Букурешту, у намери да осигура тековине устанка, а Срби добију још већа права. Уређење ослобођене Србије одвијало се прилично споро, све до 1826. године, када ће Руси енергично стати на српску страну, посебно 1829. године, када Турци више нису имали куд и морали су да прихвате нове обавезе. Српска неслога, то јест борба за власт међу Србима, омогућили су Турцима да још увек не дају потпуну аутономију.

Милош Обреновић је покушао да добије статус главног кнеза, али успротивили су се Петар Молер, Павле Цукић и прота Матеја Ненадовић, а касније им се придружио и Вујица Вулићевић. Архимандрит студенички Мелентије Никшић је покушао да наметне своју власт, по угледу на владике у Црној Гори. Такве околности ишле су на руку Турцима. Сукоб међу Србима пренео се на пашин конак, те су они почели да се мешају у рад Народне канцеларије. На Ђурђевданској скупштини 1816. године, П. Молер је оптужен за проневеру новца, прикупљеног од народа за плаћање пореза Турцима и насиље, те је под утицајем Милоша Обреновића, М. Никшића и других кнезова, Молер завршио на Калемегдану код Марашли Али-паше где је задављен заједно са Радичем Петровићем, старим Карађорђевим војводом и још једним кујунџијом. Убрзо је Милош Обреновић потчинио Народну канцеларију себи, да би касније погинуо М. Никшић, те је тако Милош добио могућност да у потпуности добије сву власт.

Посебна брига Милошу Обреновићу, биле су српске војводе на челу са Карађорђем, који су се налазили у Русији. Народ није имао

пара да плаћа порезе, јер је прилично осиромашио услед турског зулума, након угушења Првог устанка, а била је појачана и пропаганда Срба из Русије против Милошеве самовоље. У исто време и тајна грчка организација хетериста, започела је са пропагандом о новом великом устанку на Балкану, коме би се осим Грка прикључили Срби и Бугари. Све су то проблеми који су пратили развој Србије након завршетка борби у Другом српском устанку, због чега је успорена могућност добијања потпуне аутономије. Милошу је бригу задавао Карађорђе који се вратио из Русије 1817. године и који је био у контактима са хетеристима и спреман да се прикључи великом балканском устанку против Турака. Милош је био апсолутно против било каквог новог устанка, те је одбио Карађорђев предлог, да би убрзо наредио Вујици Вулићевићу да убије Карађорђа и тако умири Србе спремне на побуну. Карађорђе је убијен у Радовањском лугу 13. (25) јула 1817. године, а Милош је успео да угуши и неколико побуна српских великаша против њега, те је тако успео да се приближи свом циљу. Митровска скупштина је 6. новембра 1817. (у Београду), прогласила Милоша Обреновића[95] за наследног кнеза Србије.

Карађорђево убиство Милош је покушао да искористи, јер су Турци негативно гледали на вођу Првог српског устанка. Милош је послао депутацију у Истанбул у намери да Порта прихвати повластице које је још 1806. године добио Петар Ичко (Ичков мир), али турска Влада је одбила захтеве. Године 1821. избила је још једна у низу побуна[96] против Милоша у Србији, а 1825. још једна[97] и трећа 1826. године,[98] а све то је само спутавало проширење аутономије и развој Србије. Гушећи побуне, Милош Обреновић је учвршћивао власт, елиминишући једног по једног непријатеља. Јачањем своје власти српски кнез је схватио да без помоћи Русије, Србија не може добити самосталност, а потребно је искористити прилике, јер су се Грци подигли на устанак, а Руси и Турци заоштравали међусобну реторику. Због тога је Милош плаћао специјалне курире и агенте за везу са Русима у Влашкој, Бечу и Санкт Петербургу, а подмићивао је и чиновнике на Порти у Истанбулу. Временом је

[95] В. Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд 1990; Ж. Марковић, Милош Обреновић, први књаз српски, Ужице 1991; М. Витезовић, Европске године кнеза Милоша, Београд 2005; К. Милошевић, Књаз Милош Обреновић, Београд 2009.

[96] Буна Стевана Добрњца и Марка Тодоровића Абдуле.

[97] Ђакова буна.

[98] Буна Ђорђа Чарапића.

Милош успео да ликвидира турску управу у унутрашњости Србије и смањи порез који је одлазио султану, што су врло важне тековине након завршетка Другог српског устанка.

Иако су Турци отишли из Србије, још увек је постојала турска власт међу Србима, а посебно је проблеме задавало кршење споразума које је Милош Обреновић имао са Марашли Али-пашом. Срби су покушали да искористе грчки устанак подигнут 1821. године, да приближе своје захтеве Турцима, али чак седам делегација које је Милош послао у Истанбул од 1815. до 1830. године, нису дале резултата. Русија је за то време била заузета европским питањима, те нису обраћали посебно пажње на Србе, што су Турци знали да искористе, тако да су имали слободу да одбијају све њихове захтеве. Када је Порта одбила српске захтеве о потпуној самоуправи, плаћање данка одсеком (паушално), те да се национална самоуправа прошири на оне пределе које су улазиле у састав ослобођене Србије из 1813. године, односи Милоша Обреновића и Османске царевине постали су затегнути. Влада у Истанбулу је размишљала да га убије или политички ослаби, користећи српску неслогу и постави неког свог човека из српске опозиције, а то су искористиле и спахије, те су почеле да изазивају инциденте по селима. Околности су почеле да се мењају, то јест да иду на Милошеву страну. Русија је стала уз њега, а користећи руску помоћ, знао је од Порте да затражи нове захтеве. Један од захтева кнеза Милоша био је да Порта призна наследно кнежевско достојанство. Нервозна турска Влада је чак затворила српске депутате, јер околности по Турке на Балкану нису ишле у добром правцу. Грци су имали све више успеха у свом устанку, а на њега су посебну пажњу привукле западне силе. Постојала је снажна могућност да дође до турске окупације Србије, јер се војска почела стационирати на граници са Пашалуком.

Године 1825. на руски двор долази ратоборни Николај I, баш у тренутку када су Турци доживљавали поразе у Грчкој. Европска дипломатија је све више почела да се меша у грчко питање, тражећи слободу Грка, што је све више доводило до пораза турске дипломатије. Русија марта 1826. године поставља ултиматум Османском царству, те долази до Акерманске конвенције, чије су се одредбе односиле и на Србију.[99]

[99] ИСН, Од Првог устанка, 115–119; Г. Јакшић, Акерманска конвенција закључена између Русије и Турске 25 септембра 1826 г.: студија из дипломатске историје, Београд 1911.

Милош Обреновић се дуго ослањао на Русију, јер је схватио да једино та православна држава може помоћи у заштити Срба и остваривању српске аутономије. Он је подржавао Русе још у време Првог устанка, а памтио је и руске обавезе из Букурешког мира 1812. године. Он се још 1814. године, непосредно пред избијање Другог устанка, обраћао руском цару и царици и многим руским дипломатама у име свих Срба, да помогну у заустављању турског зулума. На почетку Другог устанка, Срби су се прво обратили грофу А. Италинском, који се као руски посланик налазио у Истанбулу, у намери да се заузме за српске интересе. И други руски посланици на Босфору, који су наследили Италинског, наставали су са притиском на Порту да се заштите Срби и њихови интереси, пре свега у поштовању VII тачке Букурешког мира, којег се Турци нису придржавали. Када су Руси обратили више пажње на Балкан, успели су да издејствују Акерманску конвенцију, али то неће бити коначно решење за српске проблеме.

Акерманска конвенција се у члану V односила на Србе и то су први кораци признања турске владе да је дужна да испуни обавезе из Букурешког уговора, уз договор са српском депутацијом. Та тачка је представљала право Срба на пуну националну самоуправу, уз обавезу да се Србији врате све области које су Турци одузели 1813. године.[100] Уз велику помоћ Русије, Србија Акерманском конвенцијом излази из потпуне међународне изолације и постаје предмет великих сила. Овом конвенцијом Срби су добили слободу трговине по читавом Османском царству са српским пасошима, које ће турске власти само оверавати. Тако је подигнут углед Србије и кнеза Милоша Обреновића, посебно у време Руско-турског рата 1828–1829. године. Истина, руски цар Николај био је против српског учешћа у том рату, јер је сматрао да ће их на тај начин најбоље заштити од могуће турске одмазде, али је Милош ипак предлагао да Срби нападну код Кладова и Видина, но био је одбијен. Србија се није мешала у Руско-турски рат 1828–1829. године, али је пратила дешавања на фронту, јер је знала да ће након рата и она бити предмет расправе Руса и Османског царства. Срби су током рата слали обавештења руској војсци у Бугарској о кретању турске војске и снабдевали их на Дунаву. При том су Срби успели да задрже снажну турску војску из Босне, те је тако њихова војска у Бугарској

[100] У историји су те области познате као Шест нахија: Подринска, Старовлашка, Крушевачка, Црноречка, Параћинска и Крајинска.

била ускраћена велике помоћи. Милош Обреновић је успео да наговори Мустафа-пашу, скадарског везира, са којим је био у добрим односима, да не помогне са својим трупама Турцима код Шумена, а све то је значајно помогло руској победи у рату. Мустафа-паша је сматрао да ће одустајањем од помоћи турској војсци у Бугарској, бити награђен од Руса након завршетка рата, тако што ће га прогласити за владара Албаније. Истина, много Срба су као добровољци учествовали у Руско-турском рату, уз прећутно одобрење кнеза Милоша. Српски кнез је дао 10.000 дуката за руске рањенике, а због тога му је посебно захвалио руски цар Николај I. Почетком 1829. године Руси су прешли планину Балкан и ушли у Тракију, да би убрзо заузели Једрене и стигли надомак Истанбула.

Након завршетка рата потписан је Једренски мировни уговор, а VI тачка односила се на Србију, јер је Порта била дужна да пошаље хатишериф кнезу Милошу крајем 1829. године. Тим хатишерифом је призната потпуна унутрашња самоуправа, тачније национална аутономија под кнезом Милошем, уз проширење Србије на шест нахија које су Турци одузели 1813. године. Руска дипломатија није прихватила Милошев предлог да се Србија прошири до Ниша и Видина, пре свега се противио руски генерал Дибич. Руси у том тренутку нису могли пристати на веће територијалне губитке Османског царства у Европи, што са ове дистанце изгледа прилично нелогично. Руски гроф Каподистрија је предложио да се након Руско-турског рата, одузму Турцима европски делови и на Балкану створи пет краљевина, од којих би једна била Србија која би у свој састав укључивала Србију, Босну и Бугарску, али руски цар и дипломате нису могли прихватити тај предлог. Разлог неприхватања тог предлога лежао је у руском страху да не дође до политичких компликација око наслеђа Османског царства у Европи, односно буђења идеја великих западних сила о подели Царства на своје интересне сфере. Русија није била спремна на коначно избацивање азијских Турака из Европе, пре свега јер су се бојали снажног западног утицаја на Балкану. Русија се тајним уговором у Ункјар Искелесију са Османским царством обавезала да ће гарантовати њен интегритет у Европи. Ипак је Русија успела да примора Османско царство да Једренским мировним уговором, дâ аутономију Србији, чиме ће Руси постати њена заштитница све до 1856. године. Кнез Милош је од руског цара добио висок Орден Свете Ане уз сагласност да добије титулу наследног кнеза Србије.

Уз помоћ руске дипломатије Србија је добила од Порте 1830. године још један хатишериф[101] у којем је добила права на широку аутономију: Србима се признаје слобода вероисповести; кнез Милош добија наследност кнежевске титуле, те му се у султаново име поверава управљање српским народом, истина уз помоћ Скупштине старешина који не могу бити збачени, осим ако се не докаже да су радили против Османског царства; Србија добија границе из 1813. године, а посебна руско-турска комисија накнадно треба да утврди границе; Срби паушално плаћају утврђен годишњи данак као обештећење за сва економска права и турске поседе који се преносе на српску управу;[102] Срби добијају право да држе потребан број војника; слободу да отварају болнице, поштанску службу, штампарије, као и право на независност судова. Осим наведених тачака хатишерифа, турско цивилно становништво је имало обавезу да напусти Србију, док су остали турски гарнизони у Београду, Смедереву, Шапцу, Ужицу, Кладову и тврђави Соко. Посебним уговором требало је да буде решен однос српске цркве и Васељенске цариградске патријаршије, а уз то је српски политички представник (агент) имао стално седиште у Истанбулу, те је на Порти заступао српске интересе. Турци према споразуму нису смели да се мешају у рад српских установа, нити у друштвене односе, а убрзо је изашао султанов берат у којем се потврђује кнежевско наслеђе Милоша Обреновића.

Руски цар је честитао Србима добијање аутономије, а након читања хатишерифа, по први пут су након 1813. године зазвонила црквена звона, док је у згради Народног суда истакнут српски грб. Иако су Срби још током Првог српског устанка истакли жељу за независношћу, добијање аутономије 1829/30. године, био је велики успех у датим европским политичким околностима. Русија је била једина европска држава која је помогла Србима да изађу из потпуне турске заосталости и крену пут европског развитка.

Русија је помогла кнезу Милошу у подизању устанка у источној Србији 1833. године и прихватила да школује српске младиће у војним школама у Русији о свом трошку,[103] што је посебно важно у учвршћивању српско-руских односа. Од Русије су Срби куповали тајно топове

[101] ИСН, Од Првог устанка, 120–126.

[102] Сагледавајући ову тачку хатишерифа, помало чудно изгледа да Срби плаћају Турцима за земљу коју су им ти исти Турци одузели током XIV и XV века.

[103] Првих тридесет војних питомаца послатих у Русију на школовање за војне старешине, били су по 10 пешака, 10 тобџија и 10 коњаника.

и друго наоружање, те је српска војска постепено почела да се развија по војном угледу на Аустрију[104] и Русију. Управо је Русија успела да објасни Аустрији значај аутономије Србије, те је ова држава без опирања прихватила ново стање на Балкану, што је још више подигло углед Србије у Европи.

Иако су постојали дипломатски и црквени контакти између Срба и Руса још у средњем веку, посебно од XVII века, те Првог и Другог српског устанка, као званичан датум успостављања српско-руских дипломатских односа, узима се 22. фебруар 1838. године, када је руски конзул Герасим Вашченко постао први стални дипломатски представник Русије у Србији. Било је руских представника и раније, али тек долазак Вашченка у аутономну Србију значило је успостављање сталних директних веза између Србије и Русије. Тај однос између двеју држава имао је за ових више од 180 година и успоне и падове, али имао је једну константу, у односу на дипломатске односе Србије са великим западним силама, који су често били врло лоши.

[104] У Србији је већ у то време било 11 официра и 28 подофицира који су били пребегли Срби из аустријске војске на Војној граници.

АУТОНОМИЈА 1830–1839. ГОДИНЕ

Након 1830. године у Србији почињу да се развијају нови политички односи. Феудализам је укинут и Србија је међу првим државама у Европи која је укинула тај средњовековни економски и друштвени систем, но било је доста трзавица између кнеза Милоша и српских великаша. Турска и руска влада, признале су кнеза Милоша, те је он настојао да придобије сву власт и потисне Скупштину, правдајући се борбом за преношење турске на српску власт, те страхом да Турци не успоставе свој режим у Србији.

Појављивали су се проблеми са исељавањем турског становништва из Србије, коју је султан гарантовао хатишерифом. Иако је турско цивилно становништво напустило Србију без посебних проблема, у Сокоској нахији на Дрини су одбијали да напусте своје домове, чак и када је дошао 1834. године посебан Портин службеник који је тражио од становништва да напусти Србију. Тако су остала неисељена села Мали Зворник и Сакар, а то је доводило до честих сукоба између српских владара и званичног Истанбула све до 1878. године. Проблем је постојао и у обележавању српско-турске границе. Иако је постојала посебна руско-турска комисија, а хатишерифом било утврђено да се Србија враћа на границе из 1813. године, Порта је одбијала све до 1832. године да врати шест нахија која је у угушивању Првог устанка одузела Србима. Док је одуговлачила са враћањем територија, Турци су немилосрдно плачкали домаће становништво путем великих пореских и других економских намета, а чак су из Истанбула наређивали и убиства српских народних представника, који су се истицали у борби за присаједињење Србији. Због тога је кнез Милош подизао устанке 1832. и 1833. године у моравским и тимочким нахијама, да би тек након тога и под руским притиском нова српско-турска комисија извршила разграничење и предала спорну територију.

Новим хатишерифом из 1833. године решено је коначно питање утврђивања данка (трибута) које су Срби били дужни да плаћају годишње, те новчаним обештећењем које су Срби у износу од 2,3 милиона гроша предали некадашњим турским власницима имања. Остала приватна турска добра (имања) регулисана су на основу слободно уговорене купопродајне цене, а те уговоре потврђивали су српски судови. Овај хатишериф је потврдио припајање Шест нахија Србији, те је тако решена судбина турског феудалног система на простору Србије. Кнез Милош је на Скупштини 1834. године у Крагујевцу прогласио законитост да сељачка имања постану слободна и неприкосновена.

Васељенски патријарх је јануара 1832. године у посебном Томосу дао сагласност о независном унутрашњем уређењу српске цркве, тачније Београдске митрополије, те су тако митрополити и епископи бирани слободно у Србији, а њих је само потврђивао васељенски патријарх, без обавезе да епископи одлазе у Истанбул.

Тако је Србија хатишерифима из 1830. и посебно 1833. године, уз снажну подршку Русије, добила аутономију и правно-политички призната у Европи као посебан субјект на Балканском полуострву. Мораће да прође још пола века до њене потпуне независности, али добијање аутономије 1830/33. била је потврда за борбу Срба у два устанка. Србија је након тога почела своју унутарполитичку борбу између кнеза Милоша који је централизовао власт и покушао да избаци савет народних старешина, јер је сматрао да је он главни чинилац у добијању аутономије, но имао је снажну опозицију. Док је трајала борба за власт, Србија се постепено реформисала и излазила из потпуне феудалне заосталости.

Србија је у Русији, тачније у Санкт Петербургу, купила штампарију, по директној наредби кнеза Милоша.[105] Штампарија је постала потреба у аутономној Србији, те се могло кренути у издавачку делатност и развој просвете и културе. *Новине Србске* и друга дела потребна за Милошеву администрацију, а међу првим књигама штампаним у Србији, биле су прве књиге сабраних дела Доситеја Обрадовића.

Учвршћујући апсолутистичку власт кнез Милош је наљутио многе српске старешине, због чега је у јануару 1835. године избила Милетина буна у Крушевцу и Јагодини, али се убрзо пренела и на околне нахије.[106]

[105] Цветко Рајевић и Аврам Петронијевић су донели штампарију у Србију, вид. М. Петровић, О почецима штампарства у кнез Милошевој Србији; А. Арнаутовић, Штампарије у Србији у XIX веку, Београд 1912; ИСН, Од Првог устанка, 127–128.

[106] Ћупријску, Јагодинску и Крагујевачку нахију.

Буна је смирена споразумом Милошевих људи и побуњених старешина уз обавезу да Народна скупштина у Крагујевцу донесе устав и регулише друге проблеме који су сметали старешинама. Тако је у фебруару 1835. године на Народној скупштини донесен *Сретењски устав*,[107] који је написао Димитрије Давидовић. Устав је био у демократском духу, по начелима сувише модеран за то време. Једино Белгија и Француска имали су модерне уставе у то доба, док многе европске државе, као што је Русија уопште није имала такав правни акт. Према Уставу, постојала је Народна скупштина поред кнеза и Савета и у њиховим рукама налазила се извршна власт. Судство је постало независно, док су државни послови требали да се одвијају преко предвиђених министарстава. Грађанска права била су велика и зајемчена сваком становнику Србије. Кнежевина је постала државна политичка организација у врло лабавој вези са Османским царством.

Против Устава одмах су устали Османско царство, Аустрија и Русија. Руси су сматрали да такав устав није подесан за Србе, јер је сувише либералан, пре свега су се бојали француског утицаја, док Турцима није одговарао, јер је давао превише слободе Србији од оног предвиђеним хатишерифима. Ни Аустрија није била присталица Устава, јер ни она сама није имала либералан устав, а превише слободе Србима на Балкану, могло је подстаћи Србе у њиховој држави да затраже већа права. Кнезу Милошу Устав није одговарао, јер је ограничавао његову апсолутистичку власт, те је искористио ситуацију и незадовољство великих сила и након само неколико недеља га укинуо. Руско-аустријска дипломатија је, уз сагласног Порте, вршила снажан притисак да се Устав што пре укине. Кнез Милош се обавезао, а то су гарантовале и велике силе, да донесе нови устав у којем ће се наћи да у Савету буду заступљени сви заслужни људи, као и да се из текста изоставе атрибути и формулације у којем би се на било који начин истакла политичка самосталност у односу на Османско царство, пре свега у погледу грба, заставе и новца. Тако се ушло у нацрт новог устава по угледу на немачке државице и Аустрију. Кнез Милош је прилично одуговлачио са новим уставом, већ је желео потпуну власт, што је све више љутило опозицију.

Опозиција је користила незадовољство народа порезима, ограничавањем слободне трговине, наметањем разних такса, полицијски

[107] Устав Књажества Сербије: 1835, аутори текстова Р. Љушић, Д. М. Поповић, Београд 2004; ИСН, Од Првог устанка, 129–130.

метод обрачунавања са народом, зависност судова од управних органа, те непостојање писаних закона. Тако је опозиција почела да привлачи све више људи око себе, чак су ангажовали руског конзула Г. Вашченка у Србији као представника царског двора да заштити права српског народа од кнежеве самовоље. У једном тренутку против кнеза је пришао и аустријски конзул А. Михановић. Опозиција је обећавала све оно што је желео народ, почевши од смањења пореза, слободу суда и друго. Прилазак руског конзула уз кнежеву опозицију није био безразложан. Наиме, када је Милош Обреновић стекао апсолутистичку власт, он је почео да се окреће од Русије и све више да се приближава Великој Британији, која од почетка XIX века све до тих 30-их година, уопште није подржавала Србе у односу на Османско царство. Тако је кнез Милош почео да се ослања на британског конзула Ц. Л. Хоџеса,[108] заборављајући на силну руску помоћ у добијању аутономије Србије, а пре свега у проглашавању династије Обреновић за наследну кнежевску династију.

Народ незадовољан кнезом Милошем, био је још незадовољнији његовом опозицијом, оптужујући је да су управо они силом утеривали државне порезе и кулуке, отимали туђу земљу и утајивали порез. Тако је старешински кадар имао уз себе чиновнике, руског и аустријског конзула, али не и народ. Кнез Милош је вршио снажну пропаганду против опозиције, тврдећи да је његовом борбом Србија стекла аутономију, да се он залагао за добијање устава и да се бори против олигархијског тела које би било затворено и доживотно, а које је наметала опозиција. Почео је да излази у народ тужбама против опозиције и њихове самовоље. Заправо, цео овај сукоб кнеза Милоша и опозиције све више се удаљавао од обичног народа, а постајало питање у које су се укључивали Порта и велике европске силе.

Русија је у почетку била против кнеза Милоша, захтевајући да се испуне захтеви старешина, посебно у погледу ограничења кнежевог апсолутизма. Царски емисари из Санкт Петербурга, барона Рикмана 1836. и кнеза Долгорукова 1837. године, имале су управо тај задатак. Русија се почетком 1837. године разишла са опозицијом, чак са њом сукобила када се у политичка питања Србије умешала Велика Британија, којој се кнез Милош све више приближавао. Русија није желела да олако препусти да српски кнез преко британског конзула привуче

[108] М. Гавриловић, Почеци дипломатских односа Велике Британије и Србије. Из нове српске историје, Београд 1926.

Британију на Балкан, а удаљи руске интересе са тих простора. Русија је јасно ставила до знања да је против било каквих утицаја Велике Британије у Србији, позивајући се на своја искључива права заштите српске аутономије у односу на Османско царство. Све време док је званичан Санкт Петербург војно и дипломатски подржавао Србе у оба српска устанка, Велика Британија је била на страни Османског царства, изузев у погледу Грчке, где се снажно заложила за грчко добијање независности, али не због посебне љубави према Грцима, већ због географског положаја, јер су Британци преко Грчке могли да контролишу источни Медитеран, чак и улаз у Црно море.

Србија је још једном увучена у шире европско питање, не само унутарполитичким сукобима кнеза и опозиције, већ сукобом Истанбула и њеног вазала Мехмеда Алије у Египту. Порта је искористила нову ситуацију, те је покушала да ојача изгубљени утицај у Србији, пре свега у погледу веће слободе за муслиманско становништво које је остало да живи у кнежевини, пре свега за останак Турака у београдској вароши. За тако нешто добро им је дошла опозиција, јер би задобијајући њихову подршку успели да се освете кнезу Милошу и тако ослабе српско јединство, утичу на реформе у ослобођеној Србији и спутају Србе у могућим плановима о ширењу аутономије у неослобођене српске крајеве. Због тога је Истанбул подржао руску дипломатију, држећи се пристанка цара Николаја I и одредаба хатишерифа из 1833. године, да се Турцима у Београду омогући даљи опстанак упркос одредбама хатишерифа из 1830. године. Под турским и руским притиском изузете су српске компетенције управне власти Срба према Турцима, те је тако јачао положај београдског паше који је у Србији био султанов и Портин представник у кнежевини. Аустрија је дала сагласност на нове околности, пре свега гледајући своје економске интересе, мада није ни била задовољна кнезом Милошем, јер он није био посебно наклоњен Аустријанцима у Србији, чак је у појединим случајевима заобилазио аустријска права, те их стављао под удар српских закона. Аустрији се није свиђало што је много Срба са њене територије прелазило Саву и почело се насељавати у Србији, не само сељака, већ и војника са Војне границе.

Под притиском Порте, кнез Милош је дао пристанак да се сазове посебна комисија од његових људи и опозиције ради израде новог устава, ослањајући се на хатишериф из 1833. године. Било је покушаја да се изради нови устав, али њега кнез Милош није прихватио, јер је

одбио да се образује Савет, тачније велика уставотворна комисија, јер би њихови чланови били изабрани доживотно, што њему лично није одговарало, јер не би могао да их смени. Српска делегација је отишла у Истанбул да би учествовала у изради устава, али Срби нису били сложни. Порта је подржавала Милошеву опозицију, а уз подршку Русије, успела је да децембра 1838. године пошаље српском кнезу на извршење текст новог устава у виду хатишерифа. Тако је донесен нови, Турски устав,[109] којим је власт у Србији била подељена на Милоша и Совјет, на чијем челу се нашао Јеврем Обреновић, Милошев противник. Судови су остали независни и делили су се на: општински (примирителни), првостепени, окружни и апелациони. Потврђена је уставна слобода личности и безбедност имања, као и слобода трговања, док је Србија подељена на седамнаест округа.

Турски устав је изазвао незадовољство код кнеза Милоша, коме је ограничена власт, мада се изненађење осетило у целој Србији и ван ње. Овим Уставом највише су добили Порта, која се тако вратила, то јест, умешала у политички живот Србије, Русија која је тако спречила британско мешање у српску политику, али и Милошеви противници. Опозиција је добила посредством Сената значајну улогу у власти, док је Русија остала заштитник Србије и још више учврстила свој утицај. Османско царство је било задовољно, јер је Србија добила мању аутономију од хатишерифа из 1830. године, јер је управо турска власт ограничавала и отворено се мешала у унутрашња српска питања. Османско царство учествовање у писању и доношењу Устава, јасно показује да је српска неслога и борба за власт, вратила Турке у Србију, иако су се скоро тридесет година борили за аутономију. Кнез Милош је покушао преко британског конзула да сруши овај устав, али није имао успеха. Тако су Русија и Османско царство постали заштитници Милошевој опозицији, која је постала позната као „уставобранитељи". У фебруару 1839. године Устав је прочитан на Калемегдану, под надзором београдског паше, те је тако и званично заживео у Србији.

Кнез Милош се није могао помирити са новим Турским уставом, због тога је дошло до још заоштреније политичке ситуације у Србији. С једне стране кнез који је покушавао да се избори за апсолутистичку власт и с друге стране опозиција, која је подршку имала у страним силама,

[109] М. Радојевић, Устав Кнежевине Србије од 1838. године (Турски устав), Политичка ревија, 2/2010, Институт за политичке студије, Београд, 411–426, 2010; ИСН, Од Првог устанка, 132–134.

али без јасне народне подршке. Народ се заправо није много ни мешао у ове проблеме, који су више били питање владајућих структура у Србији и страних дипломата. Под снажним притиском уставобранитеља, кнез Милош је 13. јуна 1839. године напустио Србију и прешао у аустријски Земун, заједно са сином Михаилом. Према хатишерифима, за владајућег кнеза Србије изабран је Милошев син, Милан, али он је поживео врло кратко, док је стварну власт имало Намесништво које су чинили Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић-Перишић. Када је умро Милан Обреновић, намесници су позвали млађег Михаила да постане кнез, али ту се умешао Истанбул. Порта је посебно тумачила нове околности у Србији, те тако условљавала признање Михаила за кнеза, очекујући да он претходно дође у Истанбул на поклоњење султану. Турци су тиме јасно показали да би Михаилов долазак пред Порту, доказао вазалски положај Србије у односу на Османско царство и јасну турску руку у унутарполитички живот мале балканске кнежевине.

Кнез Милош је у току своје прве владавине показао своје умеће у преговорима са страним силама, пре свега у току Другог српског устанка. Блискост са руским дипломатама и њихово заузимање у Истанбулу за српско питање, довели су до аутономије Србије. Проблем ће настати касније, када је Милош почео да се удаљава од Русије и приближава Великој Британији, иако су Британци јасно били на турској страни. Уопште су европске силе од 1829. све до 1856. године, заступале начело политичког статус кво на Балкану, то јест одржавање Османског царства, макар и као „болесника" на полуострву, јер су све силе имале своје интересе, но уколико би дошло до распада Царства, дошло би до прекомпозиције полуострва, што би даље водило и могућим сукобима између великих сила, а на то још увек ниједна држава није била спремна. Одржавајући статус кво, односно штитећи Османско царство на Балкану, западне европске силе су јасно изражавале подршку званичном Истанбулу, пре свега у погледу устаничких и других револуционарних покрета османских поданика на Балканском полуострву. Придржавајући се принципа монархијског легитимизма, западне европске силе су настојале да преко Порте, чак и директно султана, добију одређене интересе на Балкану, али и Блиском истоку. С друге стране, западне силе су већ имале утицаја на независну Грчку, те им сваки даљи покушај дестабилизовања Балкана није одговарао. Русија, пак, није била спремна да улази у отворен рат против западних сила, због Срба или неког другог народа, те иако јој није одговарала турска власт над православним

хришћанима, још више се противила да уместо Турака, на Балкану овлада нечији други – јачи интерес, попут британског. У том вртлогу интереса и легитимности великих сила, највише су испаштали мали народи на полуострву.

Кнез Милош је покушавао на више начина да утиче на Србе изван ослобођене Србије, те водио неку врсту политике сличне европској дипломатији, само на малом балканском простору. Милошу је било јасно да Србија у првој половини XIX века није могла добити потпуну независност, те да је статус аутономије највише што је у том тренутку могао добити српски народ, јер су европске политичке околности више ишле на руку Турцима. Свестан да Србија не може дипломатски утицати на европске силе, он није одустајао од идеје потпуног ослобађања српског народа на целом подручју Балкана, али исто тако је знао да за веће акције још увек није сазрело време. Природно би било да услед даље унутрашње слабости Османског царства, Србија покуша да се уједини са српским народом који је још увек био под турском влашћу, пре свега у Босни и Старој Србији. То није била само Милошева идеја, већ идеја свих Срба још у Првом српском устанку – ослобођење свих балканских Срба и стварање независне Србије.

Није смео отворено да иступа са таквом идејом, посебно не у тренуцима када је српска опозиција имала подршку Османског царства, због чега ја тајно подупирао народне покрете широм царства. Не само Порта, већ и Турци у балканским пашалуцима, били су уверени да лично кнез Милош стоји иза свих устанака широм османске империје, иако за то нису имали никаквих доказа. Да би се Османско царство срушило на Балкану, била је потребна шира подршка, то јест да сви хришћани устану на оружану побуну и у том погледу је сматрао да је најприродније да уз Србе стану и Бугари. Зато их је посебно помагао, а није био противан ни да Грци стекну слободу, иако није прихватио грчку понуду за нови устанак у тренуцима када су се Грци подигли на независност. Кнез Милош је постао популаран на ширем подручју Балкана, не само у српском народу. Србија је стичући аутономију постала звезда водиља осталим балканским народима, те је тако добила на значају код још увек угњетених народа. Када су крајем 30-их година XIX века аустријски и руски дипломати стали на страну опозиције,[110] кнез

[110] Н. Попов, Србија и Русија: Од Кочине крајине до Св. Андрејвске скупштине, св. 1 [2], Београд 1870.

Милош је схватио да се његова идеја све више удаљава и да је готово немогуће извести је за неко догледно време. Било је готово немогуће избећи могућу интервенцију европских сила у тренуцима када би дошло до распадања Османског царства, услед побуна балканских народа. Када би народи устали на оружани устанак, Царство би се брзо распало на Балкану, али остале би европске силе које не би дозволиле њихову слободу, већ би уместо турске пали под нечију другу власт. Због тога се морало радити на решавању Источног питања поступно, темељно и не превише таласати европске силе, које и нису баш наклоњене малим балканским народима. Кнез Милош је посредовао на Порти да се народу олакша положај, те се чврсто залагао увек када би избиле побуне у Нишу, Босанској посавини, Пироту и другим деловима. Порта је понекад прихватала Милошеву интервенцију, те се у појединим случајевима побољшавао живот становништва. Као што су европске силе имале утицаја на Истанбул, тако је Милош Обреновић имао дубоки утицај широм Балкана.[111] Британски конзул Хоџес, са којим је српски кнез ступио у дипломатске односе, писао је Лондону да се кнежев утицај протеже од Сарајева до Призрена и Скопља, а слично су тврдили и кнежев лекар, Италијан Куниберт, као и француски дипломата Боа-ле--Конт и француски научник Ами Буе.

Чак и када је Милош напустио Србију 1839. године и док је покушавао да се опет врати на престо и тада је имао снажну подршку у Старој Србији, Босни и другим крајевима. Одржавао је пријатељске контакте и са многим муслиманским великашима у Пријепољу, Сарајеву, Зворнику, Пећи, Призрену, Врању, Лесковцу, Видину, те је преко њих утицао да се побољша положај Срба на њиховим подручјима. И Бугари у данашњој западној Бугарској су га поштовали, јер их је новчано помогао, а многе је населио у Србији.[112] Помогао им је новчано у устанку 1841. године, али и утицао да стране дипломате погледају на бугарски проблем.

[111] В. Стојанчевић, Политички погледи кнеза Милоша на питање ослобођења балканских народа од турске власти, ИЧ, 9–10, Београд, 345–362, 1959.

[112] Исти, Миграције из Бугарске у Србију за време Владе кнеза Милоша, Гласник ЕИ 8, 61–79, 1960.

ЦРНА ГОРА ПОД ВЛАДИКАМА ПЕТРОМ I И ПЕТРОМ II

Црна Гора[113] је крајем XVIII и почетком XIX века била у видокругу Аустрије, због својег географског положаја, али и односа са Османским царством. Аустријанцима је сметало што цетињски владика има надлежност над православним Бокељима, који су били део аустријске државе и који су на Приморју чинили већину у односу на аустријску војску и управу. Зато су покушавали да поставе посебног бокељског епископа, али и да утврде тачну границу са Црном Гором. Било је покушаја да званични Беч на пријатељски начин уреди све проблеме, али до новог заоштравања односа дошло је 1800. године, када се један руски брод искрцао са оружјем и муницијом, да би већ 1802. избила буна у околини Котора, због чега је аустријска Влада одмах окривила цетињског владику. Аустријанци су посматрали Приморје и околину као свој интерес и негодовали су када би стигао неки руски брод[114] са наоружањем, а посебно су оптуживали владику да утиче на становништво у Боки не само верски већ и политички. Беч ни у једном моменту није помислио да проблеме које су се појављивали са Цетињем, решава са Истанбулом, иако је Црна Гора била део Османског царства. Поред свега тога, постојали су сукоби међу црногорским племенима, посебно на граници Црне Горе и Аустрије.

Цетињски владика Петар I[115] био је привржен Русији, но почетком XIX века, њихов сусед постаје Наполеонова Француска, те је владика

[113] Г. Станојевић, Црна Гора пред стварање државе, Београд 1962.

[114] В. Ђорђевић, Црна Гора и Русија, 1784–1814, Београд 1914; ИСН, Од Првог устанка, 163–166.

[115] П. И. Поповић, Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд 1951; Исти, Личност Владике Петра I: по француским изворима, Запис, Цетиње 1928; Д. Лекић, Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784–1830), Цетиње 1950; Д. В. Вуксан,

морао да успоставља добре односе и са новом европском силом. Још 1802. године Петар I је понудио Французима своје војнике у рату против Османског царства, али Наполеон није био спреман да ратује са Турцима. Био је спреман да шаље војнике и у рату против Аустрије, те указивао Французима на Дубровник и Боку. Руски двор је био незадовољан цетињским владиком, који је на све начине покушавао да успостави односе са Француском и поред све руске помоћи. Не зна се тачан разлог окретања леђа Русима, већ поједини историчари сматрају да може бити то што се након смрти цара Павла, нови руски владар Александар I није превише занимао Црном Гором, услед много озбиљнијих спољнополитичких проблема у Европи. Владика се и 1808. године обраћао Французима, нудећи помоћ, запретивши да ако Француска не прихвати њихову сарадњу да ће се Црна Гора окренути Аустрији или Русији, покушавајући тиме да уплаши силу која је контролисала већи део Европе.

Владика Петар је у току владавине руског цара Павла, слао два пута своје људе у Санкт Петербург. Први је био Никола Ћирковић-Давидовић, док је 1798. послао архимандрита Стефана Вучетића са задатком да тражи од Руса новчану помоћ, те да преда предлог о новом уређењу Црне Горе које би финансирао руски двор. Тај предлог је предвиђао да Народна скупштина има врховну власт у доношењу закона и бирању високих чиновника, док би црногорска војска ратовала само уз сагласног Русије. Извршну власт имало би правитељство[116] које би управљало и судством и састојало би се од два сената, чији би чланови били бирани из редова старешина. На челу правитељства налазили би се владика и гувернадур, док би Црна Гора била под заштитом Русије, која би послала војску да надгледа црногорско преуређење.

Петар I је исте године послао и писмо цару Павлу, обавештавајући га о аустријском заузимању Боке и новим политичким околностима на том делу Балкана. Руски Синод је одмах одговорио слањем новчане помоћи од 4.000 рубаља Цетињском манастиру, а већ наредне 1799. године још 1.000 рубаља. И руско Министарство спољних послова је послало црквене одежде и књиге у вредности од 2.200 рубаља. Најважније што су Руси урадили тих година, било је прихватање црногорских

Петар I Петровић Његош и његово доба, Цетиње 1951; В. П. Лукић, Русија и Црна Гора у прошлости: Владика Данило, Сава, Василије, Шћепан Мали и Петар I, Београд 1941.

[116] Једна врста владе Црне Горе.

депутата и обећање да се заузму код Порте и Аустрије за њихове интересе, те да ће руска флота помоћи у случају било какве опасности, а цар је посебно наредио да се сваке године владици шаље по 1.000 дуката новчане помоћи. Руски цар је одликовао Петра високим Орденом Светог Александра Невског, а као захвалност, цетињски владика је подигао руску заставу у манастиру Стањевићу, на тај начин обавештавајући Аустрију да је Црна Гора под руском заштитом.[117] Сам манастир Стањевић се у том тренутку налазио на аустријској територији, што показује Петрову храброст да покаже да Црна Гора има снажног пријатеља уз себе.

Црна Гора се потпуно везала за Русију, јер друга велика сила није ни била заинтересована за њу, посебно не Француска и Велика Британија, који су стајали на турској страни и захтевали угушивање свих побуна на Балкану. Због тога је владика Петар послао Николу Ћирковића-Давидовића још једном у Санкт Петербург 1799. године, у намери да од руског цара затражи помоћ ради добијања области Грбља, Маина и Брајића[118] и да се сачини посебан уговор, који би био међународно признат, у којем би стајало да је Црна Гора под руском заштитом. Руска Влада није могла да прихвати ове црногорске захтеве, јер би то значило отворен рат против Аустрије, због чега се владика Петар посебно разочарао. У суштини, црногорски владар је очекивао сву руску помоћ ради добијања одређених територија и тако показујући храброст спрам Аустрије, не гледајући пуну међународну слику у том тренутку. Ниједна држава није била спремна да улази у велики рат због мале Црне Горе.

Ситуација се променила 1801. године, када је на руски престо ступио Александар I, који је био љут због црногорског покушаја да се приближи Французима и поред све њихове помоћи и подршке. Почетком 1804. године у Котор је стигао гроф Марко Ивелић, у пратњи архимандрита Стефана Вучетића. Ивелић је био родом Србин из Рисна, али постављен је од цара Александра за руског изасланика. Ивелић је у Котор донео црногорским старешинама, а не владици као што је до тада увек био ред, обавештење да Русија остаје заштитник Црне Горе, али уједно да је разочаран појединим злотворима,[119] који су се окренули од њега. Ивелић је са собом донео и грамату Синода Руске православне

[117] В. Ђорђевић, Црна Гора и Русија: (1784–1814), Београд 1914.

[118] Историчари се не слажу са овим областима, већ поједини сматрају да су затражили помоћ због Будве и Паштровића.

[119] Ту је мислио на владику Петра, који се окренуо Француској.

цркве, која је упућена владици Петру, у којем стоји оптужба против њега због злоупотреба помоћи које добија из Санкт Петербурга, што не обавља црквене дужности, али и да су манастири без монаха. Зато је Синод позвао Петра пред свој суд, да се покаје за учињене грешке, под претњом да ће бити избачен из Цркве. Руска црква није могла применити тако строгу казну, јер је владика Петар рукоположен од српског карловачког митрополита, то јест припадао је Српској православној цркви. У писму цара Александра које је донео Ивелић, наводи се француска претња по Црну Гору, те их позива да уђу у рат против Наполеона у случају да он нападне тај део Балкана. У писму је додатно појашњено да чак и ако Француска уђе у рат против Турака, Црна Гора неће бити сигурна, већ ће Французи покушати да освоје и Црну Гору и за све то директно је оптужио владику Петра да преко Француске покушава да покатоличи православно становништво, тако да је цар позвао Народну скупштину да смене владику, а да га у Санкт Петербург доведе М. Ивелић лично.

Марко Ивелић је позвао владику Петра да дође у Котор на преговоре, но овај је одбио, схватајући ситуацију у којој се нашао. Уследио је позив Ивелићу да дође на Цетиње, но овај је наставио да се обраћа појединим старешинама из Котора. Ситуација је била сложена, пошто су многи били проруски оријентисани, али никако нису могли да прихвате Ивелића за руског изасланика, због чега су се писмима посебно обраћали руском цару да им пошаље правог Руса као изасланика. Старешине су писали Ивелићу и бранили владику Петра од свих оптужаба, уверавајући да он нема намеру да покатоличава становништво, нити да је устао против Русије. Тако су се црногорске старешине оглушиле од наредаба руског цара и Синода, показујући да поштују Русију, али да не желе да им нико намеће своје одлуке.

Целу збрку решио је руски двор тиме што је послао правог Руса за емисара, грофа А. Ј. Мазуревског, који је августа 1804. године стигао у Котор, званично као руски конзул у Аустрији, јер Русија није могла послати посебног конзула на Цетиње, јер Црна Гора правно и политички није била независан идентитет, већ део Османског царства. Народна скупштина црногорских старешина се, заједно са владиком Петром I, заклела на верност Русији, тек након доласка Мазуревског у Котор. Цар Александар није могао тек тако прећи преко свих својих речи упућених владици, чак и када му се овај заклео на верност, а посебно није могао да заборави што је Петар покушао да придобије Француску за

савезнике. Пошто више није могао да нападне владику лично, јер му се овај заклео на верност, а имао је и снажну подршку великаша, цар је оптужио владичиног секретара опата Франциска Долчија де Вицковића, који је све време био снажно на Петровој страни. Он је оптужен, јер је у документима пронађена његова лична преписка са француским представницима. Услед руског наваљивања, владика је невољно морао да изведе Франциска пред суд, где је осуђен на казну вешањем, али је замењена вечитом робијом у јесен 1804. године. Франциско је умро непуних шест месеци касније у затвору. Сазнавши за одлуку суда, руски цар је био задовољан, те је почетком 1805. године послао писмо у којем званично прихвата владику Петра и том приликом му је послао новчану помоћ од 3.000 дуката. Да би се учврстили руско-црногорски односи, руски цар је послао С. А. Санковског у Котор, који је стигао крајем марта 1805. године, те су се тако сви неспоразуми изгладили.

Проблем поглавара Црне Горе је што су крајем XVIII и почетком XIX века сматрали да су независни од Турака, слободни у политичком деловању, док је реалност била потпуно другачија. Црна Гора је још увек била провинција Османског царства, Приморје је држала Аустрија, Француска је била у суседству и противила се било каквој независности народа на Балкану, док су се у Београдском пашалуку у највеће водиле борбе Срба и Турака у Првом српском устанку. Срби су били свесни да без стране помоћи, не могу добити аутономију и зато су јасно стали уз Русију, чија је помоћ била изузетно значајна. Црногорске старешине и владика и поред све подршке Русији, још увек нису разумели да су војнички и политички сувише слаби, те да нису никакав правни и политички субјект у Европи тога времена и да не могу ниједну силу условљавати, посебно не Русију, која их је једина помагала.

Када су Французи победили руско-аустријску војску код Аустерлица децембра 1805. године, дошло је до мировног уговора у Пожуну, којим је одлучено да Аустрија осим Далмације преда и Боку которску.[120] Пошто у прва два месеца 1806. године још увек није било француских трупа у Боки, владика Петар је уз подршку старешина одлучио да помогне Бокељима да не дозволе француску власт на својој територији. Руски бродови су у то време два пута долазили до Боке, што је црногорска војска искористила и напала, заузимајући све области у којима се повукла аустријска војска, да би убрзо опселе Херцег Нови. Руси су

[120] ИСН, Од Првог устанка, 169–172.

предложили Аустријанцима да се повуку из Котора, Будве и Херцег Новог, јер су и овако Пожунским уговором били дужни да се повуку. Француска војска је већ улазила у Далмацију и заузела Дубровник у мају 1806. године, да би дан касније црногорско-бокељске трупе напале из Конавла. Руси су пружили војну подршку, те су заједно заузели Цавтат и пришли Дубровнику. Руси су морали да се повуку, јер су се у то време водили француско-руски преговори о миру, што је охрабрило Французе и са великим одредима напали су црногорско-бокељске трупе, због чега су ови морали да се повуку у Херцег Нови. Када су пропали мировни преговори, Руси су наставили да војно помажу Црној Гори, али у јесен 1806. године су доживели пораз. Новембра 1806. Руси и црногорско-бокељске трупе, заузеле су Корчулу, те се рат наставио у првој половини 1807. године.

Када је 7. јула 1807. године склопљен Тилзитски мир, руски цар Александар је морао да преда читаву Боку которску Француској, што је био разлог да се црногорска војска повуче у брда, а руски бродови напусте тај део Јадранског мора.

За све време ратовања у Боки которској, у Београдском пашалуку Срби су покушавали да протерају Турке и издејствују аутономију, мада са војним успехом расле су и српске амбиције о стицању независности, чак и ширењу територија на сва места у којима су живели Срби. Црногорски владика је био под јурисдикцијом Српске цркве, тачније карловачког митрополита, а пошто су се сви у Црној Гори изјашњавали као Срби, било је сасвим разумљиво да су на Цетињу неговали култ Косовске битке и српске државе из доба Немањића. Тако је током XIX века династија Петровића развијала идеју о српском уједињењу и стварању веће српске државе на Балкану. Руска подршка Србији и Црној Гори, те слабост Османског царства, давали су наду Србима о независној држави, али међународне околности им нису ишле на руку. Почеком 1807. године, док су Руси још увек ратовали против Наполеона, владика Петар је послао писмо генералу Михељсону, главнокомандујућем Дунавске армије у којем је предложио стварање славеносрпског царства, но овај га је само упутио на цара Александра у Санкт Петербург. Петрова идеја укључивала је Боку которску, Херцеговину, Дубровник, Далмацију, Подгорицу, Спуж и Жабљак, који би уз руску помоћ били прикључени Црној Гори, а она постала независна. Петар је предложио да руски цар узме титулу српског цара, док би црногорски владика добио титулу кнеза и стварно управљао том државом са престоницом

у Дубровнику.[121] Русија није подржала ту идеју, не због неког свог посебног разлога, већ пре свега због међународних околности. Аустрија је на читав Западни Балкан (Босну, Херцеговину, Црну Гору) гледала као свој интерес, уз то Французи су још увек били водећа европска сила, док су у реалности све те области припадале Османском царству.

Француска власт је у Далмацији и Боки имала намеру да Црној Гори јасно стави до знања о њеној војној и политичкој сили, те је под привидом добросуседских односа генерал Мармон то јасно ставио до знања владици Петру. Односи Француске и Црне Горе постајали су све гори, пре свега када су Французи желели да отворе стални конзулат на Цетињу, због чега се Петар противио. О томе су били обавештени и Руси, али они нису могли да реагују како би то Цетиње желело, јер је Санкт Петербург био у то време у миру са Француском, а у рату са Турцима. Поред тих проблема, 1808. године побунило се племе Брајића око Котора, против француског режима, те је војска одмах кренула да гуши побуну. Владика је одмах послао војску у помоћ Брајићима, али када су их Французи разбили, цело племе се повукло у црногорска брда. Тек у јесен 1809. године дошло је до споразума Црне Горе и Француске, мада правог мира никада није било на граници. Приморје је било стално у побунама, а њих је званично Цетиње стално помагало. Наполеон је коначно створио план 1811. године, да француске трупе упадну у Црну Гору, сломе сваки отпор и натерају противника на предају, док би владика Петар био ухваћен. План никада није реализован, јер су француске трупе имале много веће идеје и непријатеља испред себе – Русију.

Управо услед Француско-руског рата и заузетости Руса на истоку Европе, владика Петар је 1812. године успоставио контакте са Великом Британијом.[122] Британски брод је упловио у Јадранско море, тако да су њихови дипломати покушали да наговоре владику да објави рат Француској. Адмирал Фримент је предао наоружање владици Петру, али Црна Гора није била спремна да улази у рат, јер је чекала одобрење Русије. Сазнавши да су Велика Британија и Русија у савезу против Француске, Црна Гора је одмах објавила Наполеону рат у септембру 1813. заузимајући Будву и Вериге, те нападајући Котор, док су Британци заузели

[121] О тој идеји више података дао је А. Петров, Война России с Турцией 1806–1812, I том, Санкт Петербург 1885.

[122] Д. Вуксан, Један неостварени савезни уговор међу Црном Гором и Енглеском и судбина Боке (1813–1814), Записи, 18, Цетиње 1937.

Херцег Нови. У новим околностима, само је Котор још увек остао у француским рукама, док је остатак Боке которске био слободан.

Искористивши ситуацију у Руско-француском рату, Црна Гора и Бока которска су се ујединили 1813. године, уз подршку Русије, а на челу заједничке управе стао је владика Петар I. Међутим, римокатолички опат и аустријска делатност успели су да убрзо присаједине Боку Аустрији, док је владика Петар послао Саву Пламенца у руску престоницу са молбом да Русија стави у заштиту Црну Гору и Боку которску. Већ почетком 1814. британски капетан Хост успео је да принуди француске трупе у Котору на предају тог града, те се тако на Приморју појавио још један значајан фактор. Ни Аустријанци нису чекали, већ су одмах послали војску у намери да запоседну Боку которску, те се код Херцег Новог сусрео са трупама Петра I. До сукоба није дошло, јер је владика успео да наговори Аустријанце да сачекају коначан договор дворова. За то време је 29. јануара 1814. године, потврђен акт о уједињењу Боке и Црне Горе,[123] само се чекала и коначна потврда великих сила. Да би приближили Русе својој ствари, за заповедника уједињене војске поставили су руског пуковника Никића. Велике силе су се 30. маја 1814. године у Паризу договориле да Бока которска, Истра и Далмација припадну Аустрији. Нису Руси били превише одушевљени том одлуком, али су је морали поштовати, јер би у било ком другом случају те области преузела Велика Британија, а свакако да ниједна западна сила не би пристала да Русија запоседне те области. Руски цар Александар обавестио је преко својих људи владику Петра, на шта му је овај одговорио да је народ изгубио сваку наду у Русију,[124] потпуно не схватајући тадашње стање у међународној политици.

Црна Гора је од 1815. године ушла у озбиљне унутрашње проблеме. Племена су била у међусобним сукобима, док су односи са Аустријом у Боки били прилично гори него у време француске управе. Глад је завладала, док је на граници са Османским царством владала куга. Петар I је тражио помоћ од руског цара, али безуспешно. Такво стање је потрајало до 1818. године, но за то време је већ кренуло исељавање становништва из Црне Горе.[125] И раније је било планова о исељавању, али тих година се владика Петар обратио руском губернатору Одесе,

[123] ИСН, Од Првог устанка, 172–174.

[124] И. С. Достян, Россия и Балканский вопрос, Москва 1972.

[125] Ђ. Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград 1972.

са молбом да дозволи насељавање у његовом граду. Деведесет породица их Хумаца код Цетиња почетком 1815. године кренуло је преко Котора и Истанбула и населило се у Одеси и њеној околини. И сами Руси су више пута размишљали да понуде Црној Гори да се целокупно становништво пресели у Русију. Из Црне Горе су се исељавали и у Србију, Аустрију и у многе друге државе. Године 1817. већа маса становника Црне Горе кренула је пут Русије. Стигавши у Истанбул, турске власти су затражили да их руски посланик изручи њима, јер су их сматрали поданицима Османског царства, те им нису дозволили да пређу у Русију. Под снажним турским притиском морали су да се врате у Црну Гору.

Руски цар од 1814. године није одговарао на писма владике Петра. Заправо, Русија је почела да се ограђује од Црне Горе, а престала је да шаље и новчану помоћ. Руски посланик у Истанбулу, Строганов, забранио је Петру да издаје пасоше у име руског цара. Када је у Верони 1822. отворен конгрес Свете алијансе, владика Петар је послао молбу руском цару да Русија помогне, те да велике силе признају Црну Гору за независну државу, но на самом конгресу ова мала турска провинција уопште није ни поменута. Цар Александар је већ од самог почетка био прилично незаинтересован за Црну Гору, а посебно је био љут на владику Петра, јер је овај често знао да окреће леђа Русији, покушавајући да се приближи Француској и Великој Британији. И каснијих година, у време када је руска војска побеђивала Наполеонове трупе, Црна Гора је покушавала да искористи тренутну ситуацију и прошири територију, не водећи превише рачуна на захтеве који су стизали из руске престонице. У то време је Света алијанса донела одлуку о статусу кво у Европи, пре свега на Балкану. Сви су се строго држали легитимитета, посебно Османског царства, иако ни једна велика сила није била заљубљена у Турке, већ су сви били спремни да сачувају Турску на Балкану, на штету малих народа, само да не би дошло до распада државе, јер би онда могло доћи до великог рата сила у борби за њену територију. Када је на руски двор дошао Николај I, владика Петар му је одмах писао 1825. године, уверавајући га да је Црној Гори потребна руска заштита и новчана помоћ. Аустрија је још у време руског цара Александра успела да се договори да Западни Балкан препусти својим интересима, у које је спадала и Црна Гора. Иако су константно постојали погранични сукоби аустријске и црногорске војске, те сукоба око трговине и пограничног земљишта и друго, а било је и свакодневних сукоба са Турцима, Русија није могла, нити била вољна да их решава. Чак и када је избио

Руско-турски рат 1828. године, владика Петар је предложио подгоричким Турцима да не улазе у сукобе, а слично је писао и херцеговачким Србима, наговарајући их да преговарају са Турцима. Године 1828. владика Петар је успео да поквари односе са Милошевом Србијом, тиме што је писао Карађорђевом сину Александру, руском официру, да само њега признаје за српског владара, но то писмо је некако доспело до кнеза Милоша, те је овај одмах одговорио владики приличним увредама. Тако је Црна Гора при крају Петрове владавине остала без озбиљног савезника и помоћи.

Владавина Петра II Петровића Његоша,[126] започела је веома тешко. Затегнути односи са Аустријом су се настављали, међуплеменски сукоби нису јењавали, Турци нису мировали на граници, а угрожавао га је и гувернадур Вук Радоњић. Његош је послушао савет свога стрица, владике Петра, непосредно пред смрт, да се увек држи Русије и њој обраћа. Његош се обратио за помоћ руском конзулу у Дубровнику, Јеремији Гагићу. Са Гагићем се дописивао и Радоњић, али је овај црногорски гувернадур убрзо осуђен на смрт на Скупштини, због завере са Аустријанцима, али га је Његош помиловао и протерао из Црне Горе, укидајући место гувернадура. Тако је Његош већ на самом почетку власти успео да обједини духовну и световну власт.

У то време су се против Османског царства побунили скадарски везир Мустафа Бушатлија и босански беговат, што је озбиљно уздрмало темеље империје на Балкану. Његош је обећавао својим суседима помоћ у случају да их нападне значајна турска војна сила, али још увек није имао искуства у спољној политици. Русија је у то време (1831) била у миру са Османским царством, покушавајући да мирним путем задобије превласт на Балкану утицајем на Порту. Због тога га је руски конзул Гагић одвраћао од било какве подршке побуњеним великашима у Скадру и Босни, али Његош је тешко могао то да прихвати, посебно након што му се за помоћ обратио велики везир Мехмед Решид. Његош је ушао у рат против Турака, напао Подгорицу[127] крајем 1831. године, али без успеха. У фебруару 1832. још једном је напао Подгорицу, али и

[126] В. Чубриловић, Црна Гора у доба Његоша, Споменица посвећена 150-годишњици Петра Петровића Његоша, Београд 1963; М. С. Тасић, Петар II Петровић Његош, Београд 1994; В. Врчевић, Живот Петра II Петровића Његоша, Београд 2003; ИСН, Од Првог устанка, 188–211.

[127] Д. Вуксан, Поход владике Рада на Подгорицу, Записи 12, 1934; Исти, Црна Гора и погранични Турци, Записи 14, 1935.

тада је поражен. Схвативши немогућност успеха, Црногорци су још једном затражили помоћ од Русије. Руски посланик у Истанбулу, Бутањев, заузео се за црногорске проблеме, те су 1833. године отоплили црногорско-турски односи.

Још у августу 1831. године у Црну Гору су се вратили Иван Вукотић и Матеј Вучићевић, који су раније били опуномоћеници владике Петра I у Санкт Петербургу. Дошавши у руским униформама са писмом руског цара Николаја, постали су цењени на Цетињу. Управо су њих двојица значајно допринели да се на Цетињу образују државне установе,[128] попут Правитељствујушчег совјета, а радили су и на изради законика. Касније су обојица напустили Црну Гору услед сукоба са Његошем, који је ојачао своју власт. Сам Његош је у пролеће 1833. године отишао у руску престоницу, са намером да буде рукоположен за митрополита[129] Црне Горе и Приморја. Управо је Његош постао једини владар и владика црногорски који је рукоположен од Руске православне цркве, јер су и пре и после њега сви рукоположени од Српске православне цркве, што је и логично, јер је Црна Гора припадала под јурисдикцију Српске православне цркве. Том рукоположењу је присуствовао руски цар Николај I, који га је новчано помогао и са другим поклонима, као и са црквеним књигама.

Црна Гора је често била у миру са скадарским пашама, а још чешће у сукобима. Његош је покушавао да са свим Турцима буде у мирним односима, јер је такве инструкције добијао из Русије, али су околности на терену често биле другачије. Због све већих проблема 1843. године је дошло до сукоба у који су се умешали страни фактори. Турци су успели у рату да заузму два острва на Скадарском језеру, Лесендро и Врањину, због чега се Његош одмах жалио Русији и Аустрији. Турци су били изузетно љути на Његоша, размишљајући да га збаце са власти, јер ипак је Црна Гора још увек била део Османског царства, али су руски и аустријски посланици посредовали на Порти. Његош је покушао да придобије Аустрију, те је ишао у Беч, али су Аустријанци били апсолутно против било какве могућности да због Црне Горе улазе у рат против Турака. Турско-црногорски односи су и каснијих година били рђави, услед честих пограничних сукоба, мада је руски посланик у Истанбулу

[128] Б. Павићевић, О мисији Ивана Ивановића Вукотића и Матеја Петровића Вучићевића у Црној Гори 1831–1834, ИЧ 7, 1957.

[129] До тада је имао титулу архимандрита.

стално покушавао да помири зараћене стране. Сличних сукоба било је и на црногорско-херцеговачкој граници, са турским агама, беговима и пашама, а краткотрајни мир који би био успостављен, одмах би се прекидао и настављали би се сукоби. Руски конзул Гагић је често посредовао у сукобу, али су се они настављали у недоглед. Тек у септембру 1842. године у Дубровнику је Гагић успео да измири зараћене стране, након чега је дошло до потписивања мира. Сукоба је било и касније, тако да је још један мировни уговор потписан у Котору 1843. године, мада су борбе и касније вођене.

У односу на друге државе, попут Аустрије или Османског царства, Црна Гора је једино са Русијом одржавала добре односе,[130] а посебно је у Његошево време била изузетно везана за ову православну државу. Русија се није мешала у унутрашња питања Црне Горе, већ су имали поверења у владику Његоша, а велики број ђака школовао се о руском трошку у Русији. Руси су често слали жито на Цетиње, јер је стално избијала глад. Најважнија руска помоћ била је новчана, што је омогућило Црној Гори да плаћа високе чиновнике у новоуспостављеним државним установама. Његош је био у редовној преписци са конзулом Гагићем у Дубровнику, мада нису постојале посебне симпатије међу њима двојицом, а црногорски владика је одржавао контакте са руским конзулом Татишчевом у Бечу, те његовим наследником грофом Медемом, али и вицеканцеларом Несељродом. Писао је често и руском цару Николају I, кога је називао својим покровитељем. Његош је сматрао да се Црна Гора налази под руском заштитом још од прве руске мисије 1711. године. Колико поверења је имао Његош у Русију, доказује и тестамент који је оставио код конзула Гагића у Дубровнику.

Русија је у то време била у добрим односима са Аустријом и Османским царством, мада је турска држава већ озбиљно ослабила и била раздирана многобројним унутрашњим трвењима, не само подизањем многобројних немуслиманских устанака, већ су и саме муслиманске старешине имале сепаратистичке тежње. Османско царство је било зависно од Русије још од 1832. (Ункјарискелески уговор), до 1841. (Конвенција о мореузима). Због тога је Русија инсистирала да Црна Гора не улази у ратове против Турака, те су често слали опомене да се држе мира, иако га на црногорским границама често није било. Његош је увек уверавао руски двор, чим би избили сукоби, да нису главни кривци

[130] ИСН, Од Првог устанка, 197–199.

они, већ искључиво паше и аге, што је често доводило Русију у непријатан положај према другим великим силама.

Године 1836. дошло је до суше у Црној Гори и још једном се појавила глад међу становништвом. Народ је постајао све незадовољнији, а то је искористио Иван Ивановић Вукотић, који је 1831. године стигао из Русије и радио на развоју државних установа, а који је због сукоба са Његошем морао да напусти Цетиње. Он је у Русији био близак Родофиникину, некада руском представнику у Првом српском устанку, а који је био начелник Азијског департмана при руском Министарству спољних послова, те био надлежан за турски део Балкана. Вукотић је искористио познанство и послао писмо Родофиникину у којем се жалио на Његоша. Вукотић је одржавао контакте и са протераним Радоњићем, који је био спреман да помогне у рушењу Његоша са власти. Црногорски владика је послао посебног посланика у Санкт Петербург у покушају да себе оправда пред руским двором, али његова намера није успела, те је морао по други пут лично да отпутује у руску престоницу. У Бечу му Руси нису дали визу, уверавајући га да није повољно отпутовати у том тренутку у Санкт Петербург, али Његош није одустао. Покушао је да оде у Париз, али му Аустријанци нису дали визу за Француску. Ипак је ситуација са руским двором била поправљена, те је одлучено да их може посетити.

Руси су покушали да сазнају праву истину о Његошу, посебно јер су Вукотићева уверавања била прилично јака. Због тога је дуже времена црногорски владика провео у Пскову, док је за то време конзул Гагић покушао да испита ситуацију на Цетињу. Разговарајући са старешинама, који нису били наклоњени Његошу, Гагић је послао у Санкт Петербург прилично неповољно писмо по црногорског владику. Сам Родофиникин је отишао у Псков и у разговору са Његошем стекао позитиван утисак о њему. Његош је још у Бечу послао писмо у Санкт Петербург и покушао да оправда себе и предложи начине како да Русија помогне напаћеном народу. Неки од предлога били су: црногорско пресељавање у Русију; повећање руске помоћи Црној Гори; помоћ у територијалном проширењу према Зети. Несељроде се није сложио са последњим предлогом, јер је Русија у том тренутку била у миру са Турцима. У мају 1837. године црногорски владика је стигао у руску престоницу, али је добио исте савете од раније, да не улази у сукобе са Турцима, али је ипак примљен код цара. Николај I му је значајно повећао новчану помоћ од 1.000 на чак 9.000 дуката. Управо то повећање новчане помоћи

помогло је развоју државних управа у Црној Гори. На путу за Цетиње, уз Његоша је кренуо потпуковник Озерецковски,[131] који је добио задатак да испита право стање у Црној Гори. Озерецковски није само седео са стране и испитивао околности на Цетињу, већ се активно мешао у црногорске послове, чак и у разграничење са Аустријом. Ипак је овај руски емисар имао повољно мишљење о Његошу и уопште о Црној Гори, што је било значајно у даљим руским активностима на том делу Балкана. Након Озерецковског, уследила је мисија Коваљевског,[132] који је дошао на Цетиње да испита рудно богатство, али у ствари се мешао у унутрашње послове Црне Горе и разграничења са Аустријом.

Русија и Аустрија су 1833. године склопиле споразум који је био приоритет за обе државе – очување Османског царства на Балканском полуострву. Није то било из посебне љубави према Турцима, већ из основног разлога што су обе монархије претендовале на Балкан, али у случају распада Османског царства, несумњиво би дошло до рата Аустрије и Русије, због њихових интереса на полуострву. Да би избегле такве конфронтације, обе монархије су се трудиле да не нестане турска власт, док су дипломатски и иза главне сцене, покушавале све више да мирним путем ојачају свој утицај. Тако је због неспоразума Црне Горе и Аустрије око разграничења, Беч инсистирао на посебном руском изасланику, који би помогао у решавању проблема. Тако се као посредник појавио А. В. Чевкин, који је до тада био конзул у Оршави. На сличан начин су Руси покушавали касније да проблем око спорних острва у Скадарском језеру реше са Портом.

Имао је Његош још много проблема са Аустријом и посебно догађајима из револуционарног периода 1848–1849. године, а посебно је био разочаран што Руси нису кренули ка Босни, него су упали у Мађарску да би угушили побуну. При крају своје владавине, црногорски владика пао је у немилост руског цара, као претходно његов стриц Петар I. Руси су сумњали у Његоша да успоставља везе са руским непријатељима, посебно након два путовања у Италију и у Беч, но те посете биле су више из здравствених разлога. Непосредно пред смрт дошло је до побољшања црногорско-аустријских односа, да би црногорски владика умро 19. октобра 1851. године.

[131] Ј. Миловић, О боравку Јакова Озерецковског у Црној Гори, ИЗ 9, 1953.

[132] Исти, Аустријски извештаји о посети Црној Гори руског рударског капетана Јегора Коваљевског, ИЗ 3, 1949.

СРБИЈА ДО 1858. ГОДИНЕ

Након смрти Милана Обреновића, намесништво је позвало другог Милошевог сина, Михаила, који је са оцем био у Влашкој, да дође у Србију и преузме управу, али Милош је и сам покушавао да се врати на власт и није допуштао да његов млађи син оде у Београд. Тек осам месеци након Миланове смрти, Михаило је стигао у Србију, док је за то време Кнежевином управљало намесништво.[133]

Опозиција која је била против Милоша и успела да га протера из земље, постепено је устала против целе династије Обреновић. На тај начин, већ политички подељена Србија, постаје још подељенија, јер су се појавила два табора: уставобранитељи и обреновићевци. Уставобранитељи су искористили празан кнежевски престо и за то време дозволили Карађорђевој жени Јелени да се са сином Александром врати у Србију, чак су постепено почели да заступају гледиште о његовом доласку на престо. Тако су све више јачали карађорђевићевци, док су се обреновићевци поделили на присталице старог Милоша и оне за Михаила. Руски конзул у Србији, Вашченко, мешао се у рад Савета и стао је на страну уставобранитеља (оне опозиције која је подржала Турски устав). И Порта је подржавала уставобранитеље, јер су били противници Обреновићима, али и преко њих су могли да утичу на рад политичких органа у Србији. Док још Михаило није ступио на престо, намесништво је уз помоћ Савета успело да ограничи кнежевску власт и тако преузме још више власт у своје руке.

Иако је Михаило[134] марта 1840. године и званично постао српски кнез, претходно посетивши Истанбул, уставобранитељи су снажно

[133] Д. Страњаковић, Србија од 1834 до 1858. године, Београд 1937.

[134] С. Ћирковић, Књаз Михаило Обреновић – живот и политика, Београд 2011; В. Сретеновић, Династија Обреновић, Књ. 2, Кнез Михаило, Златибор 1991; М. Д. Нешића, Кнез Михаило, Београд 1995.

агитовали против династије Обреновић и све више придобијали чиновништво за Карађорђевиће. Уставобранитељи су добили од Порте важну одлуку: да Михаило буде проглашен за изборног, а не наследног кнеза, што је било противно хатишерифима из 1830. и 1833. као и Турског устава. Обреновићевци, посебно Јеврем и Љубица, уз снажну подршку самог Милоша, успротивили су се тој одлуци и спремали на побуну. Дошло је до општег незадовољства у више округа,[135] те су под притиском Тома Вучић-Перишић и Аврам Петронијевић поднели оставке на положаје саветника младом кнезу. Уставобранитељи су побегли у Београдску тврђаву, турском паши, док је за то време народ клицао кнезу Михаилу. Управо је на наговор народа преместио престоницу из Београда у Крагујевац, ради веће сигурности. Руски конзул Вашченко је на све начине покушавао да спречи долазак кнеза Милоша, што јасно указује на руско незадовољство старим српским кнезом. Султанов емисар је допутовао из Истанбула да испита ситуацију, а Народна скупштина сазвана августа 1840. године, морала је да решава тако крупна политичка питања у малој кнежевини. На Скупштини је прочитан султанов ферман у којем се Михаило потврђује за кнеза, а народ је редом осуђивао уставобранитеље. Турци су били против кнеза Милоша и на све начине покушавали да спрече његов долазак, но видевши да је обичан народ против уставобранитеља, морали су наћи неко компромисно решење. Тако је султанов емисар Муса-ефендија прихватио да 37 првака уставобранитеља напусти Србију,[136] али потврди Михаила за кнеза и тако не дозволи власт кнезу Милошу.

Сам кнез Михаило је био сувише млад (свега 17 година) за озбиљна политичка унутрашња и спољашња питања, због чега се ослањао на своје министре, који су били мање способни од уставобранитеља. Прогонили су присталице уставобранитеља и кнеза Милоша, али и радили на јачању финансија, што је био разлог да подигну порез, а то је изазвало незадовољство у народу. Због још неколико непопуларних мера које су донели Михаилови министри, народ је решио да га смени са власти.

За своје две године владавине, кнез Михаило се дистанцирао од свих побуна на Балканском полуострву, које је подизало српско становништво, незадовољно зулумима и разним наметима турских власти.

[135] Колубарски, Смедеревски, Чачански, као и другим деловима Шумадије, Подрињу и Мачви.

[136] Неколико главних су отишли у Истанбул, а остали завршили у Видину.

Михаило је био једино спреман да помогне припрему буне у Нишкој, Лесковачкој, Пиротској и Прокупачкој нахији 1840. године, мада су о самој буни били обавештени и Руси. Вође буне одлазили су у Србију због разраде плана, набавци оружја и другог материјала. Нишка буна је подигнута априла 1841. године, али је након петнаест дана угушена, после чега је много српских породица морало да бежи у Србију, услед турске и албанске освете. Михаило се снажно ослањао на Русију за све време владавине и због тога је био охрабрен, те није предао вође побуне, које је тражила Порта. Незадовољство што кнез не жели да преда вође, све више је љутило Порту, која је тако још једном желела да се умеша у унутрашњу политику Србије. Сами руски конзули у Београду и Букурешту залагали су се за нове побуне Срба у Османском царству, до чега је и дошло, али много мањих размера него онај устанак из априла 1841. године. Милош Обреновић је и сам послао свог човека, након разговора са руским вицеконзулом у Галацу, у Бугарску да тамо подигне устанак јула 1841. године.

Турци су вратили уставобранитеље у Србију и отворено устали против кнеза Михаила. Русија и Аустрија су такође подржавали повратак уставобранитеља, а колико је то било важно за Русе, показује долазак ађутанта руског барона Ливена у Србију марта 1841. године. До пролећа 1842. године сви протерани вратили су се у Београд, да би преко њих Порта наставила да врши притисак на Михаила да их постави за министре. И сам Милош је радио све против сина, само да би он дошао на власт. Порта је била незадовољна Михаилом и тиме што је била уверена да је он руски човек, тачније, да Руси преко њега шире свој утицај на Балкану. Аустрија је послала 1842. године емисара који се на граници са Србијом састао са београдским пашом и уставобранитељима, где су се договарали да смене Михаила. Порта је још једном послала емисара у Србију у лето 1842. године. Шакиб-ефендијине захтеве кнез Михаило је одбио, што је био јасан сигнал за отворену његову смену. У народу је све више јачало незадовољство због пореза и других државних одредаба, те је дошло до отворене буне, која је позната као Вучићева.[137]

Тома Вучић-Перишић је са својим војним одредима већ заузео Крагујевац, док је Михаило са својим војницима кренуо из Београда. Уместо да Срби раде на јачању Србије и ширењу и развоју интереса

[137] На њеном челу је стао Тома Вучић-Перишић, вид. Д. Страњаковић, Вучићева буна, Београд 1937.

према Србима у остатку Османског царства, они су се озбиљно поделили у више табора и зарад власти кренули у међусобне борбе. Михаилова војска је поражена, те је он морао да се повуче у Београд, где је одмах затражио савет од конзула Вашченка. Руски конзул му није могао гарантовати безбедност у свом стану, нити останак на власти, због чега је Михаило морао да пређе у Земун, који је тада држала Аустрија. Тако су још једном уставобранитељи победили обреновићевце, да би 14. септембра 1842. за српског кнеза био изабран Александар Карађорђевић.

Британски и француски конзули стали су на страну Порте, док су Аустријанци често мењали мишљење. Османско царство је директним помагањем уставобранитељима јасно стало против кнеза Михаила, а то су показали почетком новембра 1842. године, пославши берат у којем потврђују Александра за новог кнеза. Русија је, међутим, била оштро против нових околности у Србији. Руски посланик у Истанбулу, Титов, оштро је замерио Порти због свих догађаја у Србији, а главни разлог лежао је у томе да Русија никако није могла прихватити да се оружјем мења дотадашњи српски кнез, макар и све оптужбе против њега била потврђене. Руски цар Николај је послао писмо султану крајем октобра 1842. у којем је оштро протестовао и осудио смену српског кнеза, а крајем новембра је барон Ливен разговарао са Обреновићима у Земуну, да би касније стигао у Београд, где је потанко сазнао о свим догађајима који су довели до смене кнеза Михаила. Русија је била апсолутно против избора Александра за кнеза и тражила је да се сазове Скупштина, која би демократски изабрала новог владара. Под снажним руским притиском, Влада у Истанбулу је морала да попусти, те је затражила да Александар поднесе оставку. Међутим, под снажним притиском уставобранитеља,[138] који су контролисали све у Србији, нова Скупштина је само потврдила Александра Карађорђевића за српског кнеза. Руси су морали на крају да пристану на тај избор, мада са негодовањем,[139] али су захтевали да се из Србије протерају Т. Вучић-Перишић и А. Петронијевић, као главни кривци за Михаилову смену. Када је дошло до смиривања ситуације, Порта је септембра 1843. године послала још један берат у којем потврђује Александра за српског кнеза.

[138] С. Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада: (1838–1858), Београд 1933; Д. Стањаковић, Влада уставобранитеља 1842–1853: Унутрашња и спољна политика, Београд 1932; ИСН, Од Првог устанка, 261–285.

[139] Руси за све време Александрове владавине, нису показивали пријатељство према успостављеној политичкој ситуацији у Србији.

Велика невоља за српски народ јесте њена политичка подељеност. То се испољавало скоро увек у српској историји, посебно у XIX и XX веку. Срби су сложно устали против Турака, али чим су добили мало слободе, одмах су почели међусобно да се боре за власт. Србија је у XIX веку била оштро подељена на обреновићевце и карађорђевићевце, а то је често водило ка братоубилаштву, бунама и сменама власти. Када је Александар Карађорђевић дошао на власт, обреновићевци су почели да роваре по Србији и из иностранства, баш као што су исто то радили карађорђевићевци у време кнеза Милоша и Михаила. Већ крајем 1842. Стојан Јовановић-Цукић је упао из Аустрије са намером да подигне Србе на побуну против Александра, али је та завера брзо откривена. Уз сазнање да је руска Влада незадовољна новим избором кнеза, обреновићевци су наставили са сплеткарењем.[140] Чак и међу самим уставобранитељима је убрзо дошло до непријатељства и стварања два табора. Једни су били уз кнеза Александра, који није желео само да буде обична фигура у земљи, док су други стали на страну протераног Вучића-Перишића, сматрајући њега главним човеком у Србији. Касније током Александрове владавине, појавила се нова оштра подела, на туркофиле, русофиле и неутралне (који су покушавали да Србију повежу са неком другом државом). Када су се касније вратили из егзила, двојица вођа побуне против Михаила, стајали су на двема различитим позицијама. Петронијевић је био туркофил, што и не чуди, јер су му Турци много помогли у политичким односима у Србији, док је Вучић-Перишић био русофил. Након што је Александар посетио султана у Бугарској 1847. године, одмах је сменио русофилске министре из своје владе, што је још више продубило јаз између њега и Русије. Изгледа помало нелогично да је његов отац водио Први српски устанак за ослобођење од Турака, док је он лично у потпуности имао турску подршку.

Иако су кнез и председник Владе били туркофили, Србија је била у пријатељским односима са Илирским покретом, са којима су одржавали везе. У Србији је штампан лист *Бранислав* 1844. и 1845. године, који се даље слао у Аустрију. Још су протерани уставобранитељи у Истанбулу ступили у везу са пољским емигрантом Чајковским. Пољски емигранти на челу са грофом Чарториским у Паризу, радили су на сузбијању руске политике на Балкану, те им је добродошло пријатељство са

[140] Почетком 1844. избила је Рајовићева завера, у јесен 1844. Катанска буна, а 1846. Мирчина буна.

туркофилским уставобранитељима. Тако је у Србију већ 1842. године стигао пољски емисар Звјерковски, а наредне године чешки агент Фрањо Зах. Овај Чех је врло брзо стекао наклоност српских политичара, а сличну улогу добио је гроф Чарториски који је 1843. године израдио програм којим је требала да се држи Србија у својој политици. Циљ Чарториског било је окупљање свих Јужних Словена око Србије и потпуно ослобођење од турске и аустријске власти. Велики део ових идеја прихватио је Илија Гарашанин, који је 1844. године написао „Начертаније"[141].

Идеја Чарториског и Фрање Заха није била јединствена српска држава, већ стварање југословенске државе, тачније, задатак Србије да ослободи све Јужне Словене, а да би придобио Србе за ту идеју, већ 1843. године су почели да шире такву идеју по Србији, да би 1845. био основан клуб и читалиште стране штампе у Београду у којима се расправљало о југословенству,[142] а не искључиво о српству. Као што је историја показала, такве југословенске идеје имале су погубан утицај на развој српства у многим балканским крајевима, на крају и нестанак независне Србије између 1918. и 2006. године. С друге стране, Илија Гарашанин је узео доста од Заховог концепта, али уобличио у српску идеју, јер како је сам писао, Срби су први на Балкану који су се борили против Турака за своју слободу, те имају сва права да све области у којима живи српски народ ослободи. Гарашанин је био свестан свих међународних околности. Записао је да Русија нема поверења у тадашњу српску Владу, али исто тако да се сукобљавају руска и српска политика на Балкану, јер Срби теже потпуној самосталности у свом деловању, док Руси покушавају да им наметну покорност. Русија је своју главну експанзију управљала према Бугарској, што ће истина прилике у другој половини XIX века то и показати, али је Гарашанин сматрао да би српска Влада требала да омогући Бугарима да се школују и штампају књиге на свом језику у Београду, те тако их придобити за Србију. Главна Гарашанинова

[141] И. Гарашанин, Начертаније [програм спољашне и националне политике Србије на концу 1844. године], Јагодина 2003; Д. Страњаковић, Како је постало Гарашаниново „Начертаније", Београд 1939; Исти, „Начертаније" Илије Гарашанина, Гласник историског друштва у Новом Саду; 4, 3 (10), Срем. Карловци, 3–29, 1931; К. В. Никифоров, „Начертаније" Илије Гарашанина и спољашња политика Србије: 1842–1853, Београд 2016; В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958.

[142] Д. Страњаковић, Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844. године, Сремски Карловци 1931; Исти, Србија, привлачно средиште Југословена, Српски књижевни гласник, 1940.

идеја била је у ослобађању Босне, Херцеговине, Црне Горе и северне Албаније, у којем би била прихваћена династија Карађорђевића, а Србија пружила сву помоћ у тим областима. Гарашанин овде није мислио на помагање искључиво српском становништву, већ свим народима и вероисповестима. Велика грешка Гарашанинова била је томе што се сувише надао у Француску и Велику Британију, иако те две државе до тренутка када је он писао свој програм, нису показале било какву помоћ према Србима. Главни проблем било је његово неповерење према Русији, иако се руска држава доказала у пружању помоћи Србима још од времена Првог српског устанка. На крају крајева, српски и руски политички интереси прилично су се поклапали, а пре свега била је Гарашанинова грешка у томе што је сматрао да Руси желе потпуну српску покорност. Управо је историја показала да у томе није инсистирала Русија, већ пре свега Аустрија и касније Аустро-Угарска. Гарашанин је био под снажним утицајем Чарториског и Фрање Заха, који су као пољски емигранти, били апсолутно против Русије, а то им је био и један од главних циљева на Балкану, да што пре одстране руски утицај од Срба.

Још дуго времена ће историчари морати да проучавају утицај пољских емиграната на формирање националне свести Срба на Балкану, али несумњиво је да је био прилично велики. Иако је Гарашанин ублажио став о руској политици на Балкану, у односу на Захов текст, чак прихватио могућ савез Србије и Русије, само уколико би Русија прихватила српске услове, односно ако би Русија водила искрену политику према Србији, тек у том случају, Србија би могла да прихвати руско пријатељство. Гарашанин је свој став о великим силама изнео и кнезу Александру. Он је сматрао да према Османском царству мора постојати оданост, али да се истовремено помаже словенским народима на Балкану, избегавати руски утицај, пре свега не изазивати Русију против себе, али радити све против њеног утицаја. Аустрију је сматрао непријатељем, док је на Француску гледао као на искреног пријатеља, која је спремна да помогне Србији, а чак је ишао дотле да је у Мађарима видео пријатеља, иако су Мађари до краја XIX века активно радили против Срба северно од Саве и Дунава. Овакве погубне идеје српских политичара, под снажним утицајем пољских емиграната, утицаће на све потоње политичке и националне идеје које су се рађале на српској политичкој сцени. То уосталом неће бити само политичко питање, већ и снажан утицај на писмо, културу и слично. Уместо потпуног ослонца на Русију и идеје о стварању јединствене српске државе на Балкану,

код Срба ће све више јачати југословенска идеја, а то ће даље утицати на развој српског писма и потпуног одобравања да на српском језику настану неки нови словенски језици, попут хрватског и њему сличним.[143] Србија је водила активну политику све до почетка Првог светског рата, али та политика у већини случајева ишла је ка југословенству, а не стварању снажне Србије на ширем балканском подручју. „Начертаније" не уноси идеју југословенства, то је утицај Чарториског и Фрање Заха, али Гарашанин уноси идеју одбацивања Русије и ослањања на неке западне силе, сматрајући их већим пријатељима од Санкт Петербурга. Историја Срба од почетка XIX века, то јест, од Првог српског устанка, све до 1917. године, јасно показује да су Руси једини искрено помагали Србима на Балкану, сходно својим могућностима и међународним околностима, свакако водећи рачуна и о својим политичким интересима. Где је у свему томе Велика Британија, Француска или Аустрија – свакако не на српској страни.

Француска је пружала снажну подршку пољским емигрантима, те је све до 1848. године убеђивала Србију да је проблеме најбоље решавати са Турцима. Гарашанин је 1848. изнео предлог о српском вицекраљевству, који би имао аутономију у оквиру Османског царства. Српска Влада је депешом пристала на стварање словенске федерације под Турцима. Колико су српски кнез и политичари веровали Французима, а негативно гледали на Русију, говори податак да је српски кнез 27. фебруара 1849. године послао поверљиво писмо председнику Француске у којем наводи да у име Србије и свих Јужних Словена протестује против уласка руских војника у Трансилванију, сматрајући то најстрашнијом опасношћу за све народе под турском влашћу. Опчињеност Турцима подстакла је Ј. Мариновића да 1848. године састави мемоар у којем су се предвиђале реформе Османског царства и постојање локалних кнежева, који би признавали султана у Истанбулу. Такве сулуде идеје долазиле су из Париза, јер је Француска тих година настојала да одврати Јужне Словене од Руса, представљајући их као опасан елемент у решавању словенског питања на Балкану. Срби су сувише брзо и лако

[143] Бечки књижевни договор је историјски споразум јужнословенских књижевника којим је ударен темељ заједничком српскохрватском језику, као и савременим књижевним језицима. Договор је постигнут у Бечу 28. марта 1850. године између осморице јужнословенских књижевника: Вук Караџић, Ђуро Даничић, Стефан Пејаковић, Иван Кукуљевић, Димитрије Деметер, Иван Мажуранић, Винко Пацел, Франц Миклошич.

заборавили да је једино Русија помогла у српској борби за слободом од Турака и добијању аутономије, те се окренули западним силама. Французи су у покушају одвраћања Русије од Балкана настојали да увере Србе и Бугаре да је боље преговарати са Турцима и од њих добити аутономију у оквиру Османског царства, него то исто царство разарати и стварати независне државе. Српска Влада је предлагала Порти пројекте о рестаурацији Душановог царства у оквиру Османске империје, али све је пропало када је османска Влада одбила било какав разговор о томе. Српска Влада се опаметила тек када су Турци кренули са прогонима и гушењем свих побуна у Старој Србији и Босни, одбацујући и сами такве идеје и окрећући се плану о борби против Османског царства.

Када је избила револуција широм европског континента 1848. године,[144] у Србији су одмах почели да се шире прогласи о коначном збацивању турске власти и стварању српско-илирске државе. Чак је и српска Влада почела да се заноси таквом идејом, те су послали једну делегацију у Праг на Свесловенски конгрес. Гарашанин је, пак, послао посебног емисара у Истанбул, у намери да од Порте издејствује да се Србији присаједине Босна, Херцеговина, Стара Србија, Албанија и Бугарска, те би сви они добили аутономију по хатишерифима које је Србија добила 1830. и 1833. године. Српски политичари нису били свесни политичких околности у Европи тога времена, посебно су заборавили на владе великих сила, које свакако не би дозволиле такву аутономију, нити стварање неке српско-илирске државе. При свему томе, политичка ситуација у самој Србији била је напета. Раздор међу уставобранитељима био је све већи, из иностранства су деловали Милош Обреновић и његов син Михаило, док су на Вучића-Перишића многи посматрали са посебним очекивањем. Аврам Петронијевић је заједно са турским пашом, руским конзулом, грађанима и чиновницима, разговарао крајем маја 1848. године о тренутној ситуацији у Србији. Установљено је да Османско царство и Русија желе да у Србији и даље буде статус кво и да влада мир, што је било јако важно, услед великих немира широм Европе.[145]

За Србе је најважније било српско питање у данашњој Војводини.[146] Тако је српска Влада новчано помагала Србе у Јужној Угарској, а много

[144] М. Екмечић, Револуција 1848. и Балкан, Нови Сад 2000.

[145] Исти, Русија и народни покрети Балкана 1848. године, Нови Сад 1985.

[146] ИСН, Од Првог устанка, 273–278.

добровољаца је кренуло преко Саве и Дунава. Гарашанин који је упорно говорио о пријатељству са Угарском, имао је прилику 1848–1849. да се увери у праву мађарску политику према Србима и њиховим националним интересима. Управо су догађаји из 1848. године и прелазак добровољаца у Јужну Угарску, те директно сукобљавање са мађарским четама код Карловаца (Сремских), као и отворено помагање српске владе Србима преко Саве, по први пут отворили врата Србији да се умеша у неко питање од међународног значаја. Аустрија је била незадовољна српским мешањем у њене унутрашње проблеме, а због добрих односа Турака са Мађарима и званичан Истанбул је захтевао да се сви добровољци врате у Србију. Током лета 1848. године због нових прилика у самој револуцији у Угарској, појавила се идеја о присаједињењу Јужне Угарске кнежевини Србији, а о томе су чак размишљали и Турци. О таквој идеји писао је и патријарх Рајачић руском конзулу у Београду. За све време драматичних догађања у Јужној Угарској, постојало је нејединство међу Србима. С једне стране био је патријарх Рајачић, а са друге Стратимировић који је био заповедник српских војвођанских трупа. Када је почетком 1849. године Аустрија затражила да се сви добровољци повуку, Порта је одмах захтевала од Србије неутралност, због чега је почела да опада помоћ српске владе. Мађари су током пролећа успели да заузму већи део побуњених области, те је маса српских избеглица почела да бежи према Србији. У тим тренуцима је руски цар Николај I наредио војну интервенцију против Мађара. У тренутку када се руска војска покренула, Мађари су затражили мир са Србима, но српска Влада више није имала великог утицаја на догађаје у Јужној Угарској.

Након 1852. године односи Русије и званичне српске владе постали су још затегнутији. Илија Гарашанин је изабран за министра унутрашњих послова, а као заклети франкофил,[147] одмах је почео гушити руски утицај у српском народу. Тешко је замисливо да неки политичар покуша на све начине да збрише љубав српског народа према Русији. Руска Влада је захтевала да Гарашанин буде смењен, но у почетку је српска Влада то одлучно одбијала, да би на крају кнез Александар пристао на његову смену. Против Гарашанина били су и Аустријанци, јер је заговарао проширење Србије у Босни и Херцеговини, који су били у плановима Беча. Политичка ситуација међу српским политичарима била је прилично конфузна. Једни су били франкофили, спремни да

[147] Због чега је покушао да Србију у потпуности покори Француској.

Србију подреде Француској, иако ова западноевропска држава ни у једном тренутку од почетка XIX века није помогла Србима у њеним акцијама за ослобођење од турске власти, други су били туркофили, иако је само једна генерација раније ратовала против Турака за слободу, док су трећи вукли ка Аустрији. Најмање је било русофила, иако је Русија од почетка српске борбе за слободу помагала Србе дипломатски, новчано, војно или наоружањем.

Када је 1853. године дошло до заоштравања односа Османског царства и Русије око светих места у Палестини,[148] руска војска је одмах реаговала и упала у Влашку и Молдавију, што је дало повода Аустрији да одмах крене да мобилише војску на српској граници. Управо се у овим догађајима јасно видело да било каква реакција Русије према Балкану, може изазвати западне силе да реагују, због чега су Руси често морали да попуштају, а што је утицаја имало на балканске народе. Султан је у религијском спору подржао Француску (римокатолике), што је довело до руског протеста, тражећи посебан султанов ферман у којем би се гарантовало право свим хришћанима и црквама у османској држави. У том тренутку британска Влада шаље у Истанбул лорда Страфорда, који наговара султана и Порту да одбаци руски предлог, наводећи да би тиме била угрожена османска независност. Тако је кренуо рат, чији су главни заговорници Британци и Французи, усмерен против Русије и православног становништва у Османском царству.

Аустрија се плашила да би у руско-турском рату Србија пришла Русији и напала Турке, мада у Србији и није било искрених русофила. У Србију је у то време стигао руски емисар Фонтон, који је ишао по Кнежевини и говорио народу о српско-руском пријатељству, о руском цару и његовом поштовању српског кнеза. Скоро у исто време је стигло писмо бившег кнеза Михаила, упућено саветницима у којима је покушао да објасни услове под којима би дошао у Србију. Да би сузбила било какву намеру Србије о уласку у рат против Турака, а на страни Русије, након што је избио рат између двеју држава, Османско царство је издало ферман у коме се потврђује аутономија Кнежевине Србије, што је прилично деловало на српску Владу. Званично је Србија остала неутрална у Кримском рату 1853–1856.[149] године, мада су Руси више пута

[148] Спор је настао због сукоба римокатолика и православних у Палестини око полагања права на Цркву Рођења Христовог и Цркву Васкрсења Христовог.

[149] Ј. Ристић, Спољашњи одношаји Србије, св. 2, Србија и кримска војна: 1852 до 1856, Гласник српског ученог друштва; књ. 60, Београд, 81–228, 1885; Љ. Алексић,

инсистирали на помоћи, то јест, уласку Србије у рат, јер би тако био отворен још један фронт, што би ослабило притисак на Русију. Истина, било је у Србији русофила, који су позивали на рат на страни Русије, али њихов глас се није довољно чуо, јер је српска Влада водила прилично конфузну политику према великим силама. Аустрија је гомилала војне трупе на граници, због чега је кнез Александар тражио од Порте да реагује и узме је у заштиту од могућег напада. Аустрија је гомилала трупе, јер је очекивала да ће Србија прићи Русији у рату, што би био повод да се она умеша и покуша да је окупира, користећи руске неприлике у рату. Аустрија је на све начине покушавала да одврати Србију од Русије и прилично је плашила та могућа њихова сарадња. Беч се уверио да Србија неће реаговати на руске позиве у лето 1854. године, те је почела да смањује трупе на Сави и Дунаву. Русија се у то време повукла из Влашке и Молдавије, јер се против ње спремала велика коалиција западних држава. Управо та коалиција позивала је Србију да им се придружи и заједно са њима војно нападне Русију, но такву идеју ниједан Србин није могао да прихвати, макар то били и противници Русије.

Кримски рат, вођен између Русије и алијансе у коју су улазили Османско царство, Велика Британија, Француска и Пијемонт-Сардинија, управо показује праве намере западних сила према Русији и Балканском полуострву. Рат је избио због превласти на Балкану, Блиском истоку и Дарданелима. Заправо, рат је започео због религијског спора, али је његова позадина била много дубља. И Аустрија би несумњиво ушла у рат против Русије, иако је руски цар спасао бечки двор гушећи револуцију 1849. године, али је она остала имуна на блиску прошлост и затражила да се руске трупе повуку из Влашке и Молдавије. Велика Британија и Француска су захтевале од Русије да се одрекне свог протектората над Дунавским кнежевинама; да се одрекне било каквог права да се меша у унутрашње послове Османског царства, а у циљу заштите православног становништва (практично да се одрекне било каквог утицаја на Балканско полуострво), да се изврши ревизија Конвенције о мореузима из 1841. године и коначно, да се свим земљама

Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853–1856), Историјски часопис, Историјски институт Српске академије наука и уметности; књ. 11, Београд, 55–88, 1961; Ч. Антић, Велика Британија, Србија и Кримски рат: (1853–1856): неутралност као независност, Београд 2004; М. Живковић, Источно питање и Кримски рат, Ниш 2006.

дозволи коришћење Дунава, што би дало озбиљну предност западним силама, јер би се њихови бродови нашли близу руске границе. Рат је настављен, јер Руси нису могли да прихвате такав ултиматум.

Када су Руси изгубили 1856. године, западне силе су им наметнуле прилично неповољан мировни уговор у Паризу. Велике силе су преузеле привилегије на Влашку и Молдавију; забрањен је улазак у Црно море војним бродовима било које земље; султан и руски цар су се договорили да неће успостављати нове војне луке и арсенале на обали овог мора, што је озбиљно уздрмало Русију, јер је изгубила сву поморску моћ на Црном мору; а велике западне силе су се обавезале на потпуно поштовање територијалног интегритета Османског царства. Овај мировни уговор је важио до 1871. године, када је укинут, након што је Француска изгубила у рату од Пруске, а у самом Паризу дошло је до промене режима. Кримски рат је био прва јавна манифестација западних сила према Русији и Балкану. То није био само обичан рат, већ борба за интересе на Балкану и Блиском истоку. Зато су још пре рата западне државе радиле максимално на пропаганди против Русије на Балкану, самим тим и у Србији. Њихов циљ био је да на све начине раздвоје пријатељство Срба и Руса, иако за узврат нису давали нити гарантовали ништа. Слобода Србије и српског народа на Балкану, за разлику од Русије, западне силе никада није посебно интересовала, а гаранције о независности и територијалном интегритету Османског царства то јасно доказују.

Западне силе су миром у Паризу 1856. године намеравале да Србији промене дотадашњи аутономан положај и ставе је у положај сличан Влашкој и Молдавији, али је ипак прихваћено да поред руског протектората над Србијом, буду обухваћени још Велика Британија, Француска, Аустрија, Пруска и Пијемонт-Сардинија, због тога је тако руски утицај био формално прилично смањен на Балкану. Западне силе су наметнуле и слободу пловидбе Дунавом, мада то није одговарало ни Русима ни Турцима. Заправо, Париски мир јасно показује да поред свег признања територијалног интегритета Османског царства и савезништва у рату, западне силе нису мариле за Турке, већ су се искључиво водиле својим интересима, а то је да са Балкана удаље Русију и мирним путем смање утицај Турака, а свој појачају. Иако су Турци имали одређених користи од помоћи западних сила, Срби нису могли имати, већ само штету.

Србија се након Кримског рата нашла у привредној, политичкој и друштвеној кризи, а цео народ је био у сталном незадовољству. Сеља-

штво и патријархални односи су пропадали, а слободне обрадиве земље готово да више није било, услед константних досељеника из других делова Османског царства или Аустрије. Долази до све веће новчане задужености сељаштва, а услед пропале привреде, дугови постају све већи. Српска Влада се у потпуности окренула ка Аустрији, а министри довољно неспособни да кнежевину извуку из кризе. Аустријски конзул у Београду, Т. Радосављевић, постао је главна личност у Србији, који се отворено мешао у унутрашња питања кнежевине. Савет и кнез Александар били су у сталном сукобу, око многих питања, док су владе трајале прилично кратко. На кључна политичка места полако почињу да долазе аустрофили, но ситуација је почела да се радикализује када је крајем 1857. године откривена Тенкина завера.[150] Намера завереника била је да убију кнеза Александра, а њихов главни финансијер био је кнез Милош Обреновић. Османско царство се последњи пут у историји Србије умешало у унутрашња питања кнежевине, шаљући емисара који је требао да реши питање завере и друге проблеме. Турски емисар је саветовао кнезу Александру да помилује осуђенике, да их преда Порти, док све његове непријатеље, које је претходно послао у пензију, врати у Савет. Кнез је морао да се покори тој одлуци, али је управо то био знак за његову смену. Савет је доносио законе који су све више смањивали кнежеву власт, а он сам постајао све нестрпљивији. Француска и Русија су били незадовољни кнезом због његове аустрофилске политике, али и сељаштво које је брзо пропадало. Све више је јачала и обреновићевска опозиција, која је активније почела да ради на смену династије Карађорђевић. На Скупштини сазваној 30. новембра 1858. године, било је много предлога о новом српском кнезу, а 10. децембра је кнез Александар и званично збачен са престола. Уз снажну агитацију обреновићеваца, за новог кнеза изабран је Милош Обреновић, иако су Вучић-Перишић и Гарашанин на све начине покушали да спрече тај избор. Порта је убрзо прихватила Милоша за новог кнеза, те тако још једном долази до промене политике у Србији.[151]

[150] На челу завере стао је Стефан Стефановић Тенка, председник Савета.

[151] Ж. Живановић, Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 1, Од Свето-Андрејске скупштине до прогласа независности Србије: 1858–1878, Београд 1923; В. Чубриловић, В. Ћоровић, Србија од 1858 до 1903, Српски народ у XIX веку, књ. 3, Београд 1938.

СРБИЈА ДО 1875. ГОДИНЕ

Након Милошевог доласка на престо,[152] одмах је престао да важи Устав из 1838. године,[153] а чланове Савета, који је доносио законе, постављао је нови српски кнез. Милош је брзо почео да решава проблем са немирном опозицијом, хапшењем и протеривањем. Успео је да донесе закон о наслеђивању престола, што је био ударац за Порту која је тај закон раније укинула. Године 1859. започело се са радом на изради новог устава, који је ишао на руку Обреновићима. Либерали, који су имали кнежеву подршку, почели су све више да се саветују са руским конзулом, што је засметало, те их је кнез Милош сменио са власти и почео да прогања. Милошева друга владавина била је сувише кратка, те је овај период више прелазан ка владавини његовог сина Михаила. Убрзо се одустало од писања новог устава, али намера Срба била је да у што скорије време и формално избаце Турски устав из употребе.

Кнез Милош је водио оштрију политику према Османском царству, за разлику од претходне уставобранитељске владавине, а такву политику наставиће и Михаило. Управо је на очеву иницијативу, Михаило 1859. године обишао Беч, Лондон, Париз и Берлин, да би се распитао о односима великих сила према Балкану и уопште Источном питању. Милош је послао посебну делегацију у Истанбул крајем фебруара 1860. године, која је тражила од Порте да прихвати династију Обреновић за наследну у кнежевини, да исели преостале Турке из Србије и дозволи да сами Срби донесу нови устав. Српска делегација се обраћала западним посланицима у Истанбулу за помоћ, али они нису били вољни да помогну Србима. Порта уз подршку западних сила, није прихватила Милошеве захтеве, што се још једном показало

[152] Н. Попов, Друга влада Милоша Обреновића, Београд 1882; С. Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила: (1858–1868), Београд 2005.

[153] Он формално није био укинут, већ се кнез Милош није водио њим.

да се Србија без снажне руске помоћи не може изборити за своја права. Већ у септембру 1860. године кнез Милош је умро, а на кнежевски престо изабран је Михаило, мада Турци нису дозволили наследно достојанство Обреновићима, но ипак су брзо прихватили Милошевог сина за српског кнеза.

Михаилова владавина била је активна на свим пољима, а своје умеће посебно је исказао у спољној политици.[154] Један од задатака у унутрашњој политици било је доношење новог устава, али и развој Србије. Иако Устав из 1838. године није могао у потпуности укинути, јер су западне силе биле на турској страни, доносио је законе који су га практично елиминисали. Либерали су били против новог кнеза, а крајем 1863. године у Смедереву и околини откривена је завера. И касније се наставила пропаганда либерала против Михаила, а та српска неслога је највише ишла у прилог Турцима и западним силама. Михаилов циљ спољне политике био је да у савезу са балканским државама[155] и уз националне устанке у свим деловима полуострва, створи велику државу свих Јужних Словена[156] у којој би Србија имала главну улогу, као покретач свих политичких процеса. Тако је српски кнез усмерио своју политику ка том циљу, а његов човек у спровођењу зацртаног плана био је И. Гарашанин као председник владе. Једно од првих питања које је Михаило поставио било је исељавање Турака из Србије, али Гарашанин који је још од 1861. године покушавао то да реши у Истанбулу, наилазио је на Портино противљење. Порта у целини није била задовољна Михаиловом владавином, посебно због закона о народној војсци, због чега се отворено успротивила. Постојање народне војске подизало је углед код Срба ван Србије, али и других балканских народа, мада је најважније било како су реаговале велике силе. Кнез је марта 1862. склопио споразум са Русијом о зајму од 300.000 дуката, пре свега због набавке пушака.

Када су 15. јуна 1862. године турски војници ранили српског дечака на Чукур-чесми у Београду, дошло је до борби између Срба и Турака.

[154] Г. Јакшић и В. Вучковић, Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила, Београд 1963.

[155] М. С. Пироћанац, Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа, Београд 1895; М. Р. Веснић, Кнез Михаило Обреновић и његове идеје о Балканском савезу, Звезда, Београд, 21–27, 1901.

[156] В. Вучковић, Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874, Београд 1965; К. Џамбазовски, Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862, Balcanica, 1972.

Било је покушаја да се смире страсти, али када су 17. јуна Турци бомбардовали Београд са тврђаве, започеле су озбиљне борбе. Бомбардовање је настављено и наредног дана, што је натерало све иностране конзуле, изузев аустријског, да осуде турски напад.[157] Срби су искористили тренутну ситуацију и одмах затражили исељавање Турака из Србије, не само цивилног становништва, већ и војних трупа из тврђава. Велике силе су морале да сазову посебну конференцију на којој би се расправљало о стању у Србији изазвано турским бомбардовањем. Непосредно пре конференције, Руси су успели да се договоре са Французима да заједно подрже српске захтеве. На конференцији у Канцили, истанбулском предграђу, јула 1862. године, дошло је до стварања два табора. Руси и Французи су подржали Србе, док су Аустрија и Велика Британија стали уз Турке. Почетком септембра завршена је конференција, на којој је победио британски предлог: одлучено је да се сруше тврђаве Соко и Ужице и да се исели турско цивилно становништво, што је још султан гарантовао хатишерифом из 1830. године, а које до тада није спроведено. Србима нису испуњени сви захтеви, услед снажног британског и аустријског противљења, што је значајно охрабрило Турке да одбију све руске и француске предлоге. Тако су још једном Велика Британија и Аустрија доказали непријатељско држање према Србима и њиховим интересима на Балкану.

За време српско-турских борби у лето 1862. године, стварани су планови о покретању ширег устанка у неослобођеним крајевима, уколико би дошло до већег српско-турског рата. Бугари су посебно спремали трупе, мада је тих година кнез Михаило посебно помагао истакнуте бугарске прваке, попут Раковског, а један револуционарни лист[158] на бугарском језику излазио је у Београду. Михаило је одржавао контакте и са појединим албанским старешинама, али највећи успех постигао је 1866. године, стварајући савез са Црном Гором. Тадашњи црногорски кнез Никола Петровић изјавио је да је спреман да се одрекне престола у корист кнеза Михаила, ако Србија поведе рат за ослобођење свих српских области. Октобра 1866. године озваничен је савез Србије и Црне Горе са циљем да обе кнежевине раде на припреми устанка против Османског царства. Односи Србије и Црне Горе били су

[157] Д. Тодоровић, Шта је утицало на Србију да после бомбардовања Београда 1862. не одлучи на рат против Турске, Архивски алманах 4, 1962.

[158] *Дунавски лебед.*

неискрени,[159] пре свега Црна Гора није желела да се одрекне своје независности у корист Србије. Постојала су два схватања двеју српских кнежевина, различити политички програми, који су се озбиљно међусобно сукобљавали. Као и Србија, тако је и Црна Гора имала своје тежње ширења према Приморју, Рашкој области, Херцеговини, Босни, Албанији, Косову и Метохији и чак Старој Србији. Овакве мегаломанске тежње мале Црне Горе, спутавале су развој добросуседских односа са Србијом, те чим је кнез Михаило убијен, практично већ сутрадан је тај савез двеју кнежевина престао да постоји. Цетињски кнез Никола Петровић није ни био искрен када је обећао престо кнезу Михаилу, али његовим убиством, он више није желео да било ком српском кнезу даје слично обећање. Уз то је имао подршку Русије, којој у том тренутку није одговарао савез двеју кнежевина и почетак ширег устанка српског народа на Балкану. Године 1866. српски изасланик Н. Крстић, посетио је грофа Андрашија у Угарској и представио му идеју конфедерације Србије и Угарске, што је овај прихватио, али до његове реализације никада није дошло. Српска Влада је имала контакте и са бискупом Штросмајером у Загребу, који је заговарао стварање југословенске државе.

Срби су активно лобирали код великих сила о коначном одласку Турака из Србије, али једино су код Руса наилазили на разумевање.[160] Председник савета Ј. Мариновић отишао је у Русију 1866. године, да обавести руског цара о могућем рату Србије и Грчке против Османског царства. Након тога је посетио Берлин и обавестио Бизмарка, тражећи и његову помоћ за протеривање Турака из српских тврђава, што му је овај обећао да ће се залагати код Порте на српском питању. При крају Михаилове владе, чак је и Аустрија затражила од Порте да се турске трупе повуку из тврђава. Срби су настављали са пропагандом у Босни и Херцеговини, али ту су наишли на снажна аустријска противљења. Почетком 1867. године српска Влада је покушала да подигне устанак у Босни и Херцеговини, спремна да и сама Србија уђе у рат против Турака, користећи грчко-турске сукобе око Крита. Андраши се сложио са српским планом о присаједињењу Босне и Херцеговине Србији, али су се оштро успротивили Аустрија, Француска и Пруска. Под притиском западних сила, српска Влада је морала да одустане од планираних

[159] Р. Јовановић, Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878, Цетиње 1977.

[160] Д. Леовац, Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила: (1860–1868), Београд 2015.

акција. Аустрија је јасно ставила до знања да на Босну и Херцеговину гледа као на свој интерес и да Србија не може ништа покушавати у том правцу. Те године су чак и Хрвати са Штросмајером прихватили план да Босна и Херцеговина буду присаједињени Србији, јер су на то гледали као на почетак стварања јединствене државе на Балкану.

Да би одвратили Србију од Босне и Херцеговине, велике силе су почеле да сугеришу Турцима да предају тврђаве и повуку своје трупе. У мају 1867. године званичан Истанбул је прихватио турско повлачење, мада им се није превише журило. Инсистирали су да једино турска застава остане на Београдској тврђави, као знак да је Србија само аутономна кнежевина у оквиру Османског царства. На турски захтев кнез Михаило је отишао у Истанбул на поклоњење султану,[161] да би истог месеца Турци коначно напустили Србију, што је била велика српска победа у том тренутку. Турци су се надали да ће гестом о повлачењу својих трупа, задовољити Србе, који ће тако одустати од ширих балканских циљева и подизања нових устанака. Исте године су и Бугари прихватили стварање велике српско-бугарске државе на челу са кнезом Михаилом. Грци су пак, предлагали да заједно са Србијом поделе Бугарску док би Македонија била припојена Грчкој, што су Срби одбили, мада је и раније било грчких предлога о савезу са Србијом, али су и њих одбијале све српске владе. До стварања значајног српско-грчког савеза никада није дошло, јер су Грци имали сувише велике захтеве о припајању великих балканских области, чак и оних у којима није живело грчко становништво. Једино у чему су се сложили био је споразум о заједничким акцијама уколико би дошло до рата са Турцима. Године 1866. Влада Влашке је предложила склапање конфедерације, али та идеја је пропала. Склапање савеза са балканским народима и протеривање Турака из Србије, подигло је углед кнеза Михаила, а на Србију су почели озбиљно да гледају и велике силе. Србија постепено постаје озбиљан политички играч на Балкану, што многима није одговарало.

На унутарполитичкој сцени, либерали су наставили са пропагандом против кнеза Михаила. Неколико либерала је провело неко време у Женеви у Швајцарској, где су имали контакте са западним политичарима. Кнез Михаило је своју политику ослањао на Русију, али је и сам схватао да Русија не може превише помоћи, јер је још од 1856. године ограничена са политичким деловањем на Балкану. Зато је Михаило

[161] З. Јанковић, Пут у Цариград: Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије, Београд 2006.

почео да контактира са Мађарима, а ту је пре свега главну улогу имао председник владе Андраши, који је препуштајући Босну и Херцеговину Србији, покушао да је у потпуности одвоји од Русије. Наравно, то је значило да Србија попусти у помагању Србима у Јужној Угарској, иако је на том простору већинско било српско становништво. Михаило није гледао на Аустрију као на пријатељску државу, што је показао сменом Гарашанина, који је оптужен да је слао податке о српским преговорима са угледним балканским политичарима, али и противљењу Михаиловог брака са рођаком Катарином, као и руском утицају на њега. Занимљиво је да је Санкт Петербург протестовао против Гарашанинове смене, иако је овај био заклети противник Русије, што може да упути на недовољно обавештености код Руса о српским политичарима.

Кнез Михаило је убијен 11. јуна 1868. године у Кошутњаку,[162] а оптужени су и осуђени радикалске присталице династије Карађорђевић. Касније се показало да је бивши кнез Александар слао новчану помоћ и наоружање атентаторима, уз подршку своје жене.

Србија је 60-их и 70-их година XIX века, почела да шаље студенте у иностранство на школовање са циљем да упознавањем Европе те вредности доносе у своју државу и тако помогну њен развој. Тако су Срби почели да се школују у Женеви, Цириху, Минхену, Лондону, Паризу, Санкт Петербургу и другим европским градовима, али са студија нису доносили само стечено знање из природних и друштвених наука, већ и политичке идеје, које су све више почеле да се укорењују у Србији. Пробуђена политичка мисао почела се уобличавати у три идеје: радикалну, социјалистичку и либералну. Млади студенти који су одлазили у иностранство брзо су прихватали политичке идеје развијане у тим државама где су студирали и то покушавали да пренесу у Србију. Највише тих српских студената, прихватали су грађанску и социјалистичку мисао, која није имала утемељења у традиционалном српском друштву.

Владимир Јовановић[163] је почео да развија либералну идеју у Србији, а њему су се придружили Милан Кујунџић, Михаило Вујић, Алимпије

[162] Ил. Н. Ђукановић, Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити. Књ. 1, Топчидерска катастрофа, Београд 1935; Исти, Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити. Књ. 2, Неколико првака либералних и завера, Београд 1935; B. D. Rogošić, Knez Mihailo i masoni: nove činjenice o učešću slobodnih zidara u bunama, zaverama i ubistvu srpskog vladara, Beograd 2016.

[163] А. Стојковић, Друштвено-политички погледи Владимира Јовановнића, ЈИЧ 1–2, 1972.

Васиљевић и други, док су социјалистичке идеје почели да шире Живојин Жујовић,[164] Светозар Марковић,[165] Драгиша Станојевић[166] и други. Српски студенти који су се школовали у иностранству нису у Србију доносили само нове политичке идеје,[167] већ су постепено почели да заговарају приближавање са оним државама у којима су студирали. Тако су се временом у политичком животу Србије искристалисали англофили, франкофили, германофили или русофили. Много је српских ђака који су у Швајцарској и другим западноевропским градовима, усвајали идеје забрањене у Русији,[168] које су заговарале рушење руске империје и стварање новог социјалистичког друштва. Такве радикалне идеје појавиле су се кроз социјализам, анархизам и друге правце у Србији. Срби су долазили у додир са руским револуционарним демократама у Минхену и Цириху, попут Чернишевског, Бјелинског, Сеченова, Бакуњина, Добољубова, Писарјева, а преко њих са француским и енглеским социјалистима, Прудона, Мила, Дрепера, Бихнера, Кетлеа, Блана, Ласала и других, али пре свега највећи утицај на све њих оставио је Маркс.[169] Тако су стасавале генерације образованих људи, који су на Западу усвајали погрешне идеје о Русији, као тамници народа и носили се идејом о рушењу царства, те стварању некаквог бескласног друштва. Када су постали главни носиоци политичких идеја у Србији, ти некада млади људи, нису имали исту представу према Русији, као њихови очеви и дедови, а ту мржњу према руској империји, желели су да утемеље у српско друштво, које је на Русију гледало као на православног спасиоца и братску државу. Као што су социјалисти тумачили, а у праксу спровели бољшевици, одузимањем од руске земље много територија и стварајући нове измишљене социјалистичке републике у оквиру СССР-а, тако су и српски социјалисти били жестоки противници

[164] М. Вукомановић, Живојин Жујовић, Београд 1974; Ljubomir Paligorić, Živojin Žujović, Beograd 1960.

[165] B. Novaković, Svetozar Marković: izbor, Sarajevo 1964; J. Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд 1922.

[166] М. Јовановић, Драгиша Станојевић, идеје, политички и књижевни рад, Нови Сад 1971.

[167] В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958.

[168] Л. Перовић, Српско-руске револуционарне везе: прилози за историју народњаштва у Србији, Београд 1993; В. Вулетић, Светозар Марковић и руски револуционарни демократи, Нови Сад 1964.

[169] М. Јовановић, Француски идејни утицаји у делу Светозара Марковића, Годишњак ФФСН 11/1, 1968.

стварања јединствене српске државе на Балкану, у које би ушли Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија и све области у којима је живело српско становништво, већ тумачило да Србија нема права да уједињује те области, већ да оне саме постану независне и слободне. Слично решење имали су и за Косово и Метохију, свесно се одрекавши корена српства, историјског језгра српске средњовековне државе.

Након Михаиловог убиства, Србија је ушла у буран период сукоба политичких странака, који су на младу Кнежевину гледали из свог ускостраначког угла, док су социјалисти и крајњи левичари желели потпуну промену у земљи, рушење дотадашњег система, задојени опасним идејама са Запада. Од 1868. до 1872. године Србијом је управљало намесништво,[170] које је образовано због малолетности Милана Обреновића. Мада је био сувише млад, Милан је рано почео да испољава тежњу за неограниченом владавином, а имао је подршку у буржоаским редовима, који су снажно подржавали монархију, схватајући опасности које са собом носе левичарске идеје. Намесништво су чинили Ј. Маринович, Р. Лешјанин и Ђ. Петровић, које је сазвано одмах након Михаиловог убиства, да би обезбедило нормалан живот у земљи, до доласка новог кнеза на власт. Иако Михаило није имао наследнике, те у Србији постојала карађорђевићевска струја, Миливоје Петровић Блазнавац, као министар војни, одмах је пореметио планове свима који су желели династичку промену на престолу и већ исте вечери након атентата, изјавио да ће Милан Обреновић бити нови српски кнез.

Намесништво је већ 1869. године донело нови Устав,[171] чији су главни творци били Блазнавац, Јован Ристић и Радивоје Милојковић. Новим Уставом проширена су права народног представништва и тако подељена власт између кнеза и владе. Подељена је законодавна власт са Скупштином и тачно одређене улоге кнеза и посланика. Устав су одмах почели да осуђују многобројни српски политичари, али и поред све осуде, потребно је рећи да је он по први пут у модерној српској историји ограничио моћ владара, јер је кнез делио власт са народним представништвом – Скупштином, што је био јасан сигнал да Србија почиње да развија парламентарну монархију каква је постојала у Великој Британији. Овим уставом коначно је срушен наметнут Турски

[170] ИСН, Од Првог устанка, 332–340.

[171] Устав Књажества Србије: проглашен на Петров-дан на Великој народној скупштини држаној у Крагујевцу о Духовима 1869. године, Београд 1869; М. Стефановски, Постанак Намесничког устава, Београд 2016; ИСН, Од Првог устанка, 335–337.

устав из 1838. године, те је тако сама Србија одбацила турско мешање у њене унутрашње послове. Околности су ишле на руку Србији, јер су тих година западне силе биле заокупљене својим проблемима, пре свега у заоштравању француско-пруских односа, који су на крају довели до рата 1870/71. године. Османско царство је и само пролазило кроз унутрашњу кризу и покушајима султана да коначно спроведе реформе у држави, тако да је Србија без већег таласања великих сила успела да сруши Турски устав и почне да се развија у правцу политичког развоја западног типа. Период намесништва 1868–1872. уопште је био плодан у историји Србије, иако је било доста политичких препирања, али Кнежевина није улазила у дугове, те имала ограничену слободу говора, свакако већу него до тог времена. Није то период благостања у земљи, али су многа питања покренута са мртве тачке, што је за то време било исувише значајно.

У августу 1872. године, кнез Милан је напунио осамнаест година, после тога је намесништво престало са радом. Није се млади кнез одмах одрекао услуга Блазнавца и Ристића, али је постепено све више покушавао да ојача свој ауторитет. Кнез је сматрао да је Устав из 1869. године незаконит, јер је донесен док је он још био малолетан, а није био задовољан ни што је народ добио превише слободе. Тако су створени табори за и против новог Устава у Скупштини. Кнез Милан је распустио Скупштину 1875. године и поставио чиновничку владу. Услед све већег незадовољства, у Неготинској крајини је избила буна коју су предводили радикали. Док је у Србији увелико избијало незадовољство због сукоба кнеза и Скупштине, око поделе власти, Балкан се пробудио против Турака. Херцеговина је већ од 1874. била у стању тихе буне, да би јула 1875. избио велики устанак народа.[172] Са тим устанком започиње велика Источна криза, која ће бити делимично решена тек 1878. године. Тако крупно питање на Балкану затекло је Србију потпуно неспремну за даље акције.

Париски мировни уговор из 1856. године регулисао је међународне односе Србије тачком XXVIII и XXIX. То је исти уговор који је практично избацио утицај Русије са Балкана, а западне силе су уредиле односе које су ишле у њихову и турску корист. Србији је потврђена

[172] В. М. Гутић, Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни: из 1875–1878. године. Књ. 1, Година 1875, Београд 2016; Исти, Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни: из 1875–1878. године. Књ. 2, година 1876, 1877, 1878, Београд 2016.

аутономија и вазални однос према Османском царству; независна унутрашња управа; слобода вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе. Шест сила је било протектор над Србијом, пре свега Велика Британија, Француска, Аустро-Угарска,[173] као и Пруска,[174] Италија[175] и Русија.

Руси су успели уз француску помоћ да 1867. године коначно потисну Турке из српских тврђава, те тако Османско царство више није имало у Србији своју војску и управу, већ је остала само турска застава на Београдској тврђави и формално вазалство које су Срби годишње плаћали од 2,3 милиона гроша. Србија није имала право да закључује међународне уговоре, да има дипломатска представништва у другим државама, нити право да води ратове, што су били јасни атрибути независности једне земље. Западне силе нису гледале са великом љубављу према Србији, али решавање Источног питања и коначан статус народа на Балкану, никако није могао проћи без српске улоге. Србија је имала исувише велику геостратешку важност, а својом седамдесетогодишњом борбом за слободу и независношћу, морала је имати одређену међународну важност, посебно јер је много Срба живело у другим деловима Балкана, где је постојало снажно национално осећање и жеља за уједињењем са матицом. Због свега тога, тако мала кнежевина Србија, играла је велику улогу у решавању Источног питања и статуса балканских народа.[176]

Почетком 70-их година XIX века политичка ситуација у Европи била је прилично измењена. Француска је крајем 60-их година била суочена са ратом против Пруске, која је водила снажну политику коначног уједињења свих немачких државица. Наполеон III због тога није ни размишљао о решавању Источног питања, нити га је посебно интересовала Србија и њени проблеми. Тако је Француска[177] непосредно пред рат са Пруском, снажно подржавала Османско царство и њен територијални интегритет. Аустрија је након нагодбе са Мађарима 1867. године и стварања Двојне монархије Аустро-Угарске, подржала француски став према Балкану, што је Бечу посебно ишло у прилог, јер су на западни

[173] Основана 1867. године.

[174] Немачка након уједињења 1871. године.

[175] Италија након уједињења 1861. године.

[176] ИСН, Од Првог устанка, 343–345.

[177] В. Поповић, Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III, Београд–Земун 1925.

Балкан гледали као на свој интерес и само војнички јачали у намери да искористе ситуацију и окупирају те области. Пруска је спремала рат против Француске, те је Балкан није посебно интересовао, док је Италија тек била уједињена 1861. године и још јој је било потребно времена да ојача своје институције у јединственој држави. Ни Велика Британија није у том тренутку сматрала да је потребно решавати Источно питање, услед нових проблема у Централној Европи. Русија и да је желела, била је ограничена уговором из 1856. године, те тако скрајнута са европске политичке сцене. Велике силе су својом неспремношћу за променама на Балкану, јасно ставиле до знања и Грцима, услед критског устанка 1866–1869. године, а спречен је и већи грчко-турски рат. Тај сукоб Грка и Турака показао је неспособност Првог балканског савеза, за који је кнез Михаило толико радио, но нова намесничка Влада није била спремна да увлачи Србију у већи балкански рат тих година. Када је избио Француско-пруски рат, балкански народи постају све неповерљивији једни према другима. Тако је некадашња бугарска љубав према Србији и њена обећања о уједињењу Србије и Бугарске, чији би суверен био српски кнез, 70-их година нестала, а све већа нетрпељивост са бугарске стране постаје јасан сигнал да се рађају нове околности на полуострву. Тадашњи министар спољних послова, Јован Ристић, схватао је да је потребно коначно решити са Османским царством, због чега се надао помоћи Русије, али је сматрао да не треба Србију везивати за Русију, као ни за неку западну силу. Аустро-Угарску је гледао као Србији непријатељску државу, која ради против српских интереса, пре свега у Босни и Херцеговини. Покушавао је да са свима одржава добре односе и не замерајући се било коме како би Срби успели да постигну своје циљеве против Турака. Сви српски политичари били су уједињени око једне ствари, а то је да је борба за ослобођење Балкана од Турака одложена услед нових међународних околности, а унутарстраначка трвења и покушај кнеза Милана да задобије пуну власт, дочекали су Србију неспремну на почетку Херцеговачког устанка.

Односи са Црном Гором након Михаиловог убиства били су лоши,[178] а међусобне оптужбе двеју влада биле су честе. Српска Влада је све више сумњичила Црну Гору да уз руску подршку покушава да преузме водећу улогу у окупљању српског народа на Балкану, док су у Црној Гори страховали да Србија не покрене Србе у Херцеговини и тако је

[178] Р. Јовановић, Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878, Цетиње 1977.

прикључи себи, због чега су чинили све да у потпуности елиминишу утицај Србије. Српска Влада је оптуживала кнеза Николу Петровића да са савезницима и српским непријатељима ради против Србије, док је црногорски кнез имао манију од српских агената, те сваког оптуживао да ради против интереса Црне Горе. Године 1871. пронела се вест на Цетињу да су велике силе обећале Босну и Херцеговину Србији, што је озбиљно наљутило црногорског кнеза и друге старешине, те су они били спремни да уђу у рат против Србије. Тек га је руски конзул Игњатијев смирио уверивши га да велике силе неће предати Босну и Херцеговину на било који начин Србији. Руска Влада је одвратила кнеза Николу од новог савеза са Србијом 1871. године, када је српска Влада упутила питање о могућој сарадњи уколико би се Француско-пруски рат пренео на Балкан. И касније је Србија покушавала да успостави пријатељску сарадњу са Црном Гором, али је кнез Никола одбијао све могуће понуде. Односи двеју кнежевина остали су хладни, више непријатељски, јер је црногорски хегемонизам озбиљно иритирао било какву потенцијалну акцију у ослобођењу српског народа од турске власти на Балкану. Русија је тих година била против већег српског устанка на Балкану, а слично су саветовали и српској Влади да обустави деловање у Јужној Угарској. Уз снажно руско залагање и договор са угарском Владом, разбијени су сви покушаји подизања устанка Срба у Јужној Угарској крајем 1871. године. Русија је након 1868. године подржала бугарске националисте, који су све више јачали и изашли пред Порту са захтевима о црквеној независности, тачније одвајању од Константинопољске патријаршије и добијању аутономије. Бугари су одустали од свих идеја које су развијали са Србијом о стварању велике јужнословенске државе и окренули се борби за бугарску независност. Бугарски националисти ишли су толико далеко да су почели у свој план Велике Бугарске да укључују делове Србије и Старе Србије. Русија која је била незадовољна намесничком Владом у Србији, окренула се Бугарској и почела је подржавати у добијању црквене самосталности, идући дотле да су руски изасланици уверавали становништво у Македонији о њиховом бугарском пореклу. Српска Влада је негодовала на Порти због бугарских захтева да бугарској цркви, Константинопољска патријаршија припоји више епархија које су се налазиле у Србији и Старој Србији и у којима је живело већинско српско становништво. Уз руску подршку, Бугари су успели да добију од Васељенске патријаршије ферман 1870. године дозволу за стварање Бугарске егзархије. Бугари се

нису задржали на томе, већ су 1872. године предочили да они имају јурисдикцију над православним становништвом у Османском царству, што је пре свега био директан удар на Србе и Српску православну цркву. Тако је дошло до црквеног и политичког спора између два до тада пријатељска народа – Срба и Бугара. Васељенска патријаршија није признала јурисдикцију, а ни Српска православна црква, но на терену су бугарски свештеници одмах кренули са црквеном, културном и политичком пропагандом у Старој Србији, Косову и Метохији и Егејској Македонији. Овакав развој догађаја подстакао је српску Владу да још јаче крене са својом културно-политичком пропагандом у тим крајевима, јер није смела дозволити бугаризацију српског становништва. Највећа замерка Русији у својим историјским односима према Србима и Србији, јесу 70-те године XIX века, када је стала на страну Бугара и њихових интереса, насупрот српским. Таква мрља у српско-руским односима није постојала ни пре ни после тога. У сећању Срба остаје та мрља трајно урезана да је пријатељска држава Русија окренула леђа и заштитила бугарске интересе и стварање Велике Бугарске и ширења јурисдикције њене цркве на штету Срба. Никада после тога Русија неће толико стати у заштиту Бугара против Срба, али судбоносне 70-те године XIX века снажно су утицале на све касније догађаје на Балкану, а многа територијална питања разматрају се у Софији све до данас.[179]

Што се тиче великих сила,[180] Француска је била заинтересована за Балкан до 1870. године, када је избио рат са Пруском, а након њеног пораза привремено се повукла. Уједињена Немачка од 1871. године све више је своју пажњу почела да усмерава према Балкану и од тог времена све више стоји у позадини свих руско-аустријских договора. Велика Британија и Италија само повремено су се појављивали до 1875. године, тачније избијања кризе у Херцеговини, а од тог тренутка све до данас, снажно су покушавале да јачају свој утицај. Аустро-Угарска и Русија су се тих година највише питале о срећивању прилика на Балкану. Русија је ојачала након 1871. године и практично срушила све одредбе Париског уговора из 1856. године, те активније почела да се меша. Њен хладан однос према намесништву у Србији, озбиљно је нарушио до та-

[179] Јован Ристић, Спољашњи одношаји Србије новијега времена, књ. 1 1848–1860, Београд 1887; исти, исто, књ. 2 1860–1868, Београд 1887; исто, исто, књ. 3 1868–1872, Београд 1901.

[180] Д. Леовац, Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878, Београд 2015.

да пријатељске односе, што се убрзо видело на снажној руској подршци Бугарској и њеним интересима. Турска није била превише задовољна намесништвом у Београду, Француска је водила променљиву политику, док су једино добри односи били са Бечом. Кнез Михаило је још 1868. године одбацио своју национално-револуционарну политику на Балкану и планове о великом српском устанку, након састанка цара Франца Јосифа аустријског, Наполеона III француског у Салцбургу, те председником угарске Владе грофом Андрашијем у Словачкој. Након Михаиловог убиства Франц Јосиф је био спреман да подржи Александра Карађорђевића на кнежевски престо, но гроф Андраши је више био за Милана Обреновића. Британци су о томе имали неутралан став, те су заједно са француским дипломатама успели да одврате Беч и Будимпешту од директног мешања. Та неутралност западних сила омела је Русију да подржи кнеза Николу Петровића на српски престо. Аустро-Угарска је прихватила Милана Обреновића, те је он још од ране младости почео да се окреће ка свом суседу. Мађарима је одговарао овај избор, јер су знали да док је кнез још малолетан, српско намесништво биће заокупљено својим унутрашњим проблемима и неће инсистирати ни на какве устанке у Босни, Херцеговини и Јужној Угарској. Беч је подржао Блазнавца на место намесника, јер је он био аустрофил, што није одговарало Русији. Блазнавац је био противник било каквих национално-револуционарних српских идеја, што су поздравили Аустријанци и Мађари, али је нељутило Србе на Балкану, али пре свега Руси су своје незадовољство изразили и практично службеним и неслужбеним акцијама својих дипломата у рушењу угледа Србије. Због тога је Русија и подржала Бугаре 70-их година XIX века, чак и на српску штету. Уз подршку Беча, Срби су успоставили добре односе са Османским царством, а то се видело одмах по Милановом избору за кнеза. Султан је без уобичајеног отезања, брзо ферманом признао новог српског кнеза и наследно кнежевско достојанство. И Устав из 1869. године брзо је прихваћен на аустријско и француско заузимање, мада у суштини велике силе и нису биле посебно заинтересоване у том тренутку за српско питање, јер су сви били заинтересовани за коначно решавање питања Централне Европе, где је снажно деловао пруски утицај и идеја о стварању Немачке.

Тих година почела је да се развија аустријско-српска сарадња,[181] посебно у привреди и оснивању нових институција у Београду, попут

[181] ИСН, Од Првог устанка, 354–360.

српске поште. Сви односи Беча и Београда, ломили су се око Босне и Херцеговине, јер су на ту област гледале обе престонице. То питање ће оптерећивати односе двеју држава још доста дуго, а биће и један од разлога избијања Првог светског рата. Ипак, 1868. године, када су почели да се развијају добросуседски односи, Беч је у Босну послао Бењамина Калаја, дипломату оданог грофу Андрашију, који је добио одређене инструкције за своје деловање. Аустријски и мађарски политичари нису гледали на Србе као на праве пријатеље, већ су се водили политиком њиховог потпуног покоравања. У тренуцима добрих односа, њихова идеја била је да не улазе у непријатељске односе, већ их ситним услугама одобровољавати, касније међусобно завадити Јужне Словене и на крају све њих окупирати. У Босни као мешовитој средини, Беч је видео најбољи терен за разраду таквог плана, а Бењамин Калај као лукав дипломата најподеснији да ту идеју спроведе у дело. Калајева намера према Србији била је да је потпуно одвоји од Русије и да у будућности од ње више не тражи помоћ, те да развије поверење у аустријску и угарску Владу. Већина српских политичара није ни била свесна правих планова Беча и Будимпеште, те су са најљубазнијим тоном прихватали сваку мрвицу која је долазила од њиховог северног суседа. Беч и Будимпешта се тих година нису слагали једино око деловања према Србији и Босни и Херцеговини. Цар у Бечу био је на страни Османског царства у Босни и Херцеговини, те чекајући погодан тренутак Аустро-Угарска би је протерала и окупирала тај део Балкана. С друге стране, гроф Андраши се водио идејом да Беч утиче на Порту да преда Босну и Херцеговину Србији, те тако постепено уједињене српске земље у потпуности покори и присаједини Двојној монархији. Та идеја се није свидела Бечу, због чега је Андраши у једном тренутку подстакао српску Владу да од Порте затражи Босну и Херцеговину. Убрзо се сазнала права истина, то јест аустроугарска смицалица, јер се у Далмацији појавила идеја да Босна и Херцеговина буду присаједињени Аустрији, што би изазвало отворен сукоб Срба и Хрвата на Балкану, јер би за то били оптужени Хрвати. Калај је на све начине покушавао да увери српске политичаре у добре намере Аустро-Угарске према Србији и још уверавао да Беч и Будимпешта немају ништа против да Босна и Херцеговина буду уједињени са Србијом. Јован Ристић је одмах обавестио британског конзула у Београду, старог туркофила Лонгворта и турског министра спољних послова Али-пашу, који су били изненађени покушајима Аустро-Угарске да на перфидан начин сруше Османско

царство на Балкану. Лонгворт је био загрејан да помогне Србима да добију Босну и Херцеговину, али када су о томе сазнали Лондон и Истанбул, све наде су пропале, јер Велика Британија није желела да Османско царство изгуби и један педаљ на Балкану. Ни Русија није подржала српске захтеве, јер су још увек постојали хладни односи према властима у Београду, али пре свега бавили су се својим питањем рушења уговора о Црном мору, те су 31. октобра 1871. одбацили тачку Париског уговора којим Црно море постаје неутрално. Аустро-Угарска је с тим у вези одмах обавестила Београд и Букурешт да не допуштају било какво кршење Париског уговора из 1856. године, које се односи на њих, практично претећи могућим војним упадом. Чак и најокорелији аустрофили након ових догађаја били су свесни праве политике Беча према Србима. И касније ће српски политичари и поједини владари усмеравати погледе ка Аустро-Угарској, а две земље ће у једном тренутку опет бити у пријатељским односима, али сви Срби на Балкану су знали право мишљење Аустријанаца и Мађара о Србима и српском питању. На Аустро-Угарску се нико није могао ослањати у неким крупним политичким питањима.

Србија се нашла осамљена, без стварне помоћи великих сила. Аустро-Угарска је својом политиком према Босни и Херцеговини затезала односе са Русијом, која је након 1871. и одбијања поштовања Париског уговора и неутрализацији Црног мора, опет постала значајан фактор на Балканском полуострву. Лоши односи Београда и Санкт Петербурга, те чак могућност избијања рата између Беча и Санкт Петербурга, забринули су Јована Ристића. Било чија победа у том рату, не би одговарала Србији, јер би и Беч и Санкт Петербург можда учествовали у директној промени Владе у Србији и поставили своје људе у власти. Србија је одбила даље преговоре са Андрашијем о Босни и Херцеговини, а у то време је Пруска коначно однела победу над Француском, која је избачена из решавања Источног питања за неко време, због чега је Ристић почео да мења српску политику према великим силама. Он није био за потпуни прекид са Аустро-Угарском, али је дошло до благог захлађења, док је српска Влада на све начине покушавала да се помири са Русијом. Међутим, до измирења је тешко могло доћи, јер је Србија била притиснута од Аустро-Угарске на Лондонској конференцији 1871. године у вези са питањем Русије на Црном мору. Беч је захтевао да прочисти Ђердап и тако омогући пловидбу Дунавом, што је рушило Париски уговор из 1856. у којем није било дозвољено

да само једна велика сила решава такав проблем на току Дунава, посебно не у области у којем су се налазиле дунавске кнежевине. Аустрија је због тога притисла Београд и Букурешт, чији су чланови били у посебној Прибрежној комисији ради регулисања пловидбе, да је подрже да добије искључиво право у надзору над пловидбом. Поред Београда и Букурешта, таквој намери Беча, успротивио се и Истанбул. Србија није желела да се одрекне свог права, јер би тако изгубила и оно мало међународног права које је имала. Српски представник на конференцији, Чедомиљ Мијатовић, уз снажно Османско противљење, успео је да постигне одбацивање аустријског предлога, што је наљутило Мађаре, који су у потпуности подржали бечки предлог. Одлуком конференције, право чишћења и надзора над Ђердапом предато је „прибрежним силама", али ту је настао неспоразум око тумачења тих сила. Није се знало да ли је то Србија и Влашка или Османско царство и Аустро-Угарска. Турци су покушали да реше спор сматрајући да се ради о свим приобалним државама, али и ту је било неслагања, јер Србија није била независна држава. Турци и јесу преварили Београд, а то се показало 1873. године, када су покренули питање чишћења Ђердапа, сматрајући да то право имају само Османско царство и Аустро-Угарска, јер су оне једине независне државе и велике силе на Балкану. Због противљења бечком захтеву на конференцији у Лондону, Мађари су реаговали пуштањем из затвора Александра Карађорђевића и других оптужених за учешће у Михаилово убиство, што је био знак непријатељског држања према званичном Београду.

Србија више није имала наклоност ниједне велике силе, јер након пропасти аустроугарског пријатељства са Београдом, нису били срећени односи са Санкт Петербургом, јер су у намесништву још увек седели аустрофили и противници Русије. Турци су користили такво стање и наметнули питање Малог Зворника и Сакара уз Дрину, самим тим и граница према Босни и Херцеговини, те питања железница. Питања два муслиманска села близу Дрине није решавано ни хатишерифима 1833. ни 1862. у Канџили, нити 1867. када је преговарано о одласку турске војске из српских тврђава. Питање железнице покретале су западне силе, јер су желеле да повежу железнице из Централне Европе са Солуном и Истанбулом. Кнез Михаило и српска Влада схватали су значај железница, али је у Србији постојала снажна опозиција против њене изградње. Турци су предлагали везу код Алексинца, одакле би даље пруга водила кроз Србију, али се Михаило плашио да то Турци

у једном тренутку не искористе и крену да гомилају трупе, одакле би брзо могли доћи до Београда. Због тога је предлагао везу код Новог Пазара, јер је стратешки било лакше контролисати могући турски упад у Србију. Угарска је све више почела да инсистира на градњи железнице кроз Србију, те је намесништво предложило Турцима везу код Алексинца, али су Турци сада променили планове и они предложили везу код Новог Пазара, јер су желели да железницу из Централне Европе повежу преко Босне и Рашке области и тиме потпуно заобиђу Србију, што би био снажан ударац на српску привреду. Због захладнелих односа Беча и Београда, Аустро-Угарска није потпуно подржала српски захтев у Истанбулу, очекујући да ће и тако извршити додатни притисак на њу.

У тренутку када је Србија остала осамљена, без помоћи великих сила, млади кнез Милан Обреновић је у пратњи намесника Блазнавца, отишао на Крим у посету руском цару Александру II. Ову посету иницирали су сами Руси, јер су увидели да ће намесничка управа убрзо престати са радом, јер ће кнез Милан постати пунолетан, због чега су покушали да на време придобију младог кнеза и вежу га за Русију. Генерал Игњатијев је у Београду саветовао намеснике и кнеза да је добро посетити руског цара док се одмара на Криму и тако побољшати односе са том државом. Јован Ристић је био одушевљен, јер Србија није могла ни на кога да рачуна у решавању својих политичких проблема, што је био разлог да се опет окрену Санкт Петербургу. Пут и посета цару планирани су у потпуној тајности, да случајно неки страни дипломата или српски опозиционар не би омео планове. На Криму су кнез и Блазнавац срдачно примљени, разговарали су о многим темама, али руски цар није могао обећати ништа конкретно Србима, но важно је што су барем донекле поправљени односи са Русијом, што је било јако важно у тим годинама. Наравно, Русија је сву подршку 70-их година пружила Бугарској, јер је било потребно време да се у потпуности поправе српско-руски односи, што су Бугари умели да искористе за своју ствар.

Западне силе су биле врло незадовољне кнежевом посетом Русији, посебно су Французи негодовали, сматрајући да су тиме забили нож у леђа Порти и самој Француској која је себе сматрала српском заштитницом, иако то у реалности тешко може бити прихватљиво, јер званичан Париз никада није отворено подржао српске интересе, нити посебно дипломатски, војно, наоружањем или новчано помогао Србима до тог

тренутка. Велика Британија је била незадовољна, јер је она деценијама покушавала да одврати Србију од сарадње са Русијом, а слично је реаговала и Аустро-Угарска, сматрајући се изиграном, јер је наводно она предложила Србима истинско пријатељство, мада ни то у пракси није била истина. Мађари су јавно негодовали, отворено напавши Ј. Ристића, оптужујући га да је лично он крив што је пропало мађарско-српско пријатељство и што је Србија окренула леђа Бечу. Гроф Андраши, који је у то време постао министар спољних послова Аустро-Угарске, јасно је изјавио да ће Србија морати много да доказује да би задобила поверење Беча. Ни Турци нису били задовољни, што су искористили да потегну питање Малог Зворника и Сакара, али и железница. Руси су већ 1872. године предлагали Турцима да прихвате повезивање железница код Алексинца и предају два муслиманска села на Дрини, али је Порта одбијала све предлоге, те уз подршку Запада радила на развоју железница преко Босне и Рашке области. Посебно су Велика Британија и Аустро-Угарска подржавале Истанбул да не преда Мали Зворник и Сакар Србији, тако се светећи Србима за пријатељство са Русијом. Ристић је предлагао Влади и насилно протеривање Турака из два села, али већина је била против, плашећи се отвореног рата са Османским царством. Схватајући свој положај, Ристић се није предавао, већ је посетио све конзуле у Београду и отворено запретио да ће Србија престати да плаћа годишњи данак Турцима, уколико Порта настави да одбија српске захтеве око два села, наводећи да су они били обавезни још хатишерифима, те ако се Турци не придржавају својих одлука, неће ни Срби. Западне силе су се узнемириле. Њима није одговарао нови рат Срба против Турака, знајући да то може подићи Србе широм Балкана на велики устанак и укључити Русију у коначно решавање Источног питања. Западне силе су подржавале Турке и преко њих постепено јачале своје интересе на полуострву. Срби су отишли корак даље, изјавивши да ће одмах након Милановог пунолетства, Србија прогласити своју независност. У највећој тајности српска Влада је упутила документ у Санкт Петербург, марта 1872. године, у којем је стајала српска намера о независности. Руси су одмах одговорили, али њихов одговор је разочарао Србе. Руски цар и Влада били су против проглашења српске независности, јер су схватили да би то одмах изазвало рат ширих размера, не само могући сукоб Србије и Османског царства. Руси су били уверени да западне силе, пре свега Аустро-Угарска и Велика Британија неће прећутати тако крупну ствар, посебно не након

што су примили разочаравајућу вест о српско-руском пријатељству из јесени 1871. године. Тако је Србија под притиском западних сила, морала да одустане од идеје независности, али иако је имала крупних планова, српска Влада је дочекала устанак у Херцеговини неспремна.

Односи са Аустро-Угарском постајали су све затегнутији. Мађари су ухапсили многе виђене Србе који су посетили Београд и учествовали на прослави пунолетства српског кнеза. Беч је одлучио да њихови бродови на Дунаву више не пристају у Београду, што је била једна врста санкција са аустријске стране. Чак су запретили да ће затворити границу према Србији и тако пресећи српску трговину са иностранством. Исту овакву намеру, Аустро-Угарска ће извршити почетком XX века, што јасно указује на истоветну политику Беча и Будимпеште према Србији. Српски трговци су озбиљно били забринути, као и сама Влада, јер би тиме Кнежевина била финансијски уништена, због чега су морали да крену у помирење са својим северним суседом.

Дотадашњи не баш пријатељски односи Беча и Санкт Петербурга, који су због Балкана и Црног мора више пута претили ратом, изглађени су на састанку у Берлину тројице царева, септембра 1872. године. Виљем I немачки, Александар II руски и Франц Јосиф аустријски, створили су Тројецарски савез, који је требао да очува статус кво на Југоистоку Европе, док су озбиљна неслагања око многих питања између Беча и Санкт Петербурга тако одложена за неко будуће време, уз снажну подршку Немачке. Након тог састанка, руски цар је саветовао Србији да побољша односе са својим суседом, јер међународне околности нису ишле на руку српским плановима у вези њеног проширења и независности. И овде се још једном показује колико су међународне околности радиле против Срба, још од времена Првог српског устанка. Западне силе, првенствено Аустрија (касније Аустро-Угарска) и Велика Британија, највише су кочиле ширење Србије и коначно ослобођење српског народа под турском влашћу, јер су и сами желели контролу над Балканом. С друге стране, Русија је спутавана због утицаја западних сила и колико год желела и покушавала да помогне, није могла ући у отворен рат због Балкана. Један рат (Кримски), вођен против западних сила, већ су изгубили и добро су знали колико је тешко против уједињене Европе.

Тако је Јован Ристић морао пут Беча, где је зачудо примљен лепо. Примио га је цар Франц Јосиф, као и гроф Андраши, те су разговарали о многим темама. Интересантно је што су Аустријанци и Мађари увек

били тако љубазни према Србији и њеним политичарима, када би им ови дошли на поклоњење и били спремни на све могуће уступке, а претили ратом и блокадом, чим би Срби покушали да покрену неко своје питање од великог значаја. Такви односи Србије и Аустро-Угарске никако не могу да се назову пријатељским, ни у дипломатском смислу. У сваком случају, Ристић је успео да наговори Андрашија да се Беч заузме код Порте да се железнице повежу код Алексинца, што би одговарало и Мађарима, уместо да пруга иде заобилазним путем, али зато није могло бити сагласности око Ђердапа. Беч је одбијао било какву могућност да се о њему питају Срби, већ је остао при том да само Аустро-Угарска и Османско царство могу очистити теснац и имати контролу над њим. Одлучено је да кнез Милан исте године посети Беч, а да у тој престоници буде отворено и незванично представништво Србије.[182] Ова Ристићева посета није значила пуно пријатељство са Бечом, мада са северним суседом правог пријатељства никада није ни могло бити, јер су претендовали на многе српске области, али су односи барем доведени на неки разуман ниво.

Османско царство је и даље било наоштрено према Србији. Одмах након што се сазнало да је српски кнез посетио руског цара у Русији, Порта је затражила да кнез Милан, као турски поданик, дође на поклоњење султану. То исто су тражиле и западне силе, што је био јасан сигнал да је Србија још увек део Османског царства и да не може водити својевољну политику, пре свега усмерену против турских интереса. Власти Велике Британије одмах су изјавиле да је одлазак српског кнеза у Истанбул питање међународног положаја Србије и да ће све будуће одлуке зависити од поклоњења султану. Још једном су Британци показали своје право лице према Србима. Под снажним притиском западних сила и Русија је морала да сугерише кнезу Милану да посети Истанбул, јер би његовим неодласком, Запад још више почео да посматра на Србију као на бунтовну и непријатељску. Јован Ристић је, пак, остао одлучан у намери да не подлегне притисцима великих сила. Желео је да пре него што кнез Милан посети султана, Турци најзад седну за преговарачки сто и крену у решавање питања два села на Дрини и железница. Није Ристић желео да Србија падне на колена турском султану, под притиском Запада, већ је остао при својој намери да

[182] Србија као аутономна кнежевина Османског царства, није имала право да отвара легална представништва, ни конзулате у иностранству.

се супротстави свима. Београд је тих дана 1873. године трпео снажне притиске Запада, док су Турци са све већом мржњом гледали на Србе, али Ј. Ристић је остао хладне главе и одлучан да не попусти у својим захтевима. Уместо да оде у Истанбул, кнез Милан августа 1873. одлази у посету европским престоницама. Прво је посетио Беч, затим Париз, где је исто лепо дочекан као у аустроугарској престоници, али је у обе државе добио исти савет да Србија мора да се придржава међународних одредаба и да он лично мора да посети султана. Бечке и париске дипломате су саветовале кнеза Милана да се што пре ослободи услуга Ј. Ристића, јер он није био по вољи западним силама. Западњацима је више одговарао српски политичар који би био спреман да се додворава свима, обичан полтрон, спреман да прихвати све њихове захтеве, а не један искусан дипломата какав је био Ристић.

Тако је и било. Чим се вратио у Београд, кнез Милан је срушио Ристићеву владу и поставио Мариновића, истина образованог, али не и искусног у дипломатији већ спремног да удовољава свим захтевима Запада. Тако је уместо одлучне Србије и снажне борбе за своје интересе у питању села на Дрини и железница, добила политичаре који су били спремни да увек прихвате све западне услове. Мариновић је одмах почео да шаље удворничке поруке Истанбулу, да је Србија спремна на све Портине одлуке, на лојалност према султану и да моли за његово пријатељство. Иако је српска Влада наступила са најсрамнијим полтронством према Истанбулу, Порта није у пролеће 1874. године решила спорна питања са Србијом. Српска Влада је почела да тражи помоћ западних посланика у Истанбулу, али су они млако деловали, толико да смире напетост и затегнутост односа. Западне силе су биле одушевљене новом политиком Србије, иако Кнежевина није имала никаквих користи од те нове полтронске политике. Схвативши да ће добити само ласкања од Запада, Срби су још једном морали да се обрате Русији за помоћ. На руску иницијативу, Француска, Аустро-Угарска и Немачка, затражиле су у марту 1874. године од Истанбула да прихвати повезивање пруге код Алексинца, истина без рока изградње. Чим је српска Влада добила обећање од Турака око железница и што скоријем решавању питања села на Дрини, одмах је кнез Милан појурио султану на подворење. Тако је 30. априла 1874. кнез Милан у пратњи представника Владе, Мариновића и Христића, примљен код султана и великог везира, а сутрадан су посетили и стране дипломате на Босфору. Иако су Србе лепо примили, Турци су одбијали да уопште разговарају о

коначном решавању спорних питања. Истина, о железници су изјавили да су сагласни да се повежу код Алексинца, мада без одређеног рока, али о спорним селима на Дрини нису желели ни једну реч да помену. Поменуо је кнез Милан одредбе хатишерифа у којем је стајало муслиманско исељавање из тих села, али су Турци одмах грубо реаговали да су Срби добили и више него што треба 1867. године.

Тако је уместо коначног решавања спорних питања и побољшања односа Срба и Турака, дошло до још веће мржње и затегнутијих односа. Западне силе су остале незаинтересоване за српску жалбу на лажна турска обећања, а само неколико месеци након кнежеве посете султану, К. Магазиновић, српски посланик на Босфору, званично је обавештен да железничка веза код Алексинца сигурно неће бити завршена у скорије време, док не буде завршена пруга у Босни, стављајући до знања да Турке не занима веза са Србијом, већ да настављају своју политику одсецања Србије од европских пруга. Кнез и Христић су још једном посетили Париз и тамо обавештавали француску Владу и стране конзуле о српским проблемима са Турцима, али Запад се највише забринуо око могућности да буде збачена Мариновићева влада, због неуспеха преговора са Истанбулом. Запад није желео да се формира Ристићева влада, која није желела да води полтронску политику према њима, због чега су били принуђени да реагују. Запад је почео да наговара Порту да реши питања са Србијом, јер је то био једини начин да се сачува прозападна Влада у Београду. Месец и по дана касније, у октобру 1874. године, султан је издао наредбу о градњи пруге од Софије до Ниша, чији ће се један крак одвојити према Алексинцу. Наравно, ни тада Турци нису предвидели крајњи рок изградње, већ када се буду стекли новчани услови, али ова турска одлука није сачувала српску Владу, која је пала због унутрашњих проблема. Пад Мариновићеве владе, која је водила политику како су западне силе желеле, разгневила је Запад, али незадовољство је бивало све веће када је и наредна Влада пала.

Русија, Немачка и Аустро-Угарска подржале су Београд и Букурешт када су се Турци успротивили да Србија и Румунија[183] склапају самосталне трговинске уговоре са другим државама, сматрајући да се тиме не крше одредбе међународних уговора из 1856. и 1858. године,

[183] Године 1859. избори у Молдавији и Влашкој потврдили су заједничког владара, те су две кнежевине постале Персонална унија под Османским царством.

али је Велика Британија подржала Истанбул изјављујући да она неће склапати такве уговоре са вазалним кнежевинама, али их неће оспоравати. Тројецарски савез је снажно притискао Османско царство да попусти, но Турци нису били спремни да то прихвате, сматрајући да је то кршење њиховог територијалног интегритета. Турци нису могли прихватити дозволу аутономним кнежевинама да слободно склапају међународне уговоре, а овај проблем остаће нерешен и 1875. године, када је започео Херцеговачки устанак, а прилике на Балкану све више водиле ка рату.

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1876. ГОДИНЕ

Почетак велике Источне кризе започео је 1875. године, као велика аграрна револуција српског народа под турском влашћу у Херцеговини, али је врло брзо прерастао једнонационални оквир и почео да укључује друге балканске народе, Грке, Румуне, Бугаре. Жеља балканских народа била је да збаце вишевековну турску власт, али у неповољним међународним околностима, развоја империјалистичких идеја западних сила, уз међусобну нетрпељивост народа на Балкану, такву идеју било је тешко провести у пракси.[184] Разједињени мали балкански народи окренули су се помоћи великих сила, који су пак имали сопствене интересе у овом делу Европе. Тако су постепено увучене западноевропске силе са својим поробљивачким намерама, а да би у потпуности успели, они ће до крви међусобно завадити народе на Балкану, а та последица осећаће се све до данас. Док су Бугари користили 70-те године XIX века за добијање што више слободе унутар Османског царства, уз снажну подршку Русије, дотле је власт у Србији водила конфузну политику, изгубила пријатељство са силама у свету, да би постепено враћала поверење, но почетак устанка у Херцеговини дочекала је неспремно и без икакве идеје шта треба радити. Сви планови кнеза Милоша, кнеза Михаила и српских политичара из ранијих деценија, као да су нестали 70-их година, због чега се Србија нашла у чудној ситуацији, растрзана унутарполитичком кризом, распуштеном Скупштином и кнежевим покушајима да одржи своје људе на власти. Српска Влада била је састављена од неспособних политичара-чиновника, а страначке борбе за скупштинске изборе тек су достизале врхунац. Слична ситуација, као 1875. дочекаће Србију пред аустроугарским ултиматумом и објавом рата 1914. године, када је такође Србија била

[184] М. Ю. Золотухин, Борьба держав на Балканах и Ближнем Востоке в середине 70-80-х гг. XIX в., (докторска дисертација), Москва 1995.

пред избором за Скупштину. Колико год планова правили, српски владари и политичари, улазили су у судбоносне догађаје апсолутно неспремни.

Почетком лета 1875. године у Београд све више пристижу вести о турском безакоњу над српским становништвом, а прве вести о почетку устанка у Херцеговини[185] узнемирили су Србију што је јачало ратоборно расположење у народу. Почела је да се прикупља помоћ, да се јављају добровољци за рат у Херцеговину, а српски Херцеговци који су живели у Београду радили су на ширењу устанка у све српске крајеве у Босни и Старој Србији. Док је започињао устанак у Херцеговини, Србија је била пред избором за Скупштину 15. августа, док се кнез Милан налазио у Бечу, где је просио руско-молдавску принцезу Наталију. Српска Влада није ни могла да спречи све веће ратоборно расположење народа, те су брзо почели новчано да помажу и оружјем опремају добровољце. Штампа је увелико писала о великом рату хришћанског становништва на Балкану и коначном протеривању Турака. Гроф Андраши је у Бечу уверавао кнеза Милана да устанак у Херцеговини није тако велики као што се прича и да ће брзо престати. Руски амбасадор у Бечу, Новиков, говорио је српском кнезу да Тројецарски савез неће дозволити рат већих размера на Балкану, те да је Црна Гора упозорена да се не меша у устанак у Херцеговини.

Вративши се у Београд, кнез Милан је схватио да уверавања великих сила о брзом успостављању мира, нису истина, те је захтевао од Владе да одмах престане са ратном пропагандом, новчаном помоћи и забраном слања добровољаца у побуњене крајеве. Влада је одбила те кнежеве захтеве, јер није била у стању да прекине са нечим што је ујединило све Србе у Србији. Тако је Влада пала, а на новим изборима победили су либерали са Ј. Ристићем, великим дипломатом, кога Запад није волео, а ни кнез Милан. Под снажним кнежевим притиском, састављена је Влада, али на њеном челу није се нашао Ристић, већ је он изабран за министра спољних послова. Ова победа либерала на изборима имала је кључни значај у процесу ослобођења Србије од Турака 1875–1878. године.

Турци су одмах почели да гомилају војску према граници са Србијом, о томе је био обавештен и српски заступник Магазиновић у Истанбулу, под претњом да се не меша у устанак у Херцеговини. Сличне

[185] М. Екмечић, Почетак босанског устанка 1875. године, Сарајево 1954; Isti, Ustanak u Bosni 1875–1878, Beograd 1996.

претње стизале су од великих сила. Србија није смела да се меша у устанак Срба у Херцеговини и могућим побунама у другим деловима Балкана. Запад је све више оптуживао Србију за главног кривца у избијању немира у Османском царству, иако је кнез Милан и дотадашња чиновничка Влада радила све да смири народ у Србији. Чим је сазвана нова Скупштина у септембру 1875. године у Крагујевцу, одмах је постављено питање да ли Србија мора или не сме да се умеша у крупне догађаје које су почеле да захватају Османско царство на Балкану, практично да ли ће ући или неће у рат против Турака. Кнез Милан је био апсолутно против рата, док је Влада са либералима желела да што пре реши са Турцима на Балкану. Ристић је желео да ствар решава дипломатским путем, али схватао је да је рат против Турака неизбежан, те да овакву прилику у коначном протеривању Турака са Балкана, тешко може ускоро опет добити. Био је то врло интелигентан човек, свестан да Србија игра историјску улогу у ослобађању целокупног српског народа и зато је одлучио да свим средствима помогне устаницима у Босни и Херцеговини. Под притиском великих сила, српска Влада се изјаснила за немешање у турске проблеме, али је одмах тајно почела да ради на помоћи. Тајно су слали добровољце преко Дрине, новац и наоружање су преко својих људи дотурали устаницима, док су јавно осуђивали било какво мешање Србије. Србија је тајно слала помоћ у новцу и наоружању бугарским устаницима, који су се налазили у Влашкој и спремни да пређу Дунав и подигну устанак на тлу Бугарске. Кнез је јавно на Скупштини изјавио да разуме патње Срба под Турцима, али да Србија нема права да се меша, посебно не због притисака великих сила, те да једино мора да се војно спрема да брани своју кнежевину, уколико буде нападнута од Турака. Ристић је пак, на тајним седницама јасно ставио до знања да је за рат, мада није веровао да ће Бугари и други народи помоћи српској ствари, већ да се треба ослонити само на подршку Србије и Црне Горе, рачунајући и на Русију као једину велику силу, која ће несумњиво стати на српску страну против Турака. Тако је одлучено да српска Влада тајно помаже устанак, а о томе је обавештен и сам кнез. Велике силе нису тачно знале какве је тајне одлуке донела српска Влада, али је још јаче притисла кнеза да не дозволи улазак у рат против Турака и у томе су највише предњачили Аустро-Угарска и Велика Британија. Уз подршку западних сила, кнез Милан је противуставно срушио либералну Владу 4. октобра и натерао све посланике да одустану од идеје помоћи устаницима и могућег рата са Турцима.

Тако је кнез формирао нову Владу са неспособним политичарима и полтронима, на челу са Љ. Каљевићем, који су одмах објавили свој програм неучествовања у догађајима на Балкану.

Западне силе биле су одушевљене неуставном променом Владе, док је народ у Србији био огорчен. Срби су били љути на кнеза који је само размишљао да по сваку цену удовољи западним силама и што је размишљао о својој женидби у тренутку када је наступала прилика за коначно протеривање Турака са Балкана и стварања државе свих Срба на полуострву. Каљевићева Влада је законски смањивала различите уредбе против слободе штампе и полицијске тортуре, што је појачало рад опозиције. Србија је све више почела да се политички таласа. Незадовољство је изражавано отворено и свуда. Почињу демонстрације радника, које подстичу социјалисти, отворено устајући против монархије, док је сељаштво негодовало због других проблема.

Народ није одустао да новчано, оружјем и са добровољцима помаже своје саплеменике у Херцеговини. Србија је покушала да узме зајам у иностранству да би купила наоружање за своје потребе, то јест јачања одбрамбене моћи, али су западне силе учиниле све да до њега не дође, гушећи било какву српску ратоборност. Ни други балкански народи нису били спремни да сарађују са Србијом. Грчка је јасно ставила до знања да не жели ратовати против Турака на страни Србије, забринута за јачање словенских планова на Балкану, јер је она сама истакла ширење грчких територија чак и у чисто словенске области. Румуни су слично изјавили да не могу пружити подршку Србији уколико би била нападнута од Турака, јер је сам Букурешт страховао од руске окупације. Ни Црна Гора није желела било какву обавезу према Србији, јер се кнез Никола Петровић плашио да српски народ под турском влашћу не приђе Србији и тако он сам доживи пораз у својим хегемонистичким плановима.

Велике силе нису биле способне да пронађу решење и угуше српски устанак у Босни и Херцеговини, те се побуна пренела и на пролеће 1876. године, без наде да ће у скорије време доћи до мира. Запад је све више притискао кнеза и српску Владу да одустане од куповине наоружања и војних припрема, уверавајући да Турци неће напасти Србију, иако су они имали више од 160.000 војника код Ниша, Видина и у Босни. Аустро-Угарска је званично послала демарш српском кнезу фебруара 1876. године против њеног наоружања, а наредних дана су се придружили Француска и Русија. Кнез је уверавао велике силе да се Србија

наоружава искључиво ради превентиве од могућег турског напада. Марта исте године аустроугарски конзул у Београду, Вреде, запретио је кнезу Милану да уколико Србија не престане са војним припремама, Беч ће затражити од свих великих сила да посредују у Београду. Слично је урадио и руски конзул, због чега је српска Влада морала јавно да изјави да она нема никаквих намера против Османског царства и да неће ни на који начин помагати устаницима у побуњеним крајевима.

За то време је устанак на тлу Босне и Херцеговине све више јачао, док је маја 1876. избио у Бугарској. Турци су вршили злочине у Старој Србији, Епиру, Тесалији и другим крајевима, што је још више подизало нерасположење народа против њих. У самом Истанбулу су се побунили хришћани, док су у Солуну убијени конзули Немачке и Француске. Русија све више почиње да подржава устанке на Балкану, што љути Аустро-Угарску. Да не би дошло до отвореног рата двеју држава, у Берлину се састао Тројецарски савез, који је требао да смири страсти, али сви покушаји да одврате руску Владу од помоћи устаницима, једноставно су пропали. Народ у Србији све више је позивао на рат, а балканска криза почела је да се одражава на привреду и трговину. Чак су и противници рата схватили да је боље ући у рат, него стално бити у стању без рата, јер привреда кнежевине је озбиљно уздрмана. Када су скоро све странке подржале идеју рата,[186] а посебно за њу снажно устали официри, кнез Милан више није имао куд, већ да се и он определи за рат.

Још већа криза избила је 29. маја 1876. године, када је Сулејман-паша, декан Војне академије, предводио окупацију палате Долмабахче, заједно са Ахмед-пашом, заповедником морнарице. Султан Абдул Азиз је остао заробљен у палати, након што се предала султанова гарда. Сулејман-паша је сутрадан са оданим официрима упао у палату Јарган и ослободио принца Мурата V у намери да га постави за новог владара. Принц Мурат је одведен у зграду министарства одбране где су сви чекали новог султана. Тамо је шејхулислам издао фетву за свргнутог султана. По овој фетви наређено је да артиљерија изврши бомбардовање без икакве милости. Локално становништво се придружило побуњеницима, али су се томе успротивили руски цар и његов посланик на Босфору, покушавајући да сачувају легалну власт. Уследиле су борбе

[186] Радикали и конзервативци су били против рата, али схвативши да је већина народа за рат и они су подржали ту идеју, али су додавали да је то одговорност тадашње владе. Вид. М. Ђорђевић, Друштвено-политички услови и исходи ратова 1876–1878, Гледишта 9, 762–764, 1978.

на улицама Истанбула, но схвативши да држави прети грађански рат, Абдул Азиз је поднео оставку, те је званично за новог султана изабран Мурат V. Три дана касније (4. јуна), Абдул Азиз је пронађен мртав и мада је доцније доказано да је убијен, нова Влада у Истанбулу је тврдила да је бивши султан пререзао себи вене.[187] Већ у августу је Мурат V смењен, а на власт је дошао енергични Абдул Хамид II.

Русија је већ почетком 1876. године почела да подржава устанике на Балкану, што је довело до дипломатског сукоба са Аустро-Угарском. Српски кнез је схватио промену руске политике и опредељење за подршку, те је априла 1876. године чврсто подржао идеју рата. У мају је Каљевић поднео оставку, те је његова влада пала, а на чело су опет дошли либерали, који су од почетка кризе 1875. били за рат против Турака. Колико год раније био апсолутно против рата, сада је кнез Милан био за што ранији његов почетак. Ристићу се, пак, није журило. Пре свега је желео да дипломатским путем обезбеди сарадњу са другим балканским народима и да одобровољи западне силе. Ристић је послао 16. маја понуду кнезу Николи о савезу против Турака, али се овом није журило да одговори, очекујући позитивне вести из Берлина, где је упутио свог представника да обавести Тројецарски савез и затражи да утичу на устанике и тако што пре дође до мира на Балкану. Тако нешто ни саме велике силе нису успеле раније, а још мање је могао да успе црногорски кнез. Коначно је јуна месеца склопљен савез Србије и Црне Горе, којим се предвиђало да две кнежевине раде на ослобођењу Срба на Балкану, те да ће у томе заједно предузимати војне и политичке кораке. Договорено је да не дозволе да нека трећа држава дође до неке српске територије на полуострву и да мир буде закључен тек када се обе кнежевине сагласе. Србија је новчано помогла Црној Гори са 40.000 дуката, а за главне акције црногорских војника одлучено је да буде Херцеговина и северна Албанија, док би Србија напала на другим крајевима у Босни, јужној Србији, Вардарској Македонији и Косову и Метохији. Уговор двеју кнежевина је коначно потписан у Венецији 15. јуна 1876. године.

Ристић је покушао дипломатским путем да Србија и Црна Гора добију на управу од Истанбула Босну и Херцеговину, коју је још раније предлагао, с тим да врховна власт и даље остане у султановим рукама. Христић је већ био спреман да отпутује на Босфор, но томе се успротивио

[187] İsmet Bozdağ, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, İstanbul, 223, 2000.

кнез Никола, сматрајући да Срби немају право да моле султана, већ да ће се сами изборити за Босну и Херцеговину. Тако је пропао дипломатски план, мада је и сам Ристић био свестан да би Турци тешко могли прихватити такву идеју у тренутку када су на Балкану увелико вођене борбе побуњених народа, а сами Турци концентрисали своје трупе према Србији. Касније је британски посланик у Истанбулу обавестио српског да не би ни био саслушан српски предлог на Порти, што може указати на британско мешање и снажне притиске на Турке да ни по коју цену не предају Босну и Херцеговину. Након државног удара у Истанбулу и убиства Абдул Азиза, руски генерал и конзул Игњатијев подржао је Србију и Црну Гору на рат против Турака, уверавајући да се са тим слаже и руски двор. Крајем маја 1876. године у Србију је стигао славни генерал Черњајев,[188] словенофил по опредељењу, који је позвао Србе да крену у рат за ослобођење свих Словена.

Велика Британија је подржала Турке и наговарала нову турску власт да нападне Србију, баш као што су охрабривали Абдул Азиза у јесен 1875. године. Британци никако нису могли да се помире са идејом да Босна и Херцеговина припадне Србији, те су у потпуности остали веран савезник Турцима, а њихови официри обучавали и касније активно учествовали у турској војсци. Првих дана лета 1876. све више почињу да се гомилају турске трупе на самој граници са Србијом. Занимљиво је да је тадашњи британски премијер Дизраели, обавестио руског амбасадора у Лондону да је дошло време да Срби и Турци зарате, то јест, да међусобно пусте крв и да их у томе не треба спречавати[189]. Овакве изјаве британског премијера јасно указују да су Британци били против Срба, али да се нису бринули ни за Турке, већ им је највише одговарао рат једних против других, док би они касније покушали да извуку највише користи. Након вишемесечних припрема, Србија и Турска су ушле у рат 30. јуна, а два дана касније и Црна Гора.[190]

[188] Р. Ристић, На челу Моравске војске: генерал Черњајев у српско-турском рату 1876. године, Добровољачки гласник, год. 15, бр. 25, 64–71, 2005; D. Mackenzie, Черњајев о Српско-турском рату 1876. године, Историјски часопис 25–26, 293–302, 1979.

[189] Д. Р. Живојиновић, Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у време источне кризе 1875–1878, Зборник МСИ 14, 59–96, 1976.

[190] ИСН, Од Првог устанка, 381–394; В. Чубриловић, Добровољци у српско-турском 1876. године, Преглед 5, 786–790, 1978; Ђ. Барбанти-Бродано, Гарибалдинци на Дрини 1876, Београд 1958.

Румунија и Грчка нису се придружиле Србији у рату, те су остале неутралне, што је пореметило планове Срба о општем балканском устанку. Ни Бугари нису могли устати на нови рат, јер су Турци у пролеће 1876. сломили њихов устанак, а до већих побуна није дошло ни у Вардарској Македонији, Јужној Србији и Косову и Метохији, због мноштва турске војске и албанских башибозука. Свега неколико стотина добровољаца из тих крајева помогло је Србији и Црној Гори у борби. Цареви Аустро-Угарске и Русије, Франц Јосиф и Александар II, одмах су се састали у Рајхштату 8. јула,[191] те договорили да се обе државе не мешају у рат, већ да са стране прате догађаје и посредују уколико буде било потребно, али само уз заједнички договор. Одлучено је да уколико рат добију Турци, две силе сачувају Србији статус кво које је имала пре рата, док би за Босну, Херцеговину и Бугарску издејствовали реформе, што је већ раније договорено на Тројецарском савезу. Уколико би победу однела Србија, решено је да се не дозволи оснивање велике јужнословенске државе, већ би Србија добила одређене делове Старе Србије и Босне, а Црна Гора део Херцеговине, док би највећи део Босне и Херцеговине припао Аустро-Угарској. Каснија документа двојице министара спољних послова различито су тумачила области које би добили Србија и Црна Гора. Истина је да Руси нису били одушевљени Аустро-Угарским заузимањем Босне и Херцеговине, јер би то још више проширило њен утицај на Балкану и можда чак избацило руски у потпуности, али у околностима какви су били 1876. године Русија је морала да прихвата и тешко прихватљиве договоре.

Србија није имала довољно наоружања, због чега је покушавала већ дуго времена да узме кредит у иностранству, али су је спутавале западне силе. Војно и материјално није била спремна за рат, јер је већ годинама српска Влада, још од убиства кнеза Михаила, водила променљиву и неспособну политику. Тако је јуна 1876. године интервенисала Русија и дала зајам од 5,3 милиона динара. Цео државни буџет био је планиран за ратна средства, а расписан је и унутрашњи зајам, мада је било тешко прикупити новац, јер је привреда већ била у расулу. Раније донесени ратни план предвиђао је главни удар на непријатеља долином Мораве и даље према Нишу и Пироту. Ратни план није

[191] В. Чубриловић, Рајхштатски споразум (8. јул 1876), СКГ, Нова серија, књ. 33, мај-август, 185–193, 1931; М. Ю. Золотухин, Русско-австрийские переговоры по политическим и территориальным изменениям на Балканском полуострове на начальном этапе восточного кризиса 1870-х гг, Москва 2016.

у потпуности спроведен, што је водило ка значајним српским губицима у току рата. Већ на почетку рата, стигло је око 2.500 руских добровољаца, те Срба из данашње Војводине, Босне, Херцеговине, Старе Србије, као и Гарибалдинци из Италије. Српска војска је подељена на четири војске: Моравском је командовао руски генерал Черњајев код Алексинца и Делиграда са задатком да освоји Ниш и крене према Прокупљу, Пироту и Куршумлији; Тимочком је командовао Милојко Лешјанин код Зајечара и требао је да стигне до Куле и ту сачека непријатељску војску; Дринском је заповедао генерал Ранко Алимпић и његов задатак био је да контролише границу на Дрини; Ибарском је руководио генерал Фрањо Зах на Јавору са планом да крене према Сјеници и Новом Пазару. Истина, врло брзо се одустало од ових намера, те је због нових идеја о што већим освајањима у Рашкој области, ослабила Моравска војска, која је била најважнија, јер су Турци највише трупа управо ту стационирали. Ни четири војске нису радиле координисано, већ више неповезано, а ниједна од њих није имала довољно снаге да сломи непријатеља. И генерал Черњајев није био довољно успешан тактичар да разуме све недостатке српске војске и јачину непријатеља, док је Фрањо Зах био још конфузнији. Ни српски генералштаб није био довољно способан да постави војску на најважнијим тачкама и тако из одбране крене у напад, што све доказује слабост, неодлучност и неспособност. Турци су били бројнији, наоружанији бољим и модернијим оружјем. Проблема код српске војске било је и са одећом и обућом, што се видело током хладних јесењих и зимских дана, али највећи недостатак постојао је због недовољног броја официра, њихове способности и слабо увежбаних трупа. Нису помогли ни руски официри, којих је било око 700, међу оним руским добровољцима. Колико год да је стање у османској војсци и држави било лоше, још гора ситуација била је међу Србима.

Већ одмах на почетку рата, све четири српске војске заустављене су на свим правцима и без већих успеха укопале се, чекајући нову прерасподелу трупа. Додатни проблем настао је 18. јула, када су Турци заузели значајну тачку Велики извор, одакле је могла да се контролише цела долина Тимока и Зајечар. Тако су Срби од првобитног плана брзог напада на непријатеља и заузимања важних градова, већ у првих неколико недеља рата, морали да се повуку и бране. Убрзо су пали Књажевац и Зајечар, праћени злочинима Турака и башибозука, те је претило да турска војска не пресече српску на Великој Морави. Због

тога су Моравска и Тимочка војска уједињене под командом генерала Черњајева, очекујући нови турски напад, али ни Турци нису имали довољно снаге, те су сву пажњу усмерили код Алексинца, те су сами предали Књажевац и повукли се ка југу. Велика Британија, Француска и Италија су искористиле поразе Срба на почетку рата и одмах понудиле да посредују на Порти за склапање примирја. Западне силе су очекивале да ће Србија пристати на примирје, те да ће се задржати статус кво на Балкану, али Срби нису били на то спремни. Истина, кнез је одмах прихватио понуду, но Влада и пре свега народ нису могли да пристану на неуспешни крај рата. Кнез Милан је више бринуо о свом положају, него о стању на границама, те је већ након првих пораза, затражио подршку Беча и Санкт Петербурга, уколико би Турци захтевали његову смену. Гроф Андраши му је обећао подршку, али га је саветовао да смени Владу и њу оптужи за рат, надајући се да ће на тај начин бити постављена нова Влада, која је спремна да учини Бечу све уступке. Кнез Милан је био спреман на рушење Владе, али су заповедници војске, изузев Черњајева, већ одговорили на раније кнежево питање о могућем примирју. И Црна Гора је била за примирје, али за то време није стизао одговор од руског генерала. Управо док је кнез нестрпљиво чекао одговор генерала Черњајева, Моравска војска је водила жестоке борбе код Шуматовца, близу Алексинца, где је главнина турске војске вршила нападе. У жестокој борби, српска војска је однела величанствену победу, али грешка је била у томе што Срби нису наставили да гоне разбијеног противника, већ су се укопали и сачекали свеже турске трупе. Черњајев је дао исти одговор као и заповедници осталих војсака и мада се покајао непуних 24 сата касније, већ је стигао одговор у Београд о тражењу примирја.

Кнез Милан се 24. августа обратио западним силама да је Србија спремна за примирје, те су владе Велике Британије и Француске одмах контактирале Истанбул. Турци нису били спремни на примирје, већ на коначан мир, али под срамним условима по Србију: да кнез Милан оде на поклоњење султану, да се турска војска врати у српска утврђења, као пре 1867. године, да се распусти српска народна војска, те сведе на 10.000 војника, да се повећа данак Србији, док би изградња пруге Алексинац–Београд била у надлежности Истанбула. Велике силе су знале унапред српски одговор, због чега су наставиле на примирју без услова, но Турцима се није журило. Османско царство је контролисало ситуацију на терену и тако у повољним условима, покушавало да

издејствује најбоље услове. Британски министар спољних послова Л. Дерби је запретио Турцима, уласком Русије у рат на страни Србије, надајући се да ће их на тај начин приволети на примирје. И остале велике силе су запретиле на исти начин, што је уразумило Турке, те је 15. септембра дошло до десетодневног примирја. Све време док су се велике силе натезале са Портом, на српско-турској граници вођене су битке. Турци су кренули у напад, али су непосредно пред примирје заустављени код Бобовишта.

Србија је била спремна на мир, јер је и сама увидела да не може водити борбе против много искуснијег и већег противника. Против су били генерал Черњајев и руски словенофилски кругови, као и поједини српски официри. Руски војници су очекивали да и сама Русија уђе у рат на страни Срба, те су сматрали да је потребно по сваку цену наставити борбе на Балкану. Да би осујетио примирје, генерал Черњајев је 16. септембра на Делиграду прогласио Србију за краљевину, а Милана за краља. Овај државни удар и проглашење независности Србије, имао је циљ да натера Турке да одбаце примирје. Аустро-Угарска је одмах реаговала на српску независност, а сличан одговор стигао је и из Русије. Кнез Милан се одмах оградио од официрског поступка на Делиграду. Турци су 24. септембра продужили примирје на још десет дана, што је прихватио и Ј. Ристић, али је генерал Черњајев још увек одбијао било какву могућност престанка рата. Руски генерал је упорно тврдио да је Србија пред коначном победом, да су Турци пред сломом, што је одушевило поједине министре, те и самог кнеза. Тако је одлучено да се рат настави, мада су одмах реаговале Аустро-Угарска, Велика Британија и Италија претећи Србији због такве одлуке. Русија је и сама 8. октобра обавестила Истанбул да ће прекинути дипломатске односе уколико не прогласи формално примирје. Руска претња је поколебала Турке, те су они два дана касније, објавили да прихватају британски предлог и понудили Србији и Црној Гори примирје на шест месеци, до краја марта 1877. године. Западне силе су прихватиле турску понуду, Русија је била против, јер је она желела трајно примирје, док је Србија остала под утиском Черњајева за наставак рата, правдајући се пред великим силама да би примирје више одговарало Турцима, него њима. Черњајев је био сувише самоуверен и довољно слеп да не увиди слабост српске војске, посебно након битке код Кревета на левој обали Јужне Мораве, крајем септембра, где су српске снаге исцрпене до максимума.

И Турци су били у катастрофалном стању, али су имали довољно могућности да освеже снаге и довољно наоружања за наставак рата. Тако су октобра 1876. кренули у напад код Ђуниса, где су убрзо однели победу над српско-руским трупама, али се нису зауставили, већ кренули даље. Напали су сам Ђунис 29. октобра у коме су се налазили руски добровољци, који су снажно бранили утврђене положаје. Од 1.000 руских војника, њих 650 је изгинуло у тој борби, док је српска народна војска почела да баца оружје и да бежи. Видевши да Срби напуштају положај, а притиснути снажним турским нападом, преостали Руси су почели да се повлаче, те су Турци ушли у Ђунис. Освајајући ово важно стратешко место, имали су отворен пут преко Мораве на Београд и Крушевац. Србија је била пред потпуним сломом. Черњајев је брзо тражио о кнеза Милана да затражи примирје. Ускоро је са својом војском напустио Србију и вратио се у Русију, видевши да је српска војска неорганизована, а српски официри недовољно обучени за борбу.

Чим је примио телеграм од Черњајева, кнез Милан је затражио помоћ од Русије у посредовању код Турака. Генерал Игњатијев је одмах 31. октобра предао ултиматум Порти да у року од 48 сати Османско царство прихвати примирје од два месеца иначе ће Санкт Петербург прекинути дипломатске односе. Турци су одговорили већ сутрадан 1. новембра, прихватајући двомесечно примирје са Србијом, Црном Гором и устаницима у Босни и Херцеговини. Комисија састављена од великих сила брзо је разграничила зараћене стране, те су сви задржали оно што су освојили. Тако је завршен први Српско-турски рат 1876. године, потпуним поразом Србије, иако је очекивала брзе успехе и слободу српског народа широм Балкана.[192] Иако је очекивала успешан завршетак рата, проширивање територија и коначно ослобађање целокупног српског становништва, Србија је имала тешких људских и материјалних губитака. Уместо офанзивног, водили су одбрамбени рат, али овај први Српско-турски рат није био без значаја. Источна криза није завршена са примирјем 1. новембра 1876. године, већ је криза само продубљена, а ускоро ће се умешати нови фактор, који ће имати пресудну улогу у независности Србије. Врло брзо ће Русија ући у рат против Турака, те ће тако ситуација почети радикално да се мења на ратишту.

[192] В. М. Хвостов, История дипломатии, Том II, Дипломатия в новое время 1871–1914, Москва 1963.

Чињеница је да су у скоро свим ослободилачким ратовима које су водили Срби последњих векова, руски добровољци долазили у великом броју у помоћ својој српској браћи. Према неким проценама у Српско--турском рату 1876. године било је између 5.000 и 7.000 руских добровољаца. Срби су одмах након тог првог рата проти Турака оптужили Черњајева за све поразе, не сагледавајући ствари објективно. Генерал Черњајев је све жртвовао у Русији да би дошао у Србију и помогао јој у борби за независност. Истина је да су Руси мало знали о Србији, српској војсци и уопште о Балкану, већ су само знали да је словенској браћи на југу преко потребна помоћ. Одлазак Черњајева у Србију подржао је гроф Игњатијев, као и престолонаследник Александар. Черњајев је жртвовао огроман новац, те продао свој дневни лист да би дошао у Србију, а Срби су њега оптужили за све невоље српске војске до којих није дошло због руских добровољаца, већ искључиво због саме српске армије и њених официра. Нико у Србији није био свестан да човек који је тек дошао у Србију не може да руководи том војском, јер је није довољно познавао, а они њему веровали. Черњајев је прогнан из Србије, док су му Срби одузели орден који су му сами и дали, оптуживши га за све поразе. Словенофилска струја унутар руске Владе није опростила српској владајућој династији те оптужбе и брзо се окренула бугарским интересима. Био је то одличан пример како Срби и Руси немају разумевања један за другог, иако желе обострано добро. Није постојало разумевање, јер се два народа нису ни познавала довољно добро. Истинска знања о Балкану, Руси су тада имали веома мало, а и Срби су веровали у неки имагинарни лик Русије.

Пуковник руске војске, Николај Рајевски[193] је био инспирација Л. Толстоју за лик Вронског у делу *Ана Карењина*, али је он много значајнији за српску историју, него што то роман показује. У Србију је стигао као добровољац 1876. године да би ратовао против Турака за ослобођење српског народа. Он се још у Москви зближио са кружоком чувеног словенофила Аксакова и упознао са „српским питањем", због чега је постао велики поборник заштите Словена на Балкану.

Отац му је био генерал и оснивач града Новоросијск. И деда је био генерал, херој ратова против Наполеона 1812. године. Николај је био ангажован на помоћи Србији у Свесловенском савезу непосредно

[193] В. Ђорђевић, Српско-турски рат: успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године, књ. 1, На граници, Београд 1907.

пре Српско-турског рата. По баки је водио порекло од генијалног руског научника Михаила Ломоносова. Његов брат Михаило Рајевски је био лични ађутант цара Александра II. Говорио је више језика, између осталог разумео је српски.

Млад официр са само 25 година кренуо је на специјалну мисију у Србију, а инструкције му је лично дао министар војни Миљутин, док га је у Србији прихватио српски министар војске М. Блазнавац. Боравио је у Вишеграду проучавајући путеве у пограничном појасу Србије са Босном, која је још била под контролом Османског царства, јер је било важно зауставити турске нападе у тој области.

Девет година након првог боравка у Србији, стигао је 1876. када је већ започео Српско-турски рат као добровољац. Рајевски је са другим руским добровољцима стигао у Србију напорним јахањем преко Влашке и Молдавије, углавном ноћу да не би били примећени. Рајевски је упућен на Моравски фронт у штаб генерала Черњајева на Делиграду, где је стигао августа 1876. године. Дочекао га је Пера Тодоровић, штабни писар, преводилац и познати српски новинар тога доба. Тих 16 дана ратовања за слободу српског народа, Рајевски је учествовао у многим борбама против Турака.

Након битке на Шуматовцу, ушао је у сукоб са генералом Черњајевом који га је извређао, али већ сутрадан га је одликовао Таковским Крстом.

У подне 20. августа 1876. године, велика турска војска кренула је према Горњем Адровцу, селу близу Алексинца. У том тренутку генерал Черњајев, као и Комраков и други официри спремали су одбрану. Због недовољно војске, Черњајев је одлучио да пошаље Рајевског у Горњи Адровац са задатком да задржи Турке макар сат времена, док не дођу српска појачања. Пет сати касније Рајевског је погодио турски метак у главу у месту Голо Брдо покрај села, док је близу њега био Нишлија Гаврило Видојковић. Касније је Видојковић причао да је Рајевски попио мало воде из чутурице и издахнуо.

Тако је овај Рус дао живот за слободу српског народа и првобитно је сахрањен у порти цркве Свети Роман у Ђунису, одакле је после неколико дана његово тело пренесено у Београд, да би 5. септембра 1876. године, уз велике почасти, ковчег са телом испраћен за Русију, јер је из Русије допутовала његова мајка, грофица Марија Рајевска. Опелу у Саборној цркви у Београду присуствовао је и кнез Милан, док је опело служио први српски митрополит Михаило са 17 свештеника. На

опелу је појао хор козачке легије. Маса српског народа кренула је кроз Београд од цркве до пристаништа на Дунаву где је чекала лађа да би испратила тело великог јунака Рајевског. Срце Рајевског је остало у Србији у порти манастира Свети Роман, која је реплика породичне цркве Рајевских са њиховог имања.

На месту погибије пуковника Рајевског у Горњем Адровцу, а по благослову епископа нишког Никанора Ружичића, подигнут је Свето-тројички храм. Имање за изградњу цркве је откупила српска краљица Наталија у част Рајевског. Његова снаја Марија, рођена кнегиња Гагарин, платила је 50.000 рубаља за изградњу цркве која је званично освећена 1903. године. На освећење темеља цркве 3. марта 1902. године, дошао је Николајев брат, потпоручник цареве личне гарде, Михаило, као и делегација Народне скупштине, Сената, представници града Београда, „Руског клуба", Удружења новинара, лични изасланици краља Александра, министар војске, епископ Никанор, председник нишке општине Миловановић са одборницима, као и већи број официра и грађана из Ниша и Алексинца, а присуствовао је и Коста Шамановић поред чије је батерије погинуо Рајевски. Као представник Русије присуствовао је први секретар царске мисије у Србији, Мансуров, са сарадницима. Народ се окупио у великом броју августа 1903. године, али није било много угледних званица услед несрећеног стања у Србији, након атентата на династију Обреновић и доласка Карађорђевића на власт.

Осим Рајевског, у Српско-турском рату 1876. године, учествовала су и браћа Кирејев, племићког рода, који су напустили службу у Русији и своју уштеђевину даровали српској војсци. Николај А. Кирејев је у Србију дошао као члан Црвеног Крста, али видевши турске злочине ступио је као добровољац у српску војску. Черњајев га је са српским одредом послао у турску позадину на територију која данас припада Бугарској. Турци су га ухватили заједно са Србима и масакрирали. У Бугарској данас постоји село Кирејево близу границе са Србијом.

Од руских официра који су учествовали у овом рату, потребно је поменути Комарова, Мињиха, Фермора, Дохтурова, грофа Келера,[194] грофа Коновњицина, кнеза Чавчавадзеа, а постоје подаци да је тада Србију посетио и тадашњи царевић, будући цар Александар III.

[194] Октобра 1876. године је одликован Сребрном и Златном медаљом за храброст и официрским Орденом Таковског крста.

Чим је потписано примирје, велике силе су сазвале конференцију у Истанбулу, на коме је требало да буде решено Источно питање, проузроковано сукобима на Балкану. Српски политичари су схватили да мали балкански народи и када би се сви удружили против Турака, тачније, када би Србији и Црној Гори у помоћ притекли Грци и Румуни, ни тада не би успели у рату против Турака. Без модерног наоружања и додатне помоћи у људству, српска војска више није била кадра за озбиљне борбе, те су једино могли да се надају да би у случају руско-турског рата, на тло Србије могла доћи већа јединица руских војника. Но, до тада су Срби очекивали руску помоћ у преговорима са Турцима око потписивања мира. Пет дана након званичног почетка примирја, српска Влада се преко конзула Карцова, обратила молбом руском цару и канцелару Горчакову да приме српског посланика. Руси су прихватили да приме српског посланика у Санкт Петербургу, али захтевали су да то једино буде Мариновић,[195] што јасно упућује да су руски цар и Влада желели једино да приме кнежевог посланика, а не друге српске посланике. Ристић је унапред припремио Мариновића за разговор са руским државним врхом, а то је представио у „Упутствима за Мариновића" и „Мемоару за руску владу". Сам кнез Милан је био одушевљен руским захтевом за Мариновићем, јер је то био кнежев поуздан човек. Свидело му се што ни Руси нису били одушевљени Ристићем и либералима, очекујући подршку Санкт Петербурга у њиховој смени. Кнез Милан Обреновић је предао Мариновићу тајно писмо, које је овај требао да преда руској Влади, у којем је српски владар оптужио либералну власт за избијање рата и његов пораз, те очекујући подршку Русије у смени дотадашње српске Владе. Поред њихове смене, кнез је тражио помоћ од Руса у укидању Устава и добијање неограничене власти у Србији. То није једини пут када је кнез Милан тајним контактима са иностраним владама покушао да опонира српској Влади и ради на њену штету. Тајним писмом кнез је тражио од Руса и новчану помоћ за обнову војске, цивиле погођене ратом и материјалне штете, те упутство како да се Србија односи према Турцима у случају руско-турског рата. Даље је затражио помоћ у закључивању мира са Турцима, искључиво ако Русија сматра да је то добро за Србију, дозвола Санкт Петербурга да руски добровољци остану на Балкану, рачунајући на њих чак и приликом

[195] В. Ј. Вучковић, Мисија Јована Мариновића у Петрограду 1876, Југословенска ревија за међународно право 3, 352–355, 1957.

обрачуна са тадашњом српском Владом. Посебно је затражио помоћ руског двора у случају аустријске опасности, јер је Беч већ једном претио Београду због Босне и Херцеговине.

Мариновић је стигао у Санкт Петербург крајем новембра 1876. године и био више пута срдачно примљен код цара Александра II и код Горчакова, са којим је разговарао у највећој тајности о многим питањима. Разговарао је и са другим руским политичарима и официрима, уз свесрдну помоћ конзула Карцова. Мариновић и Карцов су заједно нападали тадашњу српску Владу, оптужујући је за рат и пораз, најмање се држећи послова због којег је и дошао у руску престоницу. Русија није могла да одговори на српско питање о држању Београда у случају руско-турског рата, јер ни сами Руси нису знали каква ће бити даља ситуација са Турцима, јер је у то време почињала мировна конференција великих сила у Истанбулу. Руси нису могли одговорити ни на држање Аустро-Угарске према Србији, јер Санкт Петербург и Беч нису разговарали од почетка Српско-турског рата и нових околности на Балкану. Руска власт је потврдила само да очекују српску помоћ у случају руско-турског рата, за који нису били сигурни да ли ће и када почети, али да ће Србија имати користи у виду територијалног проширења, сходно одобравању осталих великих сила, али и помоћи у новцу и наоружању. Руски цар је обећао посебну помоћ кнезу Милану и самом Мариновићу, посебно подршку у рушењу Устава из 1869. године и потврђујући да ће прихватити једино Владу са Мариновићем на челу.

Велике силе су одржале конференцију у Истанбулу[196] са циљем да реше Источну кризу, али нису постигле ништа. Велике силе и Турци нису могли да се договоре око реформи на Балкану, јер је Порта била неспремна на озбиљне реформе у областима у којима није живело само муслиманско становништво. Русија је још пре те конференције већ имала више дипломатских спорова са Портом, те схвативши да неплодни разговори не воде никуда, обратила се Аустро-Угарској да сами реше неколико крупних питања. Русима је пре свега било важно да се осигурају са те стране у случају избијања рата против Турака. Званичном Санкт Петербургу никако није одговарало да због одређених области на Балкану, Беч подржи Турке и уђе у рат као њихов савезник. Пештанска конвенција[197] састављена је у највећој тајности

[196] Одржана од 11. децембра 1876. до 20. јануара 1877. године.

[197] Потписана 15. јануара 1877. године.

између Беча и Санкт Петербурга у којем се цар Франц Јосиф обавезао на немешање у потенцијалном руско-турском рату, док се Русија обавезала да призна право Аустро-Угарске на Босну и Херцеговину, под условом да Двојна монархија не предузима војне акције у Србији, Црној Гори, Бугарској и Румунији. С друге стране, Руси су се обавезали да не предузимају војне акције у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. То је значило да у могућем руско-турском рату, руска војска не би смела да дође у Србију и заједно са српском војском ратује против Турака. Договор две царевине све више је приближавао Аустро-Угарску Босни и Херцеговини, а баш око ове балканске области 1914. године избиће рат Беча и Санкт Петербурга.

За то време на конференцији у Истанбулу, Турци су прихватили статус кво са Србијом, док је са Црном Гором прихваћена корекција границе. Међутим, одмах након завршетка конференције, српска Влада је упутила писмо у Санкт Петербург, тражећи појашњење шта да ради уколико би Порта послала понуду за потписивање мира. И заиста, дан касније, 25. јануара 1877. кнез Милан је добио позив на споразум о закључењу мира. Српски кнез је затражио да види шта Турци нуде, те предложио да се преговори воде на неутралној територији, у Бечу, а све у намери да продужи одлагање српског одговора, док је чекао одговор из руске престонице. Кнез Горчаков је ускоро одговорио да руска Влада подржава склапање мира између Београда и Истанбула, што је збунило српску Владу, јер су Мариновићу сугерисали на српску помоћ у случају руско-турског рата. Заправо, нико у Европи није знао да су Беч и Санкт Петербург склопили Пештанску конвенцију и тиме неутралисали Србе из могућег рата двеју великих сила. Генерал Черњајев је већ известио руску Владу, а то исто учинио је децембра 1876. године генерал Никитин, о слабости српске војске. Пошто Русија више није рачунала на Србију у случају рата са Турцима, Руси су обуставили испоруку набавке оружја и опреме за српску војску, уговорене преко руског поклона од милион рубаља. Од тог поклона до тренутка прекида, потрошено је свега 150.000 рубаља, купљено тек нешто мало оружја и друге опреме.[198] Тако је српска Влада одговорила позитивно на турску понуду, те су преговори започети у Бечу. Турцима се прилично журило да склопе мир са Србијом и тако повуку трупе са граница и усмере

[198] 10.000 пушака, 50.000 фишеклија, 8.000 пари цокула, 10.000 пари каљача је купљено до тренутка обуставе.

према Дунаву, очекујући што скорији рат са Русијом. Тако је српско-турска делегација склопила договор у Истанбулу који је сачињавао: статус кво; амнестија лицима политички компромитованим у рату; повлачење трупа са окупираних територија најкасније у року од 12 дана. Кнез Милан је одлучио да споразум са Турцима донесе Велика народна скупштина, позивајући се на Устав из 1869. године. Заправо, његова намера није била да поштује Устав и Скупштину, већ да преко ње издејствује пад Владе и према унапред договореним плановима са Русијом, на власт доведе конзервативце одане лично кнезу. Кнез је очекивао народно незадовољство и пораз у рату, због чега би на Великој народној скупштини дошла опозиција Ристићу и либералима, те тако дошло до пада Владе. Међутим, десило се обрнуто – народ није подржао либерале, али ни конзервативце, већ радикале и присталице династије Карађорђевић. Ристић и други либерали схватили су кнежеву намеру, но били су уверени да Велика народна скупштина више није одговарала ни кнезу Милану. Због тога су успели да прогурају свој предлог да се на Скупштини изнесе само питање прихватања или одбијања предлога о миру са Турцима, те одмах потом распусти. На тај начин била би спречена било каква могућност пада либералне Владе. Велика народна скупштина је изгласала одлуку о миру са Турцима, да би одмах била распуштена без даљих расправа о одговорности за пораз у рату. Кнез је након ових догађаја одбацио Мариновића и договор са Русима, већ се зближио са либералима и пружио им сву подршку. Још једном се показало колико лако кнез Милан мења мишљење, одбацује своје сараднике и због своје користи мири се са онима које је оптуживао и сматрао непријатељем. Такво променљиво расположење кнез није имао само у српским унутарполитичким приликама, већ и у односима са великим силама.

Стање у Србији између два рата са Турцима било је катастрофално. Народ је био незадовољан многобројним непопуларним мерама које је доносила Влада. Становништво је погођено ратним недаћама, али и други крајеви у којима нису вођене борбе, прилично су осиромашили услед честих реквизиција. Власт је уводила нове намете да би попунила буџет, док је пролеће 1877. било кишовито, а у лето је наишла суша, што је смањило приносе на њивама српских сељака. Власт је укинула слободу говора, те је народ могао да се жали само по кафанама и приватним кућама.

Руско-турски рат је избио 12. (24) априла 1877. године, када су руске трупе прешле преко Румуније, која је била савезник Санкт Петербургу,

стигли до Дунава и напали Турке у Бугарској. Руси су напали и на Кавказу, али су Турци неочекивано пружили снажан отпор. Неспособни руски официри, слабо наоружана војска и неорганизован командни ланац, срушили су планове о брзом освајању Бугарске.

Српски народ је био одушевљен о почетку Руско-турског рата, док су се либерална Влада и кнез Милан забринули за нове околности близу границе са Србијом. Плашио их је могући напад Аустро-Угарске, која би покушала да искористи сукоб Руса и Турака и окупира Србију. Исто тако их је бринуо могући напад Турака, у покушају да спрече српску помоћ Русима. Нису знали ни какве су реакције других великих сила, што их је забрињавало, јер су и они имали своје интересе на Балкану. Због свега тога је српска Влада покушавала на све начине да сачува неутралност и да одврати становништво од било какве намере да се укључи у сукоб.

Непосредно пред само избијање рата, српска Влада је упутила пуковника Катарџија у Главни штаб руске војске у Кишињев, где се у том тренутку нашао и руски цар. Катарџи је однео поруку Владе да је Србија спремна да уђе у рат на руској страни, само ако јој Русија новчано помогне са два до три милиона рубаља, за набавку војне опреме и наоружања. Такође су тражили по милион рубаља за сваки месец ратовања, објашњавајући тешке привредне прилике у Србији и ситуацију са избеглицама. Руски цар Александар II је лепо дочекао српског посланика, али га је саветовао да Србија остане неутрална све док руска војска не пређе Дунав и уђе у Бугарску, јер би једино тако Русија могла да помогне Србији уколико би је напала снажна турска војска. Катарџи је обавестио српску Владу, а писмо са сличним садржајем послао је и Горчаков у Београд.

Док су Срби још пратили дешавања на терену, Румунија је 21. маја 1877. године прогласила независност уз руску помоћ, што је још више забринуло српску власт. Кнез Милан се жалио аустроугарском и француском конзулу, да би Србија могла бити ускраћена за независност, иако се за своју слободу бори већ више од седамдесет година. Због брзих политичких промена северно од Дунава, кнез Милан и Ристић су се договорили да посете руског цара у Плоештију, где се у том тренутку налазио Главни штаб руске војске и лично се увере о руским намерама према Србији. Руски цар их је примио јуна 1877. године, али је изјавио исто што и Катарџију, да Срби сачекају док руска војска не пређе у Бугарску. Горчаков их је уверио да уколико Србија ипак одлучи

да објави рат Турцима, не сме изгледати да су се на њега одлучили након посете руском цару, јер би то изазвало негативну реакцију западних сила. Тада су Руси предочили кнезу и Ристићу, да руска војска не може доћи у Србију, због противног става Аустро-Угарске. Наравно, Горчаков није објаснио праве разлоге, то јест, Пештанску конвенцију. Руси су јасно ставили до знања Србима да уколико желе да уђу у рат против Турака, то западним силама објасне као лично њихову жељу, те да их је Александар II саветовао да остану неутрални.

Западне силе су разумеле да је Русија успела да натера Србију на неутралност и због тога су били задовољни. Крајем јула 1877. године долази до обрта, пошто је руска војска застала код Плевне, јер су Турци успели да одбију све противникове нападе на тврђаву. Неосвајањем Плевне, закочен је руски продор преко планине Балкана, због чега је руски цар 26. јула обавестио Катарџија да се нада уласку Србије у рат. Већ сутрадан је Александар II обавестио Катарџија да је наредио да се што пре у Србију пошаље милион рубаља, с тим да српска војска одмах крене у акцију, стављајући до знања да проблема са Аустро-Угарском неће бити.

Колико год се Срби распитивали о уласку у рат, позив руског цара је Србију потпуно затекао неспремну. Као што је раније Србија журила да уђе у рат, тако је сада покушавала да га одложи, док се Русима журило. Наоружање и војна опрема били су изузетно лоши, јер је руска новчана помоћ стигла сувише касно, те није било времена да се набави модерније и за кратко време. Западне силе су биле сигурне да Русија не може добити рат против Турака, а то схватање све више је почело да се укорењује и код српских политичара, те су предлагали да у рат уђу тек на пролеће 1878. године. То би значило да се руске трупе потпуно повуку из Бугарске и сачекају зиму у Румунији. Уколико би Србија раније ушла у рат, а Руси се повукли преко Дунава, то би значило да ће Турци напасти и можда потпуно покорити Србију, а то нико од српских политичара није смео да дозволи. Руска новчана помоћ стигла је у Србију тек 25. августа и то од пола милиона рубаља. Србија је одмах почела да набавља нову опрему, али било је потребно много времена, те није могла обећати Русима тачан датум уласка у рат. Руси су постајали све незадовољнији, због чега су обуставили исплату нових пола милиона рубаља помоћи. Почетком септембра у Србију је стигао руски пуковник Бобриков са намером да испита право стање српске војске и процени могућности уласка у рат. Пуковник је одмах видео да је српска војска

у катастрофалном стању и да не може ући у рат у скорије време. Схвативши ситуацију у српској војсци, Врховна команда руске војске је обавестила Србију да би се задовољила ако би српски кнез послао на своју југоисточну границу војне трупе и ту их задржао све до тренутка коначног уласка у рат. Србија је то и учинила, шаљући војску на границу са Османским царством. Крајем октобра 1877. године стигла је друга половина од пола милиона рубаља помоћи, што је омогућило да српска војска добије ново оружје и опрему. Новембра 1877. године Бобриков је писао цару да је српска војска спремна за рат. Србија је у други рат против Турака ушла са 89.000 војника, бољим наоружањем и опремом у односу на први рат из 1876. године. Руски цар је још једном позвао Србију 22. новембра да уђе у рат, а да би их одобровољио, у децембру је стигла још једна рата новчане помоћи. Руска Влада се обавезала да плати сваком српском војнику по 3 гроша дневно све до закључења примирја. Србија је и даље одуговлачила. Последњег дана новембра, Срби су одлучили да уђу у рат, али и даље разматрали датум када ће га објавити Турцима. Док се српска Влада још премишљала у Крагујевцу и Тополи је дошло до војне побуне 7. децембра (25. новембра). Русима се журило да Срби што пре уђу у рат, јер су све своје снаге концентрисали у освајању Плевне. Док су Срби још размишљали о датуму објаве рата Турцима, Руси су освојили Плевну 10. децембра и тако однели величанствену победу без српске помоћи, што је озбиљно утицало на положај Србије у даљим српско-руским акцијама.

Тополска буна је избила због незадовољства народне војске да иде у рат. Буна је угушена 11. децембра, али је имала последица по даље вођење рата и руских обзира према српским интересима. У тренутку када је Србија требала да уђе у рат и помогне Русима, те тако коначно стекне независност, присталице Карађорђевића су искористили прилику и подигли побуну, надајући се да ће подићи цео српски народ и на тај начин збацити кнеза Милана Обреновића и на власт довести Петра Карађорђевића. Слично је било и у тренутку када је кнез Михаило правио савезе са балканским народима и државама о рату против Турака, да би га присталице Карађорђевића убиле и тиме одложиле све акције за ослобођење Балкана. Сама буна била је прилично лоше организована, брзо се осула, што је власт успела да искористи и врло брзо ухапси кривце. Уместо главних криваца у буни, кнез Милан је на смрт осудио људе који су помогли у победи Србије над Турцима у другом рату, а све због својих личних страхова за своју власт. И руски конзул и војни

изасланик Бобриков и многи чланови Владе, интервенисали су код кнеза Милана да помилује осуђене на смрт, али је он био неумољив. Тако је између осталих стрељан Јеврем Марковић марта 1878. године, брат социјалисте Светозара, који је као пуковник имао важну улогу у ослобађању Србије 1877/78. године.

ДРУГИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1877–1878. ГОДИНЕ И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

За разлику од првог Српско-турског рата из 1876. године, где је турска војска била бројнија, у другом рату[199] су две војске биле приближно истих снага,[200] јер се главнина турских снага налазила у Бугарској, покушавајући да одбије руске нападе. Истина, турска војска је била боље наоружана, али је на српској страни морал био висок, јер су циљеви били ослобођење српских области и независност. Важно је напоменути да је пре уласка Србије у рат, руска Влада обавестила да Срби не рачунају на освајање Босне и Херцеговине, а то су јасно ставили до знања и Аустријанци. Између Руса и Срба није постојао никакав потписан споразум о сарадњи двеју војсака, већ је Србија ушла у рат на руски позив и када је била у могућности, но сама сарадња се подразумевала по неком пријатељском и природном правилу. Руси су саветовали Србима да освоје путеве из Старе Србије према Бугарској и тако пресеку пут турској војсци из западних делова Балкана, који би можда кренули ка Бугарској да појачају снаге и спрече даљи руски продор. Пошто је Србија ушла у рат, тек када је руска војска освојила Плевну, дошло је до промене плана, те је руска Врховна команда саветовала да Срби заузму путеве од Косова и Метохије и освоје Ниш, те тако пресеку турске јединице.

[199] В. Стојанчевић, О потреби изучавања другог српско-турског рата 1877/1878. године, ИГ 1–2, 1976; В. Ђорђевић, Српско-турски рат: успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године, Св. 1, Београд 1907; Исти, Исто, Св. 2–13, Београд 1907; ИСН, Од Првог устанка 401–407; И. С. Павловић, Грађа за историју српско-турског рата 1876–1878 године: страни извори, Београд 1914; Ж. Марковић, Велике силе и Србија у време босанско-херцеговачког устанка и српско-турских ратова 1875–1878. године, Ужички зборник 32, 7–32, 2008; М. Видосављевић, Ослободилачки ратови српског народа 1876–1878. године и велике силе, Расински анали 6, 301–309, 2008.

[200] Српска војска је бројала 89.000 војника, а турска 85.000, плус Албанци и башибозуци.

Тако је српска врховна команда за приоритетне циљеве имала освајање Ниша, Беле Паланке, Пирота и даље кретање према Софији, чиме би спречили долазак турских помоћних одреда у Бугарску. С друге стране, Дрински корпус је имао намеру да крене у освајање Новог Пазара и Сјенице и тако дође до границе са Црном Гором. Тимочко-зајечарска војска је намеравала да заузме Кулу и Видин и ту се укопа, чекајући спајање са руском војском. Турци нису имали намеру да као у првом Српско-турском рату крену у освајање, већ им је једино била намера да се одбране од српских напада и тако их што пре избаце из даљих акција.

Српски напад је кренуо 15. децембра у три правца и ускоро су се нашли пред Нишом. Већ 25. децембра Ибарска дивизија је ослободила Куршумлију и тако пресекла пут Турцима на Косову и Метохији. Под српским притиском, Турци су напустили Лесковац и повукли се у Грделичку клисуру. Потпуковник Јеврем Марковић, кога ће неколико месеци касније стрељати након суђења по наредби кнеза Милана, освојио је Бабину главу и прелаз Свети Никола, да би 24. децембра српска војска ушла у Белу Паланку. На тај начин Турци у Бугарској више нису могли да рачунају на помоћ из Босне, Косова и Метохије и Старе Србије. Српска и руска претходница повезале су се код Ћипровца. Руси су били одушевљени српским напредовањем ка југу и затражили даље акције. Већ 28. децембра Срби су ослободили Пирот и даље кренули ка Сливници на четири сата хода од Софије. Руси су у Софију ушли 5. јануара 1878. године, док је за то време српска војска ослободила Кулу, Брезник, Трн и Радомир. Руси су одмах након освајања Софије, затражили од Срба да не иду даље према унутрашњости Бугарске,[201] већ да нападе усмеравају према западним деловима Старе Србије. Уосталом, то је и била намера српске команде, да крене у ослобађање Косова и Метохије. Турска војска је након руског освајања Плевне била у потпуном расулу у Бугарској, а без помоћи из Босне и са Косова и Метохије, нису могли да издрже руске и српске нападе. Док су Руси освајали централну Бугарску, западне делове су ослобађали Срби. Са 15.000 војника Срби су 7. јануара кренули у општи напад на Ниш, да би га Турци предали 10. јануара, а свечано је у град ушла српска војска два дана касније.

[201] В. Стојанчевић, Улога Србије у ослобађању крајева западне Бугарске од турске власти и српска управа у тзв. кулском срезу 1877–1879, ИЧ 24, 223–233, 1977.

Срби су пажњу усмерили ка Приштини, али су наишли на снажно утврђене турске и албанске трупе, те су жестоке борбе вођене на Самокову од 23. јануара до 3. фебруара, али без успеха. Док је у позадини српска војска ослободила Бојник и Лебане, дотле су заустављени према Косову. Док су Срби планирали како да изведу нападе према Приштини и пробију непријатељске трупе, 5. фебруара је стигла вест да су Руси потписали у Једрену примирје са Турцима 31. јануара. Непосредно пре тога, Срби су ослободили Грделичку клисуру, да би у ноћи 30/31. јануара, српска војска ослободила Врање.[202] Српска војска је 4. фебруара ушла у Гњилане, а дан касније у Грачаницу. Тог дана, 5. фебруара, до свих српских трупа је стигло обавештење да су Руси потписали примирје и да се оно односило на све учеснике рата, све до потписивања мировног уговора. На тај начин је други Српско-турски рат завршен, много успешније од првог, али је остала жал за још неослобођеним градовима и областима. Мада, након повлачења руске војске из рата, тешко је претпоставити колико би Срби имали успеха у даљем ратовању, јер би Турци све снаге усмерили према њима. Други рат је био успешнији од првог, иако са доста грешака, остварени су знатни успеси и ослобођени градови на југу Србије, који су више векова били под турском влашћу.[203]

Срби не само да су ослободили много српских градова, него су значајно допринели победи Русије у рату против Турака и то су признали и сами Руси. Србија је ослободила западне делове Бугарске много више него што ће касније добити на Берлинском конгресу. Крајем 1877. и почетком 1878. године избила је побуна Срба у нишком, пчињском, топличком и другим крајевима на југу Србије, непосредно пре уласка српске војске у те области, што је значајно допринело коначном ослобађању тих крајева од Турака. Још у току рата, српска Влада је 15. јануара израдила програм деловања приликом закључивања мира, којим би Србија затражила од Истанбула независност и припајање Старе Србије са Косовом и Метохијом, те Видином. Српска Влада је дуго размишљала и о Босни, коју су желели да затраже од Порте, али нису могли да се сложе због става великих сила. Већ 16. јануара је српски посланик у Бечу К. Цукић, разговарао са грофом Андрашијем о Босни и Херцеговини,

[202] Н. П. Илић, Ослобођење Јужне Србије 1877–1878, Београд 1977.

[203] С. Скоко, Улога српске војске у Руско-турском рату 1877–1878, Гледишта 9, 819–826, 1978.

али му је аустроугарски министар спољних послова јасно запретио и могућим ратом, уколико Србија покуша на било који начин да припоји Босну и Херцеговину. Није Србија одустала трајно од Босне, али је схваћено да у том тренутку не могу размишљати о њеном припајању, зато су донели програм проширења, који ће затражити од Турака, те уз руску помоћ успети да добију. Тако је српска Влада у територијална проширења укључила Видин са Лом-паланком, добијање косовског вилајета, укључујући нишки, призренски, скопски и новопазарски санџак. Са уцртаним линијама на карти, тај план је предат руском конзулу у Београду, очекујући да овај то преда својој влади у Санкт Петербургу.

Међутим, Руси су потпуно неочекивано одбили такву српску идеју. И Турци су се одмах побунили, запретивши да неће ни разговарати о таквом српском плану. Заправо, Руси су још 31. јануара у Једрену, потписујући примирје са Турцима, у тачки III, која се односила на Србију договорили да: Србија и Румунија добију независност, да ће Румуни добити територијалну накнаду, док се Србији предвиђа само исправка границе. Сазнавши за ову тачку споразума, Срби су били запрепашћени, посебно зато што је кнез Николај, који је обавестио кнеза Милана и српску Владу о примирју у Једрену, написао да су Руси сачували српске интересе. Србија никако није могла да дозволи малу исправку границе са Османским царством, зато што су ослободили целу Јужну Србију и кренули у коначно ослобађање Косова и Метохије, укључујући и ослобођење западне Бугарске.

Већ 1. фебруара, српска Влада шаље у Санкт Петербург, М. Протића, да као представник српске Владе покуша да се избори за српске интересе и не дозволи мало преправљање границе са Турцима. Поред територијалног проширења на области које је српска војска ослободила у рату, српска Влада је Протићу наложила да ако већ не може Србија добити Босну и Херцеговину, да барем ова постане независна или аутономна, али ту се није завршио српски проблем са Русијом.

Нове вести из Главног штаба руске војске у Бугарској стигле су 5. фебруара. Пуковник Катарџи је обавестио да генерал Игњатијев и други руски официри и дипломате не помишљају да Србији предају територије које тражи српска Влада, него желе да одузму све области које је у рату ослободила српска војска и предају је Бугарској, пре свега Ниш, Лесковац, Пирот, Врање и Трн. Какав је то био шамар за целу Србију, који је стигао од тада пријатељске Русије. Уместо српског проширења

у Старој Србији и западној Бугарској, Русија је правила Велику Бугарску на рачун српског народа. Већ 6. фебруара кнез Милан који се налазио у Нишу, позвао је Ристића да одмах допутује ради консултације о даљим дипломатским акцијама. Србији је претило да изгуби све ослобођене крајеве. Већ сутрадан, кнез Милан и Ристић су се договорили да у Главни стан руске војске упуте генерала Милојка Лешјанина, једног од заповедника војске у другом Српско-турском рату, који ће Русима донети писмене и усмене поруке да Србија не може одустати од српских крајева и предати их Бугарској. Срби су јасно ставили до знања да би предаја Ниша и других градова био велики српски пораз и о томе су јасно обавештени кнез Николај и генерал Игњатијев. Срби су чак запретили и ратом уколико Руси наставе да инсистирају на предаји Ниша Бугарима. Знали су Срби да у рату против Руса и Бугара немају шансе, али су очекивали помоћ западних сила. Једино где су Срби могли да одступе био је Видин, али и то уколико не постоје никакве шансе да припадне Србији.

Лешјанин је био у Главном стану руске војске три дана, од 16. до 18. марта 1878. године, а посетио је и Једрене, те у Сан Стефану, предграђу Истанбула, где је руска делегација преговарала о потписивању мировног уговора са Турцима. У Санкт Петербургу мисија М. Протића није била успешна, јер је руска Влада била спремна да Србији остави Ниш и Лесковац, али све остале градове желели су по сваку цену да предају Бугарској, пре свега Пирот, Трн, Врање и Кулу, с тим да се Србија прошири у правцу Косовске Митровице и Новог Пазара, али без та два града и то тек након што би опет заратили са Турцима, јер ти делови нису ни били ослобођени.

Мировни уговор у Сан Стефану,[204] закључен између Русије и Османског царства, створио је Велику Бугарску на рачун Србије. Заправо, Русија је створила Велику Бугарску, а не сами Бугари. Поред националних бугарских територија, које и данас улазе у састав Бугарске, овој новооснованој држави прикључене су српске области у Старој Србији у којој је већинско било српско становништво. У члану III Санстефанског

[204] Р. Распоповић, Задаци руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX века и међународно правни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору, ИЧ 49, 197–220, 2002; К. Канева, Рыцарь Балкан: Граф Н. П. Игнатьев, Серия Россия забытая и неизвестная, Государственные деятели, Москва 2006, 433–499; Р. Гришина, Россия – Сан Стефано – Болгария, Болгария и Россия между признательностью и прагматизмом, София 2008.

мировног уговора, писало је да се Србији признаје независност, уз проширивање територија на Ниш, Лесковац, Топлицу, Лаб и делове Новопазарске и Митровачке нахије, без Новог Пазара и Косовске Митровице, односно свега 150 километара квадратних нове територије. Овим уговором, укључена је и Црна Гора, која је добила нових 200 километара квадратних проширења, што је било много више него целокупна дотадашња територија ове мале кнежевине. Тако је Русија миром у Сан Стефану срушила све српске наде о коначном ослобођењу и присаједињењу свих српских територија и уместо тога створила Велику Бугарску, чију ће идеју наставити да развијају и касније. У Првом и Другом светском рату, Бугари су починили страховите злочине над српским становништвом у Јужној Србији, позивајући се на право Велике Бугарске. Чак и данас бугарске странке заговарају идеју Велике Бугарске на рачун Србије.

Русија је овим миром покушала да коначно реши Источну кризу у своју корист, но због противљења Велике Британије, није могла да освоји Истанбул и Дарданеле, али је због тога контролисала цео источни део Балкана. Русија је претходном Пештанском конвенцијом предала Босну и Херцеговину Аустро-Угарској, да би и сама добила источни део Балкана, не питајући Србе ни за шта, иако је српско становништво гледало на Русе као на спасиоце, пријатеље и браћу. Српски народ никако није могао да прихвати одлуке уговора из Сан Стефана. Цела јавност се побунила против такве одлуке, те је Русија од заштитнице постала непријатељ српског народа. Српски политичари су похитали западним силама, оптужујући Русију за непријатељско држање. Српска Влада је спречавала да се шири русофобија у штампи, али је било свим политичарима јасно да су Руси издали српске интересе. Милосав Протић се у Санкт Петербургу жалио Гирсу, помоћнику руског министра спољних послова, али је овај одговорио да Руси само гледају свој руски интерес, затим бугарски, па тек онда српски, чак да је у многим приликама бугарски интерес раван руском.[205]

Ако сагледавамо ситуацију из 1878. године и стварање Велике Бугарске, из данашњег угла, Руси нису били заљубљени у Бугаре због чега би им правили тако велику државу, већ су искључиво стајали на позицији својих интереса. Контролом Бугарске, Русија је била близу Истанбулу, те би у некој блиској будућности могли да покушају да га

[205] Ј. Ристић, Дипломатска историја... II.

освоје, као и цео Босфор и тако Црно море претворе у своје језеро, док би тиме у потпуности избацили намере Велике Британије и њихов покушај контроле над целим источним Медитераном, то јест, затворили Русима излаз на Црно море. Британци су само једном успели да забране руским бродовима улаз у Црно море, Париским уговором 1856. године, због чега Русија више није желела да се нађе у таквој ситуацији. Идеја Велике Бугарске из угла Русије 1878. године, била је пре свега покушај да што више територија на Балкану буде захваћено руским интересом, јер је према ранијем договору Аустро-Угарска желела да Босну и Херцеговину подвргне себи. Зашто Русија није више помогла Србији, иако је једино српска војска на позив руског цара ушла у рат против Турака и тако омогућила Русима да дубље продру у Бугарску? Односи Русије и Србије након убиства кнеза Михаила 1868. били су врло лоши. У једном тренутку прилично затегнути, што су Бугари почетком 70-их година успели да искористе и да уз руску помоћ добију прилично права од Османског царства у својој борби за независност. Српска Влада није имала поверење у Русију и обрнуто, те се Београд окретао ка Бечу и Паризу, што је љутило руску Владу. Иако је Русија тих година помогла Србији у неким питањима, посматрано у целини, Русија је 70-их година радила против српских интереса, што потврђује и предаја Босне и Херцеговине Аустро-Угарској и стварање Велике Бугарске на рачун српских територија и већинског српског становништва. Након 1878. године никада више Русија неће на такав начин осрамотити Србију, али је та година остала судбоносна, јер су руским стварањем Велике Бугарске, само продубљени проблеми међу балканским народима, а много Срба је мучено, бугаризовано или убијено у каснијим ратовима, због такве мегаломанске идеје каква је Велика Бугарска. Иако су Руси учинили све да створе Бугарску по својој замисли, Бугари никада нису били руски оријентисани, већ су у свим каснијим ратовима јасно стајали против Руса. То су пре свега јасно показали у Првом и Другом светском рату, а у новије време и уласком у НАТО пакт. Једини искрени пријатељ Русима и поред свих проблема, који су се јављали у односима Београда и Санкт Петербурга у последњих двеста година, јесте Србија.

Након потписивања Санстефанског мира, односи Русије и западних сила, пре свега Велике Британије и Аустро-Угарске, били су прилично затегнути. Западне силе нису могле пристати на снажан руски утицај на Балкану, знајући да је Бугарска само играчка у рукама Санкт

Петербурга, што је био разлог да затраже измену уговора. Генерал Игњатијев је већ крајем марта 1878. обавестио српске дипломате у Бечу и Санкт Петербургу да постоји могућност да Србија добије Врање, али то је већ време када су српски политичари изгубили поверење у Русију. Србија је већ почела да се окреће западним силама, надајући се у њихову помоћ. За то време кнез Милан и српска Влада одлучили су да ни по коју цену српска војска не напушта ослобођене крајеве и спремна на све могућности, чак и рата са својим дојучерашњим пријатељем. Грубост Руса према Србима, чак понижавајући приступ, показали су према генералу Лешјанину, који је на питање како да Србија добије одређене области које су још увек под контролом Турака, добио одговор да морају истерати Турке.

Аустро-Угарска је одмах након потписивања мировног уговора, затражила сазивање конгреса, на коме би се разматрале нове околности на Балкану. Немачка је прихватила предлог Беча и саветовала Русију да је боље да тај предлог и сама прихвати. Велика Британија се такође сложила, оштро се противећи новонасталим околностима на полуострву. Италија је такође прихватила бечки предлог, док се Француска плашила да би на конгресу била прихваћена немачка освајања из рата 1870–1871. и уступање Египта и других територија на Блиском истоку Великој Британији. Када су велике силе увериле да на конгресу неће бити разматрана друга питања сем проблема на Балкану и Париз је подржао његово сазивање. У тренутку када се разматрало сазивање конгреса, велике силе су биле међусобно завађене због многих спорних територија у свету, сукоба њихових интереса, те је била већа могућност од избијања рата, него да сви заједно седну за исти сто и о нечему расправљају. Од марта месеца 1878. године започела је снажна тајна дипломатија међу великим силама, у покушају да свака добије што више на рачун других, пре почетка самог конгреса. Посебно је било тешко приближити ставове Русије, Аустро-Угарске и Велике Британије. Све три државе сукобљавале су се око територија на Балкану, контроле Босфора и Црног мора. Тек када је Русија одступила од неких значајних тековина из њеног последњег рата са Турцима, велике силе су могле сести за исти сто и преговарати.

Док су велике силе водиле тајну дипломатију, дотле је Србија покушавала да издејствује повољне услове за себе пред почетак конгреса.[206]

[206] ИСН, Од Првог устанка, 410–413.

Србија је пре другог рата са Турцима, привредно била разорена, владала је глад, док се током рата појавила епидемија која је погодила стоку. Народ је био незадовољан, због чега је Влада морала да прибегне увозу пшенице и кукуруза из Румуније и Угарске. Маса Турака и другог несрпског становништва из тек ослобођених области, желело је што пре да напусти те крајеве и побегне у Османско царство, а у те крајеве почело је да се насељава српско становништво из других делова Србије. За то време, српска Влада је настојала да сачува ослобођене области под својом влашћу, те је морала да се припреми на дуг и неизвестан пут на конгрес у покушају да одобровољи велике силе за своју ствар. Бринула их је и политика великих сила према Балкану. Веровали су да ако их је могла издати Русија, онда од западних сила могу рачунати и на окупацију Србије. Заправо, постојао је страх да се Аустро-Угарска и Русија не договоре о подели Балкана, уз подршку Лондона и Берлина, те да Србија нестане са мапе и као аутономна и као независна држава. Српски политичари су се плашили да Русија због покушаја да сачува Бугарску под својом контролом, не преда Србију у руке Аустро-Угарској. Још већи страх се увукао када је крајем марта 1878. генерал Игњатијев посетио грофа Андрашија у Бечу, јер нису знали о чему су ова двојица разговарали.

Аустро-Угарска је тих година имала отворене претензије према Босни и Херцеговини, али не и према Србији. Тек почетком XX века ће у Бечу почети да се ствара идеја потпуног уништења Србије, међутим, 1878. године гроф Андраши је желео да Србију економски веже (потчини), пре свега преко изградње железнице и склапања трговинских уговора, што је био услов да помогне Србији у њеној борби за територијално проширење. Сличан захтев Андраши је имао и према Црној Гори. Ако се сагледају захтеви Беча према Србији и Црној Гори, она је желела да им помогне у стицању независности од Османског царства, али да оне одмах постану њени вазали. Русија није могла да прихвати да две српске кнежевине постану вазали, те су инсистирали на њиховој независности. Питање Србије било је решено још на том састанку у Бечу, те једино што је на конгресу требало да се уреди јесу границе у Старој Србији. Највећи проблем за српску Владу било је то што нису знали какве су закључке доносиле велике силе у својим тајним преговорима. Иако је то са стране великих сила било небитно питање, за Србију је било од прворазредног значаја њено проширење у Старој Србији. Једино што им је остало било је да наслућују, али још увек нису

били спремни да се било коме заветују, посебно не Аустро-Угарској. Ипак, са њом је морало да се преговара. Тако је српска Влада пренела аустроугарском конзулу у Београду да су важни добри односи Београда и Беча, те да Ристић жели да посети аустријску престоницу. Србија још увек није била спремна на посебна обећања и потпуно везивање за њу, али су карте почеле да се отварају крајем маја, када је кнез Вреде донео обавештење у Београд, да ће Беч радо прихватити посету Ј. Ристића и да је Аустро-Угарска спремна да подржи српско проширење на Пирот, Врање и Трн, под условом успостављања добре сарадње, што је заправо значило да: Србија одустане од Новог Пазара; изградња српске пруге; везивање Србије и Аустро-Угарске трговинским односом; регулација Ђердапа; остављање железничке пруге у Србији на коришћење аустријској компанији која је градила турске железнице. Српска Влада је морала да прихвати те бечке захтеве, јер није било другог излаза из дипломатског мрака у којем се нашла. Схвативши да имају Србију у рукама, Вреде је додао да ће Адакале, тврђаву на острву између горње клисуре Казана и низводне Сипске клисуре, заузети аустроугарска војска, јер су Турци најавили повлачење са тог простора.

Ристић је у Беч стигао 6. јуна и сутрадан се састао са грофом Андрашијем, предајући му писмо кнеза Милана у коме се налазила изјава оданости и захвалности Бечу, наглашавајући да Србија благонаклоно гледа на Аустро-Угарску, те да се нада продубљивању односа са суседном монархијом. Ристић, као ни други српски политичари, нису знали састав кнежевог писма, које је несумњиво представљало увод у аустрофилску политику кнеза Милана у наредним годинама. Андраши се сложио са Ристићем да Србија мора добити независност на Берлинском конгресу, али је јасно ставио до знања српском министру спољних послова, да Србија не може ширити своје границе према Босни и Херцеговини, Новом Пазару и Косовској Митровици, јер су то области које је Аустро-Угарска сматрала својим интересом. Беч је дао услове за помоћ Србији на конгресу да добије градове у Старој Србији, пре свега Врање, Пирот и Трн, али ти услови нису обелодањени на овом састанку двојице министара већ у Берлину. Аустроугарски услови Србији за пружање помоћи на Берлинском конгресу састојали су се у следећем: закључивање трговинског уговора између две државе са олакшавањем пограничне трговине; српско-аустријске железнице да се повежу у року од три године, уз обавезу Србије да сагради пругу Београд–Ниш и сагради краке ка прузи Косовска Митровица–Солун и Софија–Истанбул;

да би коришћење и држање ових железница било једнообразно, морала се састати посебна комисија у Бечу са представницима Аустро-Угарске, Србије, Османског царства и Бугарске, те закључити конвенцију о железницама; Аустро-Угарска ће регулисати Ђердап, док би Србија пружила олакшице Бечу уколико је потребно привремено коришћење српском обалом. Беч је истина одустао од раније идеје царинског савеза са Србијом, али овим условима је економски и политички везала малу балканску кнежевину за себе. Ристић није био вољан да прихвати овакве услове, али је кнез Милан инсистирао, наглашавајући да ће уз аустријску помоћ Србија добити проширења на југу. Српски кнез је био вољан да прихвати све аустријске услове, надајући се пуној подршци ове велике силе, не схватајући да се Србија потчињава Двојној монархији у економском и политичком смислу.

Берлински конгрес[207] је сазван 13. јуна и трајао је до 13. јула, са намером да се размотри Источно питање и нове околности настале на Балкану у периоду 1875–1878. године, везане за Руско-турски рат и устанке балканских народа, посебно о Санстефанском мировном уговору. Иако је Конгрес трајао месец дана, главне одлуке решене су пре његовог сазивања. Три најзаинтересованије силе – Велика Британија, Аустро-Угарска и Русија, тајним дипломатским преговорима током пролећа 1878. године, решавала су крупна питања на Балкану, наравно о свему обавештавајући Немачку. Тако је већ крајем маја решено питање Босне и Херцеговине и статуса Велике Бугарске. На Берлинском конгресу решавала су се питања која нису посебно интересовала велике

[207] В. Поповић, Берлински конгрес, Братство 22, Београд, 122–146, 1928; В. Ђорђевић, Србија на Берлинском конгресу, Београд 1890; Ж. М. Перић, Берлински уговор и питање о народности, с погледом на Кнежевину Србију. 1, Политичка ситуација којује Берлински Уговор дао кнежевини Србији. А., Историјски поглед. Б., Берлински уговор. 2, Берлински уговор и питање о народности, Revue générale de droit international public, 177–194, 1960; С. Стојичић, Н. Ранђеловић (приредили), Берлински конгрес и српско питање: 1878–1998, Ниш 1998; Европа и источно питање: (1878–1923): политичке и цивилизацијске промене, Међународни научни скуп [Београд], 9–11. децембар 1998, Београд 2001; В. Стојанчевић, Србија, Русија и Бугари од Цариградске амбасадорске конференције до Берлинског конгреса (1876–1878), Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд, 121–134, 2011; Б. Радовановић, Одлуке Берлинског конгреса 1878. године и њихов значај за Србију, Шумадијски анали бр. 2, ИАШК, Крагујевац, 93–108, 2005; Д. Живојиновић, Велика Британија и српско питање на Берлинском конгресу 1878. године, Братство, часопис друштва „Свети Сава", 85–91, 1997, ИСН; Од Првог устанка, 414–421.

силе, а која су била од судбинског значаја за мале балканске народе, пре свега у погледу коначног решавања граница. Санстефански мировни уговор је темељно размотрен, те су се западне силе сложиле да је он неодржив. Аустро-Угарска и Велика Британија инсистирале су на ревизији граница Велике Бугарске. Русија је морала да се сложи са тим захтевом, те је одлучено да северно од планине Балкана буде створена Кнежевина Бугарска, а јужно од те планине аутономна област у саставу Османског царства која ће се звати Источна Румелија. Вардарска Македонија заједно са Албанијом, северни делови Грчке, укључујући Егејску Македонију, остају део Османског царства. Црна Гора је добила независност[208] и прилично територијално проширење. Румунија је добила независност уз присаједињење Добруџе, уместо Бесарабије које је припојено Русији. Велике силе су одлучиле да Босну и Херцеговину запоседне Аустро-Угарска,[209] но упркос противљењу турских дипломата, британски премијер Дизраели подржао је Беч, што је значило да је српски народ узалуд подизао устанке против турске власти, када је сада постао роб новог аустријског режима. Јужнословенско питање је остало тиме нерешено, јер је срушена идеја о коначном уједињењу и стварању велике словенске државе на Балкану. Аустро-Угарска је уласком у Босну и Херцеговину још дубље закорачила на Балкан, а њени апетити наредних деценија све више су расли, пре свега према Србији. Аустро-Угарска је осим Босне и Херцеговине добила право да држи војне гарнизоне у Рашкој области, то јест Новопазарском санџаку, што је пре свега била идеја да се не дозволи јединствена граница између Србије и Црне Горе. Доста дуго су западне силе водиле рачуна да се границе двеју српских кнежевина не споје, што би могло довести до њиховог уједињења. Западним силама је више одговарало да између Србије и Црне Горе буде турска или аустријска управа, те тако спречена било каква идеја уједињења. Велике силе су на Берлинском конгресу донеле много других одлука у своју корист, што је јасан доказ о њиховој борби током целог XIX века, да спутају слободу балканских народа зарад сопствених интереса. Велика Британија је на Берлинском конгресу добила Кипар, што је била једна од најзначајнијих геостратешких тачака на Источном Медитерану. Британци су сав цинизам у запоседању Кипра представили као награду за сву подршку Османском царству. Велике силе су

[208] Н. Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње 1979, 25–86.

[209] Г. Јакшић, Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу, Београд 1955.

учиниле све да сломе словенски елеменат на Балкану, спрече стварање јединствене јужнословенске државе, одвоје границе Србије и Црне Горе, униште пријатељске односе Срба и Бугара, а пре свега удаље све балканске народе од Русије. Велика Британија и Аустро-Угарска радиле су на трајном разбијању добрих односа словенских народа на Балкану са Русијом, јер су у њима видели поверенике руске политике на полуострву, што је било противно интересима западних сила. Доказ за то је да су на Берлинском конгресу саслушани само представници несловенских држава, Румуније и Грчке, док Србији и Црној Гори то није било дозвољено.

Ристићу и другим српским представницима на конгресу, остало је једино да изван званичних састанака великих сила у Берлину, по ходницима и разноразним канцеларијама, свим средствима бране интересе Србије. Српски посланици су обилазили представнике свих великих сила, износили српске захтеве, али нису свуда наилазили на добар однос. Највише су се обраћали аустроугарским, руским и француским представницима. Аустроугарски представници су водили званичне преговоре са српском делегацијом и управо на Берлинском конгресу представили услове под којима ће помоћи Србима, док су са руским и француским представницима вођени неслужбени разговори. И Руси и Французи су уверавали да се Србија може изборити за своје захтеве, једино ако се нагоди са Аустро-Угарском. Ристић је све покушао на конгресу, те је 24. јуна званично поднео мемоар са циљем да представи српске захтеве свим великим силама. Захтевао је да српска делегација буде саслушана на званичним састанцима, али је био одбијен. Западне силе су раније одлучиле да се глас Срба није смео чути званично на Берлинском конгресу. У Ристићевом мемоару који је поднео великим силама, тражила се независност Србије и територијално проширење у границама које су Срби изнели Русима пре Санстефанског мира. Први пут је Србија поменута на Берлинском конгресу 26. јуна 1878. године, када су турски дипломати изнели предлог одређивања српско-турске границе. Турци су тражили: да Истанбул буде повезан са Босном преко Новог Пазара и Косова и Метохије; да градови Косовска Митровица, Нови Пазар, Сјеница, Нова Варош и Приштина буду довољно удаљени од границе са Србијом ради лакше одбране; да Лесковац, Прокупље, Куршумлија и Вучитрн остану у саставу Османског царства као стратешке тачке. Велике силе су примиле турски предлог, али о њему уопште нису расправљале.

О српском питању велике силе су почеле да расправљају тек 28. јуна, претходно потврдивши одлуку о бечком запоседању Босне и Херцеговине. Проблема није било око независности Србије, те су се сви сложили да је то неспорно право Србије. Британски министар Солзбери и шеф француске делегације Вадингтон, затражили су увођење верских слобода и равноправности у Србији, иако још од стицања аутономије није било верских проблема, већ су западне силе настојале да заштите Јевреје. Тако је у члановима XXXIV и XXXV Берлинског уговора, унесена независност Србије и обавеза на верску, политичку и правну једнакост свих њених становника.[210] О питању трговинских уговора, западне силе, на челу са Великом Британијом, инсистирале су на поштовању дотадашњих уговора, пре свега транзитне трговине, те да се ништа не мења све до закључења нових трговинских уговора. Неповредивост привилегија страних поданика и права конзуларне јурисдикције и заштите, остала су на снази у Србији све док не буду потписана нова. Италијански, француски и аустроугарски делегати прихватили су те предлоге, те је то унесено у члан XXXVII Берлинског уговора. О територијалном проширењу Србије, велике силе су одлучиле да се тиме позабави посебна комисија за гранична питања, док о повлачењу српске војске са турских територија морала је да решава редакциона комисија. Велике силе су једногласно прихватиле предлог Аустро-Угарске о обавезама Србије да изгради транзитну железницу и повеже се са турском железницом.

О српском прихватању дела османског државног дуга сразмерно приходима, велике силе нису расправљале, јер је то била међународна пракса, али посебан проблем настао је код другог питања финансија. Русија и Немачка су оспориле право захтева Османског царства на капитализовани српски трибут (данак),[211] али је британски представник стао на турску страну. И Француска је подржала турски захтев, те због оштрих супротстављања Горчакова који је сматрао да Турци немају права да захтевају тако нешто, Солзбери и Вадингтон су сматрали да Турци само бране своје интересе. Спор није могао бити решен, те је остављен да се о њему расправља не некој од каснијих седница, али и

[210] К. Јончић, Берлински конгрес и питање мањина у Србији и на Балкану, Научни скуп: Србија у завршној фази Источне кризе 1877–1878 год.; књ. 2, Београд, 339–349, 1980.

[211] Ратни данак. Реч је о тражењу Османског царства да српски данак буде капитализован до одређеног рока и пребачен у Истанбул.

преда на разматрање комисији за разграничење. Када је Ристић сазнао због чега је настало неслагање великих сила, одмах је сазвао британске, француске и немачке новинаре и објаснио им је право стање Јевреја у Србији, да они немају проблема, те да се поштује верска равноправност. Обавестио је француску делегацију, писмено и самог Бизмарка као председавајућег конгреса. Ристић је покушао да утиче на француске представнике, објашњавајући им разлоге територијалног проширења Србије, те је Сен Валије, други француски опуномоћеник, обећао да ће Француска подржати српске захтеве. Француска је на комисији за стратешка и војна питања, подржала српске захтеве, одбацујући турско-британски предлог да се Османском царству сачувају све стратешке тачке у Старој Србији. Уз Француску, на српску страну су стали немачки и италијански делегати, предлажући начело природних граница. Тако је за границу предложено развође Лаба, што значи да би Лабска долина остала Турцима, али Срби су требали да добију теснац Преполац и жупу Медвеђу. Када је прихваћено начело природних граница, Срби су сугерисали Французима да би тиме изгубили Врање. Представници Велике Британије заједно са Турцима, оштро су се противили српском територијалном проширењу, те покушали да не дозволе да Грделичка клисура припадне Србији. У надгласавању између великих сила, Британци и Турци су били у мањини, те је ова важна стратешка тачка припала Србима. Тако су Французи предложили да граница између Србије и Османског царства иде јужно од Врања, док би Кончуљ припао Србији, а Лужане остало Турцима.

Највеће неслагање постојало је због српске границе према Бугарској. Руси су били против српских захтева да Пирот и Трн припадну Србији. Ристић је морао по ко зна који пут да посети све дипломате у Берлину и предлагао да плебисцитом у спорним крајевима буде одлучено којој кнежевини ће припасти. Руси су одбацили предлог о плебисциту, знајући да у тим крајевима живи већинско српско становништво, те су предложили да се састави стручна комисија која би проценила националну припадност становника. Велике силе су првобитно предложиле да Пирот и Трн припадну Србији, али када је одлучено да кланац Ихтиман остане Османском царству, онда је предложено да у надокнаду Бугари добију Трн. Тако су западне силе одустале од првобитне идеје и захтевале да се Србија прошири до Пирота, тачније до Цариброда.[212]

[212] Данашњи Димитровград.

Нови проблеми око граница, настали су на пленуму 8. јула. Руски представник Шувалов је упорно тражио да Пирот и Трн припадну Бугарској, али је немачки канцелар Бизмарк навео да Срби траже плебисцит у тим крајевима, но Руси су оштро одговорили на такав предлог. Француска и Аустро-Угарска нису желеле да прихвате посебну комисију која би расправљала о националној припадности становника тих крајева. Руси нису одступали од своје намере, те је почела да се затеже ситуација међу представницима великих сила. Да би одлука на Берлинском конгресу била донесена, морале су све силе да се сложе, али око Пирота и Трна постојала је озбиљна расправа. Под притиском Бизмарка, проблем је пренесен на конгресну комисију, чија би реч била коначна, те би се одмах предало редакционој комисији да то унесе у текст уговора. О питању границе код Врања, остала је оштра супротстављеност Велике Британије и Османског царства на једној и Русије и Француске на другој страни. Руси су свом снагом подржавали српске интересе о проширењу територија на Врање, док су Британци били упорни да Грделичка клисура са Врањем остане Турцима. Аустро-Угарска је подржала српско проширење, док су Италијани стали на страну Британаца. Тако је о статусу Грделичке клисуре и Врања, коначно одлучио Бизмарк, јер су Немци подржали да те кључне тачке припадну Србији. Сен Валије је предложио да и ово питање решава комисија, уз ограду да Врање мора бити у Србији, јер је становништво већинско српско, али да Турци морају добити стратешку тачку како би могла да брани своје границе према Србији. Тако је Србија добила Врање, али је Кончуљ остао у саставу Османског царства. Комисија је донела коначна решења, те је 9. јула и формално потврђена нова граница Србије на југу и југоистоку. Тако су Срби добили Ниш, Лесковац, Врање, Куршумлију, Прокупље, Белу Паланку и Пирот, а изгубили Трн, Видин и Кончуљ.

На седници од 11. јула велике силе су коначно решиле питање капиталисања трибута Србије и Румуније. Ристић је претходно морао да уложи много напора у објашњавању неправедности овакве идеје. Румунска делегација је већ била напустила Берлински конгрес, као знак протеста због припајања Бесарабије Русији, те нису помогли Ристићу. Српски министар спољних послова је објашњавао да би прихватањем оваквог турског захтева, Србија финансијски пропала, јер би јој био наметнут тежак финансијски терет, а већ је мала кнежевина била у тешкој ситуацији услед ратног стања и пропале привреде. Ристић је

уверавао да Србија није дошла у Берлин да купи своју независност од Турака, већ су се они за њу сами изборили, те је нагласио да би прихватањем предлога само био настављен сукоб Срба и Турака, а то ниједној великој сили више није у интересу, већ мир на Балкану. Руси су одмах стали на српску страну, ускоро се сложио и гроф Андраши, знајући да би то финансијски уништило Србију и она не би могла да сагради железницу. Французи су подржали Ристића, иако су претходно подржавали Велику Британију и Турке. Управо је промена мишљења код француске делегације однела превагу, те су и Италијани пружили Србима подршку, чиме је ово питање скинуто са дневног реда. Берлински конгрес је завршен 13. јула, али његову коначну оцену до данас покушавају да дају многи историчари.

Једно је сигурно, након Берлинског конгреса 1878. године ситуација на Балканском полуострву радикално је почела да се мења. Османско царство почиње полако да се повлачи, а на овом делу полуострва појављују се отворено интереси западних сила. Они више неће радити тајно и увијено преко Истанбула, већ отворено притискајући владе балканских држава. Србија је добила независност 1878. године, али од тог тренутка она постаје циљ појединих западних држава. Намера великих сила на Берлинском конгресу била је да задовоље своје интересе на рачун малих балканских народа и државица, а ускоро ће их међусобно завадити, те ће се у каснијим ратовима жртве бројити на стотине хиљада. Право јачег изражено је на Конгресу потпуно отворено, а то је период када Европа, заправо, читав свет улази удоба империјализма и оштрог противљења великих сила. Берлински конгрес је показао да управо империјалистичке силе могу кројити судбину малих народа, вршити политичку и територијалну деобу по својој жељи, не питајући мале народе за своја права. Берлински конгрес није донео мир на Балкану, већ је још више продубио раздоре, срушио намере народа да се устанком изборе за слободу и своја права. Велике силе су одмах након Конгреса почеле да шире мржњу међу балканским народима, стварајући нове вештачке нације са циљем да вечито држе Балкан у приправности од рата. Западне силе су могле да утичу на живот у малим балканским државицама и свако њихово противљење могло је да изазове унутрашњу кризу и немире. Балкански политичари све више почињу да подржавају интересе западних сила на штету националних, а временом и читави народи на Балкану постају пиони у рукама Запада. Из Берлинског конгреса, као независне државе изашле су Србија, Румунија,

Црна Гора и Бугарска, али је добар део полуострва остао у рукама Турака. Аустро-Угарска је уласком у Босну и Херцеговину постала кључан играч на полуострву, усмеравајући своје погледе ка Србији.

Србија је постала независна у Берлину, али је одмах потпала под утицај Аустро-Угарске, изгубивши економску слободу, везана за Беч који је тако желео кнез Милан Обреновић. Сенка над Србијом и њеним нерешеним националним питањем остала је, а Балкан почиње да улази у ново империјалистичко доба са свим својим разједињеностима, економским и привредним проблемима. Руска моћ постепено слаби, а Србији више није потребна њена подршка.[213] Управо тада у Србију се увлаче западне силе са својим интересима, који су противни српским државним и националним интересима.

Покушај расрбљавања становништва

Руски идеолог Гиљфердинг је путујући по Балкану 1857. године, записао да Срби под турском влашћу називају руског цара српским царем.[214] Срби који су још увек живели у Османском царству, своје погледе усмеравали су ка Русији, очекујући од ње спас и своје ослобођење од туђинске власти. Међутим, односи Србије и Русије нису увек били добри, а уз то је потребно додати и утицај западних сила на Владу у Београду, које су чиниле све да разбију било какве пријатељске односе са Санкт Петербургом. Западне државе нису благонаклоно гледале на Србе и српско питање, а многе од њих чврсто су стајале на страни Османског царства. Да би сузбиле утицај Србије на друге крајеве Балкана, поједине велике силе су радиле на смањењу утицаја Владе у Београду и подржавале акције Порте према православном становништву.

Турска администрација је радила све да би избрисала српско име са многих простора Балкана. Тако је ванредни Портин комесар 1853. године, Ћемил-паша, забранио православном становништву у Босни и Херцеговини да се називају Србима. Подршку за забраном добијао

[213] В. В. Зайцев, Русско-сербские отношения конца 70-их – начала 80-их гг. XIX в. в русской дореволюционной публицистике и историографии. Études Balkaniques XIX, 3, 40–57, 1983.

[214] А. Гиљфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972.

је од фанариотских (грчких) свештеника, који су покушавали Србе да у потпуности потчине Васељенској патријаршији у Истанбулу. Тако су уместо имена *Срби*, Турци наређивали да се становништво зове *грчким*, а римокатолици *католичким* народом. Аустријски министар спољних послова је 1872. године наговарао Порту да насели римокатоличко становништво Босне уз саму Дрину, где је већинско било српско-православно становништво, у намери да одврати тај део Босне од веза са Србијом. Сличних проблема било је у Врању, где су се православни називали *Словенима*, а не Србима, што су искористили Бугари уређујући бугарску егзархијску цркву након 1870. године, када су тражили да сви православни у Старој Србији признају бугарског егзарха као свог. Бугари су забрањивали српске књиге и језик, гонили српске учитеље, уз снажну подршку Турака и Аустријанаца. Тако су Турци забрањивали српско име, али безуспешно, јер је српски народ био свестан свог идентитета и у тако тешким условима, када им се наметао туђи језик и култура. Турци су покретали службене листове широм Балкана на турском језику, а као преводиоце узимали Бугаре, иако у многим деловима, попут Косова и Метохије и Јужне Србије није живео ниједан Бугарин. Као што су замењивали српско име за бугарско, слична ситуација дешавала се у Босни, где су паше одобравали српске пројекте о језику, историји и култури, тек када би било избрисано српско име из назива и било замењено босанским. Уз подршку појединих западних сила, свесно је гушен српски идентитет на ширем подручју Балкана, а слично је било 1869. када је донесен закон о промени подаништва, те без обзира на веру и народност сви су почели да се сматрају *Османлијама*. Та одредба ће ући у Турски устав 1876. године, што је био директан атак на српски идентитет,[215] али не постоји ниједан податак који би потврдио да је српски народ у Босни, Херцеговини, Старој Србији, називао себе другачије него именом *Срби*. Локални или верски називи нису се употребљавали у етничком смислу. Када је Русија објавила рат Османском царству 1877. године, султан и Порта су оптужили Србе, сматрајући да су Руси кренули у рат због српског народа. Након Берлинског конгреса 1878. године, Турци су Србе прогласили за издајнике. На сам дан проглашења Србије за краљевину 22. фебруара 1882. године, Турци су у Приштини установили преки суд за Србе. Злогласни

[215] Ю. А. Петросян, Из истории пропаганди доктрини османизма на Балканах, Тюркологический сборник, Москва 1973.

Ибрахим-паша, који је био председник суда, заједно са својим џелатима, убио је преко 7.000 Срба без икаквог суда, а на суд је извео 241 лице, те је неке обесио, а већину протерао у Малу Азију. Он је осудио чак и српско име, што доказује турски фанатизам против Срба. Бацао је Србе и преко прозора уколико се не би одрекли српског имена.

Аустрија је на све начине покушавала да елиминише утицај Србије међу становништвом у Босни, Херцеговини и Далмацији. Највећи страх Беча био је од стварања јединствене државе Јужних Словена, окупљених око Србије, те би тако Хрвати, Словенци, Срби и муслиманско становништво у Босни одбацили аустријску и турску власт, што је реметило планове Беча о заузимању западног дела Балкана. Због тога је аустријска власт радила максимално на угушивању свих српских акција преко Дрине. Када је на власт 1858. године дошла династија Обреновић, Србија је почела да се окреће Русији, но то је било време када је Санкт Петербург Париским миром био избачен са Балкана, те уместо Русије као заштитнице православних у Османском царству, почео је да јача утицај западних сила. Русија није одустајала од Балкана, но иако им је било тешко да званично бране интересе српског народа пред другим државама, радили су на плану који је укључивао устанке широм османске империје, те незваничног агитовања код влада западних сила да Босна и Херцеговина уђу у савез са Србијом, јер се ради о једном народу, исте вере и језика. И Влада у Београду је током 60-их година XIX века радила на припремању устанка и у томе су им помагали Руси, међутим, временом је дошло све више до сумњичавости у појединце. Русија је почела да сумња у Матију Бана, оптужујући га да ради као шпијун за многе државе, најмање за српски интерес. Словенофили у Русији почели су да оптужују Србе због сарадње са римокатоличким Хрватима, што није било у духу њихове идеје, али пре свега су осуђивали књижевне реформе Вука Караџића, због свесног удаљавања српског језика од руског и црквенословенског, те прихватања да српско писмо буде основа хрватском. Због тога ће руски словенофили постепено прилазити Бугарима и помагати њихове тежње у Вардарској Македонији. И сама српска Влада је дуго подржавала Бугаре, али им се то осветило 70-их година, када је бугарска агитација за независношћу државе и цркве, имала снажан удар на српско становништво и институције у Старој Србији, забрањујући српска имена и језик. Потпун заокрет у српско-руским односима десио се након убиства кнеза Михаила, када је намесништво, а касније и сам кнез Милан, пажњу почео

да окреће ка западу, пре свега Аустрији. И руски словенофили су осуђивали сарадњу Срба са Хрватима, противећи се уједињењу, већ инсистирајући на српском ослобођењу Босне и Старе Србије. Ускоро ће напустити сарадњу са Србима и тражити од Владе у Санкт Петербургу да сву пажњу усмери према Бугарима. И некадашњи руски генерал Черњајев, који је ратовао у првом Српско-турском рату, писао је новембра 1876. да су српске институције искварене западним утицајем, те да српска Скупштина уводи моделе декадентног Запада. Крајем 60-их и почетком 70-их година XIX века, српска Влада је била окренута Западу и у хладним односима са Санкт Петербургом, а под утицајем словенофила, руска Влада ће пажњу умерити према Бугарима, што је имало кључни значај у каснијем стварању Велике Бугарске и окретању кнеза Милана ка Аустро-Угарској. Тако су Срби својом кривицом од пријатељске државе Русије, окренули свој правац развоја у сарадњи са Бечом, који на Србе није гледао благонаклоно и често под претњом рата и блокадом граница знао да натера српску Владу на уступке. Тако су се Руси споразумели са Аустријанцима о подели Балкана непосредно пред Санстефански мир, те препустили западни део полуострва Бечу. Кратковида српска Влада је изгубила пријатеља који је много пута кроз XIX век бранио њене интересе, док у Аустро-Угарској никада није пронашао новог. Неспособност да се српски покрет развије у довољној мери на Балкану за коначно ослобођење и уједињење са Србијом, као и немогућност коначног договора са Хрватима о стварању јужнословенске државе, имале су значаја, јер су Источно питање решавале велике силе према својим интересима.

Током XIX века представници хрватског народа, окупљени око Народне странке са вођама Штросмајером и Рачким[216] радили су на идеји југословенског јединства, али не само на стварању једне државе, већ једне нације, вођени примером уједињене Италије. Тако је настајала идеја да Србија заузме место Пијемонта као политичко средиште, док би Хрватска имала културну улогу. Намера је била да Срби ослободе Босну и Херцеговину са којом би кренуло уједињење. Хрвати још у то време нису имали искрених идеја према православним Србима, пре свега јер се бискуп Штросмајер руководио првенствено римокатоличанством,

[216] V. Ciliga, Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–1870), HZ 17, 1964; К. Милутиновић, Штросмајер и југословенско питање, Нови Сад 1976; В. Крестић, Бискуп Штросмајер у светлу нових извора, Београд 2001.

те је често говорио да у Босни живи хрватски народ трију вера.[217] Било је и Хрвата који су отворено нападали Србе и идеју уједињења са њом, те ће управо са њима почети да се развијају јаке везе са аустријском Владом, што ће ова искористити те до краја XIX века у потпуности одвојити Хрвате од Срба. Беч је радио на све начине да не дозволи уједињење Босне са Србијом и стварање јужнословенске државе, а највећа борба започиње након угушивања револуције 1849. године. Аустро-Угарска је након што је започео устанак у Босни и Херцеговини, те када се појавила идеја о уједињењу са Србијом укључујући Хрватску, Славонију и Далмацију, кренула у коначно решавање тог питања. Беч је одмах распустио хрватски сабор, али је постепено почињао да их привлачи својом идејом и одвраћа од Срба.

Када је започео устанак у Босни и Херцеговини 1875. године, аустроугарска Влада је успела да привуче на своју страну део устаника на чијем челу се налазио дон Иван Мусић, који је формално био црногорски војвода и слушао наређења црногорског кнеза Николе. Као римокатолик, он није био спреман да се Херцеговина уједини са Црном Гором, те је пристао на позив бискупа Зофрона и тајно прешао у Далмацију, одакле је отишао у Беч и разговарао са грофом Андрашијем да Херцеговина након устанка припадне Аустро-Угарској. Беч га је обилно финансирао, те је он успео да око себе окупи и део православног руководства. Тек када су 1878. године аустроугарске трупе ушле у Босну и Херцеговину као окупациона сила, откриће се да је он био аустријски човек. Слично је било и у Босни, где је Беч слао своје агенте и наговарао римокатоличке свештенике и становништво да се буне против уједињења Босне са Србијом. Тако су Аустријанци успели постепено да придобијају Хрвате против идеја уједињења. До краја XIX и почетка XX века, већина Хрвата у Аустро-Угарској гледаће на Србе са мржњом, покушавајући да укину српски језик и српско име, а често ће се дизати и праве побуне против Срба у Загребу и многим другим градовима. Један од почетних стадијума слома српско-хрватске сарадње,[218] започео је Хрватско-угарском нагодбом 1868. године,[219] којом Хрвати добијају више права од Срба. Тај процес се наставио аустријском окупацијом

[217] Ј. Дучић, Верујем у Бога и српство, Београд 1999; Ж. Милосављевић, Српско-хрватски спор и неимари Југославије, Београд 2002.

[218] В. Крестић, Срби и Хрвати – узроци сукоба, Чачак 1997; Исти, Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1910, Београд 1995.

[219] Isti, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine: doktorska disertacija, Beograd 1966.

Босне и Херцеговине 1878. те укидањем Војне крајине 1881. године. Аустрија је дозволила деловање Хрватске странке права, која је са А. Старчевићем и Е. Кватерником ширила незамисливу мржњу према Србима. Тако је мржња Хрвата према Србима уз снажну помоћ Беча и Ватикана развијана деценијама, а већи испади десили су се септембра 1902. године у Загребу када су Срби изложени тортури и физичком злостављању. Сличних напада било је и раније и касније све до 1918. године.[220]

Након рата Србије и Русије против Османског царства 1878. године, група Албанаца је под снажним утицајем Турака и западних сила, усвојила важне концепте у Призренској лиги,[221] због којих постоје проблеми на Балкану и данас. Призренска лига из јуна 1878. године била је инструмент Османског царства и Запада са циљем да значајни делови Балкана не припадну Србији и Црној Гори. Идеја је била да се сви Албанци, независно да ли су већина или мањина, уједине у аутономију у оквиру Османског царства, снажно се борећи против одредаба Санстефанског и Берлинског мировног уговора. Италијански конзул у Скадру, Берио, одмах је увидео везу Истанбула са албанским покретом, што и не чуди, јер је турска Влада платила трошкове албанских делегата за конгрес у Призрену. Турци су Албанцима дали наоружање и новац, а у Лигу су улазили сви који су били одани султану. Призренска лига је на Берлинском конгресу иступала у име албанског народа, борећи се за заштиту граничних територија на које су претендовале суседне земље, након завршетка Руско-турског рата 1877–1878. између Русије, Србије и Црне Горе против Османског царства. Њихови представници су упутили великим силама меморандум у којем су тражили признање националног идентитета Албанаца и аутономије Албаније унутар Османског царства. Албански делегати су путовали у Беч, Берлин, Рим, Париз и Лондон, објашњавајући своју идеју. Берлински конгрес није прихватио албанске захтеве, док је немачки канцелар Бизмарк негирао постојање албанске нације. Након Берлинског конгреса Османско царство

[220] Исти, Историја Срба у Хрватској и Славонији: 1848–1914, Београд 1992.

[221] Ј. Хаџи-Васиљевић, Арбанаска лига – Арнаутска конгра и српски народ у Турском царству: (1878–1882), Београд 1909; М. Војводић, Берлински конгрес и Призренска лига, ИГ 1–2, Београд, 1–21, 1989; Б. Храбак, Призренска арбанашка лига: 1878–1881, Београд 1998; Исти, Арбанаси католици и Призренска лига: (1878–1881), Зборник радова – Научни скуп Србија у завршној фази источне кризе 1877–1878. године; књ. 2, Београд, 379–415, 1980; М. Бојић, Арбанашка лига, Београд 2010.

је настојало да спроведе његове одлуке, због чега улази у сукоб са челницима Призренске лиге. Албанци су били незадовољни, јер су се рушили њихове идеје о Великој Албанији, која би обухватала и крајеве у којима нису већина. Призренска лига се супротставила одлукама Берлинског конгреса да преда Гусиње и Плав Црној Гори, те је дошло до оружаних сукоба са Црном Гором. Црногорска војска је водила две битке, али није успела да савлада отпор Албанаца. Призренска лига је престала да постоји 1881. године, али њене идеје о Великој Албанији остале су, те у периоду од 1878. до 1912. године, Албанци ће нападати Србе у Старој Србији, вршећи страховит терор. Новија истраживања[222] указују да је Аустро-Угарска кренула у стварање албанске нације крајем XIX века, како би одвратила Србе од изласка на море. Откривена документа из аустријских архива показују да је Влада у Бечу одржала четири тајна састанка 1896. године, радећи на уједињењу различитих племена, те створила један језик за ширу област на Балкану, као противтежа српским плановима о ослобођењу и уједињењу свих српских области, од којих се већи део налазио под контролом Аустро-Угарске. Беч је учинио све да се албанска нација створи, хомогенизује, становништво промовише заједништво између римокатолика и муслимана и кодификује језик. Аустријанцима је био потребан сталан притисак на Србију и Црну Гору и њихово одвраћање од Босне и Херцеговине, самим тим и одвраћање Русије од централних делова Балкана. Идеју албанске државе подржаће Велика Британија, схватајући да би постојање такве државе избацило Србе од изласка на море, јер су преко Србије видели руске луке на Балкану, што је било против интереса Лондона. Уосталом, Британци су у XIX веку и прозвали Србе „Малим Русима" на Балкану, управо гледајући на њих као на продужену руку Русије. Зулум башибозука Албанаца из Призренске лиге према Србима било је немогуће издржати. Срби су убијани на најзверскије начине, имена и презимена су им брисана и увођена албанска, а та насилна албанизација одржавала се све до 1912. године. Српски привредници су уцењивани, због чега су имали много проблема у продаји својих производа. Руски конзул у Призрену Иван Степанович Јастребов послао је опширно писмо од чак 20 страна заменику министра спољних послова Русије, Н. Гирсу, који је тада замењивао министра спољних послова

[222] Т. Толева, Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације: 1896–1908, Београд 2016.

А. Горчакова, у коме је детаљно објаснио услове настанке Призренске лиге и њену улогу на Балкану. Он је навео у писму да је призренски валија новцем сакупио локалне бегове и хоџе, а да су програм и обраћање Берлинском конгресу написали Аустријанци у аустроугарском конзулату уз присуство турског валије и британског конзула у Призрену. У истом писму Јастрбов је написао о турским и албанским зулумима још 1857. и 1858. године, не само према српским цивилима већ и српским манастирима, у писму наводи нападе на братство манастира Дечана и Пећке патријаршије.

ЦРНА ГОРА ДО СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ 1878. ГОДИНЕ

У Црној Гори након смрти владике Петра II Његоша 1851. године, почеле су да јачају тежње за модернизацијом државе, међу њима и промене облика државне власти. Да би Црна Гора уопште могла придобити велике силе за њено признање независности, државна власт је морала добити више световнији карактер. Уз снажну дипломатску помоћ Русије 1852. године за кнеза црногорског проглашен је Данило Петровић.[223]

Борба за власт у Црној Гори[224] била је снажна 1851. године, јер су се појавила два претендента на престо: Данило који није имао потпору међу црногорским старешинама и Перо, брат Петра II и председник Сената, који је био најутицајнија личност у том тренутку. На крају је за владара изабран Данило, а уз подршку Русије добио је кнежевску титулу, што је било важно у даљим плановима Црне Горе у стицању независности и проширењу територија. Данило је одмах ликвидирао сваки вид опозиције и противнике у самој породици Петровић. Ослањајући се на Русију, успео је да ојача своју власт, али су Скупштина и Сенат остали као важне институције у Кнежевини. Данило је почео да формира јединствено привредно подручје и развија ослободилачки покрет у суседству, надајући се њиховом присаједињењу Црној Гори. Тако су се Срби у Херцеговини све више окретали Цетињу и слушали инструкције, очекујући уједињење у некој ближој будућности.

Црна Гора је водила антитурску политику, због чега је власт на Цетињу све више развијала покрете за ослобођење суседних крајева, користећи се међународним околностима. Прављени су планови о војној и политичкој активности, који би водили територијалном проширењу,

[223] Р. В. Петровић, Владика Данило и владика Сава: (1697–1781), Београд 1997; М. Медаковић, Владика Данило, Цетиње 1997.

[224] Б. Павићевић, Стварање црногорске државе, Београд 1955.

међутим, црногорски планови су били мегаломански, јер су тежили уједињењу Срба у многим крајевима Централног Балкана, иако је њена војска била врло мала и слабо наоружана. Кнез и старешине нису се обазирале на то већ су настављали са развојем ослободилачких покрета, што је све више појачавало интересовање великих сила.[225]

Када је 1852. године Црна Гора проглашена за кнежевину, прво се побунила Аустрија, јер јој није одговарао руски утицај у том делу Балкана, због тога што је Беч контролисао Приморје. Развој ослободилачког покрета у Херцеговини и брдима, те на Приморју, као и јачање идеја о црногорској независности, све више је бринуло Аустрију, која је пружала подршку Османском царству. Турци су одмах реаговали гомилањем војске у Херцеговини, пре свега нису желели да се преко устанка та област присаједини Црној Гори. Црногорска војска је 23/24. новембра 1852. године освојила турску тврђаву Жабљак на Скадарском језеру. Тако је избио Црногорско-турски рат, познат и као „Прва Омер-пашина војна". На челу турске војске стао је Омер-паша и напао је са три стране: из правца Подгорице, Никшића и Требиња. Идеја је била да све три војске[226] упаду на Цетиње и сруше кнежевску власт. Црногорска војска од само 9.000 свих мобилисаних способних мушкараца, наоружана застарелим пушкама са мало хране, није имала превише изгледа за успех. У јануару 1853. године турска војска је из више праваца покушавала да продре што дубље у црногорску територију, али сем освајања Грахова на другим правцима нису имали успеха. Ипак када је турска војска почела да напада истовремено из три правца, Црна Гора је била пред сломом. Омер-паша је позвао непријатеља на предају, али су кнез Данило и главне старешине одбиле понуду. Међутим, црногорска војска више није била спремна за борбу. Због тога је Данило одмах позвао велике силе у помоћ. Аустрија је била против ширења ослободилачког покрета у Херцеговини и на Приморју, али исто тако није била за потпуно црногорско уништење, јер јој није одговарао већи турски утицај на том простору, те је због тога послала специјалног посланика грофа Лајнингена у Истанбул са захтевом да се рат сместа прекине. Русија је одмах подржала аустријски захтев, због тога је Порта крајем фебруара 1853. године почела да се повлачи.

[225] Т. Никчевић, Политичке струје у Црној Гори и процеси стварања државе у XIX вијеку (Отпор стварању државе), Цетиње 1985.

[226] Укупно 25.000 турских војника.

Овај краткотрајни рат је показао сву слабост црногорске војске и неспособност да развије ширу акцију у суседству за ослобођењем. Кнез Данило је одмах кренуо у реформу војске, јачање њене дисциплине и борбене спремности. Успео је да елиминише сву опозицију окупљену око Томе Петровића и да ојача државне институције реформом административне и војне власти.

Непосредно пред и за време Кримског рата, црногорске акције су усмераване у правцу суседних области са намером да се оне присаједине, а на то их је подстицала и Русија, гледајући на Цетиње као на центар ослободилачког покрета на Балкану. Руси су слали специјалне емисаре на Цетиње и у Београд[227] који би радили на подизању устанка у Османском царству. Посланик Ј. П. Коваљевски је израдио план акција са кнезом Данилом, али и усмеравајући Цетиње на политичку и војну сарадњу са Београдом. Васојевићи који су још били под турском влашћу, често су подизали побуне тих година, али Турци су слањем додатних трупа покушавали да угуше било какву идеју њиховог присаједињења Црној Гори. Руси су током Кримског рата саветовали Србији и Црној Гори да остану неутрални, а на то су посебно инсистирали Аустријанци вршећи притиске на обе балканске кнежевине, те је кнез Данило очекивао да ће извући одређене користи након рата. Поразом Русије 1856. године кнез Данило је схватио да се не може ослонити више на Русију, јер је она изгубила дотадашње позиције на Балкану, после чега је покренуо самосталне дипломатске активности. Намера црногорског кнеза била је да велике силе признају Црној Гори независност, те да би у том плану успео, окренуо се Француској.[228]

Кнез Данило је отпутовао у Париз 1857. године, а то окретање леђа Русији и напуштање пријатељских односа изазвало је захлађење у црногорско-руским односима, но пре свега у руско-француским. Француска је тако јачала свој утицај у Црној Гори, што није одговарало ни Турцима ни Аустријанцима. У самој Црној Гори због напуштања традиционалног савезника Русије, долази до озбиљних проблема. Ствара се опозиција на чијем челу је стајао председник сената Ђорђије Петровић, који је остао привржен Русији, но како је Русија била избачена из међу-

[227] С. А. Никитин, Очерки по истории южних славян и русско-балканских связей в 50-70-их годах XIX в., Москва 1970; Н. И. Хитова, Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско черногорские отношения в 50-70-их годах XIX века, Москва 1979.

[228] Д. Вујовић, Црна Гора и Француска 1860–1914, Цетиње 1971.

народних односа након Париског мировног уговора 1856. године, он се почео обраћати Аустрији. Послао је меморандум Влади у Бечу 1857. године. Кнез Данило је већ био сувише јак, те је исте године успео да елиминише опозицију, али су због тога још више заоштрени односи између њега и Руса, јер Санкт Петербургу није одговарало што их се олако одрекао и окренуо Француској. Још током конференције у Паризу 1856. године, кнез Данило је послао писмо свим великим силама тражећи од њих да признају независност Црној Гори, уз територијално проширење са излазом на море. Аустрија је била апсолутно против, те су уз њено противљење и остале велике силе затражиле кориговање тих захтева. Тако је кнез Данило предложио територијално проширење и да Црна Гора остане под турском влашћу. Тада се побунила Русија, која је већ била у врло лошим односима са кнезом Данилом, што је био разлог да је овај морао још једном да коригује своје захтеве, који су на крају сведени на разграничење Црне Горе са Турцима.

Кнез Данило се на крају одлучио да ратом против Турака избори проширење територија и тако натера велике силе да признају независност Црне Горе. Турци су у последњем рату имали успеха, те су очекивали да и овог пута сломе црногорски отпор и тиме униште црногорске планове за дипломатском акцијом. Босански везир је покушао да умири Србе у Херцеговини, али када у томе није успео, покренуо је војску према Грахов.[229] Тако је 10.000 Турака кренуло против 5.500 црногорских војника и херцеговачких устаника. Битка је почела 7. маја 1858. године, али су велике силе наредног дана покушале да смире ситуацију, но није постојала могућност да дође до примирја све до завршетка битке, јер су Турци и Црногорци желели да након битке даље развију своје планове према непријатељу. Борбе су вођене више дана, да би 13. маја црногорске трупе кренуле у општи јуриш на турску војску. Било је много жртава на обе стране, али су Црногорци однели победу, која је одјекнула у Европи. Велике силе почињу са пажњом да гледају на Црну Гору, али кнез Данило није искористио ситуацију у погледу Херцеговине. Уместо да војска упадне дубље у Херцеговину, развије устанак Срба и протера Турке са тих простора, он је пристао на дипломатску интервенцију и зауставио даље борбе против Турака. Устанак у Херцеговини је на крају угушен, али под притиском Русије и Француске, Порта је морала да обустави ратна дејства 14. маја 1858. године.

[229] ИСН, Од Првог устанка, 434–436.

Европске силе су почеле да се интересују око регулисања црногорско-турских односа, те је кнез Данило покушао да искористи наклоност појединих држава и реши статус Црне Горе, али је Влада у Истанбулу упорно одбијала разговоре о томе. У заједничкој акцији француских и руских бродова у Јадранском мору, Порта је морала да попусти, те је затражила разграничење са Црном Гором на основу стања из 1853. године, под условом да кнез Данило призна суверенитет Османског царства, што би значило да се одбацује било каква могућност за црногорском независношћу. Француска и Русија су наставиле да врше дипломатски притисак на Порту да дође до разграничења без посебног услова, чак је дошло до нових сукоба између црногорских трупа и Турака на граници, али Турци нису желели да одустану од својих намера. Тек када су француски и руски бродови још једном извршили демонстрацију снага у Јадранском мору, Порта је пристала, али је покушала да смањи што више територију коју је потраживала Црна Гора. На конференцији дипломата великих сила у Истанбулу од 14. октобра до 8. новембра 1858. године, потврђено је разграничење, али су на терену Турци стално вршили нападе, због чега је одлука конференције спроведена на терену тек 1859, а протокол потписан априла 1860. године. Црна Гора од првобитних великих планова, није добила ништа, јер су Турци успели да остваре своје намере, тако да Цетиње није добило територијално проширење. Признати су једино крајеви према Херцеговини, али су они били важни за даље јачање политичког утицаја на Србе у Херцеговини. Једино што је Црна Гора добила у овом спору, то је заузимање Француске и Русије за њене ствари, али Француска је била сувише далеко, док је Русија била превише слаба након Кримског рата и не много одушевљена владом кнеза Данила, да би активније водила борбу за црногорска права. Сукоби црногорске и турске војске на граници, настављени су и касније, те су Црногорци јула 1858. године спалили Колашин, али је кнез Данило успео да се оправда пред великим силама, уз подршку Руса и Француза. Аустрија је све време гледала негативно на црногорско-турски сукоб, пре свега јер је Беч почео да пажњу усмерава на Босну и Херцеговину, а ту су му сметали утицаји Србије и Црне Горе. Кнез Данило је убијен 12. августа 1860. године у аустријском Котору, али планови Црне Горе нису нестали са његовим убиством.

На кнежевски престо изабран је млади Никола Петровић,[230] братанац бившег кнеза Данила, који је заједно са својим оцем Мирком на-

[230] Исто, 437–446.

ставио енергично националноослободилачку политику Црне Горе. Крајем 1859. године због турских зулума избија нови устанак у Херцеговини, међутим, Турци почетком 1860. шаљу додатне трупе у ту област у намери да што пре сломе устанике. Године 1861. избија нова побуна у Херцеговини којој су се придружиле црногорске чете. Због црногорског мешања, Турци су одлучили да коначно реше са немирном Црном Гором, знајући да они потпомажу херцеговачке устанике. Порта је послала ултиматум о прекиду свих односа са Србима у Херцеговини, али пошто су га на Цетињу одбили, Турци су објавили рат крајем априла 1862. године. Омер-паша је још једном стао на чело војске[231] од 29.000, а ускоро и 55.000 војника, док је Црна Гора имала свега 15.000, укључујући и устанике у Херцеговини. Турска намера била је да покоре устанике и брђане, а онда из три правца крену на Црну Гору и коначно је униште. Мирко Петровић је стао на чело црногорске војске у нади да ће успети да се одбрани, а касније и прошири територију своје кнежевине. У почетку је црногорска војска имала успеха, али како се рат одуговлачио, тако је криза све више захватала редове, пре свега због недостатка хране и лошег наоружања. Крајем августа 1862. године црногорска војска се борила на прилазима Цетињу, сатерани са свих страна турском војском. У тренутку када је претио потпуни слом и нестанак Црне Горе са мапа, интервенисала је Русија на Порти, те су Турци морали да обуставе даље акције. Кнез Никола је морао да прихвати турски ултиматум и потпише мировни уговор септембра 1862. године.

Порта је на руску интервенцију пристала да повуче војску и прихвати Црну Гору у границама пре рата, али уз обавезу да црногорска војска не сме да напада турску војску, али и да се на црногорској територији, дуж пута Никшић–Спуж, подигну турска утврђења, те да Мирко Петровић напусти Црну Гору. Кнез Никола није могао да прихвати изградњу турских тврђава, због чега се жалио великим силама, а његова молба је уродила плодом. После дуготрајних преговора великих сила, Турци су одустали од тврђава на тлу Црне Горе и обећали да ће срушити оне које су започели да граде, што је урађено 1865. године. Србија није пружила помоћ Црној Гори у овом рату, јер је и сама имала проблема са Турцима, но кнез Никола није имао разумевања. Уопште, односи Србије и Црне Горе су тих година били прилично хладни.

[231] „Друга Омер-пашина војна".

Кнез Никола није одустајао од жеље да ратом против Турака прошири територију и добије независност, мада је схватао сву немогућност и слабост црногорске војске и интереса великих сила на Балкану. Мегаломанске идеје кнеза Николе све више су се учвршћивале, сматрајући себе владаром који може ослободити Србе на Балкану и ујединити их под својом влашћу. Постепено је увидео да је за успех потребна дипломатска активност, не само код великих сила већ и Срба у околини, те је тако почео да се приближава Београду. Тако су 60-их година XIX века Србија и Црна Гора почеле да разматрају идеје о стварању јединствене државе,[232] што је довело до савеза 1866. године, према коме је Црна Гора након рата са Турцима и њиховог коначног протеривања, требала да се уједини са Србијом под влашћу кнеза Михаила Обреновића. Околности су се промениле када је кнез Михаило убијен 1868. године, јер Никола Петровић није желео да се одрекне престола због кнеза Милана, већ је сматрао да је он довољно снажан да уједини све Србе, а због лоших односа намесничке Владе и кнеза Милана са Русијом, Санкт Петербург је почео да истиче Црну Гору у први план. Србија је пружила помоћ Цетињу у наоружавању и обуци војника током 1866. и 1867. године, а послала је и официре који су спремали црногорску војску. Србија је помогла да се прошири радионица оружја у Ријеци Црнојевића и на Цетињу. Године 1866. кнез Михаило је послао 5.000 пушака, топове и већу количину муниције. Србија је у време кнеза Михаила заједно са Русијом новчано помагала Црну Гору, пре свега за куповину наоружања.

Иако је долазило до честих борби на граници између Црногораца и Турака, кнез Никола је био свестан да ће једино преко рата са Турцима, Црна Гора добити независност, али је схватао своју слабост и неповољне међународне околности, те је као и српска Влада у Београду, сматрао да није дошло право време за веће акције. Правио је планове о уједињењу српског народа под својом влашћу, а био је охрабриван и од Руса, што се негативно одразило на односе са српском Владом. Србија није радо прихватала такву идеју, а стварање конкуренције између двеју кнежевина штетно је утицало не само на њихове односе, већ на Србе који су још увек били под Турцима. Јачањем српског утицаја у Херцеговини, на коју је Црна Гора гледала као на своје двориште, дошло је до захлађења односа на релацији Београд–Цетиње.

[232] Б. Павићевић, Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878, Цетиње 1977.

Србија је устанак у Херцеговини 1875. године дочекала неспремно, али је улога Црне Горе у њено подизање била очигледна, те велике силе још једном усмеравају своју пажњу према Цетињу. Под притиском великих сила, Црна Гора је покушала да смири устанике, али било је немогуће смирити незадовољне Србе, те је кнез Никола још једном променио тактику и одлучио да уђе у рат против Турака, иако су све велике силе биле против тога. Фебруара 1876. године почели су преговори Србије и Црне Горе о заједничкој припреми, то јест савезу и војним акцијама у случају рата. Тек након дугих разговора, успели су да разграниче интересне сфере и утаначе ратни план. Тајни уговор потписан је у Венецији 9. јуна 1876. године, да би 30. јуна Србија објавила рат Турцима, а два дана касније то је учинила и Црна Гора.[233]

Црна Гора је договореним планом требало да нападне у Херцеговини и помогне устаницима, док би на другим странама водили одбрамбене битке. Иако су Србија и Русија помогли у наоружању, црногорска војска је и даље оскудевала у наоружању и опреми. Аустро-Угарска је одмах блокирала границу, што је још више економски уништило и онако слабу привреду, те се осетила глад. Црногорци су успели да се повежу са устаницима и стигну до Невесиња, али због турских притисака и аустроугарских протеста, морала је да се повуче према Црној Гори. На Вучјем долу 28. августа 1876. године, црногорске и устаничке трупе разбиле су турску војску, која је морала да се повуче према Требињу и Билећи. Аустро-Угарска је још више почела да притиска да се црногорска војска повуче из Херцеговине, због чега је кнез Никола наредио да се војска преусмери ка Подгорици и тако промени ратни план претходно договорен са Србијом. Црногорска војска је имала много више успеха на том правцу, те је одбијала све турске нападе. За то време Србија је трпела поразе и октобра месеца је претио потпун слом, што је био разлог да последњег дана тог месеца затражи од Руса да интервенишу на Порти да прихвати примирје. Примирје је продужавано све до априла 1877. године, а за то време у јануару исте године одржана је конференција великих сила у Истанбулу, но Турци нису желели да пристану на уступке према двема српским кнежевинама. На крају су Турци одвојено почели преговоре са обе кнежевине. Са Србијом је склопљен мир у фебруару, док су са Црном Гором прекинути 16. априла 1877. године.

Русија је објавила рат Турцима 24. априла, а кнез Никола је сматрао да нема потребе за даљим преговорима, те је Црна Гора наставила рат

[233] С. Гопчевић, Црногорско-турски рат 1876–1878, Београд 1963.

26. априла. Турци су намеравали да сломе црногорски отпор опкољавањем са три страна, док се још увек руска војска налазила преко Дунава. Тако је 65.000 турских војника напало непријатеља, а једна од најважнијих битака завршена је јуна 1877. године у Острошком кланцу, када су Турци били поражени. И на другим правцима су Турци поражени морали да се повлаче. За то време Руси су већ прешли Дунав и упали у Бугарску, што је натерало велики број турских војника да се повуче из Херцеговине и Црне Горе и премести у Бугарску. Црногорска војска је одмах кренула у напад. У септембру су ушли у Никшић и Билећу, али су наишли на протест Аустро-Угарске и претњу да одустане од даљих продора у Херцеговину. Кнез Никола је још једном морао да одустане од Херцеговине и усмерава снаге према југу, одлучујући да избије на море. Почетком јануара 1878. предали су се Бар и Улцињ, док су утврђења на Скадарском језеру била ослобођена, те је планиран напад на Подгорицу. Док је прављен план напада, стигла је вест о потписивању примирја између Руса и Турака у Једрену, тако да су обустављене даље акције.

Санстефанским мировним уговором, Црна Гора је призната за независну кнежевину, уз знатно територијално проширење. Када су се Велика Британија и Аустро-Угарска успротивиле одредбама мировног уговора, Русија је морала да попусти и пристане на Берлински конгрес[234] великих сила. У Берлину је Црна Гора изгубила добар део територија који је добила од Руса у Сан Стефану, али јој је потврђена независност. Осим тога, добила је Никшић, Подгорицу, Колашин, Спуж, Бар, Плав, Жабљак и Гусиње. Турци су протестовали, те су под њиховим притиском и Призренском лигом, Плав и Гусиње остали део Османског царства, док је Црна Гора добила Улцињ све до Бојане 1880. године. Тако је кнез Никола успео да оствари излаз на море и територијално проширење, што је била жеља свих црногорских владара пре њега. Аустро-Угарска која је на Берлинском конгресу добила Босну и Херцеговину на управу, интервенисала је и снажно утицала на западне силе, пре свега Велику Британију, да забране Црној Гори држање ратне флоте, да гради утврђења, док страни, пре свега руски бродови, нису смели да улазе у црногорске воде. Аустро-Угарска је вршила инспекцију црногорске обале и наметнула право конзуларне заштите црногорске трговачке заставе. Тако је остало још много нерешених питања за Црну Гору, а аустроугарски притисак постајао је све већи.

[234] Н. Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње 1979.

СРБИЈА ОД СТИЦАЊА НЕЗАВИСНОСТИ ДО 1889. ГОДИНЕ

Србија је након Берлинског конгреса, као независна држава, ушла у веома бурно раздобље односа са великим силама. Држава је почела привредно да се развија, али су финансије често биле сложене, што се одражавало на живот целокупног становништва. Почињу да се заоштравају социјалне и политичке супротности, а политичке странке све више ће почети међусобно оштро да се сукобљавају. Школовани у иностранству, почеће да заговарају ближу сарадњу са државом где су студирали, те тако јачати страни утицај у Србији. Политичка нетрпељивост и чести сукоби различитих идеја, утицали су на опште правце економског и друштвеног развоја Србије, усмеравајући државу ка одређеној великој сили. Проблеме нису само правили политичари и странке уопште, већ и сам кнез (касније краљ), који се мешао у сва питања уређења земље, а често су на то место били неспособни владари, саможиви без јасне визије будућности српског народа и државе.

Иако је Србија званично постала независна 1878. године, проширила територију према југу, након Берлинског конгреса односи са великим силама постали су другачији него до тог времена. Нова ситуација наметала је озбиљност у односима са великим силама, које често није било. Још на Берлинском конгресу Србија је пала у руке Аустро-Угарске, практично је постала зависна од Двојне монархије, што се јасно огледа у периоду између 1878–1889. и од 1889. до 1903. године, односно у периоду владавине краљева Милана и Александра Обреновића. Био је то период империјализма, доба када су западне силе владале континентима (пре свега Велика Британија и Француска), док су Немачка, Италија и Аустро-Угарска тек почињале свој развој тражећи део тог империјалистичког колача. Тако се Србија нашла у видокругу Беча, који је крајем XIX века све више почео да посматра западни део Балкана као

своје двориште, што није одговарало српском народу. Још од Берлинског конгреса западни део Балкана припао је Аустро-Угарској, док је источни (Бугарска и Румунија) добила Русија, али је она врло брзо изгубила свој утицај у тим државама, јер су у њима за владаре постављени краљеви са Запада.[235]

Спољнотрговински биланс Србије био је позитиван, те је она већ 1879. и 1880. успела да закључи трговинске уговоре са многим државама, међутим, огромна надмоћност је превладала са Аустро-Угарском. Почетком 80-их година XIX века размена са северним суседом износила је 73% српског извоза, да би десет година касније стигао до огромних 89,34%. Иако је Србија успела да потпише са другим државама повољне трговинске уговоре, по обостраној највећој повластици, што значи да је Србија са другим земљама имала равноправан положај, дотле је уговор са Аустро-Угарском, потписан 1881. године, фаворизовао Двојну монархију. Није постојала трговинска равноправност и једнак положај, а све повластице имала је једино Аустро-Угарска, но ипак је тај уговор продужаван 1892. и важио је све до 1906. године. Била је то једна врста вазалног односа Београда према Бечу у економским и трговинским односима.[236]

Србију су кроз ослободилачке ратове 1876–1878. године водили либерали, а они су успели да задрже власт све до новембра 1880. године. У погледу спољне политике, либерали су програмом објављеним октобра 1881. године, нагласили да Србија мора ујединити све српске области на Балкану, те да тежи савезу (конфедерацији) источних народа који имају исту или сличну историјску судбину, политичке и културне интересе, а све то уз снажну подршку Русије. Они су пажљиво неговали односе са Русијом, а са овом државом су првенствено одржавали односе преко црквених кругова и словенофилских удружења. И митрополит српски Михаило је као либерал имао чврсте контакте са руском црквом, те политичким и књижевним кругом у Русији. Јован Ристић и његова странка нису могли да прихвате везивање Србије за Аустро-

[235] У Бугарској је владао Александар I Батенберг из Хесена, а касније Фердинанд I Сакс-Кобург-Гота (споредна линија саксонске династије). У Румунији је од 1881. године владао Карол I из немачке династије Хохенцолерн-Зигмаринген (ова династија је владала до 1947).

[236] Више о томе: Историја српског народа, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, шеста књига, први том, Београд, 7–28, 1994. (у даљем тексту ИСН, Од Берлинског конгреса).

-Угарску, те незадовољни економском и политичком притиску који је долазио из Беча, били су спремни на сваки отпор, чак царински рат. Кнезу Милану либерали никада нису одговарали. Он је још пре и за време рата 1876–1878. покушавао на све начине да сруши њихову владу, а посебно му је сметало њихово русофилство, јер је он био загрижени аустрофил.

С друге стране, кнез Милан[237] је у напредњацима видео снагу која ће срушити либерале са власти и постати његов пион у политичким односима[238] у Србији. Био је уверен да ће они прихватити његову аустрофилску политику, а уједно се супротставити све већем јачању радикала. Напредњаци су као странка основани 1881. године и сматрају се наследницима уставобранитеља-конзервативаца. Тако су М. Пироћанац, М. Гарашанин, Ч. Мијатовић и други, показали потпуну приврженост кнезу Милану. Иако су се првобитно залагали за демократију и слободу мишљења, врло брзо су кренули са антидемократским начином владавине и окренули се ка крупном капиталу. Напредњаци су као и либерали створени на тековинама западноевропског либерализма, сматрали да чврстом руком и са богатом грађанском класом могу владати неразвијеном државом. И они су се залагали за ослобођење и уједињење српског народа на Балкану, али постојала је разлика између њих и либерала. Либерали нису никада могли да прихвате нагодбе и попустљивост српске владе према Османском царству до 1878. године (што су уставобранитељи често радили), а од стицања независности потпуног везивања за Аустро-Угарску. Тако су либерали све више почели да се везују за Русију, а напредњаци схватајући корист од подршке кнезу Милану, за Аустро-Угарску.

Радикали су своју странку основали почетком 1881. године. Њихови чланови су 70-их година XIX века били социјалисти, да би развојем капитализма у Србији почели да се окрећу ка ситнобуржоаском радикализму и демократизму. Временом ће почети да се приближавају средњој и крупној буржоазији, да би од доласка на власт 1887. године постали чисто буржоаска странка. Радикали су се залагали за ослобођење и уједињење српских крајева, за савез балканских народа и

[237] С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. 2, Београд 1927.

[238] Ј. М. Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, I, Београд 1947; Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку. Књ. 1, Устави, програми и статути српских политичких странака до 1914. године, приредио Ж. Ђурић, Београд 2000; ИСН, Од Берлинског конгреса, 33–43.

успостављање братских односа са Бугарима, али пре свега са ослањањем на Русију у којој су видели заштитника од Аустро-Угарске. Радикали су временом постали значајан фактор у српској политици и све до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, играће једну од главних улога у политичком животу.

Социјалисти су водили другачију политику. Залагали су се да јужнословенски народи створе федерацију и демократски сарађују са другим народима у Европи. Били су апсолутни противници националног ослобођења и уједињења српског народа, а социјалисти са краја XIX и почетка XX века сматрали су да Босна и Херцеговина, Косово и Метохија, те Вардарска Македонија не треба да се уједињују са Србијом већ да постану посебне државе, које ће добровољно ући у федерацију. Овакве анационалне идеје социјалиста имали су касније огроман утицај на судбину Србије[239] и Русије,[240] јер социјалисти не признају націју, веру, патриотизам, већ по њима су Србија и Русија тамнице народа (радничке класе), те ће каснијим њиховим доласком на власт, ове две државе изгубити много територија. Они су веровали у интернационалу, одбацујући српство, иако таквих идеја није било код социјалиста на Западу, који су у кризним временима увек подржавали империјалистичке идеје својих држава.

Тако је Србија од стицања независности 1878. године кренула у оштре унутарполитичке сукобе у којима је свака странка покушавала да извуче одређену корист за себе, а још тежу политичку ситуацију унео је сам кнез Милан Обреновић који је кренуо активније да се меша у политичка питања. Либерална Влада је 1880. године покренула решавање питања железничког и трговинског уговора са Аустро-Угарском, на које се Србија обавезала на Берлинском конгресу 1878. Под снажним притиском Беча, српска Влада је потписала посебну железничку конвенцију марта 1880. године, у којој се обавезала да ће за три године саградити пругу Београд–Ниш–Врање и да се повеже са аустроугарском пругом. Иако је постојала снажна опозиција против градње, пруга је несумњиво помогла економском развоју Србије, посебно се повезујући са Солуном. Још у то време је Ристић говорио да не треба посматрати пругу као на аустријску окупацију, већ на везу са морем, јер повезујући се са Солуном, Србија се може извући из опасних канџи Беча. Аустро-

239 Долазак левичара у Србији 1944. године.

240 Октобарска револуција у Русији 1917. године и касније стварање СССР.

-Угарска за разлику од других великих сила које су закључиле нове трговинске уговоре са Србијом, није журила. Беч се држао одредаба Берлинског конгреса да се Србија и Румунија придржавају затечених уговора све до закључења нових. Тако се Беч држао трговинских уговора закључених још 1862. године из времена када је Србија још била део Османског царства. Аустро-Угарска је полагала право најповлашћеније државе у трговини у Србији, али бечка Влада није желела да исто право преда Србима у својој земљи. Тако је Беч већ у почетним годинама српске независности показао своју империјалистичку силу, пре свега стављајући до знања за политичким и економским потчињавањем, које је кнез Милан Обреновић свесно прихватио. Да би доказали своју моћ, Влада у Бечу је јула 1880. године прекинула преговоре о новом трговинском уговору. Јован Ристић је био спреман да се дипломатски супротстави великој сили, што му не би било први пут, спреман чак и на царински рат, али то би даље водило ка прекиду српског извоза и привредни слом Србије. Због тога су се побунили трговци и сеоске газде, јер не би могли да продају своју робу, што је искористила опозиција и почела да угрожава владу. Србија је у том тренутку била дипломатски усамљена. Српски кнез је био окренут Аустро-Угарској, српска Влада је још од Санстефанског мира била у хладним односима са Русијом, док се западне силе нису превише мешале, препуштајући Србију Бечу.[241] Велика Британија је само морално пружила подршку Србији, али није желела да улази у сукобе са Бечом.

Кнез Милан је августа 1880. посетио Беч и био лепо примљен код цара Франца Јосифа. Кнез је био спреман да прихвати све аустријске захтеве, што је сугерисао и Ристићу да прихвати. Пошто је стари либерал био против потчињавања Аустро-Угарској, кнез је решио да га смени. Октобра 1880. аустријски посланик у Београду предао је ултиматум бечке владе да неће бити никаквих преговора о трговинским односима, све док српска Влада не прихвати све аустријске захтеве, пре свега да Аустро-Угарска постане најповлашћенија држава без икаквих услова и ограничења. Беч је претио да ако српска Влада одмах не прихвати услове, Аустро-Угарска ће затворити своје тржиште за српски извоз. Ристић није одступио од аустријске претње, већ је предложио економски рат, јер би прихватањем бечког ултиматума, Србија изгубила своју

[241] М. Екмечић, Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса, Нови Сад 2007.

независност и добровољно се предала у руке свом суседу. Десет дана након тога, Милан Обреновић је сменио либералну владу.

Нову владу формирали су напредњаци, спремни да прихвате све кнежеве захтеве, пре свега да Аустро-Угарска добије статус најповлашћеније државе, чак су обевестили Беч да српска Влада прихвата аустријско-турски трговински уговор из 1862. године. Тако је Србија у потпуности пала под власт свог суседа, формално је још увек била независна држава, али све конце повлачио је Беч. Несхватљиво је да су Срби који су се од почетка XIX века борили за слободу од Турака, одмах по добијању независности, потпали под власт друге велике силе. Кнез Милан Обреновић се водио својим, а не државним интересима. Напредњаци су се подржавајући кнеза, водили својим ускостраначким, а не интересима Србије. Српска држава ће за дуго времена изгубити свог правог савезника – Русију и окренути се Бечу. Аустро-Угарска и Србија су потписали трговински уговор 24. априла (6. маја) 1881. године. Радикали су као и либерали, напали овај споразум, али га је већина у Скупштини потврдила. Занимљиво је да су напредњаци били довољно заслепљени својим аустрофилством, те нису видели или нису желели да виде империјалистичке намере Беча. Један од вођа напредњака, Пироћанац, сматрао је да Аустро-Угарска никада неће бити тако опасна за српски развој, већ је главну претњу видео у Русији. Он је сматрао да Аустро-Угарска никада неће радити на штету српског народа, док би Русија могла да учини све уколико би то штетило њеним интересима. Кнез Милан Обреновић и напредњачка Влада остали су слепи на намере Аустро-Угарске према српском народу на Балкану. Након запоседања Босне и Херцеговине 1878. године, зар је ико могао да мисли да неће наставити са својом експанзијом према Србији и Црној Гори? Аустро-Угарска је претњама и ултиматумима више пута током XIX века јасно стављала до знања Србији да неће толерисати српску политику ослобођења и уједињења Босне са Србијом, а трговински уговор из 1881. само је продужетак њене политике према малој балканској кнежевини. Намера Беча била је јасна – да овлада Србијом на посредан начин економским и политичким везивањем или окупацијом, то јест уласком аустроугарске војске и нестанком независне Србије. У периоду након Берлинског конгреса, није постојала могућност војне окупације, јер међународне околности нису ишле у корист Беча. Велике силе тек што су дозволиле окупацију Босне и Херцеговине, док је на истоку Балкана, у Бугарској постојао снажан руски утицај, због чега није било могуће

војним трупама упасти у Србију. Такве идеје почеће да се развијају почетком XX века, када се међународне околности прилично мењају у корист Немачке и Аустро-Угарске, док је руски утицај на Балкану практично нестао. Кнез Милан Обреновић и напредњачка Влада одрекли су се националне идеје о ослобођењу свих Срба и уједињења, због сопствених користи које су могли добити од бечке Владе.

Не може се говорити да ли би кнез Милан водио аустрофилску политику, да Руси нису у Сан Стефану створили Велику Бугарску, одузимајући градове које је ослободила српска војска и где је већинско становништво било српско. Погрешна руска политика на Балкану и опчињеност словенофилима, довели су до великих грешака руске владе. Односи са Србијом били су лоши, док су Бугарску убрзо изгубили прихватајући да на чело државе дође немачки владар. Погрешним потезима, Санкт Петербург је сам себе избацио са Балкана за дужи временски период. Кнез Милан је постао потпуни аустрофил, те је био уверен да Русија ради против њега, да наговара радикале и либерале, да помаже династији Карађорђевић да дође на власт. Сумњичио је Русију да помажу Црну Гору и Бугарску да додатно ослаби Србију, те се због свега тога бацио у загрљај Аустро-Угарске и од ње очекивао сву помоћ против својих непријатеља. Такво размишљање није било за добробит националних и државних интереса Србије, већ искључиво његовом и династичком. Не можемо са сигурношћу потврдити запажање аустријских дипломата да је кнез Милан био равнодушан према Србији и да је осећао одвратност према народу и држави, али је несумњиво вукао погрешне потезе за све време своје владавине. Није природно да српски народ буде у најближим односима са германским силама – Аустро-Угарском и Немачком, а против Русије и то се више сматра аномалијом него природним стањем.

Тројецарски савез се након дуго времена састао 18. јуна 1881. године, те је тајним протоколом договорено право да Аустро-Угарска по својој вољи анектира Босну и Херцеговину, док би Русија добила слободу да уједини Бугарску и Источну Румелију. Кнез Милан је очито знао за тај тајни протокол, јер је он Србију остављао као тампон зону између двеју великих сила на Балкану, што је значило да ће се обе борити за утицај над њом. Кнез Милан је страховао да руски утицај не превлада, те је сам подстакао идеју о закључивању политичког уговора између Београда и Беча. Аустријска Влада је морала бити одушевљена таквим намерама српског кнеза, јер то није значило само потчињавање

Србије, већ пре свега трајно неутралисање развоја српске националне идеје на простору Босне и Херцеговине. Привући Србију себи, значило је сломити било какву идеју Срба у Босни за уједињењем са Србијом и трајно је одвратити од Русије. Тако је 16. (28) јуна 1881. године у Бечу потписана Тајна конвенција[242] између Аустро-Угарске и Србије. Њу је кнез Милан Обреновић без знања српске Владе, припремао у Бечу заједно са аустроугарским министром спољних послова Хајмерлеом и начелником Министарства Б. Калајем. Када је Конвенција написана, кнез Милан је потурио српском министру спољних послова Ч. Мијатовићу да је потпише, иако о томе није обавестио ниједног другог члана владе.

Чланом II Тајне конвенције кнез Милан се обавезао да Србија неће учинити ништа у политичком, верском и било ком другом смислу што би могло да наштети Аустро-Угарској, укључујући и непријатељско деловање у Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку. У члану III аустроугарска Влада се обавезала да ће помоћи династији Обреновић и да неће радити против Србије. Бечка Влада је потврдила да ће подржати Миланово проглашење за краља, а Србију за краљевину. Да је Србија добровољно пала у вазални однос, јасно показује члан IV у којем стоји да се Србија обавезује да без претходног споразума са Бечом неће преговарати и потписивати политички уговор са било којом другом владом и да неће пустити на територију Србије било коју страну војску, чак ни као добровољце.[243] Очигледно је да је Србија изгубила тек стечену међународну независност, члановима II и IV Тајне конвенције. Кнез Милан је био одушевљен, сматрајући да је то добар уговор за његову државу. Он се чланом VII обавезао да се Србија неће ширити у правцу Новог Пазара, док ће Аустро-Угарска подржати проширење границе кнежевине на југу (Вардарска Македонија), те да ће се заузети код других великих сила за српски интерес. VII члан Тајне конвенције био је апсолутно ништаван, што су Аустро-Угари добро знали. Берлински конгрес је прогласио статус кво на Балкану, а сличну одлуку донео

[242] Ferdo Hauptmann, Austro-Ugarska politika, Trojecarski savez i tajna konvencija sa Srbijom godine 1881, Sarajevo: Istorisko društvo Bosne i Hercegovine, 58–72, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine; god. 9, 1958; ИСН, Од Берлинског конгреса, 60–62; М. Самарџић, Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад, 71–72, 2005.

[243] Ту се пре свега мисли на руске добровољце којих је било у Србији у српско-турским ратовима, али и на Србе из Босне, Херцеговине и Црне Горе.

је и Тројецарски савез, који је јасно разграничио интересне сфере, док је читава међународна ситуација у то време ишла против било какве српске идеје о могућем рату против Турака и ширењу територија према југу. Беч је условно дао дозволу Србима, а у ствари их није било брига, знајући да не постоји могућност да се Србија прошири на југу. Нови бечки министар спољних послова Калноки, јасно је ставио до знања краљу Милану 1882. године, да су српске намере према југу само академско питање, а не реална ствар.

Тек када је Тајна конвенција потписана, српска Влада је била обавештена о њој. Незадовољни њеним садржајем, чланови владе су понудили оставке, сматрајући да је Аустро-Угарска увела протекторат над Србијом. Кнез није смео да дозволи пад владе, јер би га то осрамотило пред аустроугарском владом, а није хтео да на власт дођу радикали или либерали. Да би се извукао из незгодног положаја, бечки дипломати су му помогли. Тако су се М. Пироћанац и Калај састали у Бечу 10. октобра и допунили Тајну конвенцију у којем се објашњава члан IV, као обавеза Србије да без сагласности Аустро-Угарске неће закључити било какве међународне уговоре који би били противни Тајној конвенцији. Иако је овај додатак требало да одобровољи напредњаке, кнез Милан је 24. октобра послао писмо у Беч, без знања било ког члана српске владе, у којем изјављује да ће се он држати искључиво Тајне конвенције, без других додатака. Бечке дипломате нису обавестиле Пироћанца о кнежевом писму, те је он задовољно потписао унапред договорен додатак 30. октобра, иако он више није ни имао значаја због личне кнежеве одлуке о његовом одбацивању.

Кнез Милан није волео русофиле у Србији, а уз подршку Аустро-Угарске, решио је да се са њима разрачуна. Не само да се сукобљавао са радикалима, већ је оптужио и митрополита Михаила, који је имао снажних контаката у Русији, да шири словенофилску пропаганду на Балкану, обухватајући и Босну, које се српски кнез одрекао у корист Беча. Октобра 1881. године митрополит Михаило се оглушио о одлуци Светог архијерејског сабора и обавестио владу да црква не може примењивати нови закон о таксама, те је кнез Милан одмах искористио прилику и без одлуке Сабора цркве, збацио митрополита, мењајући и чланове Архијерејског сабора. Смењени су и они епископи који су се побунили против такве одлуке кнеза и владе, те су на силу изабрани нови митрополит и епископи. У то време се говорило да је Аустро-Угарска преузела не само контролу над железницама и трговином, већ

и над Српском црквом, у покушају да коначно сломи српски национални дух и трајно избрише идеју о српству ван Србије. Руски цар, Влада и Руска црква јавно су изразили своје незадовољство сменом митрополита Михаила, јасно указујући српском врху да црквено питање није неважно за Русију.

Српско-руски односи још више су заоштрени када је избио херцеговачки устанак 1882. године. Милан Обреновић и српска Влада учинили су све да покажу оданост Аустро-Угарској и Тајној конвенцији, забрањујући било какву делатност на тлу Србије, која би могла да утиче на устанак Срба у Херцеговини. Београд је забранио новчану помоћ, одлазак добровољаца и слање оружја. За Београд, херцеговачки устанак није био важан. Српски краљ Милан[244] је дозволио ширење аустроугарске обавештајне мреже у Србији, које је контролисао бечки посланик Кевенхилер у Београду. Овај Аустријанац је о свему обавештавао бечку владу, посебно негодујући што српски народ упркос свим владиним забранама ради на пружању помоћи устаницима. И радикали и либерали су у штампи ширили антиаустроугарско расположење, али ни српска Влада се није предавала. Једна група добровољаца је ухваћена, као и већа количина наоружања коју су Срби из Бугарске покушали да пренесу у Херцеговину. Сазнавши за то, све више је расло народно нерасположење према краљу и српској влади. Русија је негодовала, скоро да више нису постојали никакви односи између Београда и Санкт Петербурга. У то време су аустроугарски обавештајци почели да шире лажне вести о руском покушају атентата на краља Милана. Руска Влада није припремала атентат, али је Милана Обреновића посебно забринуо брак Петра Карађорђевића и Зорке, августа 1883. године, кћерке црногорског кнеза Николе. Краљ Милан и српска Влада бојали су се везе Карађорђевић-Петровић, посебно се прибојавајући да иза њих стоји Русија, која је благословила тај брак. Руски министар спољних послова Гирс, једном приликом је обавестио српског изасланика у Санкт Петербургу, да односи Русије и Србије могу бити поправљени уколико краљ Милан престане да води аустрофилску политику на штету

[244] Скупштина је 22. фебраура (6. марта) 1882. године прогласила Милана за краља, а Србију за краљевину, што је био покушај одвраћања народа од финансијског краха Србије, након што је пропала компанија „Генерална унија" из Француске, задужена за градњу српских железница. На наговор аустроугарске дипломатије и кнеза Милана, одлучено је да се хитно Србија прогласи краљевином, како би се скренула пажња јавности од финансијске пропасти.

српског народа, те смени напредњаке са власти који су и сами били аустрофили. Гирс је наговестио да уколико српска Влада настави са таквом политиком, Русија ће бити приморана да повуче свог посланика из Београда. Краљ Милан није желео да поправља односе са Русима, кварењем односа са Бечом, иако је таква политика радила против српских интереса, због чега су односи Србије и Русије били прилично лоши. Црна Гора је била у најбољим односима са званичним Санкт Петербургом, што је био један од разлога да односи Београда и Цетиња буду затегнути.

Након доношења закона којим се укида слобода штампе и уводе назадњачке мере, радикали су кренули са протестима. Краљ Милан је почео све више да спроводи полицијске и војне мере уз снажну подршку аустроугарских обавештајаца. Незадовољство народа против краља и напредњачке владе све више је расло. Иако су у покушају атентата на краља Милана октобра 1882. године учествовале само две жене,[245] он је искористио ситуацију да изврши државни удар и разрачуна се са радикалима. Аустроугарски посланик се успротивио државном удару, те је краљ одустао од те идеје.

Док су се у Србији одржавали скупштински избори у септембру 1883. године, краљ Милан је био у посети Бечу, цару Францу Јосифу, а посетио је и немачког цара Вилхелма I на војним маневрима у Хомбургу. Док је краљ Милан уживао у свом германофилству са двојицом владара, који ће само тридесет година касније објавити рат Србији и покушати да је избришу трајно са географске карте, дотле је српски народ био русофилски оријентисан. Радикали су победили на изборима, али краљ није дозволио да они дођу на власт, већ је распустио Скупштину. Почеле су репресије. Народ је већ био незадовољан, јер је Србија привредно била у врло тешком стању, још од 1876. године, а на то се надовезало незадовољство Милановом владавином и његовим репресијама, а кап која је прелила чашу била је одлука владе о одузимању оружја од народа из јуна (јула) 1883. године. Када је Скупштина распуштена радикали су кренули у отворену борбу против краља. Тимочка буна[246] је избила октобра 1883. године на простору од Сокобање

[245] Јелена-Илка Марковић, жена Јеврема Марковића, стрељаног 1878. покушала је атентат на краља у Саборној цркви у Београду, уз подршку Јелене-Лене Книћанин, њене пријатељице.

[246] А. Раденић, Радикална странка и тимочка буна: историја Радикалне странке: доба народњаштва, 1, 2, Зајечар 1988; В. Чубриловић (ур.), Тимочка буна 1883. и њен

до Бољевца, Књажевца и Зајечара. Народ је покушао да опамети краља, али је овај био немилосрдан у угушивању буне. Средином новембра буна је угушена, Преки суд је одмах почео да ради, док се врх радикалне странке разбежао у иностранство,[247] а један део био ухапшен. Пера Тодоровић, Раша Милошевић и одсутни Никола Пашић осуђени су на смрт стрељањем, док су остали осуђени на казне затвора. Тада је на краља Милана извршен притисак да се помилују радикалске вође, пре свега од краљице Наталије, чак и напредњака и либерала, посредно је утицао руски посланик у Београду Персијани, а непосредно немачки посланик Бреј. Интересантно да је и аустроугарска Влада саветовала Милану Обреновићу да помилује радикале, иако су ови били русофилски оријентисани. Француска и Велика Британија су се придружили притиску на краља, те је на крају морао да попусти и уместо смртне казне, замени робијом.

Након Тимочке буне, краљ Милан је почео да влада апсолутистички, а свој фанатизам према Аустро-Угарској доказао је 1885. године тиме што је своју државу понудио Бечу у замену за велико феудално лено, које би добили он и његов син Александар. Милан Обреновић није могао да влада Србијом, јер су осим народног незадовољства његовом владавином, односи са Бугарима били погоршани. Након буне, један број вођа је побегао у Бугарску, близу границе са Србијом, где су ширили пропаганду против Милана, због чега је српска Влада тражила од бугарских власти да забране њихову делатност, али су Бугари одбили све захтеве, могуће и на наговор Русије. Искористивши лоше стање у Србији, Бугари су 1884. покренули питање границе, јер се услед промене тока реке Тимока део српског имања нашао на десној обали, те су бугарске власти затражиле да та област припадне Бугарској. Српско-бугарски односи су заоштрени до те мере да је српски посланик у Пловдиву опозван, после чега су престали дипломатски односи двеју држава. Аустро-Угарска је подржала Србију, док је Русија стала на страну Бугарске. Тројецарски савез је морао да реши што пре продубљивање кризе, али било је тешко јер су Беч и Санкт Петербург стајали на различитим странама. Немачка је више била наклоњенија Србији, због германофилства краља Милана. Русија је била против Милана Обреновића,

друштвено-политички значај за Србију XIX века: зборник радова са Научног скупа одржаног од 18. до 20. октобра 1983. г. у Зајечару, Београд 1986; ИСН, Од Берлинског конгреса, 70–75.

[247] Никола Пашић, Аца Станојевић, Жика Миленковић и други.

а то је српски краљ добро знао и плашио се даље реакције Санкт Петербурга. Посебно се забринуо када се Тројецарски савез састао у Пољској у септембру 1884. године. Бринуло га је да Беч и Санкт Петербург не сачине коначан план о подели Балкана, према којем би Србија постала полигон за руско-аустријско надметање, где би у тој борби Русија могла овладати Србијом, а то би угрозило његову владавину. Тројица царева у Скијерневици су се сложила да краљ Милан има пуно мана, али да је једини законити владар Србије, што јасно доказује да Русија није имала никакав тајни или јавни план о смени Милана Обреновића, његовом атентату, промени династије и све оно што се годинама причало у српској влади и на двору. Био је то само страх германофилске власти у Београду и антируска пропаганда, иако није било никаквих назнака о могућим руским акцијама против српског владара. Аустроугарска Влада је искористила Миланов страх и намерно га није обавестила о одлукама три цара у Пољској, већ је наставила да га плаши руском претњом, како би га још више везала за себе. Услед проблема са Бугарима, страха од Руса и сукоба са краљицом Наталијом, краљ Милан је јуна 1885. године, предложио аустроугарском посланику Кевенхилеру у Београду да се Тајна конвенција допуни са пет нових тачака: да краљ Милан остане на власти до пунолетства сина Александра; ако аустријски цар затражи од Милана или његовог сина Александра да абдицирају у корист неког принца из династије Хабзбург, Обреновићи ће прихватити, ако им се обезбеди титула „краљевско височанство" и богато имање у Аустрији; да се Александар школује у „Терзијануму"; уколико Милан буде збачен или убијен, да аустријски цар задржи Александра у Бечу до пунолетства, а затим да му помогне да дође на власт у Србији; уколико Александар буде у Србији у тренутку Милановог збацивања или убиства, аустроугарска војска да уђе у Србију и заштити га. Аустроугарска Влада није ни узела овај Миланов предлог у разматрање, сматрајући да је посегао за овом мером због новца, видећи у њему коцкара и расипника, док је Кевенхилер писао Бечу да је краљ Милан нервно оболео. Бечка Влада је 8. јуна 1885. године ставила до знања краљу Милану да аустроугарска војска неће запоседати Србију, чак иако би имала такве намере, не би краљевину куповала од њега[248].

Поред свих личних проблема краља Милана, 6. (18) септембра 1885. године, дошло је до преврата у Пловдиву и уједињења Бугарске и Источне

[248] ИСН, Од Берлинског конгреса, 77–78.

Румелије, тачније збацивању турског гувернера у Источној Румелији и њеном уједињењу са Бугарском. Османско царство је и само било у великим унутрашњим проблемима, те није могло да реагује, већ су Турци затражили међународну помоћ. Русија је одраније желела уједињење бугарских земаља и за то су прихватили окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Међутим, околности уједињења нису ишле на руку Санкт Петербургу. Бугарски кнез Александар Батенберг није био наклоњен Русији, те је руска Влада покушала да порази Батенберга, примора га да абдицира и тек онда уједини бугарске земље. Тако је руска Влада подржала очување одлука Берлинског конгреса, опозвала своје официре и саветнике из Бугарске и одузела кнезу Александру Батенбергу генералски чин руске војске. Иако нелогично звучи да се Русија противила одлуци уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, иако је у Сан Стефану 1878. правила Велику Бугарску, још нелогичнија је подршка Велике Британије уједињењу бугарских земаља, јер се Лондон скоро цео XIX век, све до Берлинског конгреса, залагао за статус кво, то јест очување турских поседа на Балкану. Велика Британија је уједињење Бугарске и Источне Румелије поздравила као жељу бугарског народа да живи у једној држави. Занимљиво је да Велика Британија није поздравила уједињење српског народа да живи у једној држави, већ је увек била против. Аустроугарска Влада није била посебно за стварање веће бугарске државе, али је прихватила уједињење због негодовања Русије, пре свега због антируски расположеног кнеза Александра Батенберга. Беч је поздравио бугарско уједињење, сматрајући да тиме штети руским интересима на Балкану. Имала је Србију у шаци, а уз антируски настројеног бугарског владара, практично су избацили Русију из Југоисточне Европе.

Србија је страховала од уједињења Бугарске, сећајући се Санстефанског мировног уговора и стварања Велике Бугарске, одузимањем српских градова. Пошто је Аустро-Угарска окупирала Босну и Херцеговину и забранила српско ширење према Новом Пазару, једина могућност проширења територија било је према југу, али уједињењем Бугарске, постојала је могућност и да тај правац буде затворен. Краљ Милан је са српским министрима видео уједињење Бугарске као нарушавање равнотеже на Балкану и угрожавање интереса Србије, међутим, радикали и либерали се нису противили бугарском уједињењу, сматрајући да је то жеља бугарског народа. На Скупштини у Нишу, краљ Милан је позвао на одбрану равнотеже на Балкану, а све су подржали напредњаци.

Иако је Милан Обреновић био опчињен Аустро-Угарском, бечка Влада је радила против српских интереса, те је аустроугарски министар спољних послова Калноки покушао да одврати пажњу Србије од ширења према Вардарској Македонији и усмери је према Бугарској. Калноки је уверавао краља Милана да велике силе неће прихватити бугарско уједињење, то јест да ће се залагати за враћање статуса кво, а уколико се не буду договорили, да ће Влада у Бечу обезбедити надокнаду Србији на рачун Бугарске. Аустријски министар је уверавао краља Милана да се Британци слажу са владом у Бечу и да је то практично решена ствар. Наивни краљ Милан се након тога определио за рат против Бугарске, то јест на статус кво пре уједињења Бугарске. Калноки није са превише жара ни покушао да издејствује код великих сила обећања дата краљу Милану, посебно су се Руси противили, јер су сматрали да се преко Србије шири аустријски утицај и на источни део Балкана. Немачки канцелар Бизмарк је од почетка кризе на Балкану саветовао Калнокија да не обећава превише Србима, те је стао на страну Русије. Договор тројице царева искључио је враћање на пређашње стање, тачније на период пре уједињења Бугарске. Три цара су се сложила да је уједињење Бугарске завршено питање, те да нема потребе враћати се на старо стање, знајући да Турци нису у могућности да улазе у рат против Бугара.

Без знања о одлукама три цара, краљ Милан је кренуо у рат против Бугарске.[249] Аустро-Угарска се уздржала од савета краљу Милану да не улази у рат, чак је Србија узела зајам у Бечу од 25 милиона динара, а није се противила ни мобилизацији и гомилању трупа на граници са Бугарском. Немачки канцелар Бизмарк је саветовао бечку владу да умири краља Милана, запрети ускраћивањем даље помоћи, али Калноки је само млако саветовао Србију да одложи ратне планове док се не утврди да Европа подржава стварање Велике Бугарске, након чега би српски краљ и војно могао да реагује. Краљ Милан је одмах послушао Калнокијев савет и усмерио је пажњу на Османско царство. Желео је да се увери да Турци неће улазити у рат против Бугара и да објасни да могући рат Србије против свог суседа није уперен против владе у

[249] С. Јовановић, Српско-бугарски рат: расправа из дипломатске историје, Београд 1901; В. Ј. Вучковић, Дипломатска историја српско-бугарског рата: (1885–1886), Београд 1956; В. Ђорђевић, Историја српско-бугарског рата: 1885. Књ. 1, Београд 1908; Исти, Историја српско-бугарског рата: 1885. Књ. 2, Београд 1908; ИСН, Од Берлинског конгреса, 78–84; В. Ј. Вучковић, Дипломатска историја српско-бугарског рата: (1885–1886), Београд 1956.

Истанбулу. Аустроугарски амбасадор у Истанбулу је саветовао Порту да се не меша у српско-бугарски сукоб, те су Турци прихватили да остану неутрални под условом да се Србија бори да одржи равнотежу на Балкану, а не на проширење територија у правцу Бугарске. Румунија је одбила да помогне Србији, док је сама српска Влада одбила да тражи сарадњу са Грчком, плашећи се њених мегаломанских планова. Уосталом, Грци јесу били спремни да уђу у савез са Србима, али не против Бугара, већ Турака, тако да је идеја о сарадњи пропала без озбиљних разговора. Односи са Црном Гором били су лоши, те српски краљ није могао да рачуна на њихову помоћ. Српска војска је била слабо обучена, припреме нису изведене на време, али је краљ Милан и поред тога веровао у брзу и лаку победу.

У тренутку док су Срби преговарали са Турцима о њиховој неутралности, британски премијер Солзбери је почетком октобра 1885. године, наговорио кнеза Александра Батенберга да преговара са краљем Миланом. Међутим, односи двеју држава били су затегнути, јер су тих дана Н. Пашић и Пека Павловић протурили проглас у Србију у којем се позива народ на устанак против Милана Обреновића. Да би ублажио ситуацију, бугарски кнез Александар је забранио рад српским политичким избеглицама и ухапсио Пашића и протерао га у Рушчук. Предлог о разговору краљ Милан је одбио, али још увек није улазио у рат, јер је чекао одобрење Беча о српском територијалном проширењу у Бугарској. Калноки га је 10. (22) октобра 1885. године известио да Србија не може територијално да се прошири и да је боље не улазити у рат, јер се спрема конференција великих сила у Истанбулу на којем ће се расправљати о уједињењу Бугарске, али и о источном Балкану уопште. Француска је заједно са другим великим силама, само два дана касније потврдила Калнокијеве речи, а слично упутство је добила и Грчка да не улази у рат против Турака.

Конференција великих сила која је почела са радом 25. октобра (5. новембра), није испунила српска очекивања.[250] Велике силе су прихватиле уједињење Бугарске као завршену ствар, због чега је десет дана касније, 2. (14. новембра), краљ Милан објавио рат Бугарској. План краља Милана био је да српска војска заузме Видински округ до Лома и Софијски до Ихтимана и ту се укопа, очекујући да велике силе реагују

[250] М. Ю. Золотухин, Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах: (1885–1888 гг.), Москва 1993.

и тако зауставе бугарски противнапад. За разлику од српске војске, бугарска је била добро организована и увежбана, јер су их обучавали руски официри. Да српска Влада и краљ Милан нису били у вишегодишњим лошим односима са Русијом, можда би и српска војска била добро обучена, јер Обреновићеви пријатељи, Аустроугари, нису имали намеру да шаљу у Србију своје официре и обучавају српске војнике. Народ је био против рата са Бугарима, изузев одушевљених официра, док су војници били незадовољни и безвољни. Два дана након објаве рата, српска војска се нашла пред Сливницом на 28 километара од Софије. Сутрадан је кренула тродневна битка у којој је бугарска војска почела да преузима превласт. Краљ Милан се уплашио да Бугари не угрозе Цариброд и крену према Пироту, те је наредио повлачење српске војске из Бугарске у Пирот. Након срамног повлачења српске војске из Сливнице, краљ Милан је затражио од аустроугарског војног аташеа да посредује у прекиду борбе. Прави страх је завладао када се један бугарски одред појавио двадесетак километара пред Пиротом, што је био разлог да се краљ Милан и војни врх повуку у Белу Паланку. За то време је српска војска напустила Драгомански теснац, да би сутрадан Милан Обреновић наредио да се војници врате, али било је немогуће услед надирања бугарске војске. Деморалисани српски војници, неспособност краља Милана и неслога српског војног врха, довела је до повлачења српске војске на границу са Бугарском после чега је краљ Милан затражио од великих сила да посредују. Док су велике силе још разматрале ситуацију, бугарска војска је ушла у Цариброд 11. (23) новембра и сутрадан почела да угрожава Пиротску котлину. У тренутку када су велике силе реаговале и затражиле од зараћених страна да обуставе даље борбе и прихвате примирје, краљ Милан и председник владе, Гарашанин, без сазнања да ли су Бугари уопште прихватили позив међународне заједнице, затражили од војске да обустави ратна дејства и повуче се са границе западно од Пирота. Такав неразуман потез српског врха искористили су Бугари, који нису пристали на примирје те кренули у освајање српских градова. Њихова намера била је да дођу до Ниша и одатле обавесте велике силе да ће се повући, ако Србија прихвати ново стање на источном делу Балкана. Бугарска војска је ушла у Пирот 14. (26) новембра, након чега су српске трупе почеле да нападају из околних области. Два дана касније, аустроугарски посланик у Београду Кевенхилер је посетио Пирот и затражио од кнеза Александра Батенберга да прихвати одлуку великих сила о примирју,

запретивши да би у случају бугарског одбијања, аустроугарска војска ушла у Србију да помогне краљу Милану, што би значило да у ће у исто време ући руска војска у Бугарску. Улазак Руса и могућ рат против Беча свакако је деловао на бугарског кнеза, те је прихватио примирје. Рат је практично након тога био завршен, но ситуација на терену је остала нејасна. Бугари су се налазили у Пироту, док су Срби држали област око Видина.

Примирје је трајало два месеца и за то време је краљ Милан размишљао о наставку рата, чак је наредио и озбиљне припреме, али је на крају одустао од тих планова. Србија је након краткотрајног рата против Бугарске изгубила много на међународној сцени. Османско царство је 5. (17) фебруара 1886. запретило Србији да ће ући у рат и заштитити Бугарску, сматајући да је она још увек део империје. У фебруару је и црногорски кнез Никола посетио Санкт Петербург, што је посебно забринуло краља Милана, јер је страховао да Никола не договори са руским царем план о његовом свргавању или преимућству Црне Горе на Балкану. Унутрашња политичка криза све више се заоштравала, што је додатно условило да краљ Милан и Гарашанин затраже мировне преговоре. Они су вођени у Букурешту између српског, бугарског и турског представника, а све су контролисали представници великих сила. Мировни уговор је потписан 19. фебраура (3. марта) 1886. године, а Србија иако је пре рата имала великих планова, није добила ништа. Србија је прихватила одлуку великих сила да Бугарска и Источна Румелија улазе у персоналну унију, што је задовољавало и Турке.

Потпуно сломљен, краљ Милан је понудио српској влади оставку 15. (27) новембра, али су је они одбили. Аустроугарски посланик у Београду Кевенхилер, писао је Бечу да се краљ сувише обрукао и да је немогуће да он остане на власти, због чега је почео да преговара са краљицом Наталијом о њеном преузимању власти и стварању намесништва до пунолетства Александра Обреновића. Из Беча је стигла наредба министра спољних послова Калнокија да се краљ Милан одржи на престолу по сваку цену. Бечу је одговарао сломљени српски краљ, обрукан, конфузан, апатичан, јер је то значило да је Србија у потпуности у рукама Аустро-Угарске и да она није у могућности да предузима било какве мере у могућем ослобођењу Срба у Босни и Херцеговини. При том, такав краљ је одговарао Бечу и због тога што је био у лошим односима са Русијом, те су били сигурни да он неће ни покушавати да побољшава односе или затражи помоћ од Санкт Петербурга.

Управо тих дана су вође либерала Ристић и шеф напредњака Пироћанац започели преговоре о промени српске политике, јачању Скупштине у односу на краљев апсолутизам, промену устава и окретање спољне политике ка Русији. Сваки Србин у Србији, изузев краља Милана и чланова владе, био је свестан да је политичка везаност за Аустро-Угарску погубна за државу и да једино може помоћи Русија. У тренутку док су преговарали либерали и део напредњака са краљицом Наталијом, краљ Милан је посетио Београдску тврђаву и разговарао са утамниченим радикалом Пером Тодоровићем о могућој коалицији радикала и напредњака. Због нехуманих услова у тамници, Пера је прихватио краљев позив, те је у јануару 1886. године објављен указ о помиловању радикала осуђених 1883. године, али се оно није односило на оне у емиграцији. Пера Тодоровић није успео да убеди своје радикале у коалицију са напредњацима. Тражио је од краља и промену устава, али овај то није прихватио. У то време је Милутин Гарашанин преотео од Пироћанца вођство напредњачке странке, док се краљица Наталија отворено сукобила са својим мужем, што је довело до њиховог трајног раскида. Гарашанин је био против било каквог договора са либералима и радикалима, што је приближило Ристића и радикале да пред скупштинске изборе договоре сарадњу на начелима већег ослонца државе на Русију, промене устава, економског развоја, народна права и слободе. Гарашанин је полицијским притисцима утицао на изборе, а то је још више уносило незадовољство у народ. Србија се налазила пред финансијским сломом, у тренутку када се распламсавао сукоб краља и краљице. Краљ Милан је био против њеног русофилства и моралне строгости, док је Наталији сметало његово аустрофилство, разузданост и коцкање. Наталија је била против да се њихов син Александар образује у германском духу. На крају је краљ Милан 1887. договорио са Наталијом писмени споразум по коме ће она са сином боравити у иностранству, до коначне одлуке ко ће Александра васпитавати. Краљица Наталија и Александар су отпутовали на Крим, али то није уверило Милана Обреновића у сопствени останак на власти. Он је током 1887. размишљао о абдикацији и док се још колебао, позвао је Ристића да заједно са радикалима направи владу. Либерално-радикалска Влада донела је програм о приближавању Србије Русији, чувању добрих односа са Бечом, али без одустајања од националних и државних интереса и промени устава. Краљ Милан је једино одбио да смењени митрополит Михаило буде враћен, јер је на томе инсистирала Русија, а једино што

је прихватио било је да му буде додељена државна пензија. Народ је био одушевљен падом напредњачке власти и доласком либерала и радикала, те је спонтано почео да излази на улице Београда са паролама „Живела Русија" и „Доле Аустрија".

У јесен 1887. године односи Русије и Аустро-Угарске постали су затегнути, чак је претило избијање рата. Краљ Милан се забринуо због тога, јер је на власти имао русофилске странке, док је он био противник Русије. Био је свестан да у случају аустријско-руског рата, власт у Србији мора бити одана Бечу. Краљ Милан је захтевао од Ристића да се изјасни кога би подржао у случају рата, а сличне притиске добио је од Аустро-Угарске, Немачке и Велике Британије. Све три западне силе очекивале су да Београд безрезервно подржи Беч у могућем рату, али је Ристић одуговлачио са одговором великим силама. Једино је краљу Милану јасно ставио да знања да ако Србија жели да води активну националну политику, укључујући присаједињење Босне и Херцеговине, Србија се мора држати Русије, без отвореног сукобљавања са Аустро-Угарском. Краљ Милан је одмах након тога обавестио посланике Аустро-Угарске и Немачке у Београду о целом разговору са Ристићем и његовим намерама према Босни и Херцеговини, због чега су ови затражили смену либерала са власти. Краљ је нахушкао радикале против либерала, те су ови, као некада напредњаци, уз краљеву подршку, напали либерале и натерали Ристића на оставку у децембру 1887. године.

Радикали су се задржали на власти само четири месеца, до 19. априла (1. маја) 1888. да би краљ на место председника владе довео Н. Христића. Овај је успео да изврши притисак на краљицу Наталију и натера је на развод брака 12. (24) октобра 1888. године, уз велики скандал који је пратила и страна штампа. Само два дана касније, краљ Милан је објавио прокламацију о сазивању Велике народне скупштине са циљем доношења новог устава. Краљ Милан је иза приче о Уставу имао чврсту намеру о абдикацији, о којој је више година размишљао. Нови Устав[251] је предвиђао: уставну монархију са народним представништвом (Скупштином), једнакост појединца пред законом, гарантована је слобода рада, образовања, збора, договора, штампе. Одлучено је да законодавну власт у Србији имају Народна скупштина и краљ, с тим да Скупштина

[251] Устав Краљевине Србије: проглашен 22. децембра 1888. год. на великој Народној скупштини: држаној у Београду месеца децембра 1888 год., Београд 1888; ИСН, Од Берлинског конгреса, 90–92.

има највећа права, док извршну власт има краљ, те је он врховни командант војске, с тим да њу не може употребити без одобрења Скупштине. Устав је садржао важну одредбу да српска војска није могла бити стављена у службу друге државе без одобрења Народне скупштине, што је пре свега била заштита од могуће краљеве одлуке да пошаље војску на страни Аустро-Угарске у могућем рату против Русије. Нови Устав је прихваћен 22. децембра 1888. (3. јануара) 1889. године, а краљ Милан га је истог дана потврдио. Србија је тако добила један од најнапреднијих устава у Европи у то време.

Још у лето 1888. краљ Милан је чврсто одлучио да абдицира и о томе је обавестио немачког посланика у Београду Бреја и аустроугарског Хенгелмилера. Беч је овог пута прихватио Миланову абдикацију, иако се ранијих година противио таквој краљевој одлуци, мада су из Беча и даље стизале поруке да нема разлога за абдикацијом, чак га је у октобру и новембру 1888. лично цар Франц Јосиф покушао одвратити од тога. Јануара 1889. године краљу Милану се обратио нови немачки цар Вилхелм II у којем га је позвао да одустане од абдикације. Аустро-Угарска и Немачка су покушале да одврате Милана од такве идеје, јер су у њему виделе послушног слугу, германофила, човека који је послушно прихватао све њихове захтеве, тајно их обавештавао о свим намерама и одлукама српске владе и српских политичара, али пре свега јер је на Русију гледао као на смртног противника и гушитеља српских националних и државних интереса на Балкану. Има више разлога због чега је Милан Обреновић одлучио на абдикацију: сукоб са краљицом Наталијом, нервно растројство, љубавне авантуре, коцкарски дугови, сукоб са српским народом у погледу развоја националних интереса и односа са Русијом.

Аустро-Угарска је активно учествовала у припреми за Миланову абдикацију током јесени 1888. године. Њена једина намера била је да обезбеди своје интересе након одласка краља Милана. Аустроугарски министар спољних послова Калноки писао је да се Беч неће мешати у унутрашња питања Србије, све док се не покуша са постављањем владе која би ишла против интереса Беча. Калноки је писао да је Аустро-Угарска спремна на све само да би осигурала своје интересе. То је значило да ће се Беч умешати у унутрашње питање Србије, уколико краљ Милан не успе да осигура свог наследника на престолу и ако српски политичари и народ покушају да смене династију Обреновић. Беч је једино желео да се одредбе Тајне конвенције наставе примењивати по

сваку цену, те су аустроугарске дипломате настојале да на чело намесништва поставе једино Ј. Ристића као озбиљног политичара и човека који се придржава задате речи. У децембру 1888. године краљ Милан и аустроугарски посланик у Београду, упознали су Ристића са Тајном конвенцијом и условили га да гарантује да током периода намесништва поштује њене одредбе. Ристић је пристао уз услов да се Беч обавеже на спречавање да у Србију упадну карађорђевићевске и црногорске чете, ојачају српско-аустријска војна сарадња и да се Двојна монархија не противи српском територијалном проширењу према југу, али и да ојачају трговински и финансијски односи двеју држава. Краљ Милан је додао још да се Беч обавеже да спречи грчке и бугарске аспирације према Вардарској Македонији.

Преговори са Ристићем вођени су у јануару и фебруару 1889. године, а осим посланика Хенгелмилера, учествовао је и аустроугарски министар спољних послова Калноки, што само показује колико је то био важан задатак за Двојну монархију. Преговори су завршени потписивањем Протокола с тумачењем и продужетком важности Тајне конвенције до 1. (13) јануара 1895. године. Почетком фебруара је потписан Протокол између Хенгенмилера и српског министра спољних послова Ч. Мијатовића, који није ни знао да је у његовом састављању учествовао Ристић. Тако је Ј. Ристић од русофила и противника ближе сарадње са Аустро-Угарском, постао заштитник Тајне конвенције и наставио да гура Србију у руке свом суседу. Сувише лако су српски политичари одустајали од својих принципа зарад мало власти, макар и на штету Србије. Краљ Милан се договорио да буде формирано Намесништво од Ристића, К. Протића и Ј. Белимарковића, оданих људи династији Обреновић. Српски министри су о абдикацији сазнали три дана пре самог чина, док је руски посланик у Београду Персијани, обавештен дан уочи абдикације. Краљ Милан је званично абдицирао 22. фебруара (6. марта) 1889. године у својој тридесет петој години живота.

Посматрајући из данашњег угла, однос Србије и Аустро-Угарске није био природан. Србија је након 1878. године и потискивања Русије са Балкана својевољно пала у руке свог суседа – Двојне монархије. Окупацијом Босне и Херцеговине, те контролом Новопазарског санџака, аустроугарски продор у Централни Балкан био је сувише велики, а жеље бечке владе све више су расле за потпуном контролом полуострва. Србија се везала за Беч уговором из 1881. године, слично је урадила Румунија 1883. док се Бугарска и поред све помоћи Русије у борби за

слободу, независност и проширење територија, определила за Беч, што и не чуди, јер су и сами кнежеви били немачког порекла. Србија која се читав XIX век борила за ослобођење од Турака, потпала је под утицај Аустро-Угарске иако су разлике између двеју држава биле исувише велике. Српски народ се борио кроз читав век да изађе из заосталог феудалног друштва наслеђеног из турских времена, да прихвати европски капитализам прескачући његове развојне фазе. Српска компонента је била сувише јака на Балкану, иако су живели у различитим државама Србији, Црној Гори, Аустро-Угарској и Османском царству. Национални програм био је јединствен, а дух уједињења равноправно је заокупљао српски народ у Србији, Босни, Херцеговини, Старој Србији и Војводини. Уласком аустроугарске војске у Босну и Херцеговину 1878. године, пореметио је план Срба у Босни за коначним ослобођењем и уједињењем са Србијом. Краљ Милан се потписивањем Тајне конвенције одрекао српског националног и државног интереса западно од Дрине и окренуо своје погледе према југу.

Судбина Срба зависила је од односа Аустро-Угарске и Русије, али је у великој мери била условљена односом Београда према Санкт Петербургу. Иако је Русија 70-их година XIX века више била наклоњена Бугарима, због сопствених интереса усмерених према Босфору и Истанбулу, покушавајући да остваре вишевековни циљ ослобађања тог града од турске власти, српски политичари су правили сувише много грешака, не покушавајући да их исправе. Антиосманска политика Русије, заштита православних становника османске империје и супротстављање Аустро-Угарској, уклапали су се у српске националне и државне интересе, као и интересе свих православних народа на Балкану. Међутим, Срби су врло често знали да окрену леђа Русији и своје погледе усмере према Западу, очекујући помоћ од њих, иако је историја XIX века показала да ниједна велика сила на западу Европе није била вољна истински, пријатељски да помогне Србима у остваривању њихових интереса. Још је кнез Милош Обреновић почео да погледава према Великој Британији 30-их година, заборавивши сву помоћ Русије у добијању аутономије, иако је био свестан да је Лондон подржавао Османско царство на Балкану. И каснији српски политичари често су окретали леђа Русији и подршку тражили на Западу. Управо лоше вођена политика српске владе крајем 60-их и почетком 70-их година XIX века, усмерила је Русију према Бугарима. Чак и када су односи између Србије и Русије били хладни, руски цар је помогао Србима у рату за независност,

али су на крају превладали сопствени интереси оличени у Великој Бугарској. Ни Русија није невина у њеним односима за Србијом. Руски политичари и дипломате лоше су процењивале односе на Балкану, доносили погрешне закључке и ако су желели да остваре свој интерес на полуострву, често су радили погрешно без јасне визије, за разлику од њихових противника из Беча и других западних центара. Иако су помогли Бугарима и Румунима у стицању независности, обе државе су окренуле леђа Русији, а уз лоше односе са Србијом, практично сами себе избацили са Балкана.

Потискивање Русије изоловало је Србију, а њен владар Милан Обреновић, аустрофилски оријентисан и недовољно способан за озбиљну политику, окренуо је државу према Аустро-Угарској. Дубоки односи Србије и Аустро-Угарске, какви су остварени након 1878. године, нису били природни, ако се посматра историјски развој Србије од почетка XIX века. Између двеју држава постојале су сувише велике разлике националне, друштвене, политичке и економске, а историјски опстанак Двојне монархије био је у суштој супротности са начелом народне слободе и самоопредељења српског народа. Српско питање које се наметнуло међу Србима под аустроугарском влашћу, сметало је бечкој влади, која је наметала своју вољу влади у Београду да одустане од помоћи свом народу преко Дрине и одрекне се вековне идеје ослобођења и уједињења у јединствену српску државу. Тако је развој српске државе, њено економско и политичко напредовање, сметало Аустро-Угарској, видевши у том развоју претњу по сопствени опстанак на Балкану. Српски национални и државни интерес почео је да се сукобљава са интересом Беча, који је током 70-их година XIX века почео да уобличава свој програм ширења према Солуну, угрожавајући тако саме темеље српских интереса, односно ослобођење српског народа од турске власти на Косову и Метохији и Вардарској Македонији. Друштвене разлике између Србије и Аустро-Угарске јасно су указивале на продубљивање неспоразума између двеју држава. Велепоседничко племство је управљало Двојном монархијом, римокатолички клир је контролисао све поре друштва, бирократија, војска и црква били су у служби цара у Бечу и папе у Ватикану. Православни свет је морао бити разједињен, међусобно завађен, јер би тако било најлакше контролисати га. Централизована држава морала је да се бори са све јачим словенским национализмом не само на Балкану. Друштво у Србији је, пак, било засновано на ситносопственој сељачкој земљи и врло танком слоју грађанства које

се тек рађало. Грађанско друштво западног типа почело је да добија видљиве обрисе тек крајем XIX века, што значи да се развијало више од шездесет година, али је још увек био далеко од оног западног типа. Тек крајем XIX века српско друштво је добило сва обележја европског грађанског друштва. Римокатоличко друштво аустроугарске монархије и православно-балканско са снажним утицајем османског, јасно праве огромну цивилизацијску разлику између Двојне монархије и било које балканске државе. Балкански народи су за Запад само варвари, које је требало цивилизовати по сопственом калупу, али примењујући методе које нису биле примењиве на балкански простор. У раскораку цивилизација између Запада и Балкана, било је природно да се сви балкански народи окрену ка Русији, јединој истинској заштитници према Турцима и римокатоличким државама. Међутим, српским и уопште балканским политичарима више је одговарало лажно пријатељство, лажни однос са Западом, него пријатељство са Санкт Петербургом. Боље су се осећали као понижени и увређени, него као једноверни пред руским царем.

Тако се привреда Србије развијала окренута ка државама Централне Европе, посебно Аустро-Угарској, која је често претила ултиматумима када год им нешто не би одговарало. Након 1878. године српска привреда је постала зависна од аустроугарске воље. Тако се развијао империјалистички однос између Аустро-Угарске и Србије, сличан односу метрополе и колоније. Привредно потчинити неку државу, значи држати је у шаци у потпуности. Страни капитал је почео да улази у Србију крајем XIX века, пре свега преко државних зајмова. Србија је зајмове узимала највише од Француске, Немачке и Аустро-Угарске, за градњу железнице и слично, да би крајем тог века држава постала презадужена. Такозвани *Карлсбадски аранжман* само је прикрио државно банкротство, а да би извукли свој новац, страни повериоци су постављали своје представнике у српским финансијским институцијама. Тако је успостављено туторство западних сила над српским државним финансијама. Српска Влада је наставила да се задужује почетком XX века, да би тек са доласком Петра Карађорђевића на власт, након 1903. године, ситуација почела да се побољшава.

СРБИЈА ПОД АЛЕКСАНДРОМ ОБРЕНОВИЋЕМ

Под краљем Александром Обреновићем[252] друштвени и економски развој Србије је и поред свих финансијских проблема, ишао узлазном путањом, те се српско тржиште почело повезивати са европским, што је водило све већој тежњи да се држава економски ослободи од Аустро-Угарске. Привредна независност[253] пратила је политичку тежњу за коначним одвајањем свих веза са Бечом, те је српска привреда кренула у правцу ослобађања од аустроугарске, пре свега развојем индустријализације. Краљ Милан је везујући привреду Србије за свог суседа, довео српски извоз у зависан положај од воље бечке владе, јер је највећи проценат извоза ишао преко Саве и Дрине. Трговински уговор са Аустро-Угарском везао је руке развоју индустрије у Србији, јер је Бечу одговарало да мала балканска краљевина као аграрна земља, увози индустријске производе од ње, чиме је у потпуности везивала за себе. Та везаност је почела да смета српским привредницима, јер се наметао индустријски развој земље, због чега је било преко потребно напустити такве везе са Двојном монархијом и кренути у слободну економију. У самој Европи државе су почеле да уводе аграрни протекционизам. Прво је Немачка увела аграрну заштиту крајем 80-их година што је погодило аустроугарски аграрни извоз, те је ускоро и она кренула у заштиту. Одлука Беча да заштити свој аграр, погодило је друге земље које су у њу извозиле своје пољопривредне производе, а највише Србију и Румунију. Тако је 1886–1893. године избио Царински рат између Румуније и Аустро-Угарске, што је водило да се балканске државе пресаберу и крену у успостављање новог система. Србија и Бугарска су 1897. године

[252] С. Рајић, Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови, Београд 2011.

[253] О привреди у време краља Александра: ИСН, Од Берлинског конгреса, 97–106.

потписале економски и политички уговор у циљу осамостаљивања привреде балканских земаља. Године 1898. потписан је споразум Србије и Румуније о спајању железница, а намера српске владе била је и да развија извоз преко Солуна, све у намери да избегне аустроугарско контролисање привреде Србије. Тако је намера Србије да се ослободи стега Аустро-Угарске крајем XIX века имало снажних последица за цео српски народ на почетку XX века.

Одласком Милана Обреновића са места српског краља, радикали су искористили и преузели власт. Међутим, радикали из 90-их година променили су знатно своју политику, што се види и по промени састава чланова странке. Некада су сељачке масе помагале развоју радикала, али је након новог Устава из 1888. године и старања параламентарне краљевине, 90-их година у странку улази имућнији градски слој становништва и интелигенција. Због тога се и мења политика радикала, те од некадашње борбе за економски развој села, почела да спроводи политику јачања грађанства у држави. Уместо некадашње самоуправе (децентрализације), радикали су се почели залагати за централизовани државни апарат. И поред заокрета у унутрашњој политици, радикали нису мењали своју спољну политику. Наставили су да се ослањају на Русију и својим залагањем успели да мало поправе односе двеју држава на високом нивоу. Пашић је одликован руским Ореденом 1890. године, а примио га је и лично руски цар Александар III. Руска Влада је врло брзо поклонила Србији одређену количину пушака и друге опреме, да би годину дана касније, лично Александар Обреновић заједно са Пашићем и Ристићем посетио Русију и са њеним представницима разговарао о балканским питањима.

Отопљавање односа Србије и Русије није се допало западним силама, пре свега Аустро-Угарској. Прогнани митрополит Михаило, који је због свог русофилства био омрзнут код краља Милана, вратио се на положај поглавара 1889. године, док је српска штампа почела отворено да пише против бечке владе. Беч није могао да прећути озбиљне промене у српској политици. Српска Влада је већ 1889. и 1890. раскинула уговоре који су били у корист странаца: о коришћењу српских железница и о закупу монопола соли и дувана. Србија, истина, није могла тек тако да окрене леђа Аустро-Угарској, што се види у потписаном трговинском уговору из 1892. којим је замењен првобитни из 1881. године, а који је укључивао све раније одредбе, што је јасно указивало и даље на вазалан однос Србије према свом суседу. Радикали су претходно

покушали да заштите српску привреду, али је Беч одмах реаговао забранивши српски извоз стоке 1890–891. године. Под снажним бечким притиском, Пашић је морао да се повуче и прихвати аустроугарске захтеве.

Краљ Милан је био у Аустро-Угарској, али иако је абдицирао, није желео да се одрекне власти над Србијом и његов утицај је посебно плашио радикале. Српска Влада се нашла у незгодном положају када је дошло до новог сукоба Милана и Наталије.[254] Било је тешко да подрже једну страну против друге, а немогуће да посматрају проблем са стране, јер је инострана штампа радо писала о свим скандалима бивших супружника. Бивши краљ Милан је успео да наговори Намесништво марта 1889. да забрани Наталији боравак у Србији, међутим, већ у септембру исте године краљица се појавила у Београду, да би маја 1890. дошао и Милан. Радикали су били забринути да Милан Обреновић уз подршку Аустро-Угарске и војске у којој је имао велику подршку, не изврши државни удар и врати се на српски престо. Штампа је писала о сукобу Ристића и Наталије, те Милана и Гарашанина. Тек априла 1891. године српска Влада је успела да се договори са краљицом Наталијом да напусти земљу, а са краљем Миланом да му се исплате сви дугови из државног буџета уз услов да се он одрекне српског држављанства и краљевског дома. Милан је прихватио тек када му је Влада исплатила три милиона франака. Русија је имала учешћа у тој погодби, јер је два милиона од та три, исплатио руски цар, надајући се да ће тако коначно избацити аустрофилског краља из српске политике. Наталија је, пак, одбила споразум, због чега је српска Влада морала принудно да је протера из земље у мају 1891. године.[255] Скандал се ширио Европом када су краљичине присталице вратиле Наталију у Београд, иако је она под притиском српске владе кренула ка граници. Тек након угушења демонстрација краљичиних присталица, током ноћи, тајно, спроведена је на железничку станицу и испраћена не баш љубазно. Тек октобра 1891. године, када се уверио да нема више Наталије у Србији, краљ Милан се одрекао српског држављанства и напустио земљу уз обећање да се више неће враћати. Радикали нису могли да верују Милановим речима,

[254] С. Рајић, Краљица Наталија и Русија – од развода до преверавања, Српске студије, Књ. 4, Београд, 231–252, 2013.

[255] Права истина о прогонству Њ. В. Краљице Наталије, Београд 1891; Д. Николић, Краљица Наталија Обреновић: жена краља Милана Обреновића (1859–1941), Српске краљице и царице, 173–194, 1998.

те су све спровели легално кроз закон марта 1892. године. Сукоб краља и краљице, те њихова обећања о одласку из земље и касније враћање, вукле су државу у сталну кризу, а скандали су се ширили Европом. Западне силе су и раније гледале на Србију са висине, али још горе расположење имали су након свих скандала династије и српске владе.

Када је јуна 1892. године умро намесник К. Протић, дошло је до новог политичког сукоба у Србији. Друга два намесника, либерали Ристић и Белимарковић били су против да на место трећег намесника дође радикал Пашић. Тако је Србија ушла у нову политичку кризу, јер су радикали поднели оставку на чело владе, али су имали већину у Скупштини. У марту 1893. избила је велика побуна, где је било и мртвих.[256] У тренутку када се продубљивала унутрашња криза због сукоба либерала и радикала око власти, млади Александар Обреновић је извршио државни удар 1. априла 1893. године уз подршку војске. Прогласио је пунолетство, укинуо намесништво, срушио либерале и владу предао умереном радикалу Л. Докићу. Краљ Милан је лично стајао иза државног удара, а њега је подржала војска, те је на тај начин за тренутак решена озбиљна политичка криза у земљи. Он је још у марту 1893. поништио документ о разводу брака са Наталијом и одрекао се важности Закона из 1892. године, према којем му је био забрањен улазак у Србију. Краљ Александар је на Миланову иницијативу покушао да подели радикале и тако умањи њихов значај у политичком животу Србије. Ради тога је послао Пашића као српског посланика у Санкт Петербург. Међутим, иако није било Пашића, његове присталице су однеле превагу у странци и зауставиле њено цепање.

Краљ Александар је на почетку владавине био под снажним очевим утицајем, те је наставио политику приближавања Аустро-Угарској, што је љутило радикале, због чега је брзо дошло до њиховог изласка из владе. У тренутку када се стварала дворска странка јануара 1894. године, кроз Србију се пронела вест да се краљ Милан враћа у земљу. Дошло је до нове политичке кризе, јер су странке биле против, међутим, Александар Обреновић је настојао да око себе окупи своје присталице и образује владу по својој жељи. Нова Влада је укинула Закон о прогонству краља Милана, али се успротивио Касациони суд. Тај сукоб између краља – странака – дворских присталица – суда, доводио је све више

[256] У селу Горачићу је марта 1893. године војска ушла у сукоб са локалним становницима. Резултат тога било је двадесет мртвих и рањених.

државу у кризу. У таквој ситуацији краљ Александар је донео указ од 9. (21) маја 1894. којим је укинуо Устав из 1888. и вратио на снагу онај из 1869. године. Тако је нови српски краљ за само четрнаест месеци извршио два државна удара. Константна унутрашња политичка криза, два државна удара, тешка финансијска ситуација, указивала је великим силама да је Србија политички далеко од европске цивилизације, те не чуди политика западних сила према њој крајем XIX века.

Краљ Александар је одмах кренуо у чишћење државног апарата од радикала у покушају да се преузме контрола над чиновништвом. Радикали су највише били погођени променом Устава, а у самој странци је створено више струја. У јесен 1894. године неколико чланова радикалне странке оптужено је да су припремали побуну. Пашић је уплашен да не буде умешан, одмах напустио Србију. Ни либерали и напредњаци нису боље прошли. Међусобно завађени, нису могли да успоставе противтежу краљевој власти, те је он лако саставио чиновничку владу на челу са Н. Христићем. Најважнија одлука напредњака у то време било је коначно одустајање од аустрофилске политике, те се тако и последња српска странка одрекла везе са Аустро-Угарском. Истина, напредњачка странка је већ 1896. године престала да постоји, јер више није имала подршку двора. Све више се међу српским политичарима рађала идеја о проширењу територија Србије, те схватајући притисак који је долазио из Беча, морали су да крену у вођење разумније спољне политике. Српски национализам се крајем XIX и почетком XX века сукобио са аустроугарским у погледу Босне и Вардарске Македоније. Беч је већ у то време створио план продора на југ и у томе им је сметала српска идеја о територијалном ширењу. Тако је дошло до краће кризе 1895–1896. године, када је Беч ограничио српски извоз.

Српски краљ и Влада суочили су се са озбиљном кризом 1897. године, када је избио Грчко-турски рат због Крита. Србија је одмах склопила са Бугарима „Угодбу", једну врсту увода у политички и царински савез двеју држава. Након што су радикали добили изборе за Скупштину, краљ Александар је срушио тадашњу владу 7. октобра 1897. године и на наговор оца Милана, завео монархистичку диктатуру уз подршку војске. Александар је практично држао владу у својим рукама, док је Милан стао на чело војске. Странке су забрањене, штампа цензурисана, те је Србија полако улазила у нови век са диктатуром.

Краљ Александар је осим ослонца на Аустро-Угарску, покушао да побољша односе са Русијом, али било је то тешко, јер Руси нису веровали

српској влади, због присуства краља Милана у Србији. Српско-руски односи који су се мало побољшали након абдикације краља Милана и посете Пашића Санкт Петербургу, погоршани су врло брзо, да би 1897–1898. дошло до прекида, када је руски посланик напустио Београд и вратио се у Русију. Тако је Србија изгубила једног савезника, због чега је морала да води пријатељске односе са Османским царством, очекујући да ће добити уступке у Вардарској Македонији, међутим, Турци нису били спремни да се одрекну територија на Балкану. Тако је Србија наставила да одржава добре везе са Аустро-Угарском, схватајући да се једино преко ње одржава несметан српски извоз.

Радикали су највише нападали династију Обреновић. Полиција им је често забрањивала новине, али су они деловали и из иностранства у европској штампи. У држави се све више стварала опозиција против Обреновића. Стеван Кнежевић је пуцао на краља Милана 6. јула 1899. за кога се касније установило да је био карађорђевићевац и агент руске тајне службе из Букурешта. Милан је остао жив, али је то искористио Александар да се разрачуна са радикалима. На двадесет година робије осуђени су вође радикала Љ. Живковић, С. Протић, И. Павићевић и М. Ђурић, док су Пашић и К. Таушановић осуђени на смртну казну. Пашић се већ налазио у затвору од раније, због кривице у вези са штампом. Русија и Аустро-Угарска су посредовали на српском двору да се замени смртна казна. Пашић није знао да су две државе посредовале за њега, те је он прихватио краљев предлог да буде ослобођен под условом да оптужи радикале. Таушановић је касније добио десет година робије, а Пашић пет, но овај други је одмах ослобођен. Политичка ситуација у Србији из корена се променила када је краљ Александар ушао у сукоб са оцем Миланом, јер се овај противио женидби свог сина са Драгом Машин. Краљ Милан је протеран из државе, у Аустрији је остао до своје смрти 1901. године, док су радикали прихватили нову српску краљицу како би се ослободили затвора и вратили на политичку сцену.

Спољна политика Србије изложена је у брошури „Наша спољна политика" радикалског првака Милована Миловановића,[257] написана 1894. године у којој је он изнео да Србија мора да очува независност, ослободи и уједини српски народ у једну државу. Тако су се српски политичари вратили идеји „Начертанија", али је било размимоилажења

[257] М. Миловановић, Државно право и начела спољне политике Краљевине Србије, Београд 1997.

међу њима у спровођењу тог циља. Једни су сматрали да ослонац мора бити на државе Централне Европе, док су други сматрали да српски народ може остварити своје интересе једино у сарадњи са Русијом и другим балканским народима. Краљ Александар и дворска Влада заступали су идеју сарадње са Централном Европом, одустајући од Босне и Херцеговине и идеје југословенства ради територијалног проширења у Вардарској Македонији. С друге стране, радикали и млађа интелигенција били су за сарадњу са Русијом и балканским народима, уверени да Србија нема права да се одрекне Босне и Херцеговине. Ипак, у периоду краљеве диктатуре 1897–1900. године, под утицајем краља Милана, преовладало је прво мишљење о сарадњи са Аустро-Угарском и покушајем да уз њену сагласност државне границе буду померене на југу.

Аустроугарска Влада је користила српско-хрватски спор и успела до краја XIX века да одврати Хрвате од Србије и идеје југословенства. С друге стране, Хрвати нису могли да се помире да Босна и Херцеговина у неком тренутку буде присаједињена Србији. Тако су бечке дипломате уз помоћ ватиканских бискупа ширили снажну пропаганду против Србије међу Хрватима и тако настојали да продубе јаз између два народа. Бењамин Калај, стари бечки дипломата, радио је на расрбљивању становништва у Босни, док су из Беча подстрекивали на српско-хрватски спор у Далмацији, у време кад је у Хрватској управљао гроф Куен-Хердервари, немилосрдан према српском питању.

Проблема је било и у Вардарској Македонији, где су се сукобили интереси Србије, Бугарске, Грчке и Османског царства.[258] Велике силе су кроз XIX век покушавале да ојачају свој интерес на том простору, док су балкански народи у свом ослобађању и борби за независност претендовали на ту територију позивајући се на историјско наслеђе, у исто време када је Порта покушавала на све начине да задржи централне делове Балкана у својим рукама. Тако су се на малом географском простору сукобили интереси великих сила и малих балканских држава. Аустро-Угарска и Русија су посебно претендовале на ту област, свака из својих разлога. Западним силама је више одговарало да Вардарску Македонију задрже Турци, јер су преко ње најлакше могли да спроведу свој интерес, док су балканске државе настојале да прошире своје границе и заврше национално ослобођење. Проблем за балканске државе било је деловање на терену, јер није постојала било каква могућност

[258] ИСН, Од Берлинског конгреса, 118–127.

реалног етничког разграничења, јер је то била област у којој је живело много народа и вероисповести и где је вековима било сеоба. Русија је 1866. године отворила конзулат у Призрену, који је много помогао српском становништву у том граду и околним местима. Срби су сву помоћ тражили од руског конзулата, који се даље обраћао турским властима. Руски конзул је посредовао код Турака у корист Срба у самом Косовском вилајету и чак директно код Порте, контактирајући руског посланика у Истанбулу. Много пута је руски конзул посредовао ван дипломатског протокола, само да би убрзао решавање проблема у корист Срба. Српски народ посебно памти конзула И. Јастребова,[259] који је био конзул у Призрену у два наврата,[260] те је имао великих искустава са локалном влашћу и народом. Претходно је био конзул у Скадру, где је такође живело много Срба. Јастребова су поштовали и Турци и Албанци, а помогао је развој просвете на простору Косова и Метохије, што је било важно за српско становништво. Руски конзулат је много помагао Србима на простору данашње северне Албаније и њиховим проблемима са локалним властодршцима. Аустро-Угарска се оштро сукобљавала са руским конзулима. Бечка Влада је имала у Пљевљима команду окупационих трупа од 1878. године, конзулат у Скопљу и конзуларну испоставу у Призрену. Преко својих људи, бечка Влада је радила на јачању албанског елемента у српским насељима, али пре свега сузбијању руског утицаја на Косову, Метохији, данашњој северној Албанији и у Вардарској Македонији. Документа која су сачувана јасно показују сву дрског аустријских дипломата према српском становништву, ослањање на римокатоличко становништво и напад на православну цркву и свештенство, као и јачањем утицаја међу муслиманима. Јака аустријска агентура надгледала је све послове српског народа на ширем подручју Централног Балкана. И Велика Британија је 1878. године отворила конзулат у Призрену, управо у време албанске „Призренске лиге". Када је „Лига" преузела власт у Призрену 1880. године, Британци су затворили конзулат, што јасно доказује о умешаности ове велике силе у албанско питање.

Свака балканска држава желела је да заштити свој национални интерес и у томе је тражила подршку великих сила. Србија је покушавала

[259] В. Бован, Јастребов у Призрену: (културно-просветне прилике у Призрену и рад руског конзула И. С. Јастребова у другој половини деветнаестог века), Приштина 1996.

[260] Био је конзул 1870–1876. и 1879–1888. године.

да се развија угледајући се на западноевропске државе, јер је више деценија била под њиховим утицајем, али због свог геостратешког положаја почела је све више да улази у интересе некима од њих. Њен сусед, Аустро-Угарска, имала је контролу над западним делом Балкана и до краја XIX века почела је да ствара планове о контроли централног дела полуострва. Интерес српског народа био је противан интересу Двојне монархије. Да би одобровољила свог суседа, јер је од њега зависио њен извоз, Србија је под краљевима Миланом и Александром, преусмерила свој поглед према Вардарској Македонији, где је наишла на Османско царство разорено унутрашњом политичком кризом. Српски план био је да ослободи Вардарску Македонију као део Старе Србије од турског ропства и прикључи га Србији. Сличне тежње имале су и друге балканске државе. Грчка је покушавала да прошири своје границе према северу, сматрајући целу Македонију (Егејску, Пиринску и Вардарску) својом територијом. Грчка је још од стицања независности била под снажним утицајем Велике Британије и Француске, који су преко ње желели да контролишу источни део Средоземног мора, а могућим проширењем према северу, успели би дубље да продру у Балканско полуострво и тако не дозволе развој руског утицаја. Бугари су се релативно касно пробудили са идејом слободе и независности у односу на Србе и Грке, али њихови територијални планови нису били мали. Под снажним утиском Велике Бугарске из Санстефанског мировног уговора, апетити бугарског народа све више су расли, те су они почели да развијају активну политику у централном делу Балкана, сматрајући те народе искључиво као део бугарског етноса. Османско царство је настојало да задржи своје поседе на Балкану и не дозволи балканским народима ширење њихових држава, јер би то значило и коначно протеривање Турака из Европе. Царство је било у озбиљној фази распада. Унутрашња политичка криза све више је расла, јер се феудализам распадао, док су султан и Порта покушавали да спроведу одређене реформе и земљу извуку из ужасног привредног положаја. Жеља балканских народа за ослобођењем од Турака, снажан утицај великих сила и катастрофално стање османске империје, развијали су се упоредо на простору Централног Балкана, на Косову и Метохији, Албанији и Вардарској Македонији. Крајем XIX века појавио се још један фактор – посебна македонска организација, која је покушавала да се одупре интересима других балканских држава. Тако се на једном релативно малом географском простору сукобио интерес више држава, што је морало да остави последице по читав Балкан.

Србија је имала највише разлога да претендује на Вардарску Македонију, због своје традиције српске средњовековне државе и цркве, те Скопља који је у једном тренутку био српска престоница. С друге стране, Бугари су се позивали на цара Симеона и сличног језика, док су Грци маштали о обнови Ромејског царства. Бугари су још од 1870. године снажно деловали на терену, ширили пропаганду у народу, покушавајући на све начине да асимилују Словене преко Егзархије и школа. Бугари су се првобитно супротставили развоју македонске националне организације оличене у ВМРО,[261] да би касније покушали да је привуку преко врховиста, тачније, убацујући своје људе у организацију и тако ширећи бугарске идеје међу становништвом. Срби су страховали да Бугари не присаједине Вардарску Македонију, слично као што је дошло до уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, а још више их је плашила реакција великих сила на такав чин. Због свега тога, Срби су понудили план о подели територија међу балканским народима те на тај начин превазиђу све међусобне супротности. Још је кнез Милош слао новац за обнову српских манастира у Вардарску Македонију, док су под кнезом Александром Карађорђевићем долазили монаси, а убрзо је омладина почела долазити у Србију на школовање, да би под кнезом Михаилом почеле да се отварају школе. Да би ојачала своје присуство, Србија је отворила конзулате у Скопљу и Солуну 1887, Битољу 1888. и Приштини 1889. године. Први српски конзул у Приштини, Лука Марковић, убијен је јуна 1890. године у центру града.[262] Српски утицај је ојачао након 1888. када су спојене српска и турска железница, али највише је деловала Српска православна црква, међутим, на истом простору деловале су и Грчка и Бугарска црква. Одмах након оснивања бугарског Егзархата, почели су сукоби са грчком црквом, јер није било утврђено територијално разграничење. Угроженост од Егзархата у једном тренутку је приближила српску и грчку цркву. Тако је Васељенска патријаршија прихватила да узме у заштиту српске школе северно од Шар планине, али је одбила да устоличи српске митрополите на тлу Вардарске Македоније, док је Порта одобрила устоличење бугарских у Скопљу и Охриду 1890. године. Српске и грчке дипломате су почеле преговоре о разграничењу интересних сфера 1891. године у Истанбулу, а настављени у Атини, али тек 1892. је дошло до

[261] Внатрешна македонска револуционарна организација.

[262] Б. Нушић, Косово, Опис земље и народа, Београд 1902.

одређених помака у преговорима. Срби су предлагали да заједно са Грцима пруже отпор бугарском деловању, али до престанка преговора дошло је по питању разграничења, пре свега у области око Битоља, Крушева и Прилепа. Србија је 1896. године покушала да обнови Пећку патријаршију, укинутој још 1776. године, али било је немогуће услед снажног отпора Турака и Бугара.

Ситуација се променила 1897. године, када је избио Грчко-турски рат. Србија и Бугарска су остале неутралне у том спору, те је Османско царство однело победу. И Срби и Бугари су покушали да искористе ситуацију око Грчке и прошире своју делатност у Вардарској Македонији. Бугари су предложили да Македонија добије аутономију, надајући се да ће је у догледно време присајединити, док је Србија желела поделу интересних сфера, али је Бугарска одбијала да Срби заузму било који део Македоније, сматрајући да је то њихова историјска област. Краљ Александар је закључио споразум са Бугарима у Софији 1897. али је он имао више привредни него политички значај и већ наредне године су настављени сукоби између Срба и Бугара на ширем подручју Вардарске Македоније.

Српска Влада је у исто време водила преговоре и са Османским царством, покушавајући да издејствује дозволу за отварање школа у Битољу и Солуну, те признању српске народности у Царству и постављање српског владике у Скопљу.[263] Уз помоћ Русије, пре свега преко руског посланика у Истанбулу, Нелидова и црногорског посланика Бакића, Србија је успела да реши питање рашко-призренског митрополита у своју корист.[264] Турцима се није журило да прихвате српске захтеве све до 1897. и рата са Грчком, али ни Васељенској патријаршији.[265] Тада

[263] Р. Веселиновић, Преглед историје цркве у Старој Србији и Македонији од 1766. до 1919, Српска православна црква 1219–1969, Београд 1969.

[264] Н. Ражнатовић, Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890–1902. године, ИЗ, бр. 2, 1965.

[265] Када је српски посланик у Истанбулу, В. Ђорђевић посетио патријарха Антиму VII у Фанару у намери да сазна зашто цариградска патријаршија одбија да прихвати српског свештеника, патријарх му је отворено одговорио да то не дозвољава Аустро-Угарска, те да она врши сталан притисак. И Турци су обавестили посланика Бакића да Аустро-Угарска не дозвољава српске свештенике, јер од 1878. године она финансира Васљенску патријаршију са 1.200 дуката годишње, те се они питају о постављању свештених лица. Тада се Ђорђевић обратио Нелидову, који му је рекао да постоји споразум између Русије и Патријаршије према коме у Скопљу и Призрену морају бити словенски митрополити, у овом случају српски. Аустроугарски посланик

је протеран грчки владика у Скопљу и постављен српски, који је 1902. рукоположен за митрополита, а дозвољен је и рад српским школама. То је довело до протеста Грка и Бугара, те се сукоб наставио. Тек почетком XX века, турске власти су коначно дозволиле устоличење двојице српских владика у Скопљу и Призрену. Године 1910. у Велешко-дебарској епархији рукоположен је српски свештеник Варнава родом из Пљеваља. Крајем XIX века почеле су да се отварају књижаре и да излазе и новине на српском језику, а Србија је о свом трошку школовала један број ученика. На терену су чете до краја века све више улазиле у отворене међусобне борбе. У области Албаније, албански покрет је почео да се сукобљава са српским, црногорским и грчким, водећи се идејама Велике Албаније. У развоју своје нације, тачније уједињењу различитих племена православних, римокатоличких и муслиманских, помогле су им поједине западне силе. Аустроугарски, немачки и турски лингвисти су основали албанску абецеду и граматички утврдили албански језик. Аустро-Угарска ће почетком XX века помоћи развоју албанске идеје и излаза на море, затварајући тако Србији приступ лукама, бојећи се да преко Србије луке не преузме Русија. Италија је док краја XIX века почела да гледа на Албанију као на свој национални интерес, због чега је почела да се сукобљава са Аустро-Угарском. Албанци су добијали подршку Османског царства, посебно им је турска Влада помогла у албанском ширењу на Косову и Метохији, где су јачали свој елемент. Албанци су се вековима насељавали у чисто српске крајеве, а то се наставило и 1897. године, када је Порта дозволила да се населе на ширем подручју, покушавајући тако да изврши притисак на Србију и Грчку. Крај XIX века и прва половина XX века били су изузетно тешки за српско становништво на Косову и Метохији, те је било честих сеоба према Србији, услед снажне албанизације.[266]

у Истанбулу, барон Каличе, рекао је Нелидову да Срби не могу имати своје митрополите на Централном Балкану све док Аустро-Угарска управља Босном, сматрајући да би Срби радили против интереса Беча.

[266] В. Стојанчевић је записао да је 60.000 српских породица пребегло из косовског вилајета у Србију у последње две деценије XIX века. Ј. Јовановић је на основу истраживања закључио да је 400.000 Срба напустило Косово и Метохију између 1876. и 1912. године, док је Јован Цвијић за исти период установио број од 150.000 људи. Вид. В. Стојанчевић, Аустро-угарско-српски сукоб у косовском вилајету на почетку XX века, Београд 1967; Исти, Срби и Арбанаси, Нови Сад 1994; Ј. Јовановић, Јужна Србија од XVIII века до ослобођења, Београд 1990; Ј. Цвијић, Балкански рат и Србија, Београд 1912; ИСН, Од Берлинског конгреса, 127.

Крајем XIX века интереси великих сила у свету све више почињу да се укрштају, што има озбиљне последице и на мале балканске државе. Балкански народи су се међусобно сукобљавали око територија, док су у исто време имали исти циљ – коначно протеривање Османског царства и потпуно ослобођење од вишевековног турског ропства. С друге стране, све више је јачао европски утицај и он је највише одраза имао у Србији, која је покушавала да се споразуме са другим народима. Тако су радикали заговарали српско-бугарски споразум, пре свега позивајући се на словенство и русофилство, али и видећи у Аустро-Угарској непријатеља оба народа. Пашић се, док је био у избеглиштву у Бугарској, повезао са бугарским радикалима и либералима, а заговарао је балкански савез са ослонцем на Француску. Међутим, све жеље српских политичара рушиле су се због неспоразума око Вардарске Македоније и мањих спорних области на граници двеју држава. У Бугарској је постојала снажна туркофилска струја, на челу са Стамболовом, која је била против сарадње са Србијом на штету Османског царства. Тек 19. фебруара 1897. године дошло је до потписивања споразума између Србије и Бугарске, која је предвиђала заједнички рад у Вардарској Македонији и заједничко деловање против Османског царства. Ускоро је потписан и трговински уговор, али до значајнијих побољшања односа није дошло, пре свега због неспоразума око Вардарске Македоније и снажног деловања бугарских националиста у српским насељима.

Односи са Грчком крајем XIX века били су променљиви. У самој Грчкој, било је различитих погледа на односе са другим балканским народима. Међутим, на грчку политику највише утицаја имала је Велика Британија, која је учинила све да преко појединих политичких странака, кочи побољшање односа са Србијом и решавање нерешених територијалних питања. И сами грчки политичари су се жалили српској влади да Велика Британија није дозволила учешће Грчке у Српско-турском рату 1876. године, мада је морало проћи још доста времена до стварне српско-грчке сарадње. Када је Грчка ушла у рат против Османског царства 1897. године, српска Влада није била спремна војно да јој помогне, чак ни дипломатски и финансијски, јер је и сама била у великој унутрашњој кризи.

Односи Србије и Црне Горе били су лоши доста дуго, пре свега због нетрпељивости династија Обреновић и Петровић. Неспособност краља Милана, његова аустрофилска политика и пораз у рату са Бугарском 1885. године, подигли су углед Црној Гори међу Србима у неосло-

бођеним крајевима. У Црној Гори су се налазили многобројни карађорђевићевци, пре свега због брака Петра Карађорђевића и Зорке Петровић. Почетком 1899. дошло је до прекида односа између Србије и Црне Горе, да би опет били успостављени 1901. али без посебне сарадње.

Разједињене балканске државе са свим својим унутрашњим противречностима и међусобним територијалним сукобљавањима, нису могле на крају XIX и почетка XX века да успоставе сарадњу од општег значаја. Западне силе су искористиле ситуацију и максимално контролисале владе балканских држава. Аустро-Угарска у Србији и Бугарској, а Велика Британија у Грчкој. Русија је у то време своју пажњу почела да усмерава ка Далеком истоку, те је морала да пристане на поделу Балкана са Аустро-Угарском, мада је стање на терену ишло у корист Беча. Србија је чврсто била у аустроугарским рукама, Бугарска и Румунија су са својим немачким династијама биле окренуте ка Западу, док је Лондон контролисао власт у Атини. У таквој ситуацији руског утицаја скоро да и није било на Балкану. Двојица министара спољних послова, руски Муравјов и аустроугарски Голуховски, договорили су се о статусу кво на Балкану, а то је потврђено споразумом у Мирцштегу. Без снажног утицаја на полуострву, Русија је, без озбиљне подршке политичара у Србији, Бугарској и Румунији, постепено почела да се повлачи што су искористиле западне силе. Под утицајем Запада није постојала никаква могућност да балкански народи испуне своје вишевековне циљеве. Западним силама је одговарало несређено унутрашње стање у државама и њихов међусобни сукоб око подела територија. Истина, руски конзули су наставили да помажу српски народ, колико су били у могућности, јер је посебно било важно да се Срби на простору Косова, Метохије и Вардарске Македоније, политички и културно развију, како би могли да се бране од турске и албанске власти. Руска Влада је 1902. године отворила конзулат у Косовској Митровици, али је већ 1903. убијен руски конзул Г. С. Шчербина, да би 1905. био отворен аустроугарски конзулат, који је вршио притисак на Србе преко Албанаца и Турака.[267] Најпре је у марту 1903. у Косовској Митровици убијен конзул

[267] В. Стојанчевић, Аустроугарско-српски сукоб у Косовском вилајету на почетку XX века, Југословенски народи, Београд, 847–876, 1967; Исти, Срби и Арбанаси: 1804–1912, Нови Сад 1994; Исти, Сукоб Аустро-Угарске и Србије у Косовском вилајету 1900–1914, Зборник радова приказаних на Међународном научном скупу Велике силе и Србија пред Први светски рат; Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. 4, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд, 551–563, 1976.

Шчербина, а у лето исте године конзул у Битољу А. А. Ростковски. У оба случаја на њих су пуцали припадници трупа под контролом турске владе. Шчербина је преминуо од повреда, након што га је погодио каплар албанског порекла у јединицама лојалним Порти. Ростковског је убио албански жандарм у служби османске државе. Италија је отворила конзулат у Призрену 1907. године, покушавајући да прошири свој утицај на Централни Балкан.

Ситуација у Србији почиње да се мења на почетку XX века. Све је почело женидбом краља Александра са Драгом Машин, коју многи у Србији нису могли да прихвате. Влада са В. Ђорђевићем на челу поднела је оставку, док је Александар забранио краљу Милану и краљици Наталији да се врате у Србију. Забрана уласка у земљу краљу Милану, значила је коначан раскид са његовом аустрофилском политиком, што су искористили радикали да прихватањем нове српске краљице дођу на власт. Краљ Милан је умро 1901. године у Бечу а сахрањен је, у том тренутку, на тлу Двојне монархије у данашњој Војводини у манастиру Крушедолу. Краљ Александар је напуштајући аустрофилску политику свог оца, почео да се окреће ка Русији. Крајем јула 1900. Александар Обреновић је објавио да ће кум на венчању бити руски цар Николај II, преко свог отправника послова. Радикали су помиловани, након што су ухапшени после ивањданског атентата, а дотадашњи аустроугарски политичари постали су прогоњени. Краљ Александар иако је ослободио радикале из затвора, још увек није имао поверења да им препусти владу, међутим, међу њима самима је постојало озбиљно неслагање. Код српских политичких странака почело је раслојавање на крупну и ситну буржоазију, као и другачији поглед на политичке интересе. Највећи број странака био је прозападно оријентисан. Један од сукоба међу радикалима била је краљева понуда да са напредњацима формирају владу 1901. године. Пашић је био спреман да прихвати краљеву понуду, док су млађи чланови странке били против тога, због тога је дошло до отцепљења једног крила, који су формирали Самосталну радикалну странку.

Када је формирана Напредњачко-радикалска влада, први задатак био је нови устав. Тако је 1. априла 1901. године октроисан нови Устав Србије[268] у коме је предвиђен дводомни систем са Сенатом и Народном

[268] Ђ. Павловић, Устав Краљевине Србије из 1901. Године, Зборник Матице српске за друштвене науке; бр. 144, св. 3, Нови Сад, 509–522, 2013; ИСН, Од Берлинског конгреса, 131–131.

скупштином. Сенат је у законодавном смислу био изједначен са Скупштином, а загарантована су слобода судова и грађанска права. Самостални радикали и либерали одбили су да прихвате нови устав, због чега се стварао још већи унутарполитички проблем у држави. Проблеми у земљи су се гомилали. Лажна трудноћа краљице Драге била је сјајна прилика да се умеша краљица Наталија. Она је успела да наговори руског цара да пошаље лекара који ће прегледати Драгу и утврдити тачно стање. Тако је руски лекар стигао у Србију априла 1901. године и установио да је Драга Машин лажирала своју трудноћу. Европска штампа је брујала о скандалу на српском двору, карађорђевићевци су све више почели да шире пропаганду против династије Обреновић, а војска постајала све незадовољнија због нередовних плата и краљице Драге, а пре свега јер се пронела прича да ће њена браћа преузети престо. Влада је смењивана по краљевој жељи, док је радикалска опозиција била све јача у Скупштини, да би 23. марта 1903. на улице Београда изашли радници и студенти, те је одмах дошло до сукоба са полицијом у којем је било мртвих и рањених. Услед све неподношљивијих политичких прилика у земљи, краљ Александар је у року од једног сата извршио два државна удара, 25. марта 1903. године. Прво је укинуо Устав из 1901. године, распустио је Сенат и Скупштину и поништио све указе о именовању сенатора и саветника, да би затим поставио нове људе у Сенату, Савету и судовима. Сат времена касније вратио је Устав из 1901. године у функцију. Била је то кап која је прелила чашу.

Атентат је једна група официра спремала већ 1901. године, али нису успели у својим плановима и све су одложили за неку бољу прилику. На чело завереника стао је капетан Д. Димитријевић Апис и временом је око њега почела да се окупља све већа група официра. Године 1903. завереницима су пришли један генерал и два пуковника. Међутим, најважнија је била подршка политичара. Либерали Ђ. Генчић и Ј. Авакумовић пришли су завереницима и почели да праве план о рушењу династије Обреновић и довођењу Карађорђевића на власт. Радикали су знали за заверу, али су остали неутрални. Успостављена је веза са Петром Карађорђевићем у Швајцарској, који је прихватио да дође на српски престо. Аустроугарски и руски посланици у Београду знали су да се спрема завера против краља Александра, али две државе нису реаговале. Аустро-Угарска је била незадовољна Александром, због напуштања аустрофилске политике и постепеног окретања ка Русији, док је Русија још увек неповерљиво гледала на српског краља

и владу, јер још увек нису били успостављени пуни пријатељски односи. Краљ Александар одбачен од народа, војске и великих сила, није веровао у заверу и поред свих наговештаја. У ноћи 29. маја (11. јуна) 1903. године, група од 28 официра продрла је у двор, убила краља Александра и краљицу Драгу, чиме је престала да постоји династија Обреновић.[269] Те ноћи убијени су председник владе и министар војни. Преврат 1903. године као да је означио крај XIX века у Србији, сву борбу за парламентарну монархију, грађанско друштво и уставност. Завршен је дуготрајни период нестабилних политичких односа, буна, завера, државних удара и атентата. Србија је сменом династије на престолу, окренула нови лист у односима са великим силама, које ће имати снажног утицаја на решавање балканског питања.

[269] Д. Васић, Деветстотрећа, Мајски преврат, Београд 1925.

СРБИЈА ПОД ПЕТРОМ КАРАЂОРЂЕВИЋЕМ

Након преврата 1903. године Србија је ушла у период уставне парламентарне монархије и грађанске демократије са активном спољном политиком. Србија се коначно ослободила политичке и економске везаности за Аустро-Угарску и прихватила да се политичким средствима бори за Босну и Херцеговину[270] против свог суседа. Карађорђевићи у првој половини XX века тежили су да уједињењем Срба привуку и друге јужнословенске народе у јединствену државу – Југославију и тај циљ испуниће тек током Првог светског рата. Радикали су већ на првим слободним изборима из септембра 1903. однели убедљиву победу, те су са краћим прекидима задржали власт све до 1918. године. То не значи да је било мира на политичкој сцени Србије. Формирање Самосталне радикалне стране 1904. означило је честе сукобе у Скупштини, сталне промене Владе, услед несталних коалиција, али је све то имало снажног утицаја на даљи развој политичких односа у земљи. Српски политичари заговарали су парламентаризам по енглеском и француском систему и држава је у целини била окренута Западу.

Војска је првих година након преврата играла важну улогу у земљи и покушала да се меша у сва политичка питања, иако у њеним редовима није било слоге. Постојала су два табора: већина је била одана новој династији, док се мањина још увек држала заклетве дате Обреновићима. Велика Британија је одмах након преврата повукла свог посланика из Србије и условљавала успостављање дипломатских односа[271] тек када нова власт осуди заверенике који су убили краља и краљицу,

[270] Ј. Јовановић, Борба за народно уједињење 1903–1908, Београд 1938; Д. Поповић, Борба за народно уједињење: 1908–1914, 1936.

[271] Љ. Алексић Пејковић, Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1906, Београд 1965; Иста, Италијанска дипломатија и обнова српско-енглеских дипломатских односа 1903–1906, ИЧ VIII, 429–449, 1971.

што нова српска династија није учинила. Британци су инсистирали на хапшењу свих официра-завереника, а пошто се нова српска власт оглушила од тих захтева, Велика Британија је негативно гледала на Србију. Русија и Аустро-Угарска су брзо прихватиле промену династије у Србији и покушале да одмах успоставе добре односе са новим краљем. Након краћег времена и Француска је прихватила династичку промену, али Велика Британија и Холандија наставиле су да осуђују атентат. У једном тренутку сви посланици изузев грчког и турског, напустили су Србију у знак протеста, али су се током 1904. вратили, једино су Британци одбили чак и позив на Петрово крунисање у лето 1904. У покушају да све јаче делују на самог краља и међу официрима-завереницима је постепено дошло до поделе: једни који су остали уз краља Петра и други који су постали његови противници. Краљ Петар је 1906. године попустио пред британским притиском и пензионисао је неколико главних учесника преврата. Овај догађај и однос између самих завереника, довео је до стварања двеју организација: „Црне руке" и „Беле руке", чији ће се сукоб решити тек 1917. године на Солунском процесу. Аустро-Угарска[272] је покушала да искористи унутрашње проблеме Србије и утиче на политику новог краља, посебно су блиске контакте са Бечом имали краљеви одани сарадници Ж. Балугџић и Ј. Ненадовић, који су покушали да ублаже негативан однос Срба према свом суседу. Парламентарне странке су до краја 1906. године успеле да сломе њихов утицај на краља, након неколико политичких криза.

Велике силе су на почетку XX века почеле да се међусобно сукобљавају у својим империјалистичким интересима.[273] Велика Британија је контролисала скоро половину планете, те је постојала фраза да у њој никада не залази сунце. Она је покушавала да одржи политички и војни утицај у односу на остале велике силе. Немачка и Италија, тек уједињене у другој половини XIX века, заједно са Аустро-Угарском, желеле су нову поделу света, то јест део колача који је највећим делом припадао Британцима и Французима. Русија је економски почела да се развија почетком XX века, као и Немачка, а њихово међусобно приближавање плашило је Велику Британију, која је по сваку цену покушавала да до конкретне сарадње између њих не дође. Великим силама су посебно интересантни били источни Медитеран са Балканом, северном

[272] В. Ђоровић, Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1992.

[273] S. Živanov, Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat: od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914), Beograd 2005.

Африком, као и само Османско царство које је било у процесу распадања. Балкан са својим геостратешким положајем већ дуже времена био је на мети првенствено Аустро-Угарске и Велике Британије. Ускоро ће своје планове према Балкану развити и Немачка са својим продором на Исток.[274] Тако је већ на почетку XX века дошло до стварања савеза ради успешнијег деловања против непријатеља. Године 1904. Велика Британија и Француска, у том тренутку највеће империјалистичке државе на свету, потписале су споразум којим је ударен темељ у стварању Велике антанте. Русија је на почетку века своју пажњу усмерила према Далеком истоку, али је у рату против Јапана изгубила 1905. године, да би исте године избила револуција против цара, што је још више удаљило Санкт Петербург од Балкана.[275] Лондон је успео да искористи несрећено стање у Русији и договори са Санкт Петербургом споразум 1907. године о заштити интереса на Медитерану и на Блиском истоку, уверавајући да је немачка претња по Русију већа, због њихових планова о изградњи багдадске железнице. Заправо, Велика Британија је била забринута због својих сопствених интереса, јер је Немачка својим плановима изградње железница преко Балкана, Мале Азије, даље на Персију и Индију, те развоја морнарице, угрожавала Лондон и њену контролу над већим делом света. Лондон је морао привремено да одустане од свог антируског става, који су неговали кроз читав XIX век и да понуди Санкт Петербургу сарадњу против Немачке. На тај начин успели су да сузбију могућу сарадњу Русије и Немачке и контролишу јачање немачког утицаја у Источној Европи.

У таквим околностима балканске државице морале су да се опредељују за једну страну услед стварања нових политичких и војних блокова на тлу Европе. Србија није имала великих користи од везаности за Аустро-Угарску. Односи са Русијом више деценија нису били посебно добри, мада је још краљ Александар Обреновић покушао да их побољша. Русија је почетком XX века своју пажњу усмерила према Далеком истоку, због чега је морала да се споразумева са Бечом око утицаја на Балкану, али руског утицаја једва да је уопште било.[276] Србија се

[274] Нем. Drag nach Osten.

[275] Русија је претрпела катастрофалан пораз у рату са Јапаном, изгубивши скоро целу морнарицу и зону утицаја на Далеком истоку. Револуција 1905. је уздрмала стубове државе и друштва. Реформе које је спровео премијер Столипин пресечене су његовим убиством 1911.

[276] В. С. Зарковић, Ситуација у Старој Србији за време Руско-јапанског рата, Гласник Баштина, Свеска 39, Лепосавић, 129–142, 2015.

у новим немачким плановима продора на Исток нашла на удару, те су постојале две могућности: да прихвати немачке услове или да се са њима сукоби, а то би значио и сукоб са Бечом, као главним савезником Берлина. Интерес Немачке и Аустро-Уграске сукобљавао се са српским интересом у погледу ослобођења Босне и Херцеговине, Вардарске Македоније, Новог Пазара и Косова и Метохије. Једина нада у ослобођење српског народа под туђом влашћу (аустријском и турском) била је у ослонцу на Русију. Колико год Русија била удаљена од Балкана услед проблема у самој држави изазваној револуцијом 1905. и покушајем свргавања династије Романов, те поразом у рату од Јапана, Санкт Петербург је негативно гледао не немачко и аустријско ширење на Балкану. Аустро-Угарска је искористила руски пораз од Јапана и покушала снажније да делује против Србије. Одмах након споразума Беча и Санкт Петербурга 1903. године, аустроугарска жандармерија је ушла у источни део косовског вилајета. Тако је Беч убрзаним кораком још од окупације Босне и Херцеговине 1878. и Новопазарског санџака, почео да ствара обруч око Србије, мешајући се на Косову и Метохији. При свему томе у Бугарској и Румунији на власт су били владари немачког порекла,[277] а још јачи утицај Беч је почео да развија на простору Албаније, снажно подупирући албанске мегаломанске идеје против Срба и њиховог интереса. На северу је граница била на Дунаву и Сави. Србија која је више деценија посматрала Аустро-Угарску као свог најближег савезника и искреног пријатеља и због којег се одрекла у једном тренутку српског народа у Босни и Херцеговини, добила је опасног непријатеља, који је вештом дипломатијом држао у шаци. Србија је одричући се пријатељских и дипломатских односа са Русијом након Берлинског конгреса, веровала у искрено пријатељство са германским државама. Одрекли су се православног и вековног пријатеља који им је помогао у ратовима и борби за слободу, у корист Запада који ниједног тренутка није желео да помогне Србији у остварењу њиховог сопственог националног интереса. Објављујући план о продору на Исток, Србији је практично стављено до знања да више не може стварати било какве планове о ослобађању Вардарске Македоније и Косова и Метохије. Велика Британија и Француска немо су посматрале српску невољу на почетку XX века, баш као и највећим делом XIX века. Нису били спремни да зарад мале Србије улазе у озбиљне сукобе са Бечом и Берлином, већ су покушавали

[277] Фердинанд Кобург је владао у Бугарској, а Карол Хохенцолерн у Румунији.

преко Истанбула и радом својих агената на терену, пре свега у Албанији, Вардарској Македонији и Бугарској да шире своје интересе. Српски политичари су били сувише заслепљени својом очараношћу Западом да су се олако одрекли свог искреног пријатеља – Русије, а таква политика је од 1878. године постепено рушила све српске националне и државне интересе на Балкану.

Русија је била окупирана својим проблемима 1904–1905. године,[278] што је условило да Србија потражи подршку у Француској, као једној од држава која је и сама била угрожена јачањем Немачке. Српски студенти, који су касније постали политичари, деценијама су се школовали у Француској, те је постојала нада да преко њих утичу на француску владу. Француско-немачки сукоб у Африци и јачање немачког капитала, почео је да угрожава почетком XX века и француски интерес, што је приближило Београд и Париз. Крајем XIX века појавио се италијански империјализам, који је погледе усмеравао према Црној Гори, Албанији и Далмацији. Италија је желела да учествује у реформама у Вардарској Македонији и тако прошири свој утицај у унутрашњост Балкана, што су искористили српски дипломати да успоставе сарадњу са Италијанима, користећи супарништво Рима и Беча. У првој деценији XX века није било никаквих сукобљавања интереса између Италије и Србије, они ће настати касније када буде формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, због различитих погледа на Далмацију и Истру.

Велика Британија је 1905. године ушла у реформе у Вардарској Македонији, али изгубила је утицај на Порту, јер се Османско царство окренуло Немачкој. У новим балканским околностима, када је Аустро-Угарска све више присвајала Балкан, а Турци појачавали сарадњу са Немачком, Велика Британија је морала да тражи новог савезника на Балкану. И поред лоших односа са Србијом, британска дипломатија је схватила да своје интересе најбоље могу остварити у сарадњи са Београдом. Тако је Лондон почео да мења своју вишевековну политику подршке Истанбулу на рачун балканских народа и да им се приближава. Тек је Пашићева Влада успела да реши проблем са завереницима-атентаторима, који је задовољио Лондон, после чега су успостављени односи двеју држава. Заверници су прихватили да буду пензионисани у висини својих плата, што је одговарало и Британцима.

[278] Россия в международных конфликтах начала XX века: (Руско-японская и Первая мировая война), Институт российской истории РАН, Москва 2009.

Велике силе су покушавале да задрже статус кво на Балкану, због заштите равнотеже њихових националних интереса, док су балканске државе настојале да сруше Османско царство, протерају га са Балкана и прошире своје границе ослобађајући народе под турском влашћу. Западне силе су покушавале да утичу на економије малих балканских земаља, док су оне са друге стране настојале да убрзају индустријализацију и ослободе се економског спољног притиска. Таква размимоилажења интереса великих сила и балканских народа, утицала су на односе међу јужнословенским народима, али и њиховом међусобном сукобљавању око појединих територија. Појавила се жеља за удруживањем против заједничког непријатеља – Османског царства и отпора притиску великих сила и у исто време међусобног сукобљавања око територија и што јачег утицаја на народе под турском влашћу.

Слична ситуација била је у Аустро-Угарској, где се заоштравала криза словенских народа који су све више говорили о слободи. Мађари су први устали са својим захтевима политичке и економске независности, са намером да се Угарска коначно отцепи од Аустрије. И раније је било таквих идеја, али је проблем решен стварањем двојне монархије 1867. године,[279] али до озбиљних инцидената дошло је 1904, када је распуштена Угарска скупштина и већ 1905. уведена диктатура генерала Фејерварија. Оваква криза између Беча и Будимпеште подстакла је словенске народе у Двојној монархији да затраже своја права. У аустријском делу Балкана, Срби и Хрвати су почели све више да говоре о Југославији, мада је постојао снажан покрет међу Хрватима који су ширили мржњу према Србима и остајали верни хабзбуршкој круни.[280] Управо незадовољство словенских народа у Аустро-Угарској, онемогућило је бечким војним круговима да реше балканско питање у своју корист у тренутку када је Русија била заузета сопственим проблемима 1904–1905. године. Југословенска идеја је на простору Хрватске, Славоније, Далмације и некадашње Војне крајине била пробуђена у то време, иако су Хрвати непосредно пре тога отворено напали Србе. Тако је јачао покрет

[279] Аустроугарска нагодба којом су се бечки двор и Мађари договорили око преуређења државе. Гарантовано је мађарској влади у Будимпешти једнак статус са бечком владом. Беч и Будимпешта су управљали својом половином државе, а повезивали су их заједнички владар (који је био цар Аустрије и краљ Угарске), министарства финансија, спољних послова, рата и двора и царинска унија. Свака половина државе имала је свог премијера и скупштину.

[280] ИСН, Од Берлинског конгреса, 144–148.

који је потврђен политичким договором потписаним у Ријечкој резолуцији хрватских странака из 3. октобра и Задарске резолуције српских странака из 17. октобра 1905. године. На простору Хрватске и Далмације образована је Хрватско-српска коалиција која је имала успеха на изборима већ 1906. године. Династија Карађорђевић је за разлику од Обреновића (који су сходно међународним околностима, водили политику ослобођења Срба и стварања јединствене српске државе), водила југословенску политику, тачније уједињење јужнословенских народа у јединствену државу. Период између 1904–1906. године, протекао је у Србији у знаку југословенства. Зато је нова српска династија поздравила Хрватско-српску коалицију, јер је њихова намера била уједињење са Србијом. Српска Влада је поздравила и намере Мађара, што се није допало Бечу, чиме су покварени односи двеју држава. Влада у Београду је ишла сувише далеко, сматрајући да ће у јединствену јужнословенску државу ући и Бугари, иако су они још од 70-их година XIX века спроводили бугаризацију српског народа на ширем подручју Вардарске Македоније и Косова и Метохије. Српске политичке странке биле су одушевљене таквом идејом, посебно је Самостална радикална странка одржавала контакте са Хрватима, мада су са њима разговарали и Пашићеви радикали и други. Овакве идеје имале су снажну подршку међу Србима у Босни и Херцеговини, који су почетком XX века почели да говоре о коначном ослобођењу и уједињењу са Србијом.

Да би Срби успели у својим намерама према Бечу, морали су да сарађују са Мађарима. Тако је започела српско-мађарска сарадња 1904. године, те је Београд подржао мађарске идеје о стварању своје државе. Временом су се међу самим Мађарима појавили представници који су заговарали идеју сарадње са Бечом, због чега је српска Влада помагала крило које је захтевало отцепљење од Аустрије. Српско-мађарска сарадња је брзо пропала, јер српска Влада никада није отворено подржала мађарске захтеве, већ је радила тајним каналима. Мађарски аграр се побунио, сматрајући српску пољопривреду конкурентном, док је мађарска индустрија била зависник од бечких и берлинских индустријалаца, што је био разлог разбијања српско-мађарске сарадње. Мађарска опозиција се нагодила са бечком владом у пролеће 1906. године и преузела власт у Будимпешти, да би одмах кренула мађаризација Хрвата, те је дошло до сукоба мађарске владе и Хрватско-српске коалиције 1907. године. У таквим околностима дошло је до заоштравања односа на релацији Београд–Будимпешта, а коначан слом десио се 1908. када су Мађари

подржали анексију Босне и Херцеговине. Ипак, пријатељски односи са Мађарима и подршка српске владе Будимпешти према Бечу 1904–1906. године, имали су позитивних резултата. Тај сукоб Беча и Будимпеште, те стварање коалиције Срба и Хрвата, везао је руке бечком двору да дубље продре у Балканско полуострво, тачније преузме контролу над Косовом и Метохијом и Вардарском Македонијом, у тренутку када је Русија због унутрашње кризе била далеко од Балкана.

Питање Македоније (Вардарске и Егејске) било је кључно на Балкану у првим деценијама XX века.[281] Она је постала јабука раздора међу балканским народима. Снажан утицај западних сила, турски и албански зулуми према становништву у тренуцима распадања Османског царства, утицај Бугарске цркве и Владе у верском и културном погледу на српско становништво, албанске идеје Велике Албаније, грчке намере присаједињења целе области, те покушај Србије да заштити српски народ[282] од утицаја других држава, али и развој македонског покрета који је радио на одбијању сарадње са Србијом и Бугарском, јесу чиниоци који су се развијали на релативно малом географском подручју, а који су имали снажног одјека у читавој Европи. Македонско питање изнесено је пред европске силе 1903. године: први догађај био је илиндански устанак и друга реформна акција великих сила. Илиндански устанак је подигнут 2. августа 1903. године око Крушева, али су турска војска и албански башибозуци убрзо сломили његов отпор и кренули у злочине над српским становништвом на том простору, што је скренуло пажњу Европљанима на катастрофално стање у коме се налазило становништво. Октобра 1903. године Беч и Санкт Петербург су се договорили да преузму заједничке мере спровођењем реформи у Вардарској Македонији уз присуство других великих сила. Међутим, Русија је 1904. године ушла у рат против Јапана, те је морала да напусти даље акције на Балкану, након чега су западне силе кренуле у спровођење својих замисли. Аустро-Угарска је повлачењем Русије одмах проширила утицај у северном делу Албаније, Новом Пазару и на Косову и Метохији, чиме им је био отворен пут за присаједињење тих области. Српска Влада је схватила бечку намеру, страхујући да ће остале западне силе препустити Бечу да окупира Вардарску Македонију и тако трајно срушити план о ширењу српских граница на југу.

[281] ИСН, Од Берлинског конгреса, 148–152.

[282] Ј. М. Јовановић, Јужна Србија: од краја XVIII века до ослобођења, Београд 1990.

Од 1878. године и Призренске лиге, Беч је активно помагао албанску идеју на Балкану, пре свега у погледу утицаја на српско становништво и блокирања српског продора на Јадранско море. Аустро-Угарској се крајем XIX века придружила Италија, која је своју пажњу усмеравала на овај део Балкана. Тако су Беч, Рим и Берлин радили на развоју албанске нације, језика и писма, а њихову идеју ускоро ће подржати и Велика Британија у страху да Србија не изађе на море и тиме препусти своје луке руским бродовима, чиме би био угрожен британски интерес у источном Медитерану. Српска Влада је страховала од могућег споразума Беча и Софије против интереса Србије у Македонији. Тако је Србија препуштена на милост и немилост својим суседима и без подршке Русије, а то је претило да буде опкољена непријатељима са свих страна те тако била угрожена и њена независност.

Срби су дуже времена предлагали поделу Вардарске Македоније са својим суседима Бугарима и Грцима, међутим, идеје Велике Бугарске и уједињења Вардарске и Егејске Македоније под грчком влашћу, као и намера Албанаца да под утицајем Беча, Берлина и Рима створе Велику Албанију, рушила је у старту српски предлог. Проблем поделе Вардарске Македоније лежао је у непостојању етничких граница, измешаности српског, бугарског, грчког, турског и албанског становништва, али пре свега у мегаломанским намерама Бугара, Грка и Албанаца да не деле ништа, већ да читаву област припоје себи. Бугари су били спремни да Македонија добије аутономију, са намером да је у скоријој будућности присаједине и тако натерају Европу на свршен чин, баш као што се десило са уједињењем Бугарске и Источне Румелије. Бугарска војска и двор активно су помагали македонске комитете, чак су бугарски официри обучавали и били на терену руководећи акцијама. Слично је радила грчка Влада у области Егејске Македоније уз ослонац на конзулате у Солуну, Кавали и Серезу, где су прављени планови за даље акције. Грчке чете највише су се сукобљавале са бугарским, да би 1906. године дошло до заоштравања односа између Атине и Софије и отворених напада на Грке у јужној Бугарској. Српски четнички комитет почео је да се развија 1902. године, да би 1904. ступио на тло Вардарске Македоније. Српска Влада је стварала комитете за деловање на терену у Врању, Нишу и Лесковцу, али у почетку су радили бојажљиво због страха од Аустро-Угарске. Врло брзо је српска Влада кренула у отворену акцију, јер није било времена за чекање због сувише снажних утицаја суседних држава. Најјаче деловање чета балканских држава било је

између 1904. и 1908. године, више између себе, него против турске војске. На терену је све више било убијених и рањених, док су Бугари спроводили снажну бугаризацију српског становништва, намећући Егзархију уместо Српске цркве и уводећи бугарски језик, писмо и лична имена уместо српских. Бугарска намера била је да избришу сваки српски траг са тих простора. Европске силе, које су настојале да спроведу реформе, почеле су снажније да врше притисак на балканске државе да обуставе даље акције, јер се ситуација на терену погоршавала услед све веће анархије. Под притиском западних сила, српска Влада је морала да распусти Одбор 1907. године, али су српске чете наставиле рад на терену. Додатни проблем настао је 1908. када је избила младотурска револуција[283] што је још више закомпликовало балканско питање.[284]

Однос Срба и Бугара у првој деценији XX века имао је значаја у погледу коначног решавања питања Балкана. Добри односи двеју држава значило је мањи утицај западних сила и обрнуто. Србија је више била за договор са Бугарима и поделу Вардарске Македоније, него да Аустро-Угарска успостави своју власт на том простору. Српска Влада је још од 1903. покушавала да се споразуме са Бугарима и Црном Гором, али преговори су били изузетно тешки. Србија је предлагала да балканске државе усмере пажњу на протеривање Османског царства са Балкана, али остали народи нису били спремни, јер су се водили искључиво својим интересима, сматрајући да они сами могу искористити турску слабост и запоседну толико жељене области у централном делу полуострва. У првој деценији XX века Аустро-Угарска је све више почела да притиска Србију, док је Бугарска постајала угрожена од Османског царства. Русија се повукла са полуострва што је омогућило бечкој влади да прошири свој утицај. Када се аустроугарска жандармерија појавила на Косову и Метохији и када је почео да јача утицај Беча у Вардарској

[283] Турска војска је поништила одлуку о распуштању Скупштине коју је донео султан Абдул Хамид II, чиме је почела Друга уставна ера. Група прозападних официра је преузела власт, донела Устав и прогласила начело „Османско царство – Османлијама". Револуција је окупила широк савез реформских плуралиста, турских националиста, западно оријентисаних секуларист и све оне који су оптужили султана за хаос у Царству. Револуцијом је враћена скупштина, коју је суспендовао султан 1878. али је промена режима протекла у крви, да би већ 1909. дошло до промене на престолу и доласка Мехмеда V. Прави циљ младотурака био је да наметну турски национализам и језик свим нетурским народима, због чега су се сви народи побунили.

[284] А. Ичйер, Сербия и Турция в годы Младотурецкой революции и Россия, Српске студије, Књ. 6, 283–297, 2015.

Македонији, чиме су били угрожени бугарски интереси, Софија је почела да прихвата српске предлоге. Бугарски кнез Фердинанд је првобитно покушао да се договори са Портом и македонско питање[285] реши мирним путем у своју корист, али када су Турци одбили да се одрекну територија, једино ко је остао за сарадњу били су Срби. У марту 1904. покренути су преговори Београда и Софије, али све се рушило на македонском питању. Бугари нису били спремни на поделу, већ су затражили независност Македоније у намери да је касније анектирају. Због све јачег спољног притиска, бугарска Влада је морала да попусти те је признала постојање српских интереса, док је српска Влада била спремна на аутономију с тим да свим народима на том простору буду загарантована права, као и да Македонија (Вардарска и Егејска) уђе у савез са Србијом, док би Солун добио статус слободног града. Солун је посебно био важан за Србе, јер су они планирали да свој извоз усмере преко Солуна и тако се ослободе аустроугарског економског притиска. Тако су закључена два уговора Србије и Бугарске[286]: била је загарантована безбедност и неповредивост граница у случају напада неке треће државе на једну од две потписнице споразума, као и узајамна помоћ у случају да нека европска држава покуша да окупира део Балкана. О подели Македоније није се говорило 1904. године, знајући да због тога не би ни дошло до потписивања споразума. Економски споразум је подразумевао да се Србија штити од Аустро-Угарске, а Бугарска од Османског царства, услед аграрног протекционизма које је спровела Немачка, а пратиле друге државе. Бугари су гарантовали Србији извоз преко Црног мора, док је њима омогућен прелаз преко Србије даље у Европу. Економски уговор је проширен додатним тачкама 22. јула 1905. године и потписан као Царински савез Србије и Бугарске.[287] Праве економске сарадње Србије и Бугарске није могло бити, услед економске везаности Србије за Аустро-Угарску. Српска Влада је била обавезна да спречи промет стоке, због заразе која се појавила у турском делу Балкана, што је условило да се остварење споразума са Бугарима већ на његовом почетку сузбија под притиском Беча. Докле год је Србија економски била везана за Аустро-Угарску, српска Влада није била у могућности да

[285] Т. Влахов, Криза в българо-турските отношенија: 1895–1908, Софија 1977.

[286] Ј. Ђаја, Савез Србије и Бугарске, Београд 1904.

[287] М. Нинчић, Царински савез Србије и Бугарске, Београд 1903; В. Ћоровић, Преговори о балканским савезима, Годишњица Николе Чупића, књ. 47, Београд 1938; ИСН, Од Берлинског конгреса, 150–152.

се споразуме са другим државама и усмерава свој извоз другим правцима. Ускоро, када је дошло до економског рата између Србије и Аустро-Угарске, пропашће и царински споразум са Бугарском.

Србија је почетком XX века покушала да се споразуме са Црном Гором о савезу и заједничком деловању према трећој страни. Крајем 1903. године, након промене династије у Србији, са Цетиња је стигла иницијатива, те су током наредне године одржани преговори о политичком развоју и заштити српског народа у Македонији. Првенствена намера двеју земаља била је да се заштите од напада неке треће државе. Црногорски кнез Никола је предложио да Русија изврши арбитражу, али је српска Влада одбила страхујући од руске обавезе према Аустро-Угарској након споразума из Мирцштега 1903. године. Санкт Петербург није подржавао било какве савезе на Балкану, јер би то значило промену статуса кво, који је договорен са бечком владом, посебно не у тренутку када је Русија улазила у рат против Јапана. Влада у Београду је уместо Русије предложила Италију, сматрајући је сигурнијом државом у заштити српских интереса. Споразум[288] Београда и Цетиња договорен је начелно, без конкретног потписивања уговора. Године 1903. Грчка и Османско царство заоштравају међусобне односе, услед Критске кризе, те је српски народ тражио да Србија отворено подржи Грчку у том сукобу. Српска Влада је 1905. понудила сарадњу, али Атина није била спремна на савез са Србима.

Најлакши начин да ојачају свој утицај у Србији, велике силе су виделе у давању зајма српској влади. Почетком XX века све балканске државе ушле су у процес набавке оружја схватајући да без новог наоружања прети опасност од суседа или великих сила које су претендовале на Балкан. Да би купила наоружање, српска Влада је морала да узме зајам. Новац јој је био потребан и за повезивање локалне железничке пруге са главном линијом Ниш–Београд. Радикали су сматрали да је зајам потребно потражити од Француске, сматрајући да је немогуће новац узимати од Аустро-Угарске, јер са њом може доћи до рата, те би било нелогично да се узима од оног против кога се ратује. Француски капитал је на почетку новог века био доминантан на Балкану, мада је и одлука Бугарске да оружје купи од Француза имало великог значаја. Самосталци су сматрали да су најважнији у тражењу зајма и куповини

[288] Lj. Aleksić Pejković, O srpsko-crnogorskim pregovorima o savezu 1906–1906, Istorija XX veka, I, 327–357, 1959.

оружја, финансијски услови, од приче о пријатељству са неком великом силом и слично. За самосталце није било важно од које државе се купује оружје, већ његова техничка карактеристика. Тако се француски, немачки и аустроугарски капитал борио за српско тржиште, а онај ко би победио у том надметању, имао би сјајну прилику да продре дубље у унутрашњост Балкана и постане незаобилазан играч у креирању његове судбине. Ова питања су доводила Србију до великих унутрашњих криза, због чега је радикалско-самостална Влада пала децембра 1904. године, те је био отворен пут радикалској влади са Пашићем на челу. Пашић се окренуо Французима и затражио зајам од њих, због чега је Аустро-Угарска одмах реаговала негативно. Беч је притиснуо српски извоз, који се највећим делом заснивао преко Аустро-Угарске, те условио српску владу да пре узимања зајма од Париза испробају топове и тек онда одлуче од кога ће купити наоружање. У самој Србији је постојала снажна група која се залагала за куповину оружја од Аустро-Угарске и везивању Србије за Беч, док су радикали били профранцуски оријентисани. Озбиљна подела око набавке зајма и оружја, изазвала је политичку кризу, те су морали да реагују двор и војни кругови око завереника-атентатора. Пашић је из кризе изашао као победник, те је у мају 1905. закључио зајам у Паризу од 110 милиона франака за набавку оружја и изградњу железничке пруге. Иако је Србија окренула леђа аустроугарској понуди, истина је да је француски зајам био неповољнији од бечког, но радикали су желели по сваку цену да избегну даље везивање за Беч. Након избора у мају краљ Петар је мандат за састављање нове владе предао самосталцима, који су доласком на власт одмах срушили Пашићеву молбу за француским зајмом и решили да иду на упоредну пробу топова. Тако је нова српска Влада закључила зајам у Бечу новембра 1905. године, који је био повољнији од париског, али политички је везивао Србију за свог суседа. Чим је избио Царински рат Беча и Београда, аустроугарски зајам је пао у јануару 1906. године, што је довело до нове унутарполитичке кризе у Србији. Док су се друге балканске државе већ озбиљно наоружале, Србија је изгубила две године у политичким расправама, да би у 1906. годину ушла без новца, новог оружја и планиране изградње железнице. Питање је колико би трајало то губљење времена и беспотребна међустраначка препуцавања, да Србија није ушла у Царински рат са Аустро-Угарском, што је био коначан повод за напуштање свих планова набавке оружја и друге опреме од свог суседа.

Царински рат[289] је избио 1906. године и имао је политичке и економске узроке у односима Србије и Аустро-Угарске. Он је избио након вишедеценијског везивања Србије, тачније од 1878. године за свог суседа, иако су национални интереси били међусобно супротстављени. Аустро-Угарска је деценијама кочила привредни развој Србије, утицала на успоравање индустрије и српског извоза, те ограничавала развој српског националног и државног интереса на ширем подручју Балкана. Да би се Србија извукла из канџи Двојне монархије, морао се десити неки крупан догађај, који би натерао српску владу на радикалан прекид односа. Србија је покушавала дуже времена да заштити своју индустрију и пољопривреду у тренутку када је Немачка покренула политику аграрне заштите, због чега је одмах реаговала и Аустро-Угарска. Пошто је био угрожен угарски извоз пољопривредних производа у Немачку, бечка Влада је одмах почела да уводи разна ограничења на српски извоз, штитећи своје производе. Бечка Влада је 1906. године донела нову царинску тарифу, чиме је био срушен повлашћени положај Србије у трговини. Главни сукоб бечке и српске Владе изазвао је мађарски аграр, јер нису желели да дозволе српски извоз преко Аустро-Угарске и тако угрозе њихов. Када је српска Влада изгубила такву привилегију, онда више није било разлога да дозвољава кочење сопствене индустрије и даље одрицање од својих националних интереса, због добре сарадње са Бечом.

Беч је већ дуже времена био незадовољан српском политиком, јер је још краљ Александар Обреновић покушао да се отресе везивања за Аустро-Угарску и побољша односе са Русијом, да би касније српска Влада под Петром Карађорђевићем више била склонија сарадњи са Француском. Беч је био љут када је Србија потписала трговински уговор са Немачком 1904. и Османским царством 1905. године, а кап која је прелила чашу био је царински савез Србије и Бугарске из децембра 1905. Одмах након потписивања споразума, Бугари су изнели уговор пред јавност, због чега је Беч реаговао бурно. Министар спољних послова Аустро-Угарске, гроф Голуховски, већ 2. јануара 1906. године послао је ултиматум српској влади да одмах раскине уговор са Бугарском, јер је био супротан интересима Беча. Српска Влада је схватила да би раскид

[289] Д. Ђорђевић, Царински рат Аустро-Угарске и Србије: 1906–1911, Београд 1962; М. А. Тодоровић, Царински рат између Србије и Аустро-Угарске: од 1906–1910 год.: студија из наше међународне трговине, Београд 1911; ИСН, Од Берлинског конгреса, 158–166.

уговора са Бугарима значио потпун губитак независности Србије, услед честих ултиматума Беча, увек када год им не би одговарало њиховим интересима. Србија је понудила да уговор са Бугарима ревидира и прилагоди га новом уговору са Аустро-Угарском, надајући се да ће бечка Влада прихватити. Беч је послао још један захтев: да српска Влада прихвати унапред све захтеве које добије од владе у Бечу и писмено се обавеже да им се неће противити, шта год бечка Влада буде тражила. Практично је значило да српска Влада својом вољом даје бланко меницу да бечка Влада у нов уговор унесе све одредбе које би могле да униште српску привреду, једино из разлога да остане у добрим економским и политичким односима са својим суседом. Српска Влада је негативно одговорила на бечке захтеве, због чега је Аустро-Угарска 22. јануара 1906. године затворила границу са Србијом, што је значило објаву Царинског рата, то јест, забрану извоза српских производа преко Саве, Дунава и Дрине. Био је то озбиљан удар на српску економију, јер је 86% производа извожено у Аустро-Угарску, али било је немогуће прихватити бечки ултиматум, јер је то водило губитку економске независности.

Почетком 1906. године Русија је још увек била далеко од Балкана, заокупљена својим унутрашњим проблемима изазваним поразом у рату и покушајем револуције, те није могла да помогне дипломатским средствима и можда утиче на бечке дипломате. Русија је након револуције покушавала да се консолидује, али је била под непрестаним ударом револуционарног терора, посебно од 1906. до 1908. године, када је извршено 25.000 атентата на државне чиновнике. Османско царство је било незадовољно царинским савезом Србије и Бугарске и претило да као и Беч, затвори границу за српски извоз на југу. Велика Британија уопште није ни желела да помогне Србији, још увек љута на насилну династичку промену из 1903. године, мада је Британија и током XIX века водила антисрпску политику на Балкану, те им је убиство краља Александра Обреновића био само изговор. Иако је постојао споразум са Бугарима, однос Београда и Софије био је хладан, јер се све ломило око Вардарске Македоније. Под таквим околностима, српска Влада је затражила да одустане од уговора са Бугарима и тако попусти пред бечким ултиматумом. Тако је марта 1906, бечка Влада одблокирала границе до закључења новог српско-аустроугарског трговинског уговора.

Тек што је био решен економски проблем Беча и Београда, дошло је до политичког спора око српских државних набавки. Беч је већ 5. априла послао нови ултиматум Србији у којем су захтевали да аустроугарске

фирме имају предност око српске набавке наоружања, опреме за пруге и соли. Овај захтев је био услов за закључење новог трговинског уговора између две државе. Однос Аустро-Угарске према Србији и њени константни вишедеценијски ултиматуми, добар су показатељ односа западних сила према малој балканској држави. Србија никада није сматрана за равноправну државу у односима са западним силама, а бечка Влада је свесно нарушавала начело равноправног уласка страног капитала у Србију и тако вршила сталан притисак на привреду и политику српске владе.

Царински рат који је увела Аустро-Угарска, показао је право лице српског суседа и њену политику према српском народу. Србија је због бечког затварања граница морала да развија нове путеве трговине. Српска Влада је уз подршку трговаца основала трговинска представништва и почасне конзулате, те су тако успостављени односи са многим страним заступништвима широм Европе, укључујући и Русију. Српски извоз је уместо на Дрину и Саву, кренуо према Браили у Румунији, Солуну у Грчкој и тако постепено развијао свој извоз независно од Двојне монархије. Чим је Беч увео Царински рат, Србија је одмах склопила нове трговинске уговоре са европским државама. Аустро-Угарска је првобитно увела Царински рат Румунији између 1886. и 1893. те је Србија на њеном искуству успела већ 1907. да сруши бечке намере о пропасти српске економије. Нови министар спољних послова фон Ерентал, који је заменио Голуховског у Бечу, покушао је да смири ситуацију, али угарски пољопривредници нису могли да прихвате да Србија опет добије повлашћен статус, а томе се противила и српска Влада, јер је ово била добра прилика да најзад ишчупају српску привреду из бечких канџи.

Марта месеца 1908. године, након низа неуспешних преговора, српска и аустријска Влада потписали су нови српско-аустријски трговински споразум, који је био једна врста нагодбе између интереса српске индустрије и мађарског аграра. Овај уговор у суштини није задовољио ни Србију ни Аустро-Угарску. Посебно је у српској Скупштини било бурно, услед сталних сукоба између радикала и самосталаца. Пашић као председник Владе и потписник уговора морао је бранити нови договор са Бечом, али наилазио је на снажну опозицију. Због нереда на улицама Београда, српска политичка сцена се нашла у озбиљном проблему. Нова унутрашња криза избила је у фебруару и марту 1908. године, али је Пашић успео да се одржи на власти. Након нових избора

31. маја радикали нису успели да одрже нову владу, која је пала након само месец дана. Нова радикалско-самосталска коалиција имала је задатак да формира нову владу која ће прихватити споразум са Бечом, који је ступио на снагу тек 1. септембра 1908. године.

Међутим, тек што је трговински уговор између суседа ступио на снагу, десио се нови проблем на Балкану. Аустро-Угарска је извршила анексију Босне и Херцеговине, због чега је претио рат између аустроугарске монархије и Србије, а услед нове политичке кризе пропао је и трговински уговор. Анексију је искористио угарски аграр који је спречио потврђивање уговора са Србијом у бечком парламенту. Када је Беч све количине намењене за увоз српског меса предао Румунији, српска Влада је муњевито реаговала и 15. априла 1909. године отказала све споразуме између Србије и Аустро-Угарске потписане још 1881–1882. године. Србија је из Царинског рата изашла као економски слободна, али је политичку победу однела Аустро-Угарска анектирањем Босне и Херцеговине. Османско царство је одмах прекинуло са извозом и увозом робе, што је имало озбиљних последица по Беч. Преговори Београда и Беча око нових трговинских уговора вођени су и касније, али бечка Влада није могла потписати нове споразуме плашећи се да се српска економија сувише не осамостали. Нови уговор између двеју Влада потписан је 27. јула 1910. године, али без посебних међусобних економских олакшица. Уговор је ступио на снагу 24. јануара 1911. године, чим је и формално завршен Царински рат између двеју држава.

Аустро-Угарска је као најближи српски сусед и моћна западноевропска држава, показала право лице према Србији на почетку XX века. Првобитно је бечка Влада покушала да економски преко Царинског рата сруши српску економију, затим преко планова о грађењу железница у Рашкој области, чиме је желела да уништи међународни значај српских железница, као и политички анектирањем Босне и Херцеговине и стављајући до знања да је српски народ преко Дрине заувек одузет од било каквих планова Краљевине Србије и идеја о уједињењу. Србија се при том нашла у тешком положају, јер је на Далмацију и посебно на област Албаније, почела да гледа Италија као на свој интерес. Јачањем италијанског утицаја значило је да Србија нема могућности да развија идеју ширења према Јадранском мору. При свему томе, аустроугарска војска се налазила у Рашкој области још од 1878. године и настојала да онемогући српско-црногорско уједињење, с тим да су вршили снажан утицај на Косову и Метохији и на простору северне Албаније против

Срба. Бењамин Калај који је у Босни и Херцеговини још од краја XIX века покушавао да створи босанску націју, у нади да тако одврати Србе православне и муслимане од уједињења са Србијом, почетком XX века (тачније 1900. године) је покренуо идеју грађења железница у Новом Пазару и повезивању са Босном и Османским царством, како би српске пруге постале неважне на Балкану. Идеја Бењамина Калаја допала се бечкој влади, јер је то значило брзи продор у унутрашњост Балкана, економски и ако је потребно војно. Беч се плашио да Срби не развију план са Русијом о железницама на Балкану, као и са Италијанима према Јадранском мору. План је почео да се реализује 1902. године, али праве намере је открио тек барон Ерентал који је желео да створи мрежу аустријских пруга дубоко у полуострво. Намера Беча била је да гради пругу од Боке которске до Скадра и тако онемогући италијански продор у Албанију и заустави сваку идеју Србије о ширењу у тој области. Посебан крак требао је ићи ка Косовској Митровици и тако отвори пут бечком продирању у унутрашњост Косова и Метохије. Од Митровице, пруга би била повезана са турском, бугарском и грчком пругом и тако омогућила аустријски продор до Солуна, Софије и Истанбула.

Да би успео аустроугарски план о железницама, бечка Влада је морала задовољити интересе Османског царства. Тако је фон Ерентал јануара 1908. године срушио програм реформи у Вардарској и Егејској Македонији, на које су инсистирале западноевропске државе и изјавио да је Македонија унутрашње питање Османског царства. Ерентал је обелоданио план Беча о изградњи железница и повезивању са турским пругама, што је наљутило државе Антанте и Италију, сматрајући да је то отворен план Аустро-Угарске о заузимању Балкана. Русија је одмах пружила подршку Србији и уверила је да покрене пројекат о јадранској железници којим би били спојени Дунав и Јадранско море и тако била пресечена бечка пруга. Русија се након унутрашњих проблема из 1904. и 1905. године, вратила на Балкан 1908. и одмах се успротивила бечким плановима о железници. Питање Централног Балкана постајало је све опасније, посебно зато што су поједине државе попут Бугарске и Италије отворено устале са идејама о својим железницама. Бугарска је инсистирала на грађењу пруге Ћустендил–Куманово, како би им био отворен пут у унутрашњост Вардарске Македоније, док је Италија тражила пругу Валина–Битољ и тако отворила пут ка Епиру и данашњим деловима јужне Албаније. Врло брзо је и грчка Влада изашла са планом о градњи пруге Лариса–Битољ, не одустајући од потпуне контроле

читаве Македоније. Бечки планови о грађењу пруга у Централном Балкану нису се остварили. Јула 1908. године избила је младотурска револуција, која је водила Османско царство ка јачању турског национализма, да би у октобру 1908. Беч извршио анексију Босне и Херцеговине што је отворило врата новом рату на полуострву.

Срби су имали своје планове о прузи до Јадрана, али нису успели да их остваре услед унутрашњих сукоба и спољашњих притисака. Идеја Србије била је да пругом изађе на море и економски се ослободи свог суседа, али пре свега је пруга значила политичко повезивање Србије и Црне Горе и коначно остварење идеја о уједињењу. Српска Влада је 1895. и 1897. године покушала да добије дозволу од Истанбула за грађење пруге до Јадрана преко Косова и Метохије и данашње северне Албаније. Србија је успела да се договори са Румунијом 1898. године о грађењу моста преко Дунава чиме би биле спојене пруге између двеју држава, а пре свега то је значило спајање са руским пругама. Српска Влада је покушавала да добије дозволу Истанбула за грађење пруге и 1901. и 1903. године, али без успеха. Када је избио Царински рат 1906. године, српска Влада је почела да пожурује турску Владу за добијање дозволе. Србија је покушала преко Велике Британије, која је имала снажног утицаја на турску владу, да добије дозволу за грађење. Неколико британских банака је основало конзорцијум у Лондону са намером да гради пругу, али права истина била је да странци нису били спремни да уложе већи новац у немирно Балканско полуострво, посебно због страха од Царинског рата који је тек започео. Када је 1908. аустроугарски министар спољних послова фон Ерентал објавио намере Беча у погледу грађења железница на Балкану, Русија, Француска и Италија почеле су озбиљније да говоре о српским плановима за Јадранску пругу. Посебно су Италија и Француска, због својих унутрашњих планова, почеле да шире ту идеју. Италија је у грађењу Јадранске пруге желела да продре дубље у Балкан, док је Француска сматрала да ће имати економских користи преко давања кредита за изградњу. Само је Русија имала намере да помогне Србији у сузбијању аустроугарског утицаја, али без озбиљне подршке Запада ишло је прилично тешко. Велика Британија је посебно кочила српске планове о прузи, јер се она чврсто држала подршке Османском царству и намерама да преко Истанбула прошири свој однос на полуострву.

Да би Србија успела у својим намерама о прузи, обратили су се француској компанији која је имала својих веза у Истанбулу да издејствује

добијање дозволе у пролеће 1908. године. Бечка Влада је снажно утицала на Порту да не дозволи грађење пруге, уверавајући турску владу да су велике силе несложне и да ће сви планови брзо пропасти. Све је пропало јула 1908. године, када је извршена младотурска револуција која је продубила унутрашњу кризу у Царству, да би се на њу надовезала анексиона криза из октобра 1908. године. Тек у септембру 1909. године, турска Влада је дала дозволу француским инжењерима да проуче трасу пруге, али су они наишли на албанске нападе, због чега су морали да одустану. Беч и Истанбул су тајно наговарали Албанце да нападају инжењере на терену, те су ови били принуђени да одустану. Када је Србија још једном затражила дозволу од Порте 1910. године, турска Влада је одговорила да ће сама градити пругу, иако се знало да она нема новца за такав пројекат и да је стање у држави прилично напето. Албанци су се подизали на побуне 1909. до 1911. године, што је додатно закомпликовало било какво извођење радова, да би Турци тек јула 1911. године дозволили грађење пруге, но то је већ било касно, јер је убрзо избио Турско-италијански рат.

У Вардарској Македонији,[290] српски покрет је од 1908. године био у кризи услед међусобног трвења, мада ништа боља ситуација није била ни у Београду. Да би се ублажио сукоб, из Београда су тражили да се српска агитација прошири на источни део Македоније, где је снажно деловао бугарски елеменат. Након младотурске револуције и обећања нове турске владе да ће сви народи добити слободу, многе чете су распуштене и уместо војних дејстава, наставиле рад политичким путем. Тако су Бугари почели да подржавају десно крило ВМРО-а и настојали да преко њега добију што већи утицај на становништво. Лево крило ВМРО-а залагало се за аутономију Македоније у оквиру Османског царства, док су Грци покушавали преко разних удружења да делују у градовима. Албанци су тражили аутономију, право на језик и признање народности, те су често заједно деловали са левим крилом ВМРО-а. Срби су преко политичких средстава наставили свој рад у Македонији. У августу 1908. године у Скопљу је одржана Прва српска конференција која је имала за циљ да окупи све Србе који су још увек живели у Османском царству. Већ у фебруару 1909. у Скопљу је одржан Конгрес српске организације и њихова два представника ушла су у Скупштину у Истанбулу. Политички покрети свих наведених народа наставили су

[290] ИСН, Од Берлинског конгреса, 166–173.

међусобно да се сукобљавају, но уместо војних сукоба, прешли су на политичке расправе. Само годину дана од револуције, нова турска Влада је кренула у туркизацију становништва, гушење свих нетурских покрета и њихову забрану. Турци су почели да одузимају оружје од становништва, спроводе отворено насиље, забрањујући деловање цркве и рад школа. Тако су почеле да се обнављају чете које су нападале турске представнике, али и међусобно да се сукобљавају. Стање на Централном Балкану било је неиздрживо. Турска Влада се потпуно окренула Немачкој, тражећи у њој пријатеља и спас о других великих сила.

Аустроугарска Влада је још од окупације Босне и Херцеговине 1878. године правила планове о њеном присајединењу. Бечки планови постали су агресивнији када је 1906. године на место министра спољних послова дошао барон фон Ерентал, који је настојао да ојача бечко присуство на Балкану и Јадрану, те да разбије сваки покушај уједињавања српског народа. Прве вести о бечким плановима за анексију стигле су до Србије 1907. године. У августу 1908. године српски министар спољних послова Миловановић, посетио је Карлсбад где је разговарао са руским министром А. П. Извољским, у покушају да сазна шта мисли Русија о могућој анексији. Извољски му је потврдио информацију да ће Беч извршити анексију у току исте године, међутим, он није обавестио српског министра да је Русија током лета већ преговарала са Бечом о прихватању анексије уместо руске дозволе пролаза кроз Дарданеле. Миловановић је ставио до знања руском колеги да Србија не може прихватити анексију, због чега је руски министар предложио да Русија помогне у одбрани Србије као надокнаду за губитак Босне и Херцеговине.

Иако се у целој Европи говорило о аустријској анексији, сам чин 6. октобра 1908. зачудио је све европске политичаре.[291] Непосредно пре анексије, Бугарска је прогласила уједињење са Источном Румелијом и независност. Ова два догађаја повезана су, наравно, на инсистирање

[291] F. Šišić, Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908): diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetgodišnjici događaja, Zagreb 1938; Ј. Цвијић, Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем: (са две карте), Београд 1996; Ј. Дучић, Анексија Босне и Херцеговине и српско питање, Београд 2014; Б. Храбак, Косово и Метохија према анексији Босне и Херцеговине, Научни скуп посвећен 80. годишњици анексије Босне и Херцеговине, Сарајево, 137–163, 1991; В. Стојанчевић, Србија: 1908–1918: изабрани радови, Београд 1995; А. Раденић, Аустро-угарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине, Посебна издања Српске академије наука и уметности; 416, Одељење друштвених наука, књ. 61, Београд, 790–817, 1967.

Беча. Наиме, бечка Влада је предложила бугарском кнезу Фердинанду да уједини Бугарску и тако сруши одлуке Берлинског конгреса и тиме отвори пут аустријској анексији Босне и Херцеговине. Ситуација у Србији била је напета. Народ је изашао на улице, заставе Двојне монархије су спаљиване, а народ је био спреман да уђе у рат. Анексија Босне и Херцеговине није значила и крај аустроугарског продирања у унутрашњост Балкана. Српски народ је знао да је то само почетак и да су на реду Краљевина Србија и Косово и Метохија, све до крајњег одредишта у Солуну. Србија се спремала за рат. Миловановић је послао протестну ноту свим државама-потписницама Берлинског уговора и затражио надокнаду уколико Европа прихвати бечки свршен чин. Надокнада Србије састојала се у проширењу територија у Полимљу, пре свега у намери да се Србија и Црна Гора споје границом. Србија није својом надокнадом одустајала од Босне и Херцеговине, већ је тражењем територија покушавала да заустави даље ширење Беча према Косову и Метохији, али да отвори пут ка уједињењу Србије и Црне Горе у ближој будућности.

Западне силе су на Берлинском конгресу имале намеру да зауставе даље ширење Русије на Балкану, што је и разлог сазивања конгреса, а 1908. године морале су да штите полуострво од даљег ширења Аустро-Угарске, у покушају да задрже какав-такав баланс. Међутим, западне силе нису прихватиле српске захтеве. Ни у Србији народ и политичари нису желели било какве надокнаде, те су радикали предлагали да се западним силама стави до знања да је Србија спремна да уђе у рат. Тако су се почели мењати српски захтеви: уместо малог дела у Полимљу, Србија је тражила Новопазарски санџак, аутономију Босне и Херцеговине под султаном до тренутка уједињења са Србијом. Потпуно незадовољство Срба значило је да српска Влада крене у припремање рата. Добровољци из Русије почели су да долазе већ у октобру 1908. године. Западне силе нису прихватиле никакве надокнаде у корист Србије. Велика Британија и Француска биле су оштро против да се уопште разматра анексија Босне и Херцеговине и отворено стали на страну Беча. Русија и Османско царство су пружиле снажан отпор незадовољне ситуацијом. Бечки агенти су разносили оружје у Албанију, припремајући Албанце на устанак у случају рата Србије и Аустро-Угарске. Њихова намера била је да ангажовањем Албанаца онемогуће Србију да се озбиљније брани на Дрини и Сави. Аустроугарска војска се припремала у Далмацији, Хрватској, Банату и другим областима близу Србије.

Србија је почетком новембра пребацила архиву и остала документа у Ниш, као и трезоре Народне банке. Становништво на граници са Двојном монархијом почело је да напушта своје куће и прелази у унутрашњост државе. На обали Саве могла се видети аустроугарска војска спремна да пређе реку. Рат је био известан.

Србија је очекивала међународну конференцију на којој би био осуђен бечки чин анексије, док је бечка Влада сматрала да би сазивање конференције значило и признање анексије. Западне силе су знале да ће Русија бити против анексије, због чега нико није ни предложио одржавање конференције, сматрајући да ће без ње ситуација проћи без већих проблема. Русија 1908. године није била спремна на рат, јер су се још осећале последице из 1904. и 1905. године, те се оријентисала на дипломатску борбу. Аустро-Угарска је била свесна тих околности, док су остале западне силе биле незаинтересоване да због Србије, тачније Босне и Херцеговине улазе у рат са Бечом. Србија је започела преговоре са Турцима још у октобру о заједничком деловању, али интереси двеју држава прилично су се разликовали што је успоравало преговоре и заједничку дипломатску борбу. Османско царство је тражило од Србије подршку против Бугарске, али Срби нису били спремни да улазе у сукоб са Бугарима, јер нису ни били против њиховог уједињења. Уосталом Русија је убрзо прихватила уједињење и независност Бугарске, те Срби нису ни желели даље да улазе у расправу по том питању. Тако су пропали српско-турски преговори, јер нису могли да нађу заједнички језик око Бугарске.

Анексија Босне и Херцеговине приближила је Србију и Црну Гору. Односи двеју држава били су затегнути од 1907. године и покушаја неких црногорских студената да смене кнеза Николу, што је био разлог да оптужи Србију да их је наоружавала. Заправо аустријски агенти су, наводно у име Србије, предали бомбе студентима, очекујући да ће српско-црногорски сукоб омогућити Аустро-Угарској лакше деловање на Балкану. Иако су амбасадори у Београду и на Цетињу били повучени, анексија је опет зближила две земље. Црна Гора је као и Србија била спремна на рат против Беча, те су одмах почели преговори са српском владом о савезу.

У тренутку када је Србија била пред ратом, српски политичари су се међусобно сукобили, због чега је дошло до озбиљне кризе владе, између децембра 1908. и фебруара 1909. године. Уместо да разрађују планове о одбрани Србије, Пашић и остали српски политичари, покушавали

су да дођу на власт. Ипак је у фебруару 1909. године образована коалиција која је потрајала до октобра 1909. али довољно да смири напету ситуацију са Бечом. Србија се октобра 1908. године суочила и са финансијском кризом. Привреда је у јесен те година у потпуности стала. Аустро-Угарска је одмах кренула у економску и финансијску блокаду Србије, посебно су инсистирали код Порте да не дозволи превоз војне опреме из Солуна за Београд. Османско царство и само незадовољно анексијом, није прихватило бечке захтеве, те је Србија добила војну опрему, а забрану су ставили тек у марту 1909. године.

Аустро-Угарска је до фебруара 1909. године успела да се споразуме са Истанбулом око анексије. Платили су материјалну одштету, док је Русија подржала Бугарску и обавезала се да ће она исплатити све обавезе према турским железницама. Србија се почетком 1909. још увек спремала за рат, али 10. марта, српска Влада је објавила да неће изазивати рат, већ питање Босне и Херцеговине ставља на решење великим силама. То није ублажило ситуацију, већ је Беч наставио да се спрема за напад. Бечки политичари су захтевали да Србија јасно прихвати анексију, а да би још више притисли Србију, у Загребу су у марту организовали монтирани процес против педесет четворице Срба оптужених за издају. Немачка је 22. марта послала ултиматум Русији да прихвати анексију. Недовољно спремна за рат, Русија је морала да прихвати анексију Босне и Херцеговине. Убрзо је из Беча стигао текст који је предат српској влади на потпис. Тако је 18. (31) марта 1909. Србија морала да потпише аустријски текст о прихватању анексије Босне и Херцеговине, те да се одриче сваког протеста и да ће водити пријатељску политику према Двојној монархији. Беч је тражио и распуштање свих добровољачких удружења, смањење војске на стање пре заоштравања ситуације, што је значило и потпуну предају Србије.

БАЛКАНСКИ РАТОВИ

Србија је након аустроугарске анексије Босне и Херцеговине схватила да је немогуће развијати даље идеју уједињења Срба и Хрвата, тачније стварати југословенску државу, а претња Беча ратом јасно је указивала да је српска војска још увек немоћна против свог суседа. Ипак, српски политичари нису одустали од идеје проширења граница Србије и ослобођења српског становништва на Балкану. Схватајући немогућност борбе против Двојне монархије, Србија је своју пажњу после 1909. године почела да усмерава на Османско царство, посебно након што су турски националисти почели да спроводе терор над нетурским становништвом. Проблем који се појављивао након рушења османске империје била је Европа која је кроз читав XIX век подржавала Истанбул, упркос турским насиљима над балканским хришћанским народима. Поред тога, постојао је и интерес других балканских држава које су биле заинтересоване за османско наслеђе. Управо сукоб интереса балканских народа и држава никада није могао бити склоњен у страну, што би довело до уједињења у борби против Турака и њиховог протеривања са Балкана, али и недозвољавање западним силама да на полуострву спроведу своје интересе. Разједињеност балканских народа била је сувише велика, а појединим народима додатно су помагале западне државе.

Анексија Босне и Херцеговине и могућност рата Србије и Аустро-Угарске 1908–1909. године, али и планови Беча и Истанбула у Македонији и Бугарској, доказале су балканским државама да је једина могућност да се одбране од великих сила да склопе савез. Србија је била најизложенија од аустроугарске опасности и њој је одговарао савез са другим балканским државама, пре свега са Бугарском. Српски политичари су као и 1878. године схватили да јединог савезника међу великим силама могу пронаћи у Русији, јер су западне силе стајале на страни Беча. Савез Србије и Русије је потпуно природан и руска помоћ српској

борби за слободу кроз читав XIX век јасно је доказан, но српски владари и политичари олако су окретали леђа од Русије и након борби, ратова и насиља, подршку тражили од западних сила, коју никада нису добили у довољној мери. У односу на Русију, која је војном опремом, санитетским материјалом, добровољцима и дипломатским ангажовањем, радила за српску ствар, дотле су западне силе обећавале и хвалиле српске политичаре, без конкретних резултата. Схватајући да западне силе нису подржале Србију у анексионој кризи, српски политичари су добро разумели да се на њих не може ослонити у предстојећим ратовима за османско наслеђе и склапање балканских савеза. Уосталом, Русија је кроз XIX век била противтег аустријском освајању Балкана и традиционално противник Османског царства. Српски политичари су схватали опасност од могућег савеза Беча и Софије, јер би њиме Србија била прикљештена и гурнута у провалију. Иако је на бугарском престолу био германски владар, Србија се надала да Русија има још снаге да привуче Бугаре себи, што би Београду олакшало посао око склапања савеза. Срби су се плашили и Велике Бугарске, идеје која је поникла у Сан Стефану 1878. године, али без Бугарске био је немогућ балкански савез. Како год се погледа, Бугарска је могла бити опасан српски непријатељ. Посебан проблем између двеју држава била је Македонија, тачније обострана жеља да ту област присаједине. Српске и бугарске чете често су улазиле у сукобе почетком XX века,[292] док је бугарска црквена и државна пропаганда на терену у бугаризацији становништва била изузетно јака. У таквим околностима, Србија је морала пронаћи заједнички језик, јер би јој у противном претио нестанак.

Русија је била једина велика сила спремна да помогне Србији против Беча и у преговорима са Бугарима. Имала је Русија много проблема на почетку XX века, због чега је морала да се повуче са Балкана, али је од 1908. године покушавала да ојача свој утицај и пријатељски однос са Србијом био је свакако врло важан. Тако је од 1909. године почела да се кристалише ситуација на Балкану међу државама. Османско царство је напустило британску подршку и развијало добре односе са Немачком.

[292] Б. Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, ИЧ, 53, 359–374, 2006; Иста, Погледи на организацију Српске одбране у Македонији у 1906. години, Весник, Војни музеј, 37, Београд, 165–170, 2010; М. Ж. Трајковић, Српска национална организација у Старој Србији и Мађедонији у 1908. години, Лесковачки зборник, 56, 55–68, 2016; 25 година четничког рада у Старој Србији и Мађедонији, 261–368, 1930.

Беч није био задовољан тим савезом, јер су желели дубље да продру у унутрашњост Балкана, али као савезници Берлина, морали су да пристану на то пријатељство. Србија се окренула Русији, што је још једном довело до захлађења односа између Истанбула и Санкт Петербурга. Бугари су схватили да могу имати проблема у савезу Турака и Немаца, те је било природно да се окрену Русији, јер је једино Санкт Петербург могао бити брана немачком продору на Балкан и јачању османске државе. Већ 1909. године руски цар Николај II у разговору са италијанским краљем Виктором Емануелом истакао је паролу „Балкан балканским народима", јасно сугеришући даљу руску политику на полуострву у односу на друге велике силе.

Руси су након 1878. године и окретање бугарских владара германског порекла ка Бечу и Берлину, иако је руском помоћу Бугарска добила независност, схватили превртљиву политику Софије и окретање леђа од Санкт Петербурга. Истина, ни Србија није водила бољу политику, такође од 1878. године и новог вишедеценијског захлађења односа са Русијом, мада су почетком XX века односи почели да се поправљају. Српски политичари, чак и они који су себе сматрали русофилима, никада се нису залагали за већу повезаност са Русијом, већ су у мирним временима, државу покушавали да повежу са Француском или Великом Британијом. Русија након Сан Стефана више никада није поменула идеју Велике Бугарске, схватајући грешку коју је учинила, јер је Бугарска након 1878. године била далеко од пријатељских, чак братских односа са Санкт Петербургом. Руски посланик у Београду Никола Хартвиг, истински српски пријатељ, који је много учинио на развоју српско-руских пријатељских односа, прихватио је у потпуности српско гледиште на Балкан и искрено се залагао за српску ствар у руској престоници. Он је постао руски посланик у Србији 1909. године, управо у време када су се компликовале прилике на полуострву. Да би приближила Русију својим идејама, српски краљ Петар, Пашић и Миловановић, посетили су руску престоницу марта 1910. године и разговарали са најважнијим људима Русије. Руски министар спољних послова Извољски, први пут је тада признао Србима неправду коју је Русија учинила у Сан Стефану, у стварању Велике Бугарске и обећао да ће учинити све да се неправда Србији исправи. Русија је тада јавно одбацила Санстефански мировни уговор и отворено пружила подршку Србији у даљим акцијама на Балкану, обећавајући да ће учинити све да дође до балканског савеза.

Аустро-Угарска је још од 1878. године радила на стварању албанске нације, те уз помоћ немачких и турских агената развијала албанско писмо и језик, уједињавала разноразна племена, правећи планове о Великој Албанији од Вардара преко целе Старе Србије, до делова данашње Црне Горе. Беч је стварањем Албаније бранио српски излаз на море, смањио италијански утицај у том делу Балкана, која би у случају рата угрозила Србију са југа. Велика Британија која је била непријатељ Срба кроз цео XIX век, штитећи право Османског царства, подржала је идеју албанске државе, јер се плашила да српским изласком на море, Србија не преда своје луке Русији, чији би бродови били опасан непријатељ британском утицају на источном Медитерану. Уз такву подршку западних сила, Албанци су се подигли на устанке од 1909. до 1911. године.[293] Јачање немачког утицаја на Османско царство и све већи апетити Аустро-Угарске, постепено су почеле да брину Рим и Париз. Италија је и сама имала намеру да продре на Балкан и зато јој је сметао Беч са својим намерама о освајању полуострва. Уз подршку Русије, Италија и Француска су 1910–1911. године почеле да дају подршку Србији.

Охрабрена руском подршком Србија је почела активније да води кампању на Балкану. Након посете Санкт Петербургу у марту 1910. године, краљ Петар је посетио Истанбул. Српски политичари су почели да се обраћају Грцима и Румунима, а све у покушају да својом активном политиком са другим балканским државама, приближе Бугарску себи.[294] Бугарском краљу Фердинанду се није журило, већ је покушавао да одмери од ког блока ће добити више. Бугаре је плашила аустроугарска идеја о покоравању Балкана, а немачко-турско савезништво могло је довести и до нестанка Бугарске, док је са друге стране постојао сукоб интереса Србије и Грчке са Бугарском око територија у Македонији. Србија је још у време анексионе кризе показала пријатељско држање према Бугарима. Када је Истанбул тражио да Србија осуди Бугарску за уједињење са Источном Румелијом и проглашењем независности, српска Влада је изјавила да она нема ништа против тога, јер је то био

[293] А. Лаиновић, Грађа о балканској политици у вези са албанским бунама 1910. и 1911, Годишњак Архива Косова, I–II, 273–295, 1970; Đorđe Nikprelević, Ustanak u Malesiji 1911. godine, Podgorica 2001; Л. В. Шатилова, Положение славянского населения в Албании и Македонии в период албанского национального движения 1910–1912 гг., 697–713, 1991; И. Галкин, Из истории национально-освободительного движения в Албании в 1910–1912, Вопросы истории, нум. 11, 35–46, 1954.

[294] ИСН, Од Берлинског конгреса, 184–188.

природан процес. Тако је Србија одмах након Русије признала уједињење и независност Бугарске, што је Софија могла да схвати као пријатељско држање и жеља за сарадњом. У јесен 1909. Срби су по ко зна који пут предложили Бугарима поделу Македоније, да би октобра исте године краљ Фердинанд посетио Копаоник и разговарао са српским званичницима, али без успеха. У новембру је Фердинанд посетио Београд, али Бугари нису прихватали поделу Македоније, већ тражили да она припадне њима. Српска делегација са Миловановићем на челу боравила је у Софији на пролеће 1910. године, али Бугари нису одустајали од својих намера. Међутим, нове околности на Балкану из 1911. године приближиће два народа на савез и тако, барем за тренутак, ујединити балканске народе за коначно решавање турског питања.

Година 1911. била је тешка на Балкану. Међусобни државни односи били су лоши. Грчка и Бугарска сукобљавали су се са Османским царством око спорних територија, Албанци су у свом устанку вршили насиља над неалбанским становништвом уз подршку Беча и Лондона, док су Турци покушавали да потурче становништво у Вардарској и Егејској Македонији. Управо у то време власт у Атини и Софији преузели су политичари који су схватили неопходност балканског савеза. Италија је покушала да искористи политичку ситуацију на Балкану и свој интерес прошири у тај део Европе. Тако је објавила рат Османском царству крајем септембра 1911. године. Италија је покушавала на све начине да продре на Балкан, али рат против Турака вођен је у Северној Африци. Ситуација се компликовала на полуострву, а све балканске државе страховале су да се остале западне силе не умешају у Италијанско-турски рат и на штету малих балканских народа не изврше нову промену граница. Тако је бугарски председник владе И. Гешов, подстакао преговоре са Србијом. Већ почетком октобра, бугарски изасланик Ризов, донео је у Србију предлог о споразуму, укључујући и поделу Македоније, на коју раније Бугари никако нису пристајали. Бугари су били спремни на поделу Македоније одмах или након рата са Турцима. Бугари су понудили Србима подручје до Скопског санџака, те је тако већи део Вардарске Македоније остајао у бугарским рукама. Срби су, пак, захтевали територију до Брегалнице са Скопљем, Велесом, Прилепом, Кичевом и Поречом. Бугарима није одговарао тај српски захтев, али да не би били срушени српско-бугарски преговори већ на почетку, политичари обеју држава су разматрали да руски цар Николај II одлучи о подели територија између Шар планине и Родопа. Срби су

посебно страховали од аустроугарских агената и могуће реакције Беча на српско-бугарске преговоре. Страх је био оправдан, јер је Беч био спреман да учини све како би срушио преговоре двеју балканских држава, сматрајући да би савез био уперен против ње. Српско-бугарски састанак одржан је у највећој тајности 11. октобра у железничком вагону који је ишао из Београда ка Лапову. Миловановић и Гешов су договорили офанзивно-дефанзиван савез, без посебних разматрања о подели Македоније и договорено је да се нови састанак одржи у бугарској престоници. Проблем је настао крајем октобра, када је бугарска Влада одбила споразум, јер није била предвиђена аутономија Вардарске Македоније. Да не би пропали преговори, Срби су предложили решење: постојање српске и бугарске зоне у Вардарској Македонији, док би спорну територију између двеју зона одлучио руски цар коме ће припасти. Бугари нису прихватили ни овај предлог, још увек радећи на великобугарском пројекту. Русија крајем 1911. године није била спремна да прихвати офанзивне намере балканских држава према Османском царству. Руси су ишли толико далеко да је руски амбасадор у Истанбулу, Чариков, предлагао балкански савез на челу са Турцима. Руси нису разумели да се балкански народи окупљају против Турака са циљем да их коначно протерају са Балкана и ослободе становништво од турских насиља, већ су страховали од западних сила и њихових намера према покоравању целог Балкана, због чега су и предложили савез држава заједно са Турцима. Српско-бугарски преговори вођени су у Паризу новембра 1911. године, а до прихватљивог решења за обе стране дошло је управо у то време. Наиме, обе владе су прихватиле одређене уступке: Срби да учине уступке на левој, а Бугари на десној обали реке Вардара. Међутим, врло брзо је дошло до нових проблема, пре свега око одлука коме ће припасти Кратово, Крива Паланка и Овче поље.

Иако је српска Влада преговарала са Бугарима и била спремна на различите уступке, у самој Србији се створила јака опозиција. Пашић, који се у том тренутку нашао у опозицији, противио се да Србија препусти Бугарима леву обалу Вардара и предлагао да уколико не буде постигнут споразум са Бугарима, српска Влада преговара са Албанцима. Председник владе Србије, Миловановић, размишљао је другачије, пре свега је био спреман на споразум са званичном Софијом, како би своје погледе Србија усмерила ка изласку на море преко данашње северне Албаније. У односу на њега, Пашић није био посебно заинтересован за српски излазак на море, већ на дубљи продор у Македонију. Да би

Србија што пре изашла на море, Миловановићу се журило да се споразуме са Бугарима, те је М. Спалајковићу, српском посланику у Софији, наредио да одустане од Криве Паланке и Кратова и да се бори једино за Овче поље. Чак је био спреман да одустане од Струге. Бугари су, задовољни српским одустајањем, прихватили споразум, те је он потписан 13. фебруара 1812. године. Главна тема споразума била је одбрана од неке велике силе и гарантовање независности и неповредивости граница двеју држава. Поред тога, намера је била да се уђе у рат против Османског царства уколико дође до проблема у Македонији или покушаја да се насилно промене границе на Балкану. Срби и Бугари су одлучили да ће у случају рата, Србија заузети области северно и западно од Шар планине, док ће Бугари задржати област источно од Родопа и реке Струме. За централну област Вардарске Македоније предвиђена је аутономија или подела територија. У случају поделе линија би ишла од Криве Паланке до Охрида. Руски цар Николај II био би арбитар у случају ове линије поделе и уколико би он прихватио такву ситуацију и Бугари су обећали да ће пристати. Уколико би Николај био против линије Крива Паланка–Охрид, обе стране (Србија и Бугарска) прихватили би решење руског цара, за које он буде сматрао да је најбоље. Савез Србије и Бугарске појачан је војним споразумом, потписаним 12. маја 1912. године, који је предвиђао бугарску помоћ Србији у случају да је нападне Аустро-Угарска и српску помоћ Бугарима, уколико би дошло до рата са Румунијом, а пре свега заједничко деловање против Османског царства.

Највећи проблем на Балкану био је решен. Срби и Бугари су се договорили, те је сада било лакше да се у савез прикључе и друге балканске државе. Грци и Бугари су почели преговоре још 1910. године, али је тек октобра 1911. грчки посланик пренео поруку бугарском председнику владе да ће Грчка подржати Бугаре у случају рата са Турцима. Грци су се одлучили да подрже Бугаре, јер је стање на Криту било изузетно тешко, а сукоб Грка и Турака око спорних острва одвијао се интензивно последњих деценија. Године 1912. Крићани су сами образовали владу и позвали Грчку на уједињење. Грчки народ је био спреман на рат против Османског царства, те влади био преко потребан споразум са другим балканским државама. Бугари и Грци су започели преговоре марта 1912. године, а сви проблеми око Македоније[295]

[295] Грчка је била против тога да Македонија добије аутономију, коју су Бугари предлагали.

избегнути су тако што нису ни стављени за преговарачки сто. Када је Италија ушла у рат против Османског царства и запосела Додеканезе и Родос, стање на Балкану је постало неиздрживо. Грчка и Бугарска су потписали одбрамбени споразум крајем маја 1912. и везан је за рат против Турака. Војни споразум двеју држава потписан је у октобру 1912. године. Бугари су са Црном Гором договорили усмени споразум без посебних проблема. Преговори Србије и Црне Горе вођени су првобитно на Цетињу, а потписани у Луцерну 27. септембра 1912. године. Тако је међусобним уговорима створен Балкански савез који је коначно требао да реши питање Централног Балкана.

Основни недостатак потписаних уговора била су нерешена питања граница насталих након завршетка рата против Турака, посебно имајући у виду ранију немогућност договора, јер су све државе имале великих претензија на новооослобођене области. Ипак, да многа спорна питања нису остављена по страни и да балканске државе није ујединила жеља да заједничком борбом протерају Турке са Балкана, судбина полуострва била би сасвим другачија, имајући у виду и заинтересованост западних сила да се умешају у решавање граница. Идеја балканског савеза није била само протеривање Турака, већ стављање до знања западним силама да балканске државе могу саме решити проблем турског насиља над цивилним становништвом и тако спрече мешање западних сила у балканска посла. Много је времена морало проћи, сувише много деценија, док балканске државе нису склопиле савез против Турака. Умешаност западних сила у владе појединих балканских земаља, исувише велике територијалне претензије самих државица у односу на своје суседе, били су само једни од разлога зашто до савеза није дошло у време кнеза Михаила, иако је он покушавао да окупи све народе и коначно ослободи полуострво од турског заосталог поретка. Ако балканске народе није могла да уједини Турска, онда јесу западне силе, које су имале намере да овладају Балканом, након рушена османске империје.

Европа није била упозната са споразумима балканских држава. Једино је Русија знала о споразумима и покушавала са своје стране да одржи све народе на окупу и пре почетка рата са Турцима, знајући антагонизам који је деценијама спутавао народе на савез. Русија је обавестила Француску августа 1912. године да постоји споразум на Балкану, француски председник Р. Поенкаре је био у чуду и против било каквих договора. Тако се Француска јасно изјаснила против балканског савеза,

јер јој није одговарало да Турци буду протерани са Балкана, али му није одговарала ни слога балканских народа. Све је највише бринула реакција Аустро-Угарске. Румунија и Немачка су преко својих агената имали одређена сазнања о постојању споразума и о томе су одмах обавестили Беч. Да би скршио намере балканских народа на ослобођење Македоније од Турака, бечки министар спољних послова Бертхолд, августа 1912. године, предложио је да се уведе нови програм реформи у европском делу Османског царства, пре свега јачањем децентрализованих органа у односу на Истанбул.[296] Аустро-Угарска је покушала да последњом акцијом сруши Балкански савез, али није успела. Најважније је било сачувати тајну од Беча и у томе су балканске државе успеле. Беч је изашао са иницијативом сувише касно. Аустро-Угарска је подржавала Албанце који су у лето 1912. године вршили злочине над српским цивилима и преузели управу у више градова на Косову и Метохији,[297] а затим и у Скопљу, док су Турци нападали цивиле у другим деловима Македоније.

Русија је највише помогла балканским државама, пре свега јер је инсистирала на њиховим преговорима и склапању споразума, а затим на одвраћању Аустро-Угарске од територијалних претензија у Македонији и на Косову и Метохији. Руски цар Николај II урадио је све да не дозволи да било која балканска држава изгуби део своје територије у рату против Османског царства, или у случају напада Аустро-Угарске. Русија је била свесна ситуације и опасности које су са собом носиле дивље турске хорде и бечка војска. Да би Русија осигурала балканским државама реализацију својих намера, ушла је у преговоре са Бечом. Тако је 8. октобра 1912. године објављена заједничка нота Санкт Петербурга и Беча у којем стоји да две силе неће дозволити промену тренутних граница без обзира на територијална проширења у случају рата против Османског царства. Иако је Русија изашла са оваквом нотом, њена намера била је да заузда Аустро-Угарску, која је била спремна да уђе у рат у случају да било која балканска држава, а пре свега Србија прошири своје границе према Косову и Метохији и Вардарској Македонији. Истог дана када су две велике силе објавиле ноту, Црна Гора је ушла у рат против Турака. Остале чланице Балканског савеза позвале

[296] М. Војводић, Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912, ЗФФ Београд, XI–I, 413–429, 1968.

[297] Укључујући Приштину, Пећ, Призрен.

су Истанбул да спроведе реформе на целој територији Македоније, али када одговор није стигао, Србија, Бугарска и Грчка су ушле у рат против Османског царства. Тако је започео Први балкански рат,[298] са јединим циљем – коначно ослобађање Балкана од Турака.

Српска војска је већ 23–24. октобра ушла у Куманово, Нови Пазар 25. а 26. октобра у Скопље. Призрен је ослобођен 30. октобра, а Ђаковица 4. новембра. Уласком у Нови Пазар, српска војска се спојила са црногорским трупама што је била жеља свих српских владара током читавог XIX века. Црногорска војска је опсела Скадар, док су Бугари опколили Једрене. Грци су ушли у Солун 8. новембра и кренули према Битољу. И српска војска је кренула ка Битољу, те се спојила са грчким јединицама у заједничког акцији на ослобађању града. Балкански савезници су врло брзо, за само месец дана, у потпуности ослободили Вардарску и Егејску Македонију од вишевековног турског ропства, те су претили самом Истанбулу. Схвативши да ће бити протерани из Европе у потпуности, турска Влада се 4. новембра обратила западним силама да посредују. Док су велике силе покушавале да издејствују повољне услове за Турке, српска војска је 18. новембра избила на Јадранско море северно од Љеша у данашњој северној Албанији.[299]

Аустро-Угарска и Велика Британија нису биле задовољне српским изласком на море. Лондон и Беч су се плашили да ће српске луке иско-

[298] А. Растовић (ур.), Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао: поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912, Зборник радова на конференцији, књ. 2, Ниш 2013; Б. Перовић, Први балкански рат 1912–1913, књ. 1 (Операције српске војске), Београд 1959; Б. Ратковић, Први балкански рат: 1912–1913: (Операције српске војске), књ. 2, Београд 1975; М. Ђуришић, Први балкански рат: 1912–1913 (Операције црногорске војске), књ. 3, Београд 1960; В. Стојанчевић (ур.), Први Балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, Зборник радова са научног скупа, одржаног 27. и 28. новембра 2002. године: примљено на X скупу Одељења историјских наука, 28. децембра 2005. године, Београд 2007; М. Војводић (ур.), Први балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, Београд 2015; Ј. Цвијић, Балкански рат и Србија, Београд 1912; Д. Батаковић (приредио), Д. Поповић, Балкански ратови: 1912–1913, Београд 1993; ИСН, Од Берлинског конгреса, 189–193.

[299] Ј. Цвијић, Излазак Србије на Јадранско море, Београд 1913; Б. Машић, Страхоте и муке при прелазу српске војске преко албанских Алпа: како је српска војска избила на Јадранско море, Илустрована ратна кроника, 105–109, Нови Сад 1913; Д. Ђорђевић, Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912, Београд 1956; B. Ratković, Operacije srpske vojske u Albaniji od novembra 1912. do aprila 1913, 221–242, 1992.

ристити Русија за своје бродове, а то је даље водило ка јачању руске морнарице у Источном Медитерану, што је било противно британским и аустријским интересима. Велика Британија је учинила све да одврати Србију од обале Јадрана све у страху од Русије. Остале западне силе, свакако и Русија, нису биле против српског изласка на море. Бечка Влада је морала прихватити нову ситуацију на Балкану, тачније промену граница балканских држава и њихов улазак на Косово и Метохију и Македонију. Једино у чему није могла да одступи, то је одбијање да прихвати српски излазак на море. Тако је Аустро-Угарска, уз снажну подршку Велике Британије, затражила формирање аутономне Албаније, уместо српског изласка на обалу. Беч и Лондон јасно су видели у Албанији нови притисак на Србију, посебно када је српска војска ослободила Косово и Метохију, те Рашку област (Новопазарски санџак) и тако пресекла аустријској војсци даљи продор у унутрашњост полуострва. Стварање Албаније одговарало је Бечу, јер би из тог дела Балкана, Србија и Црна Гора били стално узнемиравани, док би аустријска морнарица могла да контролише албанску обалу. Српска Влада није прихватала да се повуче, посебно зато што је у данашњој северној Албанији живело многобројно српско становништво, те позивајући се на легитимитет да су то некада били српски градови у време Немањића, одбијала сваку помисао да се повуче и препусти област албанској држави, која никада у историји није постојала, нити могла да се позове на традицију. Српске захтеве снажно је подржала Русија, покушавајући да увећа значај српских победа. Постепено су остале западне силе стале на страну Беча и Лондона, те јасно ставиле до знања Србији да мора да се повуче из данашње северне Албаније. Иако су Срби и Бугари имали склопљен војни споразум у односу на трећу страну, пре свега на Аустро-Угарску и Румунију, Бугарска није била вољна да испуни ниједно слово уговора, схвативши да се ситуација између Србије и Аустро-Угарске компликује. Бугари нису желели да ратују против Аустро-Угарске и тако подрже свог српског савезника. Истина, Бугари су и сами имали проблема са Грчком око поделе новоосвојених територија у Тракији и Егејској Македонији, као и око Солуна, на које су претендовали Бугари. Уз снажну подршку Аустро-Угарске и Велике Британије, албански сепаратисти су 28. новембра 1912. године прогласили у Валони албанску државу. Беч, Лондон и Рим су одмах признали Албанију као нову државу на Балкану, покушавајући да приближе Албанце својим интересима. Иако је албанска држава била проглашена и одмах призната од појединих

западних сила, на терену је постојала другачија ситуација. Српска војска је одбила да се повуче са обале, не желећи да прихвати услове великих сила. Грчка Влада није прихватила Албанију и одмах је бомбардовала Валону, сматрајући да тај град и област треба припасти њој. Као и током XIX века када Србија није прихватала бечке ултиматуме, због тога је аустроугарска Влада одмах претила ратом, тако је било и у јесен 1912. године. Незадовољна што Србија одбија да се повуче са обале и призна њено ново чедо – Албанију, Аустро-Угарска је запретила ратом. Српска војска није била спремна за рат против свог суседа, јер су трупе биле расуте по Централном Балкану и далеко од граница на Дрини и Сави. Чим је Аустро-Угарска почела да прикупља војску на граници са Србијом, Русија је одмах реаговала и почела да мобилише своје трупе, јасно стављајући до знања да ће помоћи Србији свим средствима. Србија и Русија нису биле спремне за рат у том тренутку против Аустро-Угарске, знајући да то може укључити још држава у Европи, пре свега Немачку и вероватно Велику Британију. Српска Влада је наставила са својим плановима. До још већих заоштравања дошло је када је српска војска ушла у Драч 29. новембра, стављајући до знања Бечу да не признају њену колонију Албанију. На простору данашње северне Албаније није ни било много албанског становништва, те прихватањем албанске државе, значило је да ће маса српског народа потпасти под власт народа који је кроз векове вршио страховита насиља и насилну албанизацију. Улазак српских трупа у Драч наљутио је Беч који је на границу са Србијом послао 200.000 војника. Рат само што није почео. Аустријска власт у Сарајеву почела је да хапси угледне Србе и шири прокламацију о рату против Србије. Аустријски бродови на Дунаву и Сави пловили су са рефлекторима и осветљавали Београд узнемиравајући становништво новим ратом.

Аустро-Угарска је учинила све да би срушила углед Срба у Европи. Тако су покренули медијску кампању против Срба у децембру 1912. године, оптуживши Србе да су злостављали аустријског конзула Прохаску у Призрену, иако је то била очигледна лаж. Да би српска Влада привукла велике силе, допустила је да посебан аустријски орган испита догађаје у Призрену. Утврђено је да је аустријски конзул Прохаска подбуњивао албанске сепаратисте против српског становништва и војске у граду, због чега је морао да бежи, јер му је претило хапшење. Беч је успео да придобије остале западне силе за своју ствар. Тако је у децембру 1912. године сазвана конференција амбасадора у Лондону са

циљем да реши сва питања која су настала након протеривања Османског царства са већег дела Балкана. Аустро-Угарска није попуштала од својих намера да удаљи Србију од мора. Озбиљна претња ратом двеју држава претила је да се прошири на целу Европу. Неспремност Русије да ратује натерала је руског министра спољних послова Сазонова да попусти и прихвати бечке услове. На конференцији амбасадора 17. децембра западне силе су признале независност Албаније, што значи да су се аутоматски сви сложили да српске трупе напусте Јадранску обалу и предају их Албанцима на управу. У замену за повлачење, обећано је да ће Срби добити пругу до мора, а притиснута од великих сила српска Влада је морала да прихвати наметнуте услове. Велике силе су прихватиле новонастале околности на Балкану, промену граница и повлачење Османског царства на Босфор.

Иако су борбе замењене дипломатијом, остало је још много нерешених питања. Грци су захтевали Јанину, док је сукоб између Грка и Турака још увек тињао. До промене ситуације дошло је 23. јануара 1913. године када је извршен државни удар у Истанбулу, узрокованог несређеним питањима на полуострву. У то време су се већ појавили први спорови између балканских савезника, те је рат настављен већ 3. фебруара. Повод за нови рат биле су границе Албаније. Албанци су уз снажну подршку Аустро-Угарске и Велике Британије, настојали да ратом што више прошире територије нове државе и тако ставе амбасадоре конференције пред свршен чин на уштрб српских и црногорских интереса. Док је Беч претио ратом, Русија је покушавала на све начине да избори што повољнију границу за Србију. Највећи проблем на почетку 1913. године избио је због Скадра у коме је већинско било српско становништво.

Црна Гора је још у јесен 1912. године, на почетку рата, опсела Скадар да би јој на позив краља Николе Петровића у фебруару дошла српска војска у помоћ. Западне силе сазнавши да је српско-црногорска војска пред Скадром и да је то још једна могућност да Србија избије на море, одмах су реаговали. Беч је тражио да се српска војска одмах повуче из Скадра и запретила ратом. У марту је попустила у погледу Ђаковице и пристала да тај град припадне Србији, али око Скадра и српског изласка на море, остали су непопустљиви. Тако су западне силе и поред руског покушаја да одбрани српске интересе, прихватили 23. марта да Скадар припадне Албанији, те да се српска и црногорска војска сместа повуку. Усамљена Русија није могла против заједничког деловања западних сила, који су демонстрирали своју моћ над српским и црногорским трупама

8. априла, када су извршили поморску блокаду обале од Бара до ушћа реке Дрима, стављајући до знања да су спремни на све уколико се Србија и Црна Гора не повуку и територију препусте Албанији. Иако је Беч почео да гомила војску на граници са Црном Гором, краљ Никола је остао доследан да повлачења од Скадра неће бити. С друге стране, западне силе су још више притисле Србију претећи потпуном блокадом државе, што би утицало на српску економију. Западне силе су вршиле притисак и на Русију да утиче на Србију. У тренутку када се цео Запад ујединио против Србије и Русије, није постојала друга могућност него да се попушта. Тако је Русија морала да интервенише код српске владе, те је ова 9. априла одлучила да се повуче из околине Скадра. С друге стране, црногорска војска је наставила опсаду и на крају успела да уђе у град 24. априла, што је наљутило Беч. Западне силе су 27. априла наредиле Црној Гори да напути Скадар и преда је на управу међународној флоти која је држала обалу под блокадом, док је бечка Влада јавно објавила да је спремна на рат против Цетиња. У тренутку када се аустроугарска војска почела гомилати на граници и када се чекао напад, краљ Никола је 4. маја 1913. године наредио повлачење војске из Скадра. Убрзо су западне силе овај град предале албанској влади, која је врло брзо почела да спроводи албанизацију становништва.

У тренутку док се још затезала ситуација око Скадра, Грци су заузели Јанину почетком марта, док су Бугари уз огромну помоћ српске војске освојили Једрене 24. марта. Истанбул је био на реду. Савезничка војска је кренула према Чаталџи у намери да коначно сруши Османско царство и протера га из Европе назад у Азију. Западне силе су још једном брзо реаговале. Заједничким деловањем натерале су балканске савезнике да се зауставе и тако спасу Турке од потпуног протеривања. Турци су потписали мировни уговор 30. маја, којим су остали мањим делом још увек у Европи. Османско царство је остало на линији Енос–Мидија, а Истанбул у рукама Турака. Крит је припао Грцима, док су велике силе морале да расправљају о границама Албаније и спорних острва у Егејском мору.

Србија је у Првом балканском рату изашла као победница, ослободивши велике делове Вардарске Македоније, Косово и Метохију и избивши на море. Западне силе, пре свега Аустро-Угарска и Велика Британија, који су још од 1878. године радили на стварању албанске нације, уједињујући многобројна племена различитих вероисповести и стварајући албански језик и писмо, успели су да наметну своју вољу и приволе остале западне силе да прихвате формирање албанске држа-

ве, са основним циљем – да што више удаље српску државу од јадранских обала, све у страху од тога да Срби, као „Мали Руси", не препусте своје луке руској морнарици. Након завршетка рата, појавио се још један проблем за Србију. Након што су на силу протерани са обала, морали су да предају све ослобођене градове источно од линије Крива Паланка–Струга, који је био договорен споразумом са Бугарима. Склапајући споразум 1912. године Срби нису предвидели стварање вештачке албанске државе, те је у новим околностима 1913. а одустајањем од ослобођених градова у Вардарској Македонији и немогућности да се територијално повежу са Грчком у Егејској Македонији, била би створена могућност за ново савезништво између Беча и Софије. Бугарска би приласком код Струге на Охридском језеру, дошла у додир са новом албанском државом, која је била у рукама Аустро-Угарске. Тако опкољена Србија нашла би се у незавидној ситуацији и сталној претњи од могућег савеза Беча и Софије. Србија је била спремна да испуни сваку тачку уговора са Бугарском, али новонастале околности, тачније стварање Албаније, онемогућавало је српску владу да се одрекне територија у Вардарској Македонији. Спор је постојао и око границе између Бугарске и Грчке, јер су Бугари на све начине покушавали да задрже територију и испуне свој сан о Великој Бугарској.

Српска Влада је била свесна нове ситуације, те је још у фебруару 1913. године наговестила бугарској влади да мора доћи до ревизије споразума, правдајући се да бугарска војска није притекла у помоћ Србији у тренутку када је Аустро-Угарска претила ратом, иако је била обавезна према уговору. При свему томе, српска војска је помогла Бугарима да заузму Једрене и крену према Истанбулу. Бугари, сањајући о Великој Бугарској, нису прихватили промену уговора и није их посебно интересовало стварање Албаније и српско повлачење са те територије, нити српска помоћ при освајању Једрена. Бугари су у једном тренутку, опијени својим мегаломанским идејама, а не стварним снагама на терену, покренули питање присаједињења Албаније Бугарској. Осим несугласица око територија са Србијом и Грчком, Бугари су се сукобили и са Румунијом. Бугарску је тајно подржавала Аустро-Угарска, која је у бугарском краљу видела главног савезника пре свега против Србије. Бечки дипломати и агенти наговарали су бугарског владара и политичаре да не одустају од својих мегаломанских идеја, а све у циљу што бржег распадања балканског савеза. Без заједничког деловања балканских држава, главну реч на полуострву водила би Аустро-Угарска.

Бугарска је са својом великобугарском идејом почела да угрожава остале балканске државе, сматрајући да у случају губитка подршке Русије, може се ослонити на Аустро-Угарску, добро схватајући да би тај савез пре свега угрозио Србију и њен интерес у Вардарској Македонији. Остале балканске државе угрожене бугарским национализмом, почеле су да се удружују. Тако је Србија већ у априлу 1913. године понудила Румунији савез, али су Румуни морали да га одбију из страха од Аустро-Угарске чији је била савезник. Притиснута све већим бугарским захтевима, Румунија је 10. јуна објавила да неће бити неутрална у случају новог рата на Балкану. Бугари и Грци су се сукобили око територија у Тракији још у јесен 1912. године, да би у мају 1913. дошло до пушкарања код Нигрите и Кавале. У таквим околностима био је сасвим природан савез Грка са Србима против Бугарске. У војном уговору потписаном 14. маја 1913. године, обе државе су гарантовале територијалне добитке из рата 1912. и заједничку границу у Македонији. Већ 1. јуна две земље су потписале уговор о савезништву са коначним договором да ће између њих бити граница. При том су Грци дали олакшице српској роби која се извозила преко Солуна.

Русија је пратила нову ситуацију на Балкану са забринутошћу, страхујући од новог рата дојучерашњих савезника, а пре свега опасношћу да се у тај сукоб не умеша Аустро-Угарска, што може довести до проширења рата и на остатак Европе. Руски министар спољних послова Сазонов је 1. маја 1913. године позвао српске и бугарске дипломате да разговарају и тако реше настале проблеме, те да на крају руска Влада пресуди на обострано задовољство, позивајући се на члан IV Српско-бугарског уговора. Српска Влада није могла прихватити руску понуду, плашећи се да ће изгубити територије које су добили у рату, док су Бугари одбијали било какве разговоре о територијалним уступцима у српску корист. Српска Влада је предложила да се српско-бугарски уговор измени и унесу у њега нове околности настале након рата, а српска Скупштина је изгласала резолуцију у којој се одбацује повлачење из Вардарске Македоније. Ситуација у Београду била је сувише напета, јер су војни кругови запретили државним ударом у случају да Влада и Скупштина попусте пред Бугарима. Некадашње четничке вође који су ратовале у Македонији, запретили су лично Пашићу ликвидацијом у случају да прихвати бугарске захтеве и повуче српску војску у бугарску корист. И у Софији је била слична ситуација. Бугарски генерали су претили државним ударом у случају попуштања под прити-

ском Русије у корист Србије. Русија је учинила све да до рата између балканских савезника не дође. Сазонов је покушавао мирним путем да реши сва нагомилана питања настала након завршетка рата, али било је немогуће, јер Бугари нису желели да одустану ни за педаљ од својих великобугарских идеја. Руски министар спољних послова је позвао четворицу министара балканских држава на преговоре у Санкт Петербург у намери да их измири. Иако је у младости био русофил, Пашић се плашио руске политике наклоњености Бугарима, те је предложио да се у Димитровграду састане са Гешовом, те да заједно позову и друге балканске министре да сви заједно седну за сто у Солуну и коначно реше нагомилане проблеме. Гешов је био спреман на преговоре, али је краљ Фердинанд подржао бугарске генерале и идеју рата са суседима. Под снажним притиском краља и генерала, Гешов је поднео оставку на место председника владе 6. јуна, чиме је престала да постоји и најмања шанса за преговоре и избегавање рата. Само два дана касније, 8. јуна, руски цар Николај II је послао личну поруку у Србију и Бугарску да не руше савез и не улазе у рат, већ да прихвате руску арбитражу. Нова бугарска Влада на челу са С. Даневом, образована је 15. јуна, али он није био спреман на компромисе.

Док су руски цар и Влада месецима настојали да приволе балканске политичаре на преговоре и арбитражу и док је Пашић коначно решио да отпутује у Санкт Петербург, бугарска војска је без објаве рата напала српске положаје на Брегалници у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године, чиме је кренуо Други балкански рат.[300] Српска војска је очекивала бугарски напад и спремно је дочекала непријатеља. Уместо очекиване победе, Бугари су доживели пораз и закомпликовали ситуацију. Црна Гора, Грчка и Румунија су одмах ушле у рат на српској страни, а новонасталу ситуацију искористили су и Турци заузевши од Бугара Једрене и део Тракије. Тачно месец дана од образовања владе 15. јула, бугарска Влада са Даневом на челу је пала. Бугари су 20. јула затражили примирје, а Русија је одмах позвала балканске државе да одустану од ратовања и седну за преговарачки сто.

[300] С. Скоко, Други балкански рат: 1913. Књ. 1, Узроци и припреме рата, Београд 1968; Исти, Други балкански рат: 1913. Књ. 2, Ток и завршетак рата, Београд 1975; М. Мартиновић, Ратне године: 1912–1916, Београд 1996; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, Србија и Црна Гора у балканским ратовима: 1912–1913, Београд 1972; М. Лазаревић, Други балкански рат, Београд 1955; Ж. Ј. Ранковић, Грчко-бугарски рат 1913. год., Сарајево 1926; А. Барби, Брегалница: српско-бугарски рат 1913, Београд 1914; ИСН, Од Берлинског конгреса, 193–196.

Преговори су вођени у Букурешту, али било је много проблема, јер се Бугари нису мирили са губитком територија. Посебан проблем настао је око српско-бугарске границе на реци Вардару, пре свега са градовима Штип, Кочане и Струмица. Постојао је проблем и око грчко-бугарске границе у Тракији. Да би се смирила тензија на Балкану и избегло мешање западних сила, на интервенцију Русије, Струмица је уступљена Бугарској, док су Штип и Кочане припали Србији. Уговор је потписан у главном граду Румуније 10. августа, те је њиме Србија задржала све територије освојене у Првом балканском рату, изузев губитка Албаније, док су Грци добили Кавалу и своју границу померили до реке Месте. Румунија је добила територију у Силистрији.[301] Иако је Србија изашла са значајним територијалним увећањем, два балканска рата озбиљно су уздрмала њену привреду.

Аустро-Угарска је негативно гледала на територијално проширење Србије. Посебан проблем било је српско одушевљене у Босни и Херцеговини, Славонији, Срему, Банату, Бачкој, Далмацији, Дубровнику и другим областима. Сви Срби су говорили о скором уједињењу са Србијом и о рушењу аустроугарске империје. Иако болесник у Централној Европи, Аустро-Угарска је управо била најопаснија у тренуцима када су се сви народи пробудили на слободу. У јануару 1914. године понела се прича о скором уједињењу Црне Горе и Србије.[302] Такве вести и дешавања у Аустро-Угарској, утицале су на бечку владу да крене у коначно решавање српског питања. Тако Беч уводи цензуру, забрањује рад српским друштвима, распушта градска већа у којима су већина Срби. Генерали у Бечу више нису били једини који су говорили о рату против Србије и коначном нестанку те државе са географских карата. Аустро-Угарска је у току 1913. и 1914. године почела озбиљније да снабдева оружјем Бугарску и отворено говори о измени Букурешког уговора и одузимању територија које су припале Србији. Бечка Влада је користила и Албанце против Срба. Албанци су у септембру 1913. године уз снажну подршку Аустро-Угарске, напали српске градове Дебар, Охрид, Стругу и Гостивар, што је био отворен напад албанске државе на Србију.

[301] Букурешки уговор, Уговор о миру од 28. јула (10. августа) 1913: српско-црногорски споразум од 30. октобра 1913: српско-грчки споразум од 3/16. августа 1913, Министарство иностраних дела, Београд 1914.

[302] Црногорска Влада је предложила заједничку спољну, војну и царинску политику са Србијом, што је потврђено у писму краља Николе Петровића упућено марта 1914. године краљу Петру Карађорђевићу.

Српска војска је успела да их протера и врати преко границе, али ситуација је била далеко од мирне. Беч је на све начине покушавао да угрози Србију, деловањем преко Дрине, из Албаније или Бугарске. Аустроугарски агенти у Албанији имали су задатак да наоружају становништво, увере их у идеје Велике Албаније, а уз наговарање бугарског краља, намера им је била да Албанија и Бугарска покрену пред међународном заједницом питање редефинисања споразума из 1913. године и одузимања српских територија. Аустроугарски агенти су константно гурали Албанце да прелазе границу и нападају цивилно становништво. Велика Британија и Француска су ћутале на те потезе иза којих је стајао Беч, док је Русија упозоравала на заоштравање односа на Балкану. Када је српска војска у октобру 1913. године кренула у потеру за Албанцима и прешла границу, Аустро-Угарска је одмах реаговала (као да је једва чекала такву прилику) и 14. октобра послала протестну ноту што Србија неовлашћено са војском прелази границу, сматрајући то нападом на независну државу, мада Албанија није ни била независна, већ више бечка колонија. Убрзо је уследио ултиматум из Беча, запретивши ратом уколико се српска војска у року од осам дана не повуче преко границе. На терену је било неиздрживо за цивилно становништво. Албанци су стално прелазили границу и упадали у западне делове Вардарске Македоније вршећи насиља и пљачку. Услед ултиматума српска Влада је 19. октобра наредила повлачење српске војске, али прилике нису биле сређене.

Аустроугарској влади је сметала српско-грчка граница и грчке олакшице за српски извоз преко Солуна, јер је то значило да Србија има слободу у извозу својих производа и да више не зависи од могуће затворене границе на Дрини и Сави. Аустроугарски агенти су учинили све да би срушили српско-грчки споразум, а дипломати су вршили притисак код грчке владе и краља. Када су видели да Грци неће одустати од уговора због Беча, Аустро-Угарска је затражила исте повластице и за себе, вршећи додатни притисак на владу у Атини. Пре него што је Вардарска Македонија припојена Србији, бечка Влада је успела да откупи акције од Друштва источних железница које је деловало од Ђевђелије до Косовске Митровице, те је српска Влада касније морала да преговара са Бечом о куповини акција, али Аустро-Угарска није желела ни да чује. Њена намера била је да контролом железница притисне Србију. Ово питање није решено и сачекало је Први светски рат.

ЦРНА ГОРА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Црна Гора је након Берлинског конгреса 1878. године[303] изашла као независна и са значајним територијалним проширењем. Посебно је значајан излаз на море код Бара и Улциња, мада је Аустро-Угарска успела да наметне своју контролу у страху од руских бродова. Највеће питање након стицања независности била је аграрна реформа, пре свега покушај одузимања поседа Турака који су се иселили. Црна Гора је на Берлинском конгресу прихватила да се турски поседи задрже у власништву Турака, чак иако су се они иселили у Османско царство. Кнез Никола и црногорска Влада на све начине су покушавали да негирају тај члан уговора и све до балканских ратова водио се спор са Османским царством, које је на све начине покушавало да се држи одредаба Берлинског уговора и тако кочи црногорску привреду. Кнез Никола је био против увођења устава, те је марта 1879. године укинут Сенат и формиране су три нове установе: Државни савет, министарства и Велики суд. Црна Гора је касније наставила са реформама, те је 1903. године подељена на пет области на чијем челу су се налазили управитељи. На тај начин је судска власт одвојена од управне, мада је у капетанијама остала обједињена функција капетана у судској, управној и финансијској власти. Године 1904. смањен је број капетанија на 56 чиме је Црна Гора кренула новим правцем развоја. Главну власт у држави имао је кнез Никола Петровић, који је контролисао све, без намере да државу децентрализује, посебно не у тек присаједињеним областима. Након што је Црну Гору довео до победе у рату против Турака, кнезу Николи је порастао углед у српском народу, што је он искористио да појача своју власт. Није дозвољавао било какву опозицију, чак је и угледне истакнуте људе, који су уживали велико поштовање у народу,

[303] ИСН, Од Берлинског конгреса, 208–214.

натерао да напусте Црну Гору или им је одузео сва права. Црногорска опозиција састављена од млађих и школованих људи, била је организована ван земље, пре свега у Србији, где је имала подршку појединих српских странака.

У суштини све установе у Црној Гори биле су примитивне, управа, судство, војска, привреда, трговина, све је било на ниском степену развоја, а финансије су биле у катастрофалном стању. Није било довољно стручног и писменог кадра, друштвени односи били су неразвијени, због чега таква Црна Гора, колико год покушавала, није могла бити Пијемонт уједињења српског народа на Балкану. Крајем XIX века најшколованији кадар у држави били су Срби из данашње Војводине и других делова Аустро-Уграске, тек је на почетку XX века почела да се враћа омладина која је студирала у иностранству, али њих није било много. Срби из Аустро-Угарске брзо би напуштали Црну Гору, јер није постојала било каква могућност да спроведу одређене реформе, јер је кнез Никола кочио сваки покушај. Колико год је црногорски кнез Никола себе и свој народ сматрао најчистијим Србима, Црна Гора на ниском ступњу привредног развоја није могла да око себе обједини Србе у Херцеговини или на Косову и Метохији. Мегаломанске идеје црногорског кнеза ишле су преко Скадра, Дубровника, све до Призрена, Скопља, чак Солуна. Истина, Срби ван Србије били су незадовољни династијом Обреновић и њеном аустрофилском политиком коју је посебно водио краљ Милан након Берлинског конгреса, али било какви планови окупљања око Црне Горе били су неозбиљни, јер само Цетиње је тешко могло привредно да подигне државу на већи ниво, а камоли да финансијски или оружјем помогне Србима под Аустро-Угарском или Османским царством. Колико је држава била сиромашна говори податак да је имала само три представника у иностранству: посланика у Истанбулу, конзула у Скадру и одређено време дипломатског агента у Котору. Пуне три године од 1905. до 1908. имали су свог конзула у Трсту, али су морали да га опозову из финансијских разлога. У другим државама Црна Гора је имала само почасне конзуле, тачније држављане тих земаља, који су се више дичили да носе црногорску заставу, него да нешто озбиљније ураде на развоју односа Црне Горе и тих европских држава. Руске дипломате су као и пре стицања црногорске независности 1878. и након тога, обављали конзуларну заштиту свим држављанима Црне Горе било где у Европи, што јасно указује на блиску везаност Цетиња за Санкт Петербург. Од дипломатских односа званично

Цетиње је имало само са Србијом, Русијом, Османским царством и Аустро-Угарском.

Односи Црне Горе и Србије[304] били су врло лоши, пре свега јер се црногорски кнез Никола противио српским плановима у Херцеговини и на Косову и Метохији, областима које је он сматрао својим интересом. Проблем је настао и око присаједињења Новопазарског санџака и области Васојевића, пре свега због отварања школа у тим областима. Црногорски учитељи били су лоше обучени, уопште Црна Гора је имала врло мало учених људи, те је српски краљ Милан покушавао да у области у којима је живело српско становништво под турском влашћу, постави стручне људе, а подршку је добио и од црквених лица. Још већа династичка мржња између Петровића и Обреновића настала је када је Петар Карађорђевић оженио Николину кћерку Зорку и када је српски престолонаследник из противничке династије почео да окупља око себе на Цетињу српску опозицију, која је била прилично незадовољна политиком краља Милана. Када је власт у Србији преузео Александар Обреновић, српски владар је покушао да поправи однос са Цетињем, те су делегати неколико година преговарали и о посетама владара, али све је остајало на предлозима. Никола Петровић није желео први да посети Београд, а ни Александар Обреновић Цетиње. Убрзо је Никола оптужио нову српску владу и краља да раде против Црне Горе, подржавајући опозицију и пишући негативно о његовој владавини. Два владара су се састала у Санкт Петербургу 1894. године на сахрани руског цара Александра III и обећавали један другоме побољшање међудржавних односа, али све је остало на речима. Сујета две династије била је сувише велика да би у интересу обеју држава, а пре свега у интересу Срба под аустроугарском и турском влашћу, опростили и заборавили на све увреде и посветили се заједничком раду. Тек 1896. године кнез Никола је пристао да први посети Србију, али је затражио да краљ Александар у јесен исте године посети Цетиње поводом прославе двеста годишњице династије Петровић. Тако је крајем јуна 1896. године кнез Никола стигао у Београд,[305] претходно посетивши Санкт Петербург где је присуствовао крунисању Николаја II за цара. Преговори двојице српских владара били су успешни, те је договорено да обе државе раде

[304] Исто, 214–217.

[305] Н. Ражнатовић, Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897, ИЗ, бр. 2, 1968.

заједно против непријатеља Срба и да ће се договарати око свих осталих питања. Тада је кнез Никола подржао права Србије у Вардарској Македонији, док је краљ Александар пружио подршку Црној Гори у Метохији. Због одређених породичних проблема кнез Никола је затражио од свог пријатеља Александра да одложи посету Цетињу, те је овај стигао почетком маја 1897. године у црногорску престоницу. Иако су се претходно министри договорили око територија које би ослободили од Османског царства, два владара нису могли да потпишу споразум, управо због личних разлога.[306] Иако је било договорено да Србија добије Скопље, као стару српску престоницу, кнез Никола је одмах затражио да Црна Гора добије другу српску средњовековну престоницу Призрен, али краљ Александар није могао да пристане. Након тога односи двеју династија постају лоши, а кнез Никола је био оптужен да је потпомагао учеснике Ивањданског атентата на краља Милана 1899. године, да би почетком 1900. српски посланик напустио Цетиње у знак протеста и вратио се тек октобра 1901. године.

Кнез Никола Петровић је имао мегаломанске идеје о ослобађању српског народа на Балкану и присаједињењу многих области Црној Гори. Био је у одличним односима са Русијом, за разлику од Србије која је већи део XIX века водила неповерљиву политику према Санкт Петербургу и знала често да окрене леђа и помоћ потражи на Западу. Руски цар је поштовао и помагао Црну Гору, због чега је кнез Никола имао нереалне територијалне претензије у односу на Османско царство и Аустро-Угарску. Реална слика била је посве другачија. Црна Гора је била сиромашна, привредно немоћна, финансије су биле редовно на минимуму, а државни дугови бивали су све већи. Срби под туђинском влашћу гајили су у другој половини XIX века озбиљне наде у Црну Гору и били спремни да се у погодном тренутку побуне против Беча или Истанбула и своју ослобођену територију присаједине држави кнеза Николе. Ситуација почиње да се мења почетком XX века, јер Срби у Херцеговини и под турском влашћу више нису могли бити обманути. Схватили су да је Црна Гора сиромашна и војно слаба, да је немогуће било уздати се у њу. Из тог разлога Срби на Балкану се опет окрећу Србији, гледајући у њој спас. Кнез Никола се није предавао. Схватајући да краљ Александар не може имати наследника и да је српска војска

[306] М. Војводић, Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897, ИГ, бр. 1–2, Титоград 1970.

незадовољна његовом владавином, црногорски кнез је од 1902. године почео да размишља о постављању свог сина Мирка на српски престо. Уговорио је брак свог сина са даљом рођаком династије Обреновић, од Константиновића,[307] а чак су се појавиле и разгледнице са грбовима Србије и Црне Горе, које су означавале скоро уједињење двеју држава под Мирком Петровићем. Александар Обреновић је, да би у старту срушио све Николине идеје, изјавио да Константиновићи нису чланови династије Обреновић, те да не постоји било каква могућност да преко њих на српски престо ступи црногорски престолонаследник. Иако су војска и многи политичари били незадовољни владавином краља Александра, нико није желео да подржи идеју да Мирко Петровић ступи на српски престо. Чак и када је почео да се кује план о атентату на краља, ниједан официр нити политичар није поменуо Мирка, већ једино династију Карађорђевић.

Схвативши да Петровићи не могу ступити на српски престо, кнез Никола је покренуо преговоре о савезу већ 1903. али су се они отегли све до 1905. године. Почетком XX века ситуација на Балкану је почела озбиљно да се мења, а све је мирисало на рат. Македонски устанак, све већи притисак Аустро-Угарске, повлачење Русије са Балкана услед рата са Јапаном[308] и касније покушаја револуције 1905. године, као и све већа неслога балканских држава око поделе територија у Македонији, стварали су велики страх, због чега је био преко потребан договор Београда и Цетиња. Колико год преговарали, све се рушило на појединим питањима, пре свега погледа поделе територија. Црногорски кнез је желео да о свему обавести руског цара, што је Београд одбио. На крају је и сама руска Влада предложила да се одложе преговори да не би изазвали реакцију Беча, у тренутку када је Русија морала да се повуче са полуострва због својих проблема.

Иако су Петровићи и Карађорђевићи били у сродству, постојала је нетрпељивост између њих. Кнеза Николу је посебно љутило што су Карађорђевићи имали велики углед међу Србима под турском и

[307] Принц Мирко се оженио 1902. Наталијом, рођеном Константиновић, чији је отац по женској линији био унук Јеврема, брата српског књаза Милоша Обреновића.

[308] Јапану је 1904. објавила рат и Црна Гора, са жељом да подржи Русију. Наравно, Црногорци нису организовано учествовали у ратним дејствима, тако да се приликом склапања мира нико није сетио Црне Горе. Мировни споразум између Црне Горе и Јапана склопљен је тек 2006. Фамозни „рат" између Јапана и Црне Горе био је најдужи рат 20. века.

аустријском влашћу, те му је реметило његове мегаломанске планове о присаједињењу тих области. Једини искрени пријатељ кнезу Николи била је Русија. Она је помагала Црну Гору на више начина, пре свега у новцу и наоружању. Управо је Црна Гора била најјаче упориште Русије на Балкану, а и сам руски цар Александар III је изјавио да је то једини искрени пријатељ Русије у Европи. Русија је годинама покушавала да помири Петровиће и Обреновиће, касније Карађорђевиће, њене дипломате су посредовале, али без икаквих резултата. Српски владари и политичари никада нису имали велико поверење у Русију и увек су се окретали ка Западу. Чак су и они који су се сматрали русофилима, то показивали само на речима, док су у реалном животу своју политику заснивали на сарадњи са западним силама. Мегаломанске идеје обједињавања српства око Црне Горе, нереални планови и велика сујета, све више су почели да удаљавају Русију од Црне Горе. Николај II није имао времена да прихвата разноразне намере балканских владара, у тренуцима када је сама Русија имала унутрашњих проблема и када су јој стално висиле претње ратом од Аустро-Угарске и Немачке. Никола Петровић је до краја своје владавине имао руску подршку и редовно добијао помоћ, на крају је његова династија ступила у родбинске односе са Романовима.[309] Црна Гора и Русија су у децембру 1910. године склопили војни уговор у намери да се мала балканска држава наоружа, новцем и другом опремом, те да руска Влада пошаље војне инструкторе. Уговор је предвиђао да се реформисана црногорска војска стави на располагање руском цару у случају његовог позива, с тим да у случају рата врховни командант остане краљ Никола и да се дејства црногорских војника ограниче само на Балкан. Уговор је предвиђао да црногорски војни кругови заједно са руским војним агентом, израде план акција у случају рата. Договор је предвиђао да у црногорски војни штаб буде руски генерал или штабни официр, те да црногорска Влада не предузима било какве војне акције без претходног договора са руским царем, нити да закључује било какве споразуме са неком државом, без претходног консултовања са царем. Иако је Русија након склапања споразума започела са потврђеним договором, црногорски краљ Никола се ниједног тренутка није уговора придржавао. Он се мешао у албанску

[309] Милица се удала 1889. за руског великог кнеза Петра Николајевича Романова. Стана се удала 1889. за руског кнеза Георгија Максимилијановича Романовског, а потом се 1907. удала за великог кнеза Николу Николајевича Романова.

побуну 1911. године, склопио је споразуме са другим балканским државама и ушао у Први балкански рат без било какве консултације са руским царем. Русија је остала савезник Црне Горе до 1917. године и збацивања руског цара са престола, али као и Београд, ни Цетиње није увек било привржен савезник, иако је Црна Гора преживљава од руске помоћи и новца, храни, наоружању и другој опреми. Под покровитељством руске царице Марије Александровне 1869. године на Цетињу је био отворен Девојачки институт, сличан заводима у Русији тога времена, који је школовао девојчице из Црне Горе и околних земаља.

Црна Гора је са Османским царством и Аустро-Угарском имала затегнуте односе. Са Турцима су се често дешавали инциденти на граници, а Никола Петровић је покушавао да наметне свој утицај на албанске римокатолике. С друге стране бечка Влада је константно сузбијала било какве покушаје Цетиња да прошири свој утицај у Боки которској и Херцеговини, а наметала је своју политику и у црногорским лукама. Привредно и економски, бечка Влада је настојала да исцрпи Црну Гору разним забранама на граници у Херцеговини, те је Никола морао да склапа трговинске уговоре са многим европским државама. Крајем XIX и почетком XX века италијански утицај све више јача у том делу приморја, што је црногорска Влада покушала да искористи насупрот Аустро-Угарској. Беч је одбијао све трговинске понуде, да би тек 1911. године био склопљен, а 1912. ратификован, но он није дуго потрајао. Велики проблем између двеју држава била је градња пруге. Беч је покушавао да изгради пругу из Боке преко Бара за Скадар, као и ону преко Новопазарског санџака за Косовску Митровицу, што је забринуло званично Цетиње, јер би на тај начин Црна Гора била у рукама Аустро-Угарске са две стране. Бечки посланик на Цетињу као и Влада Аустро-Угарске, чинили су све да не дође до побољшавања односа између Црне Горе и Србије. Своје агенте Беч је слао код људи које је сматрао важним у наставку међудинастичких неспоразума и нетрпељивости. Бечу није одговарало уједињење Србије и Црне Горе, јер се то противило интересима у Босни, Херцеговини, Косову и Метохији и Македонији. Две династије се нису подносиле, али је народ у обе државе био у добрим односима, није постојала мржња, већ жеља за скорим уједињењем. Када су Карађорђевићи почели да се приближавају Русији, Николи Петровићу је засметао њихов однос, те поред све помоћи коју је добијао из Санкт Петербурга, црногорски владар је почео да се приближава Бечу, иако је био свестан свих аустријских планова о рушењу

независности Црне Горе. Никола Петровић је желео много, имао исувише великих идеја и планова, али његова политика према Русији, Аустро-Угарској, Османском царству и Србији, била је дволична, нестална, неискрена, а пре свега он сам није био способан да било коју идеју спроведе у живот.

Кћерка кнеза Николе, Јелена, удала се 1896. године за италијанског престолонаследника, доцнијег краља Виторија Емануела, чиме су започели црногорско-италијански односи. Тај брак је био добар разлог да Италија почне све више да шири утицај на јужном Јадрану према Црној Гори и Албанији. Добре односе Цетиње је имало са Француском, која је покушавала као и у другим балканским државама да економски покори Црну Гору и веже је за себе.[310] Краљ Никола је почео да се приближава Великој Британији тек 1908–1909. године, а Немачкој у време балканских ратова 1912–1913. године, но значајних односа није било.

Државни удар и убиство краља и краљице у Србији 1903. године, као и револуција у Русији 1905. пре свега одлука руског цара да донесе својој земљи Устав, објављен октобра 1905. године, утицали су на одлуку кнеза Николе да 19. децембра 1905. прокламује Устав.[311] Тако је створена могућност за рад Скупштине, али у суштини он је наставио да влада као и раније. Његова намера била је да покаже Европи да Црна Гора није држава без устава и демократије, мада је у суштини све зависило од кнежеве воље. Устав Црне Горе написао је Србин С. Ђурчић из Србије, због чега има доста сличности са српским Уставом из 1869. године. Првим Уставом Црна Гора је проглашена за наследну и уставну, али не парламентарну државу. Тако је кнезу остала сва власт у рукама, што је било и потврђено у најважнијем државном документу. Иако је Скупштина постојала, Црна Гора је била далеко од парламентарне државе, јер је кнез имао велику власт, те су биле везане руке свим посланицима. Било је много опозиције против таквог недемократског Устава, а већ на првим изборима за Скупштину, победила је опозиција која се одмах супротставила Влади и самом кнезу. Политичка ситуација постајала је све озбиљнија. Опозиција је захтевала да Црна Гора помогне Србији у Царинском рату против Аустро-Угарске, али су Влада и кнез одбили да о томе расправљају. Скупштина је поред сарадње са Србијом

[310] Д. Вујовић, Црна Гора и Француска 1860–1914, Цетиње 1971.

[311] Н. Ракочевић, Први црногорски устав, 437–444, 1983; ИСН, Од Берлинског конгреса, ИЧ, 29–30, 220–222, 1983.

потврдила пријатељске односе са Русијом, сматрајући да треба учинити све да се искрене везе између двеју држава одрже и даље. Све већа политичка борба натерала је кнеза Николу да распусти Скупштину у јулу 1907. године. Многи опозиционари након тога беже из Црне Горе и одлазе у Србију. Црногорска универзитетска омладина у Београду показује своје незадовољство према кнезу на више начина. То је послужило црногорској влади и кнезу да оптужи српску владу да се меша у унутрашње односе Црне Горе, иако су били свесни да је све прогласе против кнеза писала српска омладина из Црне Горе. Омладина је била незадовољна и кнежевом посетом Бечу у јуну 1907. године, јер их је плашила могућност да кнез са својом лакомисленом политиком не затражи савезништво са Аустро-Угарском, у периоду када је бечка Влада водила Царински рат са Србијом.

У тренутку када је борба опозиције и кнеза Николе била на врхунцу током 1907. године, када су забрањивани опозициони листови, постојало је уверење у народу да је кнез спреман да у одбрану своје власти позове аустроугарску војску да му помогне. Претио је грађански рат у земљи која је и без њега била довољно сиромашна, што је посебно ишло на руку Бечу у задовољавању својих интереса. Да би се избегао најгори сценарио, тадашња најјача опозициона Народна странка одлучила је да се угаси и престане са излажењем свог листа. Међутим, кнезу Николи ни то није било довољно већ је наставио да прогања присталице некадашње странке, што је био разлог да много чланова и присталица мора да напусти државу и пресели се у Србију. Опозиционари су у Београд долазили са најцрњим вестима, довољно да српску омладину из Црне Горе која је студирала у Србији, наведе на најрадикалније мере. Неки црногорски студенти повели су се идејом да набаве бомбе у Београду и да их пошаљу у Црну Гору, да би срушили кнеза са власти. До данас није откривен ниједан документ који би указао да је српска Влада или било која српска институција учествовала у тој акцији. Тодор Божовић, црногорски студент, набавио је бомбе од познаника који су слали комите у Вардарску Македонију. Набавио је 15 бомби за које је знало свега неколико људи. Намера је била да се оне преко Боке которске и Рашке области пренесу у Црну Гору. Када су бомбе стигле у Црну Гору, лице које их је чувало предало их је властима на Цетињу у октобру 1907. године. Ту ситуацију је искористио кнез Никола и оптужио званичну Србију да је покушала да направи хаос у Црној Гори заједно са црногорским студентима и многим другим српским организацијама.

Оптужени су краљ Петар и Н. Пашић да су сковали заверу против династије Петровић, иако никога у Србији у то време није посебно интересовала Црна Гора, јер је Србија водила Царински рат против Аустро-Угарске и на све начине покушавала да се избори за извоз својих производа. Свакако да Србији није одговарало да поред Аустро-Угарске води још борбу против пријатељске Црне Горе. Руска Влада је саветовала кнезу Николи да одустане од политичког процеса против оптужених, али он није одустајао од намере да многе невине изведе на суд. Српски посланик на Цетињу је протестовао и изјавио да је то намештена ствар црногорске полиције, да српска Влада нема ништа са бомбама, али је кнез тада и отворено оптужио српску владу за покушај државног удара у Црној Гори. Руска Влада је априла 1908. године апеловала на кнеза када је посетио Санкт Петербург, да се одустане од скандала, али је он остао упоран у својим намерама. Никола је већ у то време свесно погоршао односе са Русијом, јер се окренуо Италији и Аустро-Угарској, иако га је руска Влада финансирала и помагала. После посете Руси су му опростили и повећали помоћ Црној Гори, а кнез Никола је обећао да ће се заузети за градњу пруге Бар–Дунав. Суђење за „бомбашку аферу"[312] одржано је од 25. маја до 13. јуна 1908. године на Цетињу и оптужена су 132 лица, али се судило само педесет двојици од тога су 21 били у Србији. На суду се доказало да званична Србија није умешана у припрему атентата, ниједан српски политичар, нити краљ, те да нико од чланова некадашње Народне странке. Кнез Никола је, да би спасао свој углед у великој срамоти коју је сам режирао, позвао као главног сведока аустроугарског агента Ђ. Настића. Настић је тада оптужио поједине српске званичнике, престолонаследника Ђорђа Карађорђевића, поједине српске организације, српску владу и на крају самог краља Петра. Аустроугарски агент је учинио све, по наредби бечке владе, да оптужујући српске институције уништи српско-црногорске односе и Црну Гору привуче Аустро-Угарској. Српски посланик на Цетињу је оштро протестовао и напустио Црну Гору. На смрт су осуђена 6 лица, од тога су се само двојица налазили у Црној Гори, 43 су добили временске казне, а тројица су ослобођена. Кнез Никола је на крају свима њих помиловао, али је иза њега остала брука, посебно у очима Србије

[312] Ј. Јовановић, Краљ Никола и Бомбашка афера, Нова Европа, II, 27–29, 1921; С. Лопичић, Цетињска бомбашка афера у вези са загребачким процесом, Београд 1927; В. Илинчић, Бомбашка и Васојевићка афера, Подгорица 2012.

и Русије, када је као главног сведока позвао бечког агента Настића, покушавајући да пронађе заштиту у Бечу насупрот пријатељском Београду и Санкт Петербургу.

За разлику од кнеза Николе који је покушавао да се приближи Бечу, народ у Црној Гори је био незадовољан таквом политиком, а своје огорчење изразили су када је Аустро-Угарска анектирала Босну и Херцеговину у октобру 1908. године. Протести и позиви на отпор чули су се широм Црне Горе.[313] Под народним притиском Народна скупштина је 12. октобра усвојила документ којим се оптужује бечка Влада да је нанела смртни ударац српском народу, те да је срушила одредбе Берлинског конгреса. Анексија Босне и Херцеговине је приближила званичне кругове у Београду и на Цетињу, након дуго времена хладних и више пута непријатељских односа. Акт Аустро-Угарске натерао је две државе да се споразумеју око вођења заједничке политике по овом питању. Прво је Србија понудила сарадњу, схватајући да се мора променити однос између Србије и Црне Горе, јер су обе угрожене од Аустро-Угарске. Српски посланик се вратио на Цетиње, а ускоро је дошао црногорски дипломата Ј. Вукотић, који је у Београду склопио споразум. Кнез Никола је им сам схватио озбиљност ситуације, те је препустио Србији вођење акција према другим државама, но и сам је послао своје људе у Санкт Петербург на консултације. Он није одустајао од сарадње са Бечом, те је тајно преговарао са аустроугарским агентима,[314] покушавајући да му бечка Влада уступи Спич близу Бара, али је аустроугарска Влада одбила било какав разговор на ту тему. Влада у Бечу је предложила кнезу Николи да ће га финансијски помоћи и гарантовати заштиту, с тим да чврсто веже Црну Гору за своје интересе. Схватајући незадовољство народа према Аустро-Угарској, он није могао прихватити такву понуду. Под претњом рата из Беча и на савет Русије, Србија је признала анексију Босне и Херцеговине, а 5. априла 1909. године то је учинила и Црна Гора. Истина, званично Цетиње је имало користи од признања, јер је Беч покушавао да веже Црну Гору за себе, те је при-

[313] Р. Јовановић, Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине, ИЗ, бр. 1, 1963.

[314] Исти, Црна Гора и источна Херцеговина за вријеме анексионе кризе 1908–1909. Југословенски народи пред Први светски рат, Зборник радова САНУ, књ. 61, Београд 1967; В. Илинчић, Пљеваљски крај на путу аустроугарског продора на исток за вријеме анексионе кризе, Гласник Завичајног музеја, књ. 6, 59–71, Подгорица.

хватио да поништи XXIX члан Берлинског конгреса, изузев тачке 6. којим је Бар остао пристаниште искључиво за трговачке бродове.

Односи Србије и Црне Горе погоршани су током 1909. године, када су некадашње присталице угашене Народне странке донели одлуку о формирању организације која би срушила кнеза Николу и на власт поставила његовог сина Данила, сматајући га човеком либералнијих идеја. Њихова намера је била пре свега да се уведе демократија у црногорску државу, али је организација откривена у Васојевићима почетком септембра 1909. године, после чега је дошло до хапшења. Кнез Никола је ситуацију желео да искористи у своју корист и као у „бомбашкој афери" спроведе судски процес, оптужујући званичну Србију и поједине организације и личности да су стајали иза свега. Образован је Велики војни суд у Колашину, али овог пута процес је вођен тајно, сећајући се бруке из претходне афере. Оптужено је 161 лице, од тога 151 војник. Иако до данас није откривен ниједан документ који би могао да повеже званичну Србију са покушајем смене владара у Црној Гори, кнез Никола је оптужио свог суседа и тиме још једном покварио односе између две државе. Пресудом је осуђено 103 лица 14. новембра 1909. године, а смртна казна над њих петорицом извршена је 29. новембра. Нови хладни односи између Београда и Цетиња још једном су успорили оснивање балканског савеза против Турака са циљем ослобађања српског народа, јер је кнез Никола још једном улазио у грешке и олако нападао Србију за сва дешавања у Црној Гори. Он је затражио од српске владе да протера из Србије све црногорске студенте који су протестовали против његовог режима, запретивши и потпуним прекидом дипломатских односа. Српска Влада је у циљу смањивања тензија између двеју влада, морала да протера неколико најистакнутијих студената и избеглица, али у суштини кнез Никола је наставио да води хладну политику према Србији.

Да би показао колики углед има Црна Гора у српском народу, он се 1910. године крунисао за краља, сматрајући да његова држава тако наставља традицију прве српске краљевине настале у Зети у раном средњем веку. Његова намера била је да проглашењем краљевине окупи око себе српски народ под туђинском влашћу, мада је реалност била потпуно другачија. Проглашење краљевине нема никаквих додирних тачака са средњовековном државом, већ је имала другачији циљ у тренутку када се на Балкану покренула прича о коначном ослобађању свих народа од турске власти. Енглеска банка је позајмила новац да би

се одржала свечаност у част Краљевине, што може да укаже на британску умешаност у то проглашење.

Када су 1911. године Албанци подигли побуну, Црна Гора је најактивније учествовала у наоружању и другој опреми, дозвољавала добровољце из своје државе да се придруже побуњеницима, али и прихватала албанске избеглице, неговала рањене и слично. Краљ Никола је својим непосредним помагањем показивао амбиције према данашњој северној Албанији, пре свега према Скадру. Намера му је била да помагањем римокатоличким Албанцима, привуче на своју страну у могућем рату против Турака. Аустро-Угарска је имала снажног утицаја на албанска племена и деценијама је настојала да их окупи и од њих створи јединствену націју, која би у одређеном тренутку затражила своју државу, тако да су намере краља Николе биле исувише тешке. Истина део римокатоличких Албанаца прихватао је могућност да призна власт Црне Горе, што јасно говори о још слабом упоришту међу римокатоличким Албанцима о њиховој націји и могућој држави. Краљ Никола је постепено почео да се приближава Србији и да преговара са српском владом о албанском питању. Српска Влада није била спремна да прихвати црногорски план о помагању Албанаца и тако крене у рат против Турака, јер је Србија и сама имала идеја изласка на море управо на албанској обали. Србија је била незадовољна што се црногорски краљ сувише заузео за албанско питање, плашећи се да иза њега не стоји бечка Влада која помера све конце у позадини. Тако су се још пре стварања балканског савеза разилазиле намере Србије и Црне Горе у погледу Албаније, но најважнији партнер за Београд у том тренутку била је Бугарска и питање територија у Вардарској Македонији. Ни Русија није била задовољна што краљ Никола помаже Албанце. Руске дипломате и руски војни представник у Црној Гори, водили су озбиљне расправе са краљем Николом на Цетињу. Руси су били посебно незадовољни, јер је краљ Никола отворено кршио споразум са Русијом из 1910. године, према којем је био обавезан да пре узимања било какве војне акције на Балкану, консултује руску владу.

Црна Гора је очекивала рат против Османског царства, а након Берлинског конгреса 1878. године често је долазило до сукоба на граници двеју држава.[315] Сиромашној земљи једина нада била је да из новог

[315] Н. Ракочевић, Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата, 1908–1912, ИЗ, бр. 3–4, 505–508, 1962.

рата против Турака изађе територијално увећана што би могло позитивно да утиче на привреду у целини. Да би побољшао свој углед након помоћи Албанцима, краљ Никола је јануара 1912. године отпутовао у Санкт Петербург, где је добро примљен, а у јуну 1912. свечано је дочекан у Бечу. Ту је разговарао са аустријским царем и бугарским краљем о могућем рату против Турака. Само месец дана касније, у јулу је постављена војна Влада са генералом Мартиновићем на челу, што је јасно указивало да се држава спрема на рат. Још пре почетка Првог балканског рата, Црна Гора и Османско царство сукобили су се на граници код Мојковца, где је било жртава на обе стране у августу 1912. године. Истог месеца, дошло је до побуне Срба у околини Берана што је све наговештавало на велики рат на Балкану. Западне силе су одмах реаговале и опоменуле краља Николу да је Црна Гора дужна да води мирољубиве односе са својим суседима, те да мора престати са ратним дејствима. Догађаји су се кретали сувише брзо да би се могло размишљати о миру. Црна Гора је са Бугарском потписала савез у августу, а крајем септембра са Србијом што је био увод у Први балкански рат. Према споразуму, црногорска војска је требала да се креће правцем Скадар–северна Албанија–Кичево–Битољ, док су мањи одреди требали упасти у Новопазарски санџак. Када је склопљен савез са Грчком, Црна Гора је прва објавила рат Турцима.

Црногорци нису имали посебно разрађен план дејстава, али оно што су највише желели био је Скадар. Краљ Никола се позивао на Скадар као на прву престоницу српске државе у XI веку, те су све очи биле окренуте ка њему. Црна Гора је објавила рат Османском царству 8. октобра 1912. године. Иако је црногорска војска на почетку рата имала великих успеха, продор ка Скадру био је исувише спор и можда да су тај град освојили у јесен 1912. године, не би касније дошло до великих дипломатских акција западних сила и његовог укључивања у новооснивану албанску државу. Албанска римокатоличка племена су пришла црногорској војсци, али грешке црногорских заповедника биле су велике, јер су Турци успели да пошаљу додатне трупе у Скадар што је отежавало његов пад. Док се војска споро кретала према Скадру, с друге стране црногорска војска је успела да ослободи Мојковац, Бијело Поље, Пљевља, Беране, Рожаје, Плав и Гусиње и победоносно са српским трупама уђе у Ђаковицу 4. новембра 1912. године. За то време се српска војска кретала преко северне Албаније и две војске су се сусреле код Љеша у новембру 1912. године.

Аустроугарска Влада је негативно гледала на црногорска освајања у северној Албанији, иако је краљ Никола годинама водио преговоре са бечком владом о разним питањима, чак био спреман и на савез, а Аустро-Угарска намеравала економски да потчини малу балканску државу, али до тога није дошло. Да би успорила црногорско напредовање, активирала се бечка дипломатија. Тако је у новембру 1912. године дошло до преговора на Цетињу у којим је аустријски посланик понудио Црној Гори Скадар, уз услов да две државе склопе царинску унију и да се аустријским држављанима дозволи рибарење дуж црногорске обале, као и да бродови плове под аустријском заставом у Скадарском језеру и Бојани, те да се прихвате бечки планови о железницама и да краљ Никола преда Крстац на Ловћену, као важан стратешки положај. Краљ Никола и поред своје отворености према Аустро-Угарској, није могао да прихвати наведене захтеве, те су пропали преговори, а Беч заоштрио свој однос према званичном Цетињу. Намера Беча била је да ни по коју цену не препусти Скадар Црној Гори, макар у град ушла црногорска војска. Уколико је потребно Аустроугари су били спремни да нападну Црну Гору. Уз подршку Велике Британије, Аустро-Угарска је била уверена у успех својих намера о Скадру у Албанији. Краљ Никола је направио грешку, јер је добио уверења појединих западних сила да ће након рата Скадар припасти Црној Гори, те је одустао од коначног напада на град почетком децембра 1912. године.

Када је сазвана конференција великих сила у Лондону јануара 1913. године, већ је било касно. Црногорска Влада је поднела представку о присаједињењу Скадра,[316] Ђаковице и Пећи Црној Гори, правдајући то историјским, националним и другим интересима, али утицај Беча на остале западне силе већ је био довољно снажан. Када је рат настављен у фебруару 1913. године, црногорска Влада је схвативши да од великих сила неће добити Скадар, сву пажњу усмерила у том правцу. И поред жестоког напада, Скадар је остао у турским рукама. Након тога се краљ Никола обратио српској војсци за помоћ. У тренутку када се спремао заједнички напад српске и црногорске војске на Скадар у априлу 1913. године, велике силе су послале демарш Црној Гори 28. марта и дан касније Србији. Западне силе су демаршом тражиле повлачење војсака од Скадра, да би 1. априла аустроугарска флота испловила из Котора,

[316] Ж. Павловић, Опсада Скадра 1912/1913, Београд 1926; М. Војводић, Скадарска криза 1913. године, Београд 1970.

док су британски и француски бродови кренули ка црногорској обали у намери да је блокирају и чак заузму Бар, као једну врсту демонстрације силе према двема балканским државама. Осам бродова британских, француских и аустроугарских појавило се пред Баром 8. априла демонстрирајући своју силу. Западне силе су на конференцији у Лондону донеле одлуку 8. априла да блокирају црногорску обалу од Бара до реке Дрима, док је Аустро-Угарска, са друге стране, почела да гомила трупе према Србији. У ситуацији општег притиска западних сила према Србији и Црној Гори, а услед војне неспремности Русије, морало је брзо да се реагује. Тако је Санкт Петербург саветовао Србији да повуче своје трупе из Албаније, што је Србија учинила 10. априла. Краљ Никола је одбио захтев руског цара да напусти опсаду Скадра и повуче се, што је осудила руска Влада. То више није било само питање Скадра, већ питање мира у целој Европи. Западне силе су подржале Аустро-Угарску и у случају избијања великог рата, то је значило да би уз Србију и Црну Гору била само Русија. И поред притиска западних сила, црногорска војска је настављала са бомбардовањем града. Есад-паша, командант града, је 23. априла прихватио да потпише споразум о предаји града, да би дан касније у њега ушла црногорска војска, док их је српски народ свечано дочекао.

Аустро-Угарска је оштро реаговала на пад Скадра и обавестила остале западне силе да је спремна на рат, правдајући се да је већ међународна заједница (без Русије) одлучила да Скадар припадне Албанији, те да је она заштитница одлука великих сила. Велике силе су 27. априла упутиле захтев Цетињу да се повуче из Скадра. Русија и Србија су схватајући ситуацију, указивале да се црногорска војска повуче из града. Када су видели да краљ Никола не одустаје од својих намера, дипломате западних сила су допутовале на Цетиње 3. маја и предале захтев (практично ултиматум) да у случају неповлачења из Скадра, аустроугарска војска може напасти Црну Гору. Схватајући ситуацију и након одговора који је добио од српског краља Петра, краљ Никола је 4. маја обавестио британског министра Е. Греја да ће црногорска војска напустити Скадар. Тако је Црна Гора капитулирала под притиском западних сила, пре свега Аустро-Угарске, Велике Британије и Француске. Европске снаге су ушле у Скадар 14. маја 1913. године, а касније га предали албанској влади. Тог дана је прекинута блокада црногорске обале од стране наведених великих сила.

Када је Црној Гори запретила глад у јесен 1912. године, једина држава која је помогла од свих великих сила, била је Русија, која је послала 10 милиона килограма жита и брашна, што јасно показује незаинтересованост западних сила да помогну малим балканским државама. Западне силе су одуговлачиле и са исплатом кредита у вредности од 40 милиона франака, које су обећале као обештећење за поднесене црногорске жртве приликом напуштања Скадра, иако су биле свесне катастрофалне ситуације у Црној Гори и великој глади која је захватила државу. Краљ Никола је прибегао у пролеће 1913. године зајму од Србије у вредности од милиона франака. Зајмове су узимали у Лондону и Бечу, али су до краја постојања црногорске државе, финансије биле у проблему. Велике силе су без посебне журбе до почетка Првог светског рата исплатиле свега 9 милиона франака од обештећења за предају Скадра.

Све до почетка Првог светског рата, црногорске границе биле су несигурне. С једне стране било је нерешених проблема са Албанијом, јер линије нису биле тачно повучене на многим местима, док је Аустро-Угарска са друге стране вршила разноразне притиске. Народ у Црној Гори је био незадовољан потезима краља Николе око утврђивања граница према Србији, јер су очекивали да дође до уједињења двеју држава након што су успели да протерају турску и аустријску војску из Рашке области. Било је несхватљиво обичном човеку да уместо преговора о уједињењу, две државе разговарају о разграничењу. У суштини, постојала је велика разлика у погледима уједињења са Србијом између краља и круга политичара окупљених око њега и обичног народа. Све више су почели да се чују гласови о царинској, војној и дипломатској унији са Србијом, али није постојала никаква могућност да до ближих односа дође са Србијом, јер сам краљ Никола није био расположен за такву идеју, а без његове сагласности тешко се могло ући у преговоре. Тако су на изборима за Скупштину у јануару 1914. године победиле присталице ограничења краљеве власти, те су у априлу покренули питање промене устава и смањење краљевог утицаја на Владу. Народ у Црној Гори себе је сматрао Србима, што је потврђено и државним пописима становништва, те је било природно да дође до уједињења са Србијом. Ово питање уједињења постало је актуелно када су две државе добиле заједничку границу након Првог балканског рата. Већ у априлу 1913. године Влада на Цетињу је покренула питање уније са Србијом, али је оно пре свега било везано за опсаду Скадра и притиске западних

сила да црногорска војска напусти опсаду и повуче се од града. У тим тренуцима владајући кругови су разматрали питање уније са Србијом, те су преко српског посланика на Цетињу поставили српској Влади молбу за унију. Српска Влада је била спремна и одговорила је да ће црногорској династији бити обезбеђена вечита рента у случају уједињења двеју држава, али краљ Никола није могао да пристане на напуштање власти. Заправо, међу владајућим круговима на Цетињу постојале су две струје: једна која је заговарала уједињење и друга која је била спремна на унију са Србијом, али фактички да остану две независне државе. Под притиском народа у Црној Гори, политичари су пред Први светски рат почели озбиљније да разматрају то питање. У новембру 1913. у Београд је отпутовао посебан црногорски посланик који је покренуо разговоре са српском владом на тему уговора који би укључивао дипломатску, војну, трговинску и економску повезаност. Све се то радило у тајности, пре свега из страха од реакције Аустро-Угарске која је неблагонаклоно гледала на могуће уједињење Србије и Црне Горе.

Схвативши каква се опасност надвила над српским народом, краљ Никола је у фебруару 1914. године изјавио пред Скупштином да је важан заједнички договор са Србијом и руска заштита од непријатеља. То је био пут за коначан договор са српском владом о стварању заједничке дипломатије и војске са Србијом. И поред жеље црногорских политичара, главну реч о уједињењу или унији са Србијом, имао је краљ Никола. Од њега је зависило да ли ће до споразума доћи или не, јер је он морао да покрене то питање пред српском владом. Да би се избегла негативна реакција западних сила, пре свега Аустро-Угарске и Велике Британије, све је морало да се води у тајности, а првобитно се размишљало о унији, те преко ње да дође до постепеног уједињења, када за то буду повољне међународне околности. Након много размишљања и свесног одуговлачења, краљ Никола је 15. марта 1914. године упутио писмо краљу Петру у којем га је позвао да две државе на равноправној основи утврде уговор који би објединио војна, дипломатска и финансијска питања, заправо био је то позив црногорског краља о стварању уније са Србијом. Српска Влада је одговорила позитивно и 2. априла је краљ Петар послао писмо краљу Николи. О писмима је био детаљно упознат и руски посланик у Београду. Тако је покренуто питање уније Србије и Црне Горе, што је у том тренутку, сходно међународним околностима, био највиши степен између две државе. Србија и Црна Гора би остале независне, две српске династије наставиле би да владају као

и до тада, с тим што би постојала царинска, војна и дипломатска унија, тачније, заједнички би наступале две државе пред међународном заједницом, економија би била јединствена, док би генерали правили заједничке планове деловања у случају рата. Преговори су вођени током маја 1914. године, а руски посланици у Београду и на Цетињу надгледали су разговоре. Тако је у мају коначно договорено да династије остану на власти у својим државама, да врховна команда над војском остане у свакој земљи под командом краља, с тим да се оснује један генералштаб, те да се утврди спољна политика и оснују заједничка представништва у иностранству. Поред тога, судске и управне установе биле су изједначене, а основана је и финансијска, царинска, поштанска и телефонска унија. Две државе нису одмах кренуле у реализацију договора, јер се краљ Никола плашио превласти Србије у унији, пре свега од снажне жеље народа у Црној Гори да дође до пуног уједињења, те се није журио са спровођењем споразума. Русија је била незадовољна заједничким генералштабом, позивајући се на споразум са Црном Гором и руским војним инструкторима који су обучавали црногорску војску. При том, Русија је највише страховала од реакције Аустро-Угарске, која је била оштро против уније и уједињења, те је могла бити спремна на рат. Док су се водили разговори о реализацији споразума током јуна 1914. године, краљ Никола је отпутовао у иностранство, а убиство аустроугарског престолонаследника на Видовдан, из корена је променило карту Европе.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Након што је Недељко Чабриновић промашио, бацивши бомбу, сат времена касније, Гаврило Принцип је са два хица убио престолонаследника и случајно и његову супругу Софију. Брза истрага је открила да иза атентата стоји група Срба из Босне у намери да преко њега уједине Босну са Србијом. Поред ухапшених Н. Чабриновића и Г. Принципа, аустријска полиција је наредних дана ухапсила још Т. Грабежа, В. Чубриловића и Ц. Поповића, док је М. Мехмедбашић успео да побегне. Поред њих ухапшени су и њихови сарадници, да би на крају оптужница обухватила 25 лица. Важно је напоменути да су сви оптужени били са простора Босне и Херцеговине и држављани Аустро-Угарске, те да званична српска Влада није имала никаквих контаката са њима пре атентата. Највећи број оптужених били су Срби.[317] Принцип, Чабриновић и Грабеж су непосредно пре атентата дошли из Београда, где су успоставили контакт са М. Цигановићем, који је и сам био избеглица из Босне и четничким војводом и мајором српске војске В. Танкосићем. Ова двојица су им дали оружје и уз учешће појединих официра пребацили их у Босну. Српска Влада није била обавештена о атентату, нити су на било који начин помогли завереницима, што су сами оптужени потврдили. Ф. фон Визнер, високи службеник Аустро-Угарске, послат је у Сарајево да испита могућу везу атентатора и српске владе, али је овај 13. јула телеграфисао бечкој влади да не постоји било какав доказ, макар наговештај о њиховој повезаности.

Србија је након атентата била спремна да помогне у истрази и отклони било какву сумњу са себе. Српски двор је одмах прогласио дворску жалост, српски посланик у Бечу је 28. јуна увече изразио саучешће, док је српска Влада одмах објавила да ће процесуирати сваког

[317] Мухамед Мехмедбашић је био муслиман, али се изјашњавао као Србин.

држављанина Србије уколико је умешан у атентат. Међутим, сутрадан је бечка штампа већ оптужила Србију да стоји иза атентата, а слично су писале и новине у Берлину и Будимпешти. И Црна Гора је одмах након атентата послала изјаву саучешћа, са уверавањима да ће помоћи у истрази. Баш као што је српски председник владе био у унутрашњости Србије због предстојећих скупштинских избора, тако је црногорски краљ Никола био ван земље, али је одмах морао да се врати у покушају да одврати владу у Бечу од најгорих идеја. За разлику од српске и црногорске владе који су осудили атентат, обичан народ је одушевљено примио вест и сам чин назвао херојским делом у борби за слободу.

Аустроугарска Влада је 28. јула 1914. године у 11 сати, тачно месец дана од атентата на аустроугарског престолонаследника Фердинанда, упутила влади Србије телеграм обичном поштом, што је био преседан у дипломатским односима двеју држава, у којој је стајала објава рата.[318] Сутрадан је бечка Влада покушала да оправда себе пред међународном заједницом, оптужујући Србе за рушење државног поретка Аустро-Угарске, за завереничку акцију, за одбијање ултиматума, несарадње и томе слично. Регент Александар Карађорђевић је 29. јула објавио проглас народу у које је позвао Србе да бране своју државу. Црногорски краљ Никола је 6. августа подржао Србију и позвао свој народ у рат против Аустро-Угарске.

Објава рата Аустро-Угарске у лето 1914. године била је коначна завршница владе у Бечу са намером да уништи свог суседа – Србију. Планове је бечка Влада разматрала доста дуго, а активно од 1908. године и анексије Босне и Херцеговине, када је била спремна још тада да уђе у рат. С друге стране, Србија није била спремна за рат 1914. године, јер је изашла уморна из два Балканска рата 1912. и 1913. године, са економијом у проблему и покушајем да консолидује новоослобођене области на Косову и Метохији и Вардарској Македонији са матицом. Уосталом, о потпуној неспремности за рат говори податак да је у лето 1914. године вођена кампања за скупштинске изборе, док се краљ Петар повукао са престола, због болести и власт препустио регенту Александру.

[318] О непосредној предисторији објаве рата и самој објави видети: Историја српског народа, Шеста књига, Други том, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, Београд, 7–38, 1994 (У даљем тексту ИСН, Други Том, Шеста књига); A. Mitrović, Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918, Beograd 1981; Голгота и васкрс Србије: 1914–1915, Књига прва, Београд 1990.

Говорећи о Првом светском рату некако се изоставља или тек случајно наводе одређени подаци пред саму објаву рата, но управо је важна дипломатска активност великих сила у току јула и почетком августа 1914. године. Један од најважнијих дипломатских догађаја десио се 5. и 6. јула у Берлину, када је немачку престоницу посетио А. Хојос, шеф кабинета царско-краљевског министра спољних послова Аустро-Угарске, који је немачком цару Вилхелму II донео писмо свог владара Фрање Јосифа I, те опширан меморандум бечке Владе. И царево писмо и меморандум владе, заправо имали су исто питање: да ли ће Немачка подржати Аустро-Угарску у рату против Србије. Гроф Хојос и аустро-угарски посланик у Немачкој, гроф Л. Сеђењи, посетили су 6. јула немачког канцелара Т. Фон Бетман-Холвега и разговарали о могућој заједничкој акцији против Србије. У исто време, немачки цар је разговарао са војним врхом о плановима, те са немачким индустријским гигантом Крупом. Немачки цар је био одушевљен ратом, спреман да уништи Србију, али сви у Немачкој су били свесни да ће тај рат бити ширих размера и да се неће водити само на Балкану. У сваком случају, знали су да ће Србију подржати Русија, а руског цара ће подржати Француска. Немачки официри су били спремни и одушевљени ратом, надајући се да ће путем рата коначно решити питања са Србијом, Француском и Русијом. У сваком случају, Аустро-Угарска је већ 6. јула добила уверења од Немачке да ће јој помоћи и да је спремна за рат ширих размера, ако буде до њега дошло. Немачка је наредних дана чак пожуривала Беч да што пре уђе у рат са Србијом и реши за свагда са том државом.

На Видовдан, велики српски празник, у Сарајеву је убијен аустро-угарски престолонаследник Франц Фердинанд. Након једног века од тог догађаја, новија истраживања указују на велику могућност да су аустријски официри знали за припрему атентата, али да нису ништа предузели да га спрече. Заправо, војни врх је већ скоро деценију тражио рат против Србије и знајући да група младих Срба спрема атентат, покушали да га искористе.

Најважније је да су се Немачка и Аустро-Угарска лако споразумели о рату, иако је истрага тек била покренута, а дипломати двеју држава одмах су оптужили Србију у намери да коначно заврше са њом, те да се о самом атентату више није ни говорило. Сувише брзо су сви заборавили на убиство престолонаследника, већ сву пажњу усмерили на уништење Србије. Ако се погледају сви догађаји након атентата, видеће се

да су Немачка и Аустро-Угарска били спремни на рат још 29. јуна и да нису помишљали на другу опцију. Србија је тих дана оптуживана за све и свашта, без икаквих доказа, а најгоре од свега што сама српска Влада није могла да докаже своју невиност. Србија је оптужена за великосрпску идеју, подривање система Аустро-Угарске, спремности да безобзирно сруши бечку династију, иако није постојала било каква могућност за тако нешто и слично. Колико су Аустријанци жалили за убијеним престолонаследником, говори податак да народ у Бечу уопште није жалио за Францом Фердинандом, да је музика свирала исто вече када је убијен у кафанама, да су се људи веселили као и сваког дана. Уопште није постојало тужно расположење. Ни у Будимпешти није била боља ситуација, већ је народ сматрао да је отишао велики противник мађарске аутономије. Иако га народ није волео, Франц Фердинанд је послужио ратоборним круговима у Бечу и Берлину да крену на Србију. Власт је преко штампе кренула у најодвратнију кампању против Србије и српског народа. Све политичке странке, чак и левичарске, кренуле су са најгором оптужбом и позивањем на рат. У Сарајеву и Загребу избиле су демонстрације против Срба. Почели су отворени напади на Србе и њихове радње. Напади на Србе пренели су се на све градове у Босни, Херцеговини, Славонији и Далмацији.

Један од ретких Немаца који је одбио да прихвати кривицу Србије, био је немачки посланик у Лондону кнез Лихновски, који је био против да Немачка улази у непотребан рат, зарад ратоборне аустријске политике.

Аустро-Угарској је сметала Србија из више разлога, али је могла трпети док јој је мала балканска држава била подређена споразумом које је прихватио краљ Милан Обреновић, но када се након 1903. године Србија осамосталила и почела да води независну привредну и спољну политику ослањањем на Русију, а финансијски и наоружањем на Француску, Влада у Бечу је почела да посматра на њу као на озбиљан проблем који угрожава њене границе. Још 1907. године у Бечу се појавио план о рату против Србије, јер су схватили да Царинским ратом на почетку XX века, нису успели да сломе свог непријатеља, јер је Србија пронашла друга тржишта за извоз својих производа. До лета 1908. године био је разрађен план уништења Србије и поделе њене територије са суседним државама, али рат против Србије носио је са собом и озбиљног противника – Русију. У случају рата са Русијом, бечка Влада је морала да рачуна и на рат против Француске, јер су Русија и Француска

званично биле у Антанти. При том, Француска је била у лошим односима са Немачком још од рата 1870/71. године. Тако је постојала озбиљна могућност да уместо локалног и кратког рата на Балкану, избије рат крупних размера у читавој Европи. Угарска је у целини била за уништење Србије и поделу њених територија, с тим што би остао мали део, фиктивно независан, али подређен Аустро-Угарској и привредно у потпуности уништен. При свему томе, Србија је била у јаком савезу са Грчком и Румунијом, што је значило да српски суседи нису спремни да прихвате њено комадање, изузев Бугарске.

Немачка је на Србију гледала као на мали проблем, који је могла лако решити и тако наставити са својим мегаломанским пројектом Велике Немачке, која би обухватила целу Централну Европу,[319] Балканско полуострво са даљим продором у Малу Азију све до Персије. Са идејом изградње железнице Берлин–Багдад и потпуном контролом Блиског истока, Немачка би контролисала велики део света. Због таквих немачких идеја, Русија, Француска и Велика Британија били су принуђени да стварају коалицију, која је позната као *Антанта* у намери да спрече немачке освајачке намере и сруше тадашњи поредак у свету. Русија је у другој деценији XX века била неспремна за велики рат, јер су се још осећале последице рата са Јапаном и покушаја револуције 1905. године. Немачка је била уверена да може брзо сломити отпор Русије и Француске и обе државе натера на предају, пре него што Велика Британија уопште и помисли да уђе у рат.

За разлику од Немачке, Аустро-Угарска је покушавала да локализује рат, то јест да га сведе на рат против Србије, у намери да одврати Русију и Француску, уверавајући силе Антанте да је то превентиван рат против агресивне Србије. Тако су намеравали да докажу да не воде освајачки рат, већ да се бране од малене Србије, коју су, према својим плановима, требали да униште за врло кратко време. На заједничкој седници од 7. јула, немачке и аустроугарске дипломате су се сложиле да се уђе у рат, док је 17. јула потврђено да чим отпочну ратна дејства против Србије, Двојна монархија увери остале велике силе да је она ушла у рат у покушају исправке границе са Србијом. У тој исправци граница, приоритет за Беч било је освајање Београда и Мачве са околином.

[319] Чак су поједини планови ишли дотле да од Аустро-Угарске створе свог сателита, јер је ова држава била „болесник у Централној Европи" у којој је живело вишемилионско словенско становништво, незадовољно владама у Бечу и Будимпешти, за разлику од јединствене Немачке и њене војне и привредне силе.

Да би себе оправдао, Беч је понудио Румунији, Бугарској, Црној Гори и Грчкој одређене делове Србије и на тај начин их одврати од било каквог савеза са Србијом.

Немачка је учинила све да чим рат започне и умешају се силе Антанте, одмах оптуже Русију и касније Француску за непотребан улазак у рат и мешање, те рушење постојећег поретка. Њихова намера била је да оптуже Србију за покушај уништавања аустроугарског државног система, а Русију за њено свесно гурање Европе у ратни вихор, јер бране кривца (Србију), те на тај начин одврате Велику Британију од уласка у рат. С друге стране, улазак Француске на страни Русије, Немци су желели да прикажу као отворен непријатељски чин према њима – Немцима, иако су они наводно желели мирне односе са својим западним суседом. Тако су Немци чекали да Русија крене у мобилизацију због тога што је Аустро-Угарска напала Србију, због чега би Руси одмах устали да бране свог пријатеља. То би даље водило да Немачка одмах објави рат Русији, оптужујући је за освајачке намере, што би значило да Француска одмах крене у мобилизацију, што би опет био повод Немцима да нападну Французе, оптужујући и њих за освајачке намере. Тако су Беч и Берлин од освајачких и мегаломанских идеја и припреме за рат, желели да сву кривицу свале на државе које су имале задатак да се бране.

Беч је оптуживао Србију пред међународном заједницом, покушавајући да пронађе алиби за почетак рата, док је истовремено водио наглашено пријатељско држање према српским суседима, иако су њихови обавештајци имали податак да је М. Мехмедбашић побегао баш у Црну Гору. Мехмедбашић је на бечко инсистирање ухапшен, али је на чудан начин побегао из затвора у Никшићу, после чега је спроведена детаљна истрага, како би се приказало да Црна Гора жели да сарађује, док је Мехмедбашић све време био у Даниловграду. Иако је било мањих демонстрација народа на Цетињу против Аустро-Угарске, краљ Никола је покушавао да умири народ и одврати их од даљих протеста и позивања на рат.

Посланик фон Гизел, 23. јула у 18 сати послао је ултиматум заступнику председника српске Владе, Л. Пачу, министру финансија, на који је Србија морала да одговори у року од 48 сати, тачније до 25. јула у 18 сати. У тренутку предаје ултиматума, председник Француске је напустио Санкт Петербург, чиме је Беч спречио његов могући договор са руским царем о даљој акцији. Ултиматум је садржао десет тачака са

намером да понизи Србију пред међународном заједницом и натера српску владу да га одбије, што би изазвало рат. Србија је била спремна да испуни све захтеве сем да аустроугарски органи учествују у истрази и обавеза српске владе да о извршењу обавештава владу у Бечу, што је значило да бечки службеници могу да покрену поступак против било ког Србина у Србији, те да уђу у све државне установе, чак и паралишу њихов рад, наводно у служби истраге. Било је то рушење независности Србије, што она није могла да дозволи. Сутрадан, 24. јула, Беч је о ултиматуму обавестио остале велике силе. Руски амбасадор у Бечу је одмах упозорио грофа Бертхолда да такве захтеве не може прихватити ниједна држава у свету. Истог дана српски регент Александар је послао писмо руском цару Николају II у коме га је известио да је аустроугарски ултиматум понижавајући, те да је Србија спремна да прихвати све њихове захтеве изузев оних који задиру у њену независност. На крају је писао да неки захтеви не могу бити испуњени, док српска Влада не промени одређене законе, за шта би требало времена, те је тражио од руског цара савет како да реагује. У руско посланство у Београду већ исто вече када је примљен ултиматум, стигли су Л. Пачу, регент Александар и сутрадан рано ујутру Пашић. Они су затражили помоћ од Русије,[320] пре свега да утиче на Беч да попусти у захтевима, а дан касније су се српски посланици активирали и код других великих сила. Пашић је помоћ тражио и од Велике Британије да утиче на Беч, а од Цетиња је тражио одговор на питање, да ли ће у случају рата Црна Гора помоћи Србији. Велика Британија је све време јула месеца и почетка августа, чак и када је Аустро-Угарска кренула са нападима на Србију, на све начине покушавала да остане неутрална, чак уверавајући Немачку да не жели рат. Вероватно Велика Британија не би ни ушла у рат због Србије, да није Француска ушла, због чега је Влада у Лондону била приморана, јер је била француска савезница. Практично до последњих минута пре објаве рата Немачкој, званичан Лондон је покушавао да остане изван рата. Британци су чак наговарали Французе да инсистирају код српске владе да преда Београд Аустријанцима, без рата, мада су и остале велике силе покушавале да пронађу решење које би зауставило ратна дејства. Црна Гора је одговорила да не може

[320] Н. Поповић, Србија и Русија 1914–1918, Односи Србије и Русије у Првом светском рату, Београд 1977; Д. Бабац, Србија и Русија у Великом рату: једно савезништво са дугом традицијом, Београд 2014.

гарантовати Србији помоћ у случају рата, већ да чека одлуку Русије и Француске. Заправо, ако се сагледа целокупна слика европске дипломатије у јулу 1914. године, видеће се да Европа није много бринула о Србији и могућем рату са Аустро-Угарском. Ни сам рат није био уперен у Србију, јер је Беч као и Берлин, сматрао да ће са Србијом завршити у року од неколико недеља. Главни планови Немачке били су усмерени на Француску и Русију. Цела идеја Беча и Берлина била је да пронађу повод за освајање територија и њега су пронашли у Сарајеву 28. јуна 1914. године. Главна намера била је уништење Русије на истоку и Француске на западу, а Србија би ту била само једна колатерална штета које ће они брзо заборавити већ на почетку рата.

Пашић је одговорио на ултиматум 25. јуна и лично га предао у згради аустроугарског посланства у Београду у 18 сати. Одговор се није допао посланику Гизлу, што је значило да су односи двеју држава прекинути. Исто вече барон Гизл је са особљем посланства напустио Београд, што је представљало да су све дипломатске активности између држава завршене. Србија је чекала напад. Српска Влада је у одговору прихватила девет тачака, али тачку шест је морала да одбије, тачније, предложила је арбитражу Међународног суда у Хагу. Остале велике силе су биле задовољне српским одговором, али у Бечу и Берлину нису много бринули о одговору, јер су они већ давно планирали рат и потпуно уништење Србије. Немачка је на све начине покушала да оптужи Србију и пре свега Русију за могући рат великих размера. Нестрпљиво су чекали да руски цар нареди мобилизацију и тако оптуже Русију за припремање рата.

Српска Влада је исто вече, 25. јула, наредила евакуацију Београда и седиште пренела у Ниш. Општа мобилизација је започела већ 26. јула. Црногорски краљ Никола је 27. јула послао писмо у коме је стајало да ће његова држава пружити помоћ Србији у случају рата. У подне 28. јула у Ниш је стигао обичан телеграм који је предат Пашићу у току ручка. У телеграму је стајала аустроугарска објава рата Србији.

Русија и Велика Британија су и након 28. јула покушали да спрече рат, на крају били спремни да захтевају од Србије предају Београда све до сазивања међународне конференције, која би решила спор између Србије и Аустро-Угарске, али Немачка није желела разговоре. Берлин је чекао почетак мобилизације у Русији и чим су сазнали за цареву наредбу, одмах су почели да шаљу ултиматуме. Немачка је 1. августа објавила рат Русији, 3. августа и Француској, а Белгији 5. августа. Аустро-Угарска

је 6. августа објавила рат Русији, док су Француска и Велика Британија објавили Аустро-Угарској рат 13. августа. Аустро-Угарска је Белгији објавила рат 27. августа. Османско царство је почетком августа пришло Централним силама (Немачкој и Аустро-Угарској), потписавши тајни пакт, док је Јапан пришао силама Антанте. У октобру 1914. Османско царство је објавило рат Русији, да би 1. новембра Русија, Француска и Велика Британија објавили рат Османском царству.[321] Србију је прво подржала Русија и можда до Великог рата не би ни дошло да се није умешала Русија. Русија иако недовољно спремна за рат, услед својих унутрашњих слабости, није могла да дозволи нестанак Србије, сматрајући себе њеним заштитником. Пошто су Французи били савезници Русије, чим је руски цар наредио мобилизацију, морали су да реагују у заштиту пријатељске државе. Тако су ланчани догађаји почетком августа 1914. године довели до Великог рата, који је однео вишемилионске жртве.[322]

Србија је објавила рат[323] Немачкој 6. августа, а као традиционални савезник устала је Црна Гора, која је већ у рано јутро 28. јула, пре него што је Беч послао објаву рата Србији, прогласила мобилизацију.[324] Скупштина на Цетињу је 6. августа објавила рат Аустро-Угарској и позвала на помоћ братском народу у Србији. Влада на Цетињу је 11. августа објавила рат Немачкој, али су војне акције на граници започеле већ 7. августа. Тако је кренуо нови рат на Балкану, против двеју великих сила, у покушају да спрече њихов хегемонизам и рушење поретка на полуострву.

Већ у августу 1914. аустроугарска војска, углавном састављена од словеначких, муслиманских и хрватских војника, на челу са генералом и намесником Босне и Херцеговине, О. Пићореком, напала је Србију преко Дрине. Српска војска са 400.000 војника имала је задатак да одбрани државу, док су на граници биле концентрисане велике непријатељске

[321] M. Hejstings, Katastrofa: Evropa ide u rat 1914. Knjiga 1, Beograd 2014; Isti, Katastrofa: Evropa ide u rat 1914. Knjiga 2, Beograd 2014.

[322] ИСН, Други Том, Шеста књига, 39–49.

[323] С. Ђурић, В. Стевановић (ур.), Голгота и васкрс Србије: 1914–1915, Београд 2006; М. Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд 1990; А. Митровић, Србија у Првом светском рату, Београд 2015.

[324] Операције црногорске војске у првом светском рату, приређивачи В. Терзић ... и др., Београд 1954; Б. Гледовић, Први светски рат. 1, Србија и Црна Гора, Цетиње 1975; Н. Ракочевић, Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918, Подгорица 1997; Н. П. Шкеровић, Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата: односи са Србијом, капитулација, Београд 2004.

трупе. Истина, у почетку је део тих трупа концентрисаних у Срему и Банату био намењен за руски фронт, али српска војска није то знала, већ је очекивала напад са севера. Црногорска војска је бројала око 45.000 војника, али због слабости, већ на почетку рата је краљ Никола затражио од Србије заједнички општи операциони план, што је Србија прихватила. Аустро-Угарска је напала Србију 12. августа 1914. године преко Дрине у намери да што пре пресече Србију и сломи њен отпор. Српска војска је дочекала непријатеља код Текериша и у маршу који је започео 16. августа, повела битку на Церу, којом су 20. августа разбили аустроугарске трупе и натерале их у бекство. Била је то прва победа савезника у Првом светском рату, али су Аустроугари напали преко Саве и заузели Шабац, међутим српска војска га је ослободила 24. августа. Ове победе одјекнуле су широм Европе, те се за одређено време аустроугарска војска повукла у разради даљих планова. Од намераване идеје да за неколико недеља сломи Србију и натера је на предају, није било ништа. За то време у Европи су отворени велики фронтови на Истоку и Западу. У Црној Гори непријатељ је заузео Пљевља, али је морао након битке на Церу да обустави даље акције. Већ 21. августа су на Цетиње стигли српски официри са заједничким планом деловања. Краљ Никола је за начелника штаба поставио српског генерала Јанковића, те је реорганизована црногорска војска успела до краја месеца да ослободи Пљевља.

Српска војска је 6. септембра прешла Саву и кренула у напад, узевши Земун, међутим, два дана касније, аустроугарске трупе су опет извршиле притисак и прешле Дрину и Саву. Тако је дошло до великих борби на Гучеву и Мачковом камену, те уз огромне жртве, Срби су зауставили непријатеља, док су заједничке трупе са црногорском војском, продрле у југоисточну Босну, улазећи до Романије. Војска је морала да се повуче након нових аустроугарских напада у другој половини октобра. Повлачење црногорске војске и недисциплина у њеним редовима, натерали су војводу Путника да запрети раскидањем сарадње, али је на Пашићеву интервенцију, морао да одустане од тога. Аустроугари су напали 6. новембра, посебно у Мачви и Подрињу. Због недовољно наоружања и друге опреме, али и исцрпљености војске, аустроугарске трупе су кренуле у јуриш. Колико је било критично, говори податак да је у Ваљеву 8. новембра заседала седница српске владе и Врховне команде, где се чуо предлог о сепаратном миру и прекиду отпора. На крају је преовладала сагласност о наставку рата, до коначне

победе. За то време непријатељске трупе су освојиле Ваљево, Лајковац, Обреновац и друга места.

Пашић је затражио помоћ од савезника, али тешко је она могла стићи. Французи су били спремни да пошаљу тражену муницију, с тим да Грчка одмах пошаље 20.000 граната, али грчки краљ Константин I, немачког порекла, није био вољан да помаже Србима. За то време, аустроугарска војска је ушла у Београд без борбе и свечано прославила војну параду 3. децембра. Истог дана српска војска је код Горњег Милановца кренула у противнапад. У басену реке Колубаре дошло је до велике борбе, након које се распала непријатељска војска и нагнала у бекство. Србија је још једном протерала непријатеља преко Дрине и Саве, ослободивши све градове. Сви упади аустроугарске војске у Србију, били су праћени страшним злочинима према цивилном становништву. Нису имали хуманости ни према деци.[325]

Срби су почели да се окупљају у аустријским и угарским областима, пре свега у Банату и Срему, али када су кренула масовна хапшења и слања у логоре, Срби у Двојној монархији више нису могли ћутати. Слично је било и са добровољачким корпусом у Русији. Српски посланик у Петрограду[326] је крајем септембра 1914. године писао српској влади у Нишу да су му се обратили многи Срби из Босне и других крајева који су били у аустроугарској војсци и заробљени у Русији,[327] молили руског цара да их пошаље у Србију да помогну браћи. Српска и руска влада, брзо су се сложиле да треба помоћи заробљеним Србима и послати их у Србију, али је доста споро текао њихов пут ка Балкану. Цела Европа је, баш као и Русија, веровала да ће се рат брзо завршити. До лета 1915. године из Русије у Србију је пребачено око 50 српских добровољаца, док је српска Влада озбиљније разматрала ово питање тек 12. јуна 1915. године и тек тада решила да од тих Срба формира трупе које ће помоћи у јужној Србији. До краја 1915. године из Русије је стигло око 3.500 добровољаца. Срби из САД су такође желели да као добровољци помогну Србији, те је до краја 1914. стигло њих око 4.000, а до октобра 1915. још 1.900.

[325] М. Старчевић, Аустроугарски злочини у Србији 1914–1918: Родолф Арчибалд Рајс, Београд 2007.

[326] Након почетка Првог светског рата руска власт је променила име руске престонице из Санкт Петербурга у Петроград.

[327] Заправо, Срби су одбијали да ратују против Русије и свесно су се предавали руској војсци.

Руска врховна команда је 16. августа 1914. године наредила да се формира оперативни штаб за војну и материјалну помоћ Србији.[328] Најлакши и најкраћи пут за допремање помоћи био је преко Дунава, због чега је у команди министарства морнарице хитно основана – Експедиција посебне намене руске ратне морнарице – са приоритетним овлашћењима у свом раду.[329] Још док је ова команда била у оснивању, августа 1914. је руско војно министарство упутило као хитну помоћ Србији и Црној Гори, транспорт од 120.000 пушака и 90.000.000 метака, а нешто касније је допремљено још 100.000.000 метака. Српска војска је била наоружана руским пушкама, док је црногорска војска била њоме у потпуности наоружана. Истим транспортом у Србију је допремљено 25 батерија брдских топова, које су посебно биле потребне српској војсци. Капетан крстарице „Бородино", Михаил М. Весјолкин, заповедник штаба, добио је овлашћење да употреби све расположиве капацитете руске црноморске флоте, те је он одмах ангажовао трговачке бродове и шлепере Руског дунавског паробродства, свестан да војни бродови због дубоког газа не могу да плове Дунавом. Весјолкин је добио сагласност да сву робу која иде као помоћ Србији, класификује као робу специјалне намене, што је представљало да се материјал који се прикупљао у целој Русији, приоритетно пропуштао железницом и воденим путевима, упоредо са испорукама за руску војску, док су сви трошкови транспорта робе били плаћени од стране руске државне благајне и из фонда руског војног министарства.

Град Рени, тадашња руска лука на Дунаву, био је одређен за полазну тачку, док је српска лука Радујевац (од марта 1915, Прахово), за пријемну луку. Први конвој са седам пароброда и шеснаест баржи, кренуо је 13/14. октобра и стигао у Прахово већ 23. октобра 1914. године. Путовање је трајало око десет дана у повољним условима пловидбе, тако да је месечно могло долазити два транспорта. Дешавало се да је транспорт долазио и три пута месечно, зависно од повољног времена и других околности. Команда српске војске у Радујевцу и Прахову успела је да реквирира постојеће приватне дућане за склоништа допремљене руске помоћи, те је пруга Прахово–Зајечар одједном постала кључна транспортна линија.

Нема довољно сачуваних података, али оно што се зна је да је током јесени и зиме 1914. године стигло пет великих конвоја помоћи, а до

[328] П. Пејчић, Последњи руски цар; Династија Романов и Срби, Београд 2008.

[329] А. Тимофејев, Руси на обалама Саве 1914–1915: улога руских морнара и минера у одбрани Београда 1914–1915, ИНИС, 1, Београд, 235–248, 2014.

октобра 1915. још 45 транспорта робе. Претпоставља се да их је било више, но нема сачуваних докумената.

Један од првих транспорта који је стигао у Србију, сачињавао је 32.814 сандука са муницијом, 322 сандука са топовским гранатама, 203.750 килограма угља, 27.715 килограма сена, 426 бачви бензина, 67 бачви шпиритуса, 467 бачви минералног уља, 99 бачви киселине, 214 навоја („бунтова") бодљикаве жице, те 13.000 граната за пољску артиљерију. У транспорту за октобар 1914. године стигло је 200.000 топлих униформи и 50.000 кратких бунди, док је целокупна заплењена аустроугарска и немачка артиљерија на Источном фронту, послата српској војсци. Током 1914. године Министарство војске је послало српској и црногорској војсци из магацина у Казању, Кијеву и Оријенбауму око 15 милиона метака и више од 10.000 граната, док је из Лавова (Љвова) у децембру 1914. године послато заробљено трофејно непријатељско наоружање.

Весјолкин је након завршеног транспорта, унапређен у чин контра-адмирала руске ратне морнарице, док је у Србији након рата готово заборављен.

У марту 1915. кренуо је конвој од 14 парних бродова, 40 тегљача, 40 баржи и 28 понтона са различитом опремом. Тако су у Србију пристигли растављени топови обалске батерије 152 милиметра са 1.000 панцирних граната, са намером да се супротставе аустроугарским бродовима близу Београда. Када је постављено руско оружје, аустроугарски монитори су престали са узнемиравањем града.

Руским транспортом стигле су противбродске мине, са одредом специјалаца за борбу на рекама, али уверени у своју надмоћ, аустроугарски монитор „Темеш" је кренуо дуж Дунава и код Грабовачке аде налетео на мину. Одмах након тог догађаја, аустроугарски бродови су престали да плове Дунавом.

За разлику од француске и британске помоћи коју је добила Србија током рата, Русија није наплатила ниједан метак, пушку, топ или било шта друго. С друге стране, западни српски савезници су након рата наплатили сваку пушку, униформу и метак, које су послали српској војсци, тражећи при том повластице за своје инвестиције у новоформираној Краљевини СХС. Руски народ је упутио највећу материјалну и војну помоћ, а да није тражио новац или било какве повластице након завршетка рата.

Силе Антанте су током 1914. и 1915. године покушавале да привуку на своју страну више неутралних држава, пре свега Бугарску,

обећавајући јој делове Македоније,[330] Румунију којој су нудили Банат и Италију којој су планирали предају далматинске обале. Италија је прва покренула питање независности Хрватске након завршетка рата, с намером да спречи стварање југословенске државе.[331] Српска Влада је још на почетку рата, у августу 1914. године, у свом прогласу објавила да ће водити одбрамбени рат, али наговестила да је дошло време коначног ослобођења народа у Босни, Херцеговини и другим деловима Балкана где је већинско становништво било словенско. Тако су још на почетку рата, регент Александар и председник владе Пашић, кренули у реализацију стварања Југославије. Српски посланик у Петрограду оштро је реаговао након сазнања западних сила да су нудиле територије Италији, Румунији и Бугарској, доказујући колико су поштовали Србију као свог савезника. Док су Британци и Французи нудили делове Балкана појединим државама, дотле су Срби радили на јачању југословенске идеје. Као одговор на покушаје појединих западних сила-савезника Србије, да створе границе на Балкану након рата, по својој жељи, српска Влада је изашла са тезом о стварању словенске државе на Балкану, као противтежа свих другачијих намера. Тако је српска Влада већ 4. септембра 1914. године послала обавештење савезничким државама, да је намера Србије да са Босном, Херцеговином, Далмацијом, Славонијом, Хрватском, Истром, Сремом, Банатом, Барањом и Бачком (навели су да и Бугарска може ући ако жели) створи јединствену државу на федералној или другој основи. До 27. октобра 1914. године у Нишу је Пашић разрадио са својим сарадницима идеју јединствене државе и поставио као платформу која је требала да привуче Хрвате и Словенце. По питању Црне Горе предвиђало се уједињење са Србијом у облику реалне уније, са заједничком војском, спољном политиком, финансијама, трговином и саобраћајем. Ове намере су још у јесен 1914. јасно предочене великим силама, мада су Британци и Французи још дуго времена радили на поклањању територија Бугарима, Италијанима и Румунима, као залог за њихов улазак у рат.

На седници владе 7. децембра 1914. године, Пашић је погурао документ, који је познат као „Нишка декларација"[332], којим је формулисан

[330] А. Лаиновић, Став Антанте и Србије према бугарским аспирацијама на Македонију у првом светском рату, Лесковачки зборник; св. 18, Лесковац, 105–128, 1978.

[331] П. Опачић, Српско-италијански војни односи у Првом светском рату и стварање Југославије, ИС, 527–542, 1983.

[332] D. Janković, Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine), Istorija XX veka; 1969, 10, Beograd 1969.

садржај уједињења јужнословенских народа у једну државу.[333] Тако је Србија својевољно кренула у сопствени нестанак, зарад лажног братства и јединства. Садржај Декларације је представљен представницима Русије, Велике Британије и Француске. Међутим, велике силе су настојале да делове територија које је Србија желела да укључи у нову државу Југославију или чак делове Србије, понуди појединим државама које би се прикључиле Антанти. Тако је 26. априла 1915. године тајним уговором у Лондону, Антанта обећала Италији источне делове Јадранског мора, тачније Кварнерска острва, северну Далмацију од Лисарице и Трбња до рта Планке са Задром, изузев острва Брач. Бугарима је обећана Македонија јужно од линије Големи врх и северно од Криве Паланке, до манастира Голубовци на Охридском језеру, што значи да би тако пресекли српску везу са Грчком. Чак су силе Антанте притискале Србију да прихвати предају своје територије у Вардарској Македонији у корист Бугарске и да се одрекне југословенства и Далмације у корист Италије.[334] Велика Британија, Француска и Русија су још 30. августа 1914. године, непуних месец дана од почетка рата, а посебно 29. маја и 3. августа 1915. године, извршили додатне притиске на Србију да се одрекне дела територија. Антанта је нудила Румунима цео Банат, ако се укључи у рат на страни савезника. Централне силе су у старту одбациле идеју о Југославији, те настојали у првом реду да привуку Бугарску на своју страну, обећавши целу Македонију. Када је 6. септембра 1915. године склопљен тајни уговор Бугарске и Централних сила, Бугари су добили Македонију, долину Јужне Мораве са Топлицом и целу источну Србију до Велике Мораве.[335]

Немачка је 1915. године понудила Србији делове северне Албаније, уједињење са Црном Гором и делове Босне, с тим да цела источна Србија, заједно са Македонијом буде предата Бугарској, а северни делови Србије прикључени Аустро-Угарској. Када је Србија одбила такве предлоге, Немачка је претила да ће сама послати трупе на Балкан и уништити Србију. Аустро-Угарској се није допала немачка идеја сепаратног мира са Србијом и нова прерасподела територија на Балкану, сматрајући да ће тако и сама изгубити много ширењем немачког утицаја. Србија је одбила све понуде Немачке, као што се није слагала ни

[333] Црна Гора је изостављена, што је краљ Никола озбиљно замерио српској влади. ИСН, Други Том, Шеста књига, 63–72.

[334] D. Šepić, Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918, Zagreb 1970.

[335] ИСН, Други Том, Шеста књига, 84–86.

са намерама Антанте, те су српска Влада и регент били спремни да након рата са Централним силама, зарате и против појединих држава које су биле на страни савезника, пре свега са Италијом.

Србија је у пролеће 1915. године била на врхунцу славе, протеравши у три наврата непријатеља, али истина је била суморна. Србија је изгубила много војске, привреда је замрла, много је било рањених, а болест и глад харали су земљом. Силе Антанте су почеле озбиљније да посматрају на Србију и очекивања су порасла. Појавили су се многи странци жељни да помогну храбром народу, те су тако у Србију дошли А. Рајс,[336] швајцарски стручњак за криминалистику у намери да истражи све злочине аустроугарске војске и многи други. У свим руским градовима створени су словенски комитети који су прикупљали помоћ за Србе, а то је радио и руски Црвени крст. Велика мисија руског Црвеног крста стигла је у Ниш у време највеће епидемије тифуса, а сличну помоћ пружило је добротворно друштво из Петрограда. У пролеће 1915. године руски представници у Србији писали су својој влади да је у Србији и Црној Гори велика глад, тражећи максималну помоћ. Ту ситуацију су покушали да искорите српски левичари за своје намере и подигну револуцију, усред Великог рата, баш као што ће 1917. исти проблем задесити Русију. Француска и Велика Британија су слале помоћ, али недовољно и нередовно. Из Русије је стизала помоћ преко Румуније и Дунава, али због источног фронта и економске ситуације у самој Русији, та помоћ је све теже дотурана.[337] Грчка није била спремна да помогне, покушавајући да докаже своју неутралност, али је њен краљ био наклоњен Централним силама, због чега је помоћ из Солуна била отежана. Србија се нашла у тешкој ситуацији. Глад и епидемије су харале, а она окружена државама које су биле непријатељске или невољне да помогну. Током 1915. године почела је да долази велика мисија лекара и другог медицинског особља у Србију, а највећа помоћ стигла је из Русије,[338] затим Француске и Велике Британије, САД, Швај-

[336] А. Рајс, Шта сам видео и доживео у великим данима, Београд 1928.

[337] Велико повлачење руске армије на Источном фронту трајало је од марта до септембра 1915. године. Руска војска је тада напустила Пољску, Литванију и Галицију (западни део данашње Украјине). Процењује се да је убијено, рањено и заробљено око милион руских војника.

[338] Пре него што је Русија заратила са Немачком, у Србију је стигла Дарја Коробкина, родом из Санкт Петербурга, која је у Србију дошла на самом почетку Првог светског рата да помаже рањеницима у тешким биткама на Дрини. Погинула је

царске, Италије, Грчке, Данске, Холандије, а помоћ у медицинској опреми стизала је из Јапана, Чилеа и Аргентине. Најмање 2.000 људи је стигло у Србију, јер се осећала велика потреба за лекарима. Помоћ је током 1915. године почела да стиже у Црну Гору, те су лекари из Русије,[339] Италије, Грчке и Велике Британије, успели да спрече даље ширење епидемија.

Краљ Никола и уопште династија Петровић у Црној Гори[340] није била спремна за уједињење са Србијом, јер је то значило губитак њене власти, те је све више са неповерењем гледала на Србију, али у самој држави је све више расла идеја уједињења. Покрет за уједињење постајао је све јачи у Народној скупштини, влади на Цетињу, војним круговима, а посебно у народу. У августу 1915. године краљ Никола је свима ставио до знања да до уједињења не може доћи без династије Петровић. У покушају да ојача своје позиције у народу, почео је да захтева од савезника северну Албанију са Скадром до реке Мата, јадранску обалу до ушћа Неретве, целу Херцеговину са делом Босне и Сарајево. Правио је планове да чим Италија приступи Антанти, одмах заједно са њом нападне Далмацију. Да би што више осамосталио црногорску војску од српске, поставио је посебног изасланика код руске Врховне команде.[341] Када је јуна 1915. године српска војска заузела делове северне Албаније, због чега се Антанта оштро побунила (пре свега Велика Британија и Француска), црногорски краљ је искористио ситуацију и 27. августа заузео Скадар. Краљеви синови Данило, Петар и Мирко су у лето 1915. године почели све више да се приближавају идејама Немачке и Аустро-Угарске, чак су јавно пред представницима Антанте говорили о победи Централних сила у рату. Кнез Данило је настојао да Црна Гора склопи сепаратни мир са Централним силама, уверавајући Берлин у пријатељство Црне Горе, говорећи оштро против Русије и њене политике према Црној Гори. Црногорски двор је покушао да превари српску владу и нудио сепаратни мир и у име Србије. Данило је

после непуних месец дана на Гучеву, на Еминовим Водама, јер је пратила V пук II позива. Погођена је 50 метара иза стрељачког строја гранатом прве хаубице, коју је аустроугарска војска испалила на Гучево. Сахрањена је уз остале војнике на Еминовим Водама.

339 Г. И. Шевцова, Деятельность Комитета помощи Сербии и Черногории при российской императорской миссии в Нише: (июль 1914 – октябрь 1915 гг.), 205–213, 2014.

340 Н: Ракочевић, Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918, Подгорица 1997.

341 К. В. Борисович, Неотвращенная катастрофа союзника. Борьба на Сербском фронте в 1914–1915 гг. в суждениях русского военного агента при сербской Верховной Команде, Русский Сборник. Исследования по истории России, Москва, 185–230, 2006.

августа 1915. напустио Црну Гору и више се није вратио у њу, док је његов брат кнез Никола 11. јуна разговарао са бившим војним аташеом Аустро-Угарске, али нема доказа да се говорило о сепаратном миру. Србија је са своје стране, колико је могла, помагала званично Цетиње наоружањем, храном, новцем и другом опремом и уопште није потезала питање уједињења, чак је српским официрима било забрањено да покрећу ту тему. Кнез Данило је почетком 1915. понудио уједињење регенту Александру Карађорђевићу, што је овај одмах прихватио, али се црногорски кнез више никада није вратио на ту тему и вешто је избегавао разговор, те је јавно иступао против било каквог уједињења.

У лето 1915. године Србији је запретио још један непријатељ – Бугарска. Антанта је покушала да наговори Србију да Бугарима преда део Македоније јужно од Скопља, а као надокнаду су нудили Београду Босну, Херцеговину, Славонију, Срем, Бачку део јадранске обале од Цавтата до рта Планке, као и део Албаније од Дрима до Војуше. Био је ово изузетно добар предлог, који је пре свега потекао од Русије, јер је руски цар Николај желео да створи јединствену српску државу, што би значило значајно проширење Србије након рата и уједињење српског народа, али је српска Влада одмах одбацила предлог, позивајући се на стварање Југославије. Пашић је рекао руском посланику да је за Србију часно погинути него да прихвати овакву понуду, сматрајући је самоубиством.[342] Након сто година од тих догађаја, данас смо сви свесни велике грешке коју је учинила српска Влада 1915. и 1918. године. Српска Влада је 1. септембра 1915. године званично одговорила Антанти на њихову понуду, да је спремна дати део територија на југу, с тим да се све остале области у којима су насељени Јужни Словени, уједини у јединствену државу. Тако је сама српска Влада са регентом Александром на челу, свесно уништила план проширења Србије у корист вештачког јединства са Хрватима и Словенцима. С друге стране, на Велику Британију је почео снажно да утиче Ф. Супило, један од Хрвата који је у почетку заговарао Југославију, да би убрзо почео да говори о стварању хрватске државе након рата, што је било добро примљено у Лондону. И поред свих напора код Британаца, остао је усамљен у својим намерама, због чега је преовладала идеја о јединственој југословенској држави.

[342] Д. Јанковић, Србија и југословенско питање 1914–1915. године, Београд 1973; ИСН, Други том, шеста књига, 93;

У септембру 1915. године Аустро-Угарска и Немачка су почели да концентришу нове снаге у Срему, Банату и на Дрини, док се у Бугарској спремала велика војска потпомогнута турским трупама. Према одређеним проценама око 800.000 војника је требало да нападне Србију. На челу свих трупа стао је Немац генерал-фелдмаршал А. фон Макензен.[343] У тренуцима пред напад на Србију и њен слом, Русија је била у тешкој ситуацији на Источном фронту, а њену слабост добро су схватили и непријатељи, нудећи сепаратни мир крајем 1914. године, који је руски цар Николај II одбио. Општи напад на Србију покренут је 6. октобра 1915. године, а сутрадан су прешли Дрину и Саву. Србија је са 300.000 војника покушавала да издржи нападе, али било је тешко одбранити границу са севера, запада и истока. Српска војска се јуначки бранила, те је непријатељ споро напредовао, а када су 14. октобра у рат ушли Бугари, судбина Србије била је запечаћена. У почетку су Срби нанели тешке губитке Бугарима, те су Немци појачали војску трупама са Западног фронта. Бугари су 19. октобра изашли на реку Вардар, 22. заузели Скопље, а 26. Качаничку клисуру уз помоћ Албанаца који су све време нападали западну границу Македоније. Немци су за то време умарширали у Румунију и пресекли све српске везе са Русијом, а бугарским пресецањем пута ка Грчкој, Србија је остала без последње помоћи у Солуну, где су 3. октобра почеле да се искрцавају француске и британске трупе. Француске трупе су кренуле ка Вардару и ушле у борбу са Бугарима, али су се убрзо повукли. Грчка је и даље била неутрална, а малобројна француска и британска војска није даље улазила у борбе. Српска Влада је тражила помоћ и активирање савезничке војске, али Лондон и Париз су се оглушили о том захтеву. Кренуле су масе избеглица према југу у покушају да изађу из обруча, а вести о аустроугарским и бугарским злочинима почели су брзо да се шире.

Непријатељ је очекивао да ће се Срби предати, потписати капитулацију, али нико о томе није размишљао у српској влади. У Крушевцу је 29. октобра, Влада на којој је председавао регент Александар, одлучила да ће се борити до краја и да нема говора о предаји. Српска војска је покушала у новембру да се пробије до Скопља и споји са савезницима у Солуну, али безуспешно. У таквим околностима, српска Влада је одлучила да се повуче преко Албаније на обалу и о томе је обавестила Антанту, тражећи од Британаца и Француза да на одређеним местима

[343] Исто, 95–102.

на обали пошаљу храну и опрему. Голгота Србије, тачније извлачење српске војске и цивила из непријатељског обруча, преко Црне Горе и Албаније, остала је упамћена у свести српског народа. Влада је кренула 24. новембра и четири дана касније стигла је у Скадар. Врховна команда је кренула 26. новембра и стигла у Скадар 6. децембра, док је главнина војске и цивила кренула почетком децембра. Од Србије до албанске обале, по највећој зими и без хране и недовољно одеће, уз сталне нападе Албанаца са брда, остало је на десетине хиљада умрлих. Када је српски народ и остатак српске војске почео да долази на албанску обалу средином децембра, нису затекли савезничку помоћ. Није било хране, бродова, ничега. Савезници су били обавештени још 20. новембра да ће Срби кренути ка албанској обали и затражили помоћ, а 29. новембра је српска Влада још једном обавестила савезнике, али британских и француских бродова није било. Тек када су Срби дошли на обалу, Французи и Британци су почели да дотурају нешто хране у италијанску луку Бриндизи, али су Италијани почели да отежу, неспремни да пошаљу своје бродове са храном. Тако је врло мало хране стигло у Драч, док је остатак био још увек далеко. Пашић је телеграфисао српским посланицима широм Европе да инсистирају на помоћи у храни и превозу изнемоглих, али када је аустроугарска морнарица потопила један италијански брод, Савезници су одлучили да помоћ усмере јужно од Драча, што је значило да гладни и изнемогли Срби крену још неколико стотина километара до коначног одредишта. У тим тренуцима је руски посланик Трубецки[344] телеграфисао својој влади 24. децембра о катастрофалној ситуацији у којем се нашао српски народ, након чега је интервенисао руски цар Николај II. Он је запретио Великој Британији и Француској да ће Русија иступити из рата уколико не помогну Србима на албанској обали. Тек након тих претњи, Французи су почели да дотурају храну и лекове. Савезници су почели припрему за евакуацију Срба са албанске обале 29. децембра 1915. године, а 8. јануара 1916. решили да их пребаце на Крф, да би 11. јануара Французи ступили на острво и почели са припремама.

У то време је тешке притиске трпела и црногорска војска, да би је Аустроугари напали 5. јануара 1916. године са намером да је у потпу-

[344] Г. Н. Трубецки, Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија, превео с руског Д. Михаиловић, Београд 1994; М. Радојевић, Мемоари кнеза Трубецког као извор за историју Србије у Првом светском рату, Научни скупови, Српска академија наука и уметности, књ. 155, Одељење историјских наука, књ. 38, 185–208, Београд 2016.

ности покоре. Краљ Никола је тражио помоћ Савезника у храни, наоружању и другој опреми, али нико није чуо црногорске вапаје. И поред свих проблема, црногорска војска је однела победу на Мојковцу на Божић 1916. године и успешно се бранила на Тари до 18. јануара. И у Херцеговини су успели за тренутак да зауставе непријатеља, што је било значајно приликом повлачења српског народа и војске и ишчекивања помоћи Савезника. Аустроугари су започели са нападом на Ловћен 8. јануара и већ 11. у потпуности га заузели. И поред свих притисака, Скупштина је још 25. децембра 1915. године, донела одлуку да се не иде на капитулацију, већ на исто оно што је учинила Србија, али је Влада била спремна на предају. Нова Влада састављена на брзину 10. јануара, наговарала је краља Николу на примирје са непријатељем. Док се разматрала ситуација, аустроугарска војска је заузела Цетиње 13. јануара 1916, те су двор, Влада и Скупштина прешли у Подгорицу. Истог дана, краљ Никола је послао предлог непријатељским командантима да се обуставе ратна дејства и послао писмо Фрањи Јосифу тражећи мир. Бечка Влада је одбила предлог и захтевала капитулацију и коначну окупацију Црне Горе. Тако је Црна Гора 16. јануара 1916. године прихватила предају, али одбила да преда српску војску која је још увек остала на њеној територији. Није сва црногорска војска предала оружје, те су се још у неким деловима државе водиле борбе и након прихватања капитулације, али је њихов отпор сломљен врло брзо. Председник владе Л. Мијушковић отишао је према Скадру 18. јануара и више се није вратио у земљу, а слично је урадио и краљ Никола, који је тајно напустио Црну Гору 19. јануара 1916. године не обавестивши владу. Краљ Никола је отишао у Скадар, а 21. јануара прешао у Бриндизи на италијанском броду, без војске и владе. Када се сазнало о одласку краља, многи официри и политичари су напустили земљу. Кнез Мирко је остао у земљи, али више није имао утицаја. Коначно је 20. јануара одлучено да се распусти војска и обустави сваки отпор према непријатељу.

Према плановима Антанте, евакуација српских војника и цивила требала је почети 2. јануара 1916. године, али прва укрцавања на бродове започела су тек 6. јануара и убрзо је застала, иако се очекивао аустроугарски и бугарски напад на албанску обалу. Тек када је руски цар почео да притиска Британце и Французе да реагују брже, дошло је до озбиљнијих евакуација. Италији се није журило да помогне, чак се сумњало да им је у интересу што више српских жртава или њихово заробљавање, због својих интереса на Балкану. Српски посланик у

Паризу је 11. јануара тражио помоћ од француске Владе, жалећи се на Италију и њену намеру да Србе остави без хране и друге помоћи. Тражио је француске бродове који ће превести Србе на Крф, али Французима се није журило. Истог дана су српски посланици у другим савезничким државама тражили помоћ. Русија је била далеко, Османско царство је блокирало руске бродове на Црном мору, а руска војска је трпела притиске на Источном фронту. Руски цар и Влада су снажно подржавали Србе у њиховим намерама, али нису могли никако другачије помоћи, сем да изврше притисак на француску и британску владу да се активирају. Тек након снажног руског притиска, 15. јануара 1916. године, започела је прва евакуација на Крф, али су Савезници и даље радили без посебне журбе. Тек у другој половини јануара, када су Срби почели да умиру на албанској обали, убрзана је евакуација, с тим да су Французи и Британци инсистирали да српска војска и цивили крену јужније од Драча, још 250 километара пешачења, што је оптерећивало и овако измучено и гладно становништво. Француска Влада је на седници од 28. јануара одлучила да се њена морнарица фокусира на српске избеглице и тако одложи све остале послове на западу Европе, те је тек од фебруара месеца почела озбиљнија евакуација, којима су се прикључили британски и италијански бродови. Последња операција спасавања отегла се до 5. априла 1916. године, што је било исувише много за измучен српски народ. Владали су глад, стомачне болести, туберкулоза и друге болести, а умирања је било свакодневно на десетине.[345] Највише Срба превезено је на Крф, које је многима постало гробница, а већини болница. Око 170.000 Срба је смештено на том острву, али услед снажних киша, ситуација је постајала катастрофална. Срба је било и на суседном острву Виду, а оно је остало у сећању као „Острво смрти". На пролеће стање је почео да се поправља. Време је постајало лепше, храна и лекови су почели да стижу редовно, те је српски народ почео да оживљава. Тако је у место живих лешева, српски народ почео да сређује свој привремени дом, што је позитивно изненадило француске и британске официре. Српска војска је на грчким острвима након катастрофе почела да васкрсава и сања о Србији и својој слободи. Срба

[345] Првих недеља након доласка на Крф просечно је било око 120 умрлих свакодневно. Вид: Милан Ж. Живановић, О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915–1916) према француским документима, Историјски часопис 14–15, Београд, 242–243, 1966; Моника Крипнер, Жене у рату: Србија у рату 1915–1918, Београд, 184, 1986.

је било и у Бизерти око 11.000, као и у француским градовима, те на Корзици. Много њих је пребачено у Солун и Епир. Било је Срба смештених у Тунису, Алжиру, Мароку, Швајцарској, Италији, Великој Британији, те Русији.[346] Српска војска је од почетка рата изгубила око 400.000 људи, али намера сваког Србина била је да се врати у своју земљу и ослободи је од непријатеља. Крф је постао привремено седиште српске владе и регента. Французи су понудили да се српска Влада и регент сместе на југу Француске, али су ови то одлучно одбили, не желећи да се одвајају од свог народа. Ни у тренутку евакуације, српска Влада и регент, као и остарели краљ Петар нису први напустили албанску обалу, већ су сматрали да прво морају да се евакуишу српски војници и цивили. Краљ Никола Петровић се преко Италије пребацио у Француску, где се сместио у Лиону, а затим у Бордо. Од краја маја 1916, краљ Никола је прешао у околину Париза (у Неију), а црногорска Влада је ту смештена од августа исте године.

За разлику од Црне Горе која је капитулирала, Србија је, иако у избеглиштву, почела активније да ради на међународној сцени, а храброст њених војних акција уливали су поштовање у Европи. Српски посланици у Лондону, Паризу и Петрограду, заједно са српском владом и регентом, заузимали су се за настављање борбе до потпуног протеривања непријатеља из Србије. За Србе је било важно да се одржи Солунски фронт, али и да се одмори и обучи српска војска која ће у одређено време кренути у ослобођење. За разлику од српске владе која је желела да опреми своју војску и да крене у ослобођење са својим командантима, француски генерали у Солуну су намеравали да потчине српску војску и ставе их на располагање савезничким трупама, због чега су настали озбиљни спорови који су трајали више месеци. Већ у марту 1916. године прве српске трупе пребачене су у околину Солуна, да би се операција наставила касније све до маја месеца. Француски бродови су извршили транспорт српске војске, мада је нешто било и италијанских и британских. Главнину снага на Солунском фронту чиниле су француске и британске трупе, потпомогнуте руским и италијанским јединицама, али су заправо Срби били ударна снага, јер је њихова жеља била и најјача, да ослободе свој дом – Србију. Мало се говори о чињеници

[346] Д. Бојић, Српске избеглице у Русији у Првом светском рату, Српске избеглице у Русији у Првом светском рату, Зборник радова Института за савремену историју, Београд, 527–561, 2014.

да су Руси послали две специјалне јединице на Солунски фронт,[347] у пролеће и јесен 1916. године. Биле су то Друга и Четврта посебна бригада, под командама генерала Дитерикса и Леонтјева.

У лето 1916. године и Румунија се коначно одлучила на чију ће страну, након чега је започела припрема за офанзиву на Солунском фронту. Намера је била да офанзива крене 20. августа, док би Румунија напала Аустро-Угарску 27. августа и тако из два правца смањила непријатељу могућност да се концентрише према Грчкој. Међутим, Централне силе су биле брже и осујетиле планове Антанте. Бугари су напали 17. августа, да би савезнички противнапад кренуо 14. септембра, после чега су Срби разбили Бугаре код Горничева, те су у наредна два месеца вођене борбе, а посебно је било тешко на Кајмакчалану. Српска војска је напредовала споро, али је успевала да продре у дубину непријатељске територије да би без борбе, заједно са руским трупама, ушли у Битољ 19. октобра, али су немачки и бугарски одреди зауставили даље српско напредовање. Након тога фронт се стабилизовао и тако остао скоро пуне две године.

Након евакуације Срба са албанске обале, Русија, Француска, Италија, Швајцарска и Велика Британија пружили су помоћ младим српским ђацима и студентима да наставе школовање у тим земљама. Српска Влада је помагала колико је могла, те се српска омладина појавила широм Европе на школовање, а са намером да у неком тренутку дођу на фронт и помогну својој војсци у ослобођење Србије. Мало је српских студената који су отпутовали у Русију, пре свега зато што се томе противио Н. Пашић, желећи да младе Србе веже првенствено за Француску, где је највише било српских младића.

Политички живот на Крфу био је узбуркан међустраначким сукобима, а регент Александар је искористио прилику и сменио војни врх, те у покушају атентата на њега у близини Острове, септембра 1916. године, покренуо оптужницу против осам официра, једног цивила и два добровољца, док је регентова главна мета био Д. Димитријевић Апис, који је ухапшен са још девет официра крајем децембра 1916. и оптужен за рушење поретка, а суђено им је од 2. априла до 5. јуна 1917. године у Солуну.[348] Апис је заједно са још шест официра, једним вицеконзулом

[347] М. И. Радовић, Учешће руских јединица на Солунском фронту 1916–1918. године, у: Добровољачки гласник, год. 15, бр. 25, 55–63, 2005.

[348] Б. Нешковић, Истина о Солунском процесу, Београд 1953; Д. Мекензи, Солунски процес, Београд 1998; М. Ж. Живановић, Пуковник Апис: Солунски процес

и једним добровољцем, осуђен на смртну казну, док су остали добили затворске казне. Многима су смртне казне замењене убрзо у затворске, али је Апис са још двојицом официра изведен на губилиште близу Солуна и погубљен 26. јуна 1917. године. Регент Александар је у монтираном процесу искористио прилику да елиминише политичког противника, што је био увод у касније ограничавање парламентарног живота у новој држави након завршетка рата. За разлику од организације „Уједињење или смрт"[349], коју је водио Апис и која се борила за ослобођење српског народа и стварање јединствене Србије, регент Александар и Н. Пашић су радили на нестанку Србије, тачније њеном утапању у вештачку државу Југославију, уједињујући се са Хрватима и Словенцима који су као аустроугарски официри, починили страшне злочине у току Првог светског рата. Регент Александар је искористио прилике на Крфу да елиминише све намере стварања јединствене Србије, зарад лажног братства са Хрватима и Словенцима. Сви који су имали било какве везе са „Црном руком", у току 1917. и 1918. године били су распоређени у различитим јединицама, многи послати у Русију са задатком да створе добровољачке одреде од заробљених Срба, Хрвата и Словенаца, који су као аустроугарски војници били на Источном фронту. До краја рата регент Александар је успео да уништи организацију „Уједињење или смрт", прочисти војску, а врло брзо након стварања нове државе у државне установе прикључи масовно Хрвате и Словенце, који су имали водећу улогу још у аустроугарској монархији и ратним злочинима. Присталице „Црне руке" у иностранству, који су избегли хапшење, покренули су активну кампању против регента и Н. Пашића, док је српски председник владе писао Савезницима и тражио њихово хапшење, оптужујући их да су немачки шпијуни. Црнорукци који су се налазили у Русији, покренули су активност против владе, а користећи руску револуцију и добивши подршку нове Привремене владе у Санкт Петербургу, ушли у борбу против српске владе.

Црногорски краљ Никола је највећу подршку имао у Италији, пре свега зато јер је његов зет био италијански краљ Витор Емануел III, али и зато што је Влада у Риму покушавала да преко црногорског владара омете стварање југословенске државе и тако оствари своје аспирације

хиљаду деветсто седамнаесте: прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. год, Нови Сад 2016.

[349] Познат још и као „Црна рука".

у Далмацији. И Велика Британија је имала наклоност према Николи, првенствено чувајући простор да у одређеним тренуцима након завршетка рата, покрене питање Црне Горе међу савезницима и тако утиче на судбину Србије и идеје стварања нове југословенске државе. За разлику од званичног Лондона, Русија и Француска су подржавале Србију, пре свега имајући разумевања за Црну Гору, али схватајући њену капитулацију и одлазак краља Николе из земље у којој је већинско становништво било за уједињење са Србијом. Русија и Француска су сумњале у краља Николу и зато што је он знао да покрене питање сепаратног мира још током 1915. године, те је више пута нагињао ка Аустро-Угарској, мада му је Антанта ставила на располагање одређена новчана средства. Чим се преселио у Бордо, одмах је почео да даје црногорско држављанство Херцеговцима и Бокељима у покушају да их одврати од Србије.[350] Истина, приликом повлачења из Црне Горе, краљ Никола је команду над бокељским и херцеговачким одредом, те црногорском војском, предао регенту Александру Карађорђевићу, али је у емиграцији чврсто радио на рушењу идеје о уједињењу са Србијом и на то је уложио велика новчана средства. Прихватио је да добровољци Херцеговци и Бокељи у Француској, стану под француску команду и тако дођу на Солунски фронт. Французи су инсистирали на томе да Црногорци буду укључени у српску војску, те су расформирали батаљон састављен од Херцеговаца и Бокеља који је био под њиховом командом већ у другој половини 1916. године. На крају је дошло до озбиљних сукоба у црногорској емиграцији, те су краља Николу напустила и два сина Данило и Петар, док је Мирко остао у Црној Гори. Поред краља и црногорске владе, у политичка питања мешала се и краљица, те две кћерке, што је стварало још већу забуну. Највећи сукоби настајали су око уједињења са Србијом. Чак је и сам председник владе Мијушковић оптужио краља да кочи уједињење, иако је то била жеља народа у Црној Гори. Нови председник владе, А. Радовић успео је да поднесе меморандум 18. августа 1916. године, којим је предложио да се сиромашна Црна Гора, мала и слаба држава, уједини са Србијом, те је дао предлог да Никола абдицира у корист регента Александра и да се потом на престолу јединствене државе смењују најстарији мушки чланови двеју династија Карађорђевића и Петровића. Када је схватио да краљ одбија идеју

[350] B. Hrabak, Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916–1918, Istorija XX veka, VI, 69–212, 1964.

уједињења, Радовић је поднео оставку у јануару 1917. године. Све више је било црногорских политичара окупљених око самог краља Николе, коју су подржавали уједињење са Србијом.[351]

Живот у окупираној Србији[352] под аустроугарском и бугарском влашћу био је изузетно тежак. Забрањена је ћирилица, уведена искључиво латиница, а забрањени су српска национална историја, те се покушало да се избрише свако сећање на српску традицију и културу.[353] Хапшени су убијани или одвођени у логоре[354] у Аустрији и Угарској сви мушкарци од 17 до 50 година. Велике злочине над Србима починили су Бугари у својој окупационој зони[355], који су забрањивали српски језик, имена, презимена, српске цркве претварали у штале, уништавали иконе, посебно се иживљавали над женама и децом, док су мушкарци од 17 до 50 година убијани по планинама на југу Србије и Македоније. Насилна бугаризација српског становништва извршена је и у Другом светском рату, те су све до данас код становника тог дела Србије остали добро запамћени бугарску злочини. Слична ситуација била је у Црној Гори, где је аустроугарска власт забранила ћирилицу, срушила капелу са посмртним остацима Петра II Петровића Његоша и строго забранила сваку причу о уједињењу са Србијом. Кнез Мирко Петровић, који је остао у Црној Гори, надао се да ће уз помоћ Аустро-Угарске успети да уништи свест у народу о уједињењу са Србијом, те жељан круне, био спреман на сваку сарадњу са окупатором. Аустро-Угарска до краја рата није искористила Мирка за неки већи посао, јер су знали да он, као ни цела династија Петровић, нема подршку у народу. И поред свих недаћа које су задесиле српски народ, он није престао да верује у слободу

[351] ИСН, други том, шеста књига, 136–138.

[352] Исто, 139–175; А. Митровић, Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе (јесен 1915 – пролеће 1916), ИГ, 1–2, 1977.

[353] Х. Капицић, Београдски архив и музеји – ратни плијен аустроугарског окупатора за вријеме Првог свјетског рата, Годишњак X, 345–363, 1949–1959.

[354] В. Стојанчевић, Српски цивилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првог светског рата, ИЧ, XXII, 1975.

[355] Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918: зборник радова са научног скупа са међународним учешћем, Сурдулица–Лесковац 29–30/31. октобар 2015, Лесковац, Врање 2016; М. Перовић, Топлички устанак 1917, Београд 1971; Ž. Avramovski, Bugarske pretenzije na aneksiju delova Kosova u prvom svetskom ratu (1915–1916), Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Beograd, 119–151, 1982; Isti, Opredeljenje Bugarske za Centralne sile u prvom svetskom ratu, 1914–1915. u: Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, 61–99, 1982.

и о томе су писали немачки дипломати и аустроугарски официри, да се Срби не плаше окупатора и говоре о слободи и да не губе веру у протеривање непријатеља. Краљ Никола је 1917. јасно ставио до знања да до уједињења не сме доћи, а да би успео у својим намерама, он је још током 1916. године тражио од руске владе подршку којом би био учвршћен његов положај на међународној сцени и при том тражио да Русија гарантује независност Црне Горе, чак и територијалне добитке након завршетка рата, иако је његова влада прихватила капитулацију исте године. Тражио је да се Црна Гора прошири до Сарајева, укључујући северну Албанију и Далмацију све до ушћа Неретве. Русија се оглушила о његове захтеве, сматрајући их нереалним, што заправо и јесте било сулудо у тренутку када се он налазио далеко од своје земље. Велика Британија је играла двоструку игру према Србији и Црној Гори, а њу је снажно подржала Италија, која је из својих интереса покушавала да посвађа две балканске државе и тако спречи њихово уједињење. Насупрот краљу Николи, у Црној Гори је постојала јасна жеља за уједињењем, што је олакшало посао Црногорском одбору за народно уједињење са А. Радовићем на челу.

Још током 1916. године на простору Србије и Црне Горе јавио се покрет отпора,[356] да би крајем те године српска Врховна команда пребацила са Солунског фронта поручника Косту Миловановића Пећанца, који се одмах повезао са четничким одредима, са задатком да повеже побуњенике са савезничком офанзивом на Солунском фронту. Српска Влада је Пећанцу ограничила улогу у Србији на задатак да припреми акцију и крене тек кад Бугари почну да се повлаче у области Топлице и Јужне Мораве, што јасно значи да нико од српских представника у Грчкој није имао намеру да подиже устанак у Србији. Међутим, Пећанац је послушао глас народа који је био жељан устанка, због чега је наредио нападе на окупаторску војску. Од октобра 1916. до фебруара 1917. године, на Копаонику, у долини Јужне Мораве и у области Косова и Метохије, побунило се становништво са Пећанцем на челу.[357] Пуцало се и у осталим крајевима Србије. Слично је било и у Црној Гори, где народ није могао да се помири са аустроугарском окупацијом. Када се сазнало за вест у фебруару 1917. године да Бугари планирају мобили-

[356] ИСН, други том, шеста књига, 176–212.

[357] Ј. В. Дерок, Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1919, Београд 1940.

зацију српског становништва за своју војску, становништво Топлице, Јужне Мораве и Копаоника се подигло на највећу побуну до тада. Тако је у марту почео велики Топлички устанак народа, под контролом Пећанца, а противно српској влади у Грчкој.[358] Заправо, српска Влада, чак ни сам Пећанац, који је био против тако великог устанка, нису могли зауставити незадовољство народа, јер је то била спонтана побуна као 1804. године. Куршумлија је од Бугара била ослобођена 26. фебруара 1917. године, што је још више улило наду народа на коначно ослобођење, а када су се устаници појавили пред Нишом, почетком марта, Бугари су затражили помоћ од аустроугарске војске. Устаници су 2. марта ослободили Прокупље, а 7. марта Блаце и кренули пут Крушевца. Ускоро су још многа места била ослобођена, као што су Сврљиг, Лебане и други. Снажна аустроугарска, немачка и бугарска војска, напала је устанике током марта 1917. године, а велику победу над снажним непријатељем однео је Коста Војновић у Јанковој клисури. Међутим, до 14. марта непријатељ је успео да угуши устанак, заузевши Прокупље и 16. марта Куршумлију. Аустроугарска команда је 24. марта званично објавила да је устанак угушен и повукла своју војску из бугарске окупационе зоне. Бугари су након угушења устанка, спровели још већи терор над становништвом, о чему су са гнушањем писали чак и немачки официри. Био је ово једини устанак против окупатора у целој Европи за све време Првог светског рата, који није добио подршку српске владе, војске и Савезника. И након угушења Топличког устанка, одметнути Срби по планинама настављали су да пуцају на окупаторе и воде непрестану борбу до коначног ослобођења. Међу комитама је било и Руса, који су побегли из заробљеништва, али стално су долазили и Срби који су напуштали аустроугарску војску и одметали се против ње.

Судбина Србије и Русије прилично је испреплетана, што историја двеју држава јасно показује. Међутим, судбина два народа у XX веку била је посебно повезана. Чак и у тренутку када је 1917. године избила револуција у Русији,[359] која је натерала цара Николаја II на абдикацију, српски народ је у много био везан за ову источну земљу. Долазак бољшевика на власт у октобру (новембру) 1917. године, имао је одраза и на Аустро-Угарску и Немачку, где су почела да се стварају социјално-

[358] П. Марјановић, Топлички устанак 1917. године, Прокупље 2003.

[359] Л. Базилов, Рушење Рускога царства, Нови Сад 1980; Н. Б. Поповић, Сава Живанов, Пад Руског царства, том I Русија у првом светском рату; том II Фебруарска револуција..., Зборник Матице српске за историју; бр. 77/78, Нови Сад, 245–261, 2008.

-револуционарна кретања, а што је снажно деловало и на јачање југословенске идеје међу српским народом. У тренутку када је ситуација ишла у корист Централних сила, крајем 1917. и првој половини 1918. године, тачније када је срушена било каква идеја о рушењу Аустро-Угарске од стране савезничке војске, те бољшевичког договора са Немачком о изласку из рата, потписујући мировни уговор у Брест-Литовску 3. маја 1918. године, којим се Лењин одрекао многих тековина у корист сопственог доласка на власт у Русији, што је довело до грађанског рата и 1922. године коначне победе бољшевика и велике емиграције руске интелигенције из земље, која није могла да прихвати стварање Совјетског Савеза и нестанак Русије са политичке карте Европе, чак ни у тим тренуцима, када је југословенска идеја била притиснута, регент Александар и српска Влада нису имали намеру да одустану од стварања Југославије уместо Србије. За разлику од Русије где су фебруарска револуција и абдикација руског цара у марту 1917. а затим и долазак бољшевика на власт, те ликвидација царске породице Романов јула 1918. године, уништили Русију стварајући вештачку творевину од чисто руских територија, код Срба су српски регент и Влада свесно ишли ка нестанку Србије, због вештачке творевине са народима који су у Првом светском рату и у деценијама које су му претходиле, показале сву мржњу према Србима и Србији. Тако је судбина Срба и Руса била тмурна у XX веку, јер су им наметнуте творевине које нису имале историјску подлогу и због које су оба народа поднела сувише много жртава.

Почетком 1918. године Велика Британија и САД,[360] која се прикључила Савезницима 1917. године, изнели су план којим су се залагали за очување Аустро-Угарске државе, а Британци и Французи су у тајним преговорима чак били спремни да након завршетка рата од Аустро-Угарске створе моћну државу у Централној Европи, не обазирући се на словенско питање у Двојној монархији.

Српска Влада је током 1916. кренула у прикупљање добровољаца широм Европе, након што је српска војска претрпела тешке губитке 1915. године. Највише добровољаца било је међу српским исељеницима у САД, Канади, Аустралији и Новом Зеланду, мада је било и врло мало Хрвата и Словенаца које су на Источном фронту заробили Руси и који су, да би се дочепали слободе, прихватали да као добровољци крену пут Грчке. Било је доста Руса, али након 1917. године и доласка

[360] Сједињене Америчке Државе.

бољшевика на власт у Петрограду, те када је избио грађански рат, они су се повукли у покушају да одбране државу од комунистичког терора и ужаса који је предстојао Русији. Заробљеници у Русији били су најближи српској влади у Грчкој, те је она још у јануару 1916. године затражила од владе у Петрограду да дозволи прикупљање добровољаца у логорима.[361] Руска Влада је радо прихватила захтев и у Одеси основала центар за прикупљање добровољаца. Врло брзо је са свих делова Русије, свуда где су били заробљени као аустроугарски војници, јављали су се Срби и уместо огавних униформи Двојне монархије, облачили руску униформу са шајкачом као главним обележјем српског војника у целом рату. У фебруару 1916. године формирана је 1. српска добровољачка дивизија, чији је командант одлуком српске владе на Крфу, постао пуковник С. Хаџић. Број Срба био је 9.733 из данашње АП Војводине, Босне, Лике и других српских области. До средине августа 1916. године број Срба добровољаца попео се на 18.000. Срби који су насилно мобилисани у аустроугарску војску и слати на Источни фронт, чим би стигли брзо би се предавали руској војсци, не желећи да ратују против Русије. Када је у августу у рат ушла Румунија, српска дивизија је упућена у Добруџу против Бугара.[362] Због слабе опремљености и неувежбаности, губици су били велики, због чега су Руси почели да скупљају по логорима све са Балкана, не питајући да ли желе или не желе да буду добровољци, укључујући првенствено Хрвате и Словенце,[363] којима се није гинуло за Србију. Српска Влада је 26. јула 1916. наредила да се образује Српски добровољачки корпус на територији Русије и за команданта именовала генерала М. Живковића. У Одеси су Руси образовали 2. српску добровољачку дивизију са 20.000 људи. Генерал Живковић је концентрисао корпус северније од Ђердапа са намером да упадне у североисточну Србију и тако одврати непријатељску војску од главнине према Солуну и Добруџи. Руски обавештајци су у Турн Северину

[361] Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији 1914–1918, Београд 1977; ИСН, други том, шеста књига, 217–223.

[362] У жестоким биткама вођеним на Добруџанском фронту од августа до октобра 1916. заједнички проливена крв српских и румунских војника цементирала је многовековно пријатељство два суседна народа. Тада је Прва српска добровољачка дивизија изгубила половину свог састава – 8.539 мртвих и рањених. Вид: Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруџи 1916. године, ИС, Андрићев институт, бр. 31, јуч 2016; С. Радуловић, Мемоари једног војника: сећања из Првог светског рата: Русија, фронт у Добруџи, Америка, Југославија, Панчево 2003.

[363] Било је и нешто мало Чеха.

створили центар и успоставили везу са локалним становништвом преко Дунава. У овом граду је основан српски четнички одред под командом поручника С. Рајковића. План је био да четнички одред први пређе Дунав и нападне, што су прихватили Руси, али је из Грчке реаговала српска Влада и забранила улазак четницима, првенствено јер је међу њима било доста присталица организације „Уједињење или смрт", које је регент Александар сматрао главним противницима за свој трон. Док је српска Влада покушавала да одбаци четнички одред, за то време су трупе Централних сила успеле да притисну Румунију, те је морао да се повуче и Српски корпус после чега је акција о ослобађању североистока Србије пропала.

Када је избила револуција у Русији у фебруару (марту) 1917. године, српски добровољци су се нашли у новом окружењу, те им је стигла наредба нове власти да оснују војне револуционарне савете у области Одесе и Вознесенског. Чланови корпуса су првобитно одбили не желећи да се револуција прелије на српске добровољце, те су затражили помоћ од српског посланика у Петрограду, као и српског војног изасланика у руској Врховној команди, члановима српске владе и Југословенском одбору. Пошто је руски цар Николај II био принуђен да абдицира, Русија је полако почела да тоне у хаос. Нова револуционарна власт није била способна да изведе државу из безнађа, а слична ситуација била је у руској Врховној команди. Тако је из саме Врховне команде стигла наредба, након чега је генерал Живковић 18. априла 1917. године морао да је прихвати, покушавајући да преко нових револуционарних тела утиче на политичка кретања, што је било прилично тешко. Револуција не само да је пољуљала темеље Русије, већ је утицала и на Српски корпус, где су се отворено појавила сукобљавања Срба, Хрвата и Словенаца, те су не случајно почеле да се шире вести како су јединице Корпуса пуцале на револуционаре ради заштите цара, јер су такве идеје почели отворено да пропагирају Хрвати. У хаос који је избио у Русији снажно су почели да делују немачки и аустроугарски агенти, који су ширили разне дезинформације међу Корпусом против Русије и обрнуто, јер им је одговарао неред на Истоку. Питање је како би се Корпус одржао у новим околностима које су захватиле Русију, да су га сачињавали искључиво Срби, без Хрвата и Словенца који су на силу били прикључени јединицама. Притом је српска Влада са Пашићем на челу и регентом Александром инсистирала на што већем југословенству Корпуса, показујући да ће сви Јужни Словени заједно успети да се изборе за

јединствену државу. С друге стране, Хрватима и Словенцима је сметао назив „Српски добровољачки корпус", српски грб и идеја да се боре за српског краља. Српски официри у Одеси имали су другачије виђење према Аустро-Угарској у односу на Хрвате и Словенце. Под претњом да ће Хрвати и Словенци напустити Корпус, српска Влада је 6. априла 1917. године променила назив у „Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца", изједначавајући права српских, хрватских и словеначких официра. Схватајући да многи не желе да се боре за српску државу, Влада је издала налог да свако ко не жели да буде у Корпусу, буде предат руским властима, који ће их вратити у логоре. Тако је знатан део хрватских и словеначких официра и војника напустио Корпус, наводно позивајући се да им смета што назив Корпуса није „југословенски". У самом Корпусу је дошло до озбиљног осипања, јер су многи револуционарно настројени, прешли у редове руске револуционарне војске, други су покушали да побегну из Русије, да би цела првобитна идеја пропала до лета 1917. године. Убрзо је дошло до неслагања између нових руских власти и српске владе, око тога где Корпус треба послати: у Румунију или у Грчку. После много натезања и покушаја генерала Живковића да пређу у Грчку, руске власти су у августу 1. дивизију послали у Румунију, а 2. дивизију послали у Архангленск, одакле су требали да се евакуишу на британске бродове и кренути 20. и 21. септембра. И део 1. дивизије упућен је у Архангленск да би преко севера, Атлантика и Средоземног мора стигли на Солунски фронт у децембру 1917. и почетком 1918. године. Део Корпуса је дочекао октобарску револуцију и долазак комуниста на власт. Нису желели да прихвате комунистички режим, те су покушали преко Сибира и Далеког истока[364] да се укрцају на британске бродове и стигну у Солун. У Грчку су стигли тек у првој половини марта 1918. године, након много мука и пређеног пута преко целе Азије.

[364] Пред полазак из Одесе, Срби су извели почасни марш пред командантом руске VI армије, генерала Шчербачова, да би железницом дошли до кинеске луке Даирен, где их је сачекао британски брод „Ливерпул", који је требао да их превезе у Солун. У то време велики делови Кине били су под јапанском окупацијом, с тим што је Јапан у Првом светском рату био на страни Антанте, те су Јапанци дочекали воз из Русије са великим одушевљењем [А. Д. Ђурић, Ка победи: ратни дневник, Београд 1938]. Био је то једини икада забележени сусрет већих јединица српске и јапанске војске у историји. Свечано су дочекани од гувернера Сингапура, где су извели свој марш.

Они који су својевољно остали у Русији, углавном су пришли бољшевицима и узели активно учешћа у револуцији.[365] Они су се повезали са комунистима и већ у априлу 1917. формирали војничке комитете чији је командант био потпуковник В. Гојковић. Временом су формирали „Југословенски револуционарни савез" који је окупио око 20.000 људи са Централним комитетом и М. Чанком на челу. Када су на власт дошли бољшевици у октобру 1917. издвојило се најреволуционарније крило који су узели учешћа у грађанском рату у Русији на страни комуниста у редовима Црвене армије. Колики су фанатизам испољили Срби који су пришли Лењину,[366] говори податак да су августа 1918. донели резолуцију у којој су истакли да ће се до краја борити против сваког непријатеља совјетске власти. Најчувенији Србин који је имао активног учешћа у грађанском рату био је Алекса Дундић,[367] мада је било и других који су се истакли у борби против царске Русије, вековне пријатељске државе српском народу.

О Дундићу се не зна много, осим да је имао запажену улогу у Октобарској револуцији и уопште настанку СССР. О њему је писао Исак Е. Бабељ,[368] као о храбром Србину који се борио на страни бољшевика, мада поједини извори пишу о њему као о Хрвату. Не зна се тачно где је Дундић рођен, али претпоставља се да је он са Романије, мада има нагађања да је из села Грабовца близу Имотског или Сења. На почетку Првог светског рата био је мобилисан у аустроугарску војску и послат на Источни фронт, где је 1916. године током битке код Луцка рањен, заробљен и пребачен у болницу на аустријској територији, где се упознаје са једним руским заробљеником, који му прича о револуцији у Русији. Од половине 1917. био је члан Црвене гарде. У марту 1918. био је на челу герилског одреда у региону Бахмута. Учествовао је у одбрани Царицина као члан Интернационалног батаљона, а затим у коњичкој бригади командира Крјучковског. Од 1919. је служио под командом Семјона Буђонија. Активно је учествовао у руском грађанском рату и рањен је неколико пута. Био је популаран међу Буђонијевим војницима, да би од јуна 1919. постао заменик команданта 36. пука VI коњичке

[365] Б. Храбак, Југословенски совјети у Русији и Украјини 1919–1921, Токови револуције, II, 1967.

[366] Н. Поповић, Срби у грађанском рату у Русији: 1918–1921, Београд 2005.

[367] M. Dragović, Aleksa Dundić: crveni konjanik, Beograd 1957; М. Ашанин, Л. Чолић (ур.), Алекса Дундић: сабља над степом, Титово Ужице 1967.

[368] I. Babelj, Crvena konjica; Odesa, Beograd 1956.

дивизије. Погинуо је код Ровна у данашњој Украјини у бици између Прве коњичке армије и пољских јединица[369] и одликован је Орденом црвене заставе.

Још један Србин који је на страни бољшевика учествовао у руском грађанском рату, био је Данило Срдић,[370] родом из Лике. Мобилисан је у аустријску 79. Личку регименту и послат на Источни фронт, где се цела јединица 1915. предала Русима. Налазио се у Русији када је почела револуција 1917. године. Пришао је бољшевицима и чувеној Буђонијевој I коњичкој армији. Постао је командант пука, затим корпуса. Након завршетка грађанског рата, Срдић је постао генерал-пуковник, што је био највиши чин који је један Србин имао у СССР-у. Са Стаљином се сусрео 1936. године, да би осам месеци након сусрета био ухапшен заједно са Тухачевским и убијен по Стаљиновом наређењу с многим совјетским генералима и маршалима у чисткама које је спровео совјетски вођа[371].

Српска Влада, као и југословенска удружења у емиграцији, покушавали су од јануара 1918. године да убеде бољшевике у Русији да је стварање југословенске државе у складу са револуционарним програмом, у нади да ће нова власт у Петербургу наставити да помаже и пре свега одржава Источни фронт. С друге стране, српска Влада и емиграција су покушавали да одврате Британце и Американце од идеје да се након рата сачува Аустро-Угарска. Бољшевици су изашли са програмом да не прихватају било какве анексије, због чега је српска Влада очекивала да ће Русија оспорити анексију Босне и Херцеговине и тако одвратити Британце и Американце о очувању Двојне монархије.

Током 1918. године Аустро-Угарска је давала своје последње знаке живота, чак и у тренутку када су бољшевици потписали сепаратни мир. Болесник у Централној Европи почео је да осећа озбиљну привредну, друштвену, политичку и војну кризу. Французи су у лето 1918. године

[369] Совјетска Русија и Пољска су 1919–21. водили рат у коме су Пољаци покушавали да прошире своје границе према данашњим украјинским и белоруским територијама, док су бољшевици покушавали да у Пољској успоставе совјетску власт и да одатле покрену црвену револуцију у Европи.

[370] M. Marić, I. D. Očak, Danilo Srdić crveni general, Beograd 1965.

[371] Роман Филипчев је још један Србин, родом из Новог Бечеја, који је учествовао у руском грађанском рату на страни бољшевика. Касније је учествовао у мађарској реолуцији 1919, шпанском грађанском рату 1936–1939, а убијен је у борбама за Москву 1941. године.

почели да прелазе у офанзиву против Немачке на Западном фронту, а немогућност да се трупе Централних сила повуку са Балкана и пошаљу на Запад, доводиле су у кризу и Немачку и Аустро-Угарску. На Солунском фронту се увелико спремао коначан напад на непријатеља.[372] Тако је у 8 сати ујутру 14. септембра 1918. године кренула општа савезничка офанзива на Солунском фронту,[373] а међу њима најбројнија је била српска војска. Напад је био жесток по читавој линији фронта, дугој 450 километара, те се непријатељ није могао пресабрати, већ је натеран на повлачење. Солунски фронт и српски покрет за ослобођење од окупатора био је исувише важан за Савезнике у Првом светском рату. Од околности на Балкану, зависиле су и прилике у читавој Европи. У самој Србији је на вест о покретању офанзиве на Солунском фронту, становништво устало у четничке одреде против окупатора и са своје стране почело да га напада. Цела Србија је била у покрету. Српска војска је за само 46 дана од почетка напада, стигла у Београд 1. новембра, а до Суботице за 60 дана. Стигавши до Дрине и Саве, српска војска није застала, већ је кренула у ослобођење Босне, Херцеговине, Срема, Бачке, Баната, Барање, Славоније, Далмације и других области. Бугари су под српским налетом почели да се повлаче и већ 29. октобра су се предали, док су Турци то учинили 30. октобра, а Немачка 3. новембра. Аустро-Угарска није ни дочекала мировну конференцију, већ се распала на више самосталних држава.[374]

Русија је дала огромну помоћ Србији у наоружању, муницији и другој опреми. Дали су 150.000 пушака, док је у исто време француска помоћ при реорганизацији српске војске износила 100.000 пушака, које су Французи након рата наплатили. Руси су послали своје минере да зауставе аустроугарске мониторе на рекама, артиљерце који су учествовали у одбрани Београда и формирали дунавску флоту за снабдевање Србије. Мистериозна је судбина више од 20.000 руских војника који су се херојски борили заједно са Србима на Солунском фронту, а о којима се у Србији готово и не зна.

[372] ИСН, Други Том, Шеста књига, 246–254.

[373] П. Опачић, Солунска офанзива 1918. године: српска војска у завршном периоду Првог светског рата, Београд 1980; Исти, Србија и Солунски фронт, Београд 1984; П. Пешић, Солунски фронт: војно-политичка акција, Београд 1921; М. Алимпић, Солунски фронт, Београд 1967.

[374] B. Krizman, Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države, Zagreb 1977.

Руси називају Солунски фронт „заборављеним фронтом", јер је након Октобарске револуције 1917. године намерно гурнута у страну историја Првог светског рата. Заборављена је и Друга посебна дивизија која је 1916. формирана од најбољих војника московског војног округа по личној наредби цара Николаја II и послата у Солун као помоћ српским трупама. Та јединица је показала невероватну храброст, а њена пешадија је заједно са српском коњицом ослободила Битољ. Савезнички команданти су им се дивили, одавали им признања и покушавали да их прикључе својој војсци. Руска команда је одлучила да буде у саставу Прве армије коју је водио војвода Живојин Мишић.

Руски војници су наставили да се боре у рату и након доласка бољшевика на власт у Русији, у тренуцима када је њихова земља почела да се распада у грађанском рату који је тек почињао. Повучени су с борбених линија тек у јануару 1918. али о њиховим судбинама не зна се много. Бољшевици су царске војнике у иностранству сматрали непријатељима. Један део људи се вратио у Русију, док је део остао у емиграцији. На Солунском фронту је убијено 65 официра и 4.149 подофицира, а списак 493 ратника Друге посебне руске дивизије који су пали на Солунском фронту и сахрањени на Зејтинлику, чува се у српској спомен-костурници.

Није руски цар Николај II послао руску војску само на Солунски фронт,[375] већ је две бригаде послао и на Западни фронт, који је до последњег тренутка рата 1918. године практично био укопан без посебног померања.

Познато је да се француски врховни командант, генерал Жофр, 1915. године упорно противио српским и руским плановима о преношењу главних војних напора Антанте на Балкан у намери да се ослободи окупирана српска територија. Он је оставио на француском фронту две од укупно четири руске бригаде, упућене на Солунски фронт да помогну српској војсци која се борила последњим снагама. Руски официри су запазили да су се Французи на Солунском фронту трудили да основно тежиште ратних дејстава пребаце на српску војску и руске бригаде. Биле су то II и IV посебна руска бригада, које су доспеле на Солунски фронт у лето 1916. године. Тамо се борило преко 20.000 руских војника и официра. Од почетка рата у Србији су се бориле мање руске формације.

[375] Б. Богдановић, Браћа по оружју = Братья по оружию, Београд 2015.

У писму које је послато у руску престоницу 12. јануара 1917. године, представник руског Поморског генералног штаба на Средоземном мору, генерал Апрељев, објаснио је право стање односа француских савезника према Русима и Србима. Он је писао руском цару да Французи намерно гурају српске и руске војнике у кланицу, док они остају по страни и не желе да помажу. Једини који су са француске стране трпели губитке, били су то сенегалски црнци које Французи нису жалили.

Године 1935. стигла је наредба 46. пешадијском пуку Вардарске дивизије да тражи и ексхумира тела погинулих руских војника у области где се налазио Солунски фронт. Пронађена су тела 387 официра, подофицира и војника, који су идентификовани и 24. маја 1935. сахрањени у капели у склопу Споменика руске славе у Београду, који је 1935. откривен, а што је било прво спомен-обележје на свету подигнуто у част руских војника у Великом рату.

У руским бригадама на Солунском фронту било је 20.000 војника, које су током 1916. на молбу Француза пристигли у савезничку армију. По одобрењу цара Николаја II у савезничке трупе су уврштене Друга руска посебна пешадијска бригада под командом генерал-мајора Дитерикса и Четврта руска посебна бригада под командом генерал-мајора Леонтјева. Руске јединице су из Архангелска најпре стизале у Брест, а затим кроз целу Француску у Марсељ, одакле су доспевале до обала Грчке. Руски и српски рањеници смештани су у болницу „Свети Димитрије Солунски". Ова болница је била саграђена добровољним руским прилозима и личним средствима цара Николаја II, који је опремио хируршко одељење. Највише је било руских лекара. Доктор Софотерјов, доцент и главни лекар, био је посебно поштован међу Србима, јер је он лечио српске војнике још у време балканских ратова.

Руски војници су учествовали у борбама на Солунском фронту све до Октобарске револуције и доласка бољшевика на власт, када су изгубили контакт са Петроградом. Када су бољшевици донели „Декрет о миру", руски војници су захтевали да се врате у Русију. Француска команда у Солуну је изјавила да Декрет о миру не важи за руске војнике на фронту.

Крајем фебруара 1918. године француска команда је поделила руске јединице у три категорије. У првој категорији су се нашли они који су после доласка бољшевика на власт пристали да се боре уз француску војску. Ти борци су сахрањени на великом савезничком гробљу Зејтинлик, где се још увек чува руска парцела. У другој категорији

војника Руског експедиционог корпуса нашли су се они који нису желели више да ратују, али су добровољно пристали да раде за савезнике. Касније је део тих војника послат у северну Африку, да би се почетком 1920. вратили у Русију. Трећа категорија били су они који нису хтели ни да ратују, нити да раде за савезнике, већ су захтевали да се врате у Русију. Савезници су их држали као заробљенике и од њих је основан радни батаљон, а могуће је да су их Французи стрељали.

Руси су нас много обавезали у Првом светском рату, те Србија неће моћи вековима да врати дуг према њима, јер је слобода коштала Русију више него нас. Ако Србин има савести, он ће бити дужан да помогне Русима, ако им буде тешко, јер је велики српски дуг према Русији. Дуг којим је Русија обавезала српски народ 1914. године огроман је и њега не могу лако вратити наредни векови и читаве генерације народа. Цар Николај II је заједно са руским народом ушао у рат да би одбранио Србију од непријатеља, иако је био свестан неприпремљености Русије за борбу.[376] Руски народ је свесно ишао у рат, знајући да ће бити тешко, али одлучан да се помогне сабрећи на Балкану. Слобода и државност Србије на крају је скупо коштала Русију и руски народ. Николај II не само да је ушао у рат да би одбранио српски народ, већ се залагао за уједињење свих српских земаља, како би била створена пријатељска православна држава Србија на Балканском полуострву.

Русија је била вероватно једина земља која је у рат ушла не из економских разлога или намере да прошири територију, већ искључиво да спасе од нестанка српски народ, који су Руси гледали као на пријатељски. Питање је шта би се десило не само са Србијом, већ са целокупним српским народом на Балкану, да Русија није пружила подршку Србима и ушла неспремна у Први светски рат.

Врло брзо након ослобођења започео је ланац проглашавања уједињења са Србијом. Срем, Барања, Банат и Бачка су 25. новембра прогласили уједињење, а већ 26. новембра је Велика народна скупштина Црне Горе прогласила збацивање династије Петровић и уједињење са Србијом. У Загребу су се 25. новембра изјаснили за јединствену државу,

[376] Мање је познато и да су приликом венчања кнеза царске крви Јована Константиновича Романова и кнегиње Јелене Карађорђевић, размењена такозвана почасна управљања пуковима. Тако је краљ Петар био почасни командант Четрнаестог олоњетског пука, а цар Николај II Шеснаестог пешадијског пука из Ниша. И данас у Царском Селу, у Александровском дворцу, стоји униформа српске војске која је припадала цару Николају II Романову.

а слично је било и са другим областима. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца званично је проглашена 1. децембра 1918. године, што значи коначан нестанак Србије са историјске и политичке карте, баш као што је Русија нестала у бољшевичкој револуцији, а званично 1922. године, проглашавањем Совјетског Савеза (СССР). У мировним уговорима током 1919. године, нова југословенска држава је међународно призната, али уместо братске љубави, врло брзо је у новој држави дошло до стварања антагонизама, посебно међу Србима и Хрватима, који ће остати све до постојања Југославије.

ЈУГОСЛАВИЈА И СОВЈЕТСКИ САВЕЗ ДО 1991. ГОДИНЕ

Стварањем Краљевине СХС (од 1929. године Југославија) и СССР (Совјетског Савеза), нестале су српска и руска држава, чији су нови владари сматрали да су они прерасли националне државе за ново доба која настаје у Европи у првој половини XX века. Утапајући српски и руски народ у нов југословенски и совјетски, имаће озбиљних последица, које се осећају све до данас.

Између Југославије и Совјетског Савеза било је неслагања већ на самом почетку.[377] Бољшевици у Москви нису прихватали успостављен поредак заснован на мировним уговорима из 1919. до 1922. године, те су позивали на револуцију, отцепљење и поделу територија, као и стварање комунистичке федерације. Комунисти у Југославији су се ослањали на Совјетски Савез и покушавали у својим програмима све до 1941. да разбију тадашњу Југославију, у намери да створе комунистичку по угледу на бољшевички СССР. Посебно су следили позив из Москве о организовању протестних штрајкова и других акција против легалних власти. Тако су кренули са терористичким акцијама током 1921. године, као што је напад на Александра Карађорђевића бомбом која га је промашила приликом повратка са церемоније полагања заклетве на Устав, да би само месец дана касније био убијен министар унутрашњих послова.

Тако је нова југословенска краљевина убрзо донела закон о забрани рада комунистима 1921. године, чак се 1924. родила идеја између Југославије и Румуније о антикомунистичком фронту, али она није заживела. Југославија је прекинула дипломатске односе са бољшевицима

[377] Д. Петровић, Југословенска политичка јавност и СССР 1922–1941 (докторска дисертација), Нови Сад 2014.

у Москви, а Лењин и Стаљин су посебно негодовали због одласка многих Руса-белогардејаца у Југославију, која је једина била спремна да их прихвати без икаквих критеријума, за разлику од западних земаља. Уопште, краљ Александар Карађорђевић је своју државу усмерио према Западу у својој спољној политици након 1918. године, пре свега се ослањајући на Француску, која је чврсто подржавала новоуспостављено стање на Балкану, с тим што се све више заоштравао проблем са Италијом, која је претендовала на Далмацију и Истру и након доласка Мусолинија на власт 1922. године, све чвршће везивала Албанију за себе, одакле су често долазили проблеми за Југославију.

У периоду 20-их и 30-их година XX века поједине западне силе, пре свега Италија и са доласком Хитлера на власт 1933. године, Немачка, помажу усташки покрет, који ће имати своје базе у Италији, Аустрији и Мађарској, а непријатељска политика је често долазила и из Бугарске и Албаније. *Мала антанта* је био војни савез Краљевине Југославије, Румуније и Чехословачке, који је постојао од 1920. до 1938. године. Главни циљ њеног формирања био је страх од евентуалног покушаја Аустрије и Мађарске да војним нападом заузму територију која је некада била у поседу Аустро-Угарске. Тако је Француска све више подупирала Југославију као тампон-зону између Централне Европе и бољшевика у СССР. Када је у Марсељу убијен краљ Александар 9. октобра 1934. године, што је било дело усташа и ВМРО-а, Југославија је пред Лигом народа оптужила Италију и Мађарску да су саучествовале у атентату, али Велика Британија и Француска нису желеле да због југословенске државе улазе у лоше односе са Мусолинијем, због чега су оптужбе одбачене.

У суштини, Југославија није имала искреног савезника између 1919. и 1941. године. Совјетски Савез је изашао из грађанског рата са огромним проблемима и практично ушао у самоизолацију, јер је цела Европа била против бољшевичког режима. С друге стране, јачањем фашиста у Италији и нациста у Немачкој, рађала се идеја о подели Југославије, посебно о Хитлеровом реваншу Србима за пораз у Првом светском рату. Велика Британија и Француска нису водиле искрену пријатељску политику према Југославији и често су стајали на страни њених супарника.

Краљевина СХС није признала Совјетски Савез, те је прихватањем некадашњег руског племства и интелигенције, јасно показала да не подржава комунистички режим у Москви. У двадесетим годинама XX века Совјетски Савез је преко Коминтерне покушавао да уведе комунистички

систем широм Европе, али брзо је напустио тај правац и окренуо се самоизолацији, настојећи да реши унутрашње проблеме. Тако су југословенско-совјетски односи остали несрећени. Највећи противник сарадње са Совјетима био је сам краљ Александар, али након његовог убиства у Марсељу 1934. године, започињу преговори о успостављању дипломатских односа између двеју држава и међусобном признању. Међутим, тек када је у Европи започео Други светски рат, између Совјетског Савеза и Југославије дошло је до правог отопљавања односа. Југославија је била последња држава у Европи која је признала Совјетски Савез и са њим успоставила дипломатске односе у јуну 1940. године. Тада је у Београд дошао совјетски дипломатски представник В. А. Плотњиков из Софије са још дванаест чланова совјетског посланства.

Након револуције 1917. године у Русији, бисери руске науке, образовања, духовника и теологије, кренули су пут Европе не прихватајући нови комунистички режим, који је уништавао руску цркву, традицију и све што је обележавало руског човека и државу.[378] Нигде у свету руске избеглице нису примљене као у Србији након 1917. године и многи од њих ће остати све до краја Другог светског рата, када су наишли на проблем са комунистичким режимом у Југославији, после чега је већина напустила земљу и отишла на Запад. Већ за време Октобарске револуције и грађанског рата 1917–1922. године, у Србију је стигло око 40.000 избеглица из Русије. Талас је донео и део породице великог Л. Толстоја, последњег команданта Беле армије барона Петра Николајевича Врангела, чувене архитекте Николаја Краснова, Александра Медведева, Јулијана Дјупона, сликара Степана Колесникова, те балерину Нину Кирсанову, али и стотине лекара, инжењера, научника, теолога, какав је био академик и професор универзитета Феодор Тарановски. Црква је одиграла пресудну улогу у очувању њиховог националног идентитета. Храм Свете Тројице у Београду, познатији као Руска црква, сграђен је 1924. године, а у њеним темељима је грумен земље донет из Русије. Уосталом и руска Заграничне црква основана је у Србији 1921. године и имала седиште у Сремским Карловцима.

Руске избеглице ни у једној држави нису примљене као у Србији – братски. Србија је изашла разорена из два балканска и Првог светског рата, али је успела да и поред свих тешкоћа прихвати масу руских избеглица. У мемоарима многих знаменитих Руса, често се налази сличан

[378] А. Тарасјев, 4 духовника, Београд 2013.

податак. Руси су одлазили у државе широм Европе, али нигде нису прихваћени на такав братски начин, јер су за Србе они били браћа по вери и крви, спремни да поделе последње парче хлеба. Не само што су краљ Петар и регент Александар одлучили да прихвате руске избеглице, већ је и сам народ на најбољи начин дочекао Русе.

Српска Влада и касније Влада Краљевине СХС, потрудила се да руске избеглице раде у струци. Руских избеглица је било скоро три милиона на старом континенту и већином су били интелигенција, тачније 95% писмени и високообразовани. Цела Европа је имала користи од тих избеглица, посебно Србија у коју су стигли лекари, архитекте, инжењери да граде послератну државу. У Србију су стигли професори универзитета, пилоти, официри и многи други.

Тако је у Србију стигао Г. А. Острогорски, један од највећих византолога XX века и оснивач Византолошког института Српске академије наука и уметности. Стигао је доктор А. Игњатовски, један од оснивача Медицинског факултета у Београду. Управо је по његовој скици изграђено здање Прве интерне клинике, чији је био и први управник. Позната је и руска клиника основана у Панчеву. С. Н. Смирнов је био инжењер, архитекта, археограф и библиограф, археолог, нумизматичар, историчар уметности и имао је великог значаја за живот Србије и краљевског двора.

Руски историчар А. В. Соловјов је постао великан српске хералдике. Он је након револуције у Русији 1917. године примљен у Краљевину СХС, која је захваљујући наклоности краља Александра према руским емигрантима, била отворена нарочито према њиховим стручњацима. Пре револуције он је у Русији завршио Правни и Историјски факултет, а имао је и титулу доктора науке. Управо је овај Рус заслужан за проучавање историје српског средњовековног права. Говорио је више европских језика, између осталог и српски на којем је писао и предавао. Соловјов је сврстан у великане правне историје средњовековне Србије, јер је својим радом истраживао теме које до тада нису биле предмет истраживања српских историчара. Његова породица је добила југословенско држављанство 1931. године, међутим, његов рад прекидају комунисти 1947. хапшењем и оптужбом да је непријатељ државе. Под притиском нових комунистичких власти са Титом на челу, напустио је земљу и преселио се у Швајцарску, где је наставио да пише о српској историји. Први је писао о српској хералдици и детаљно објаснио историју српског грба. Постао је један од најугледнијих хералдичара и тако члан Међународне хералдичке академије.

Поред свега наведеног, Руси су обновили женско монаштво које је нестало након доласка Турака на Балкан у позном средњем веку.

Нема сумње да без руских избеглица, Србија сигурно не би била онаква каква је данас, већ би заостајала у многим друштвеним аспектима, посебно у науци, медицини и теологији. Допринели су развитку културног живота у многобројним европским земљама, наравно и у Србији. У XX веку је био изузетан утицај руске беле емиграције, која је напуштајући Совјетски Савез, подигла културни ниво у Краљевини СХС. Сагледавајући објективно дубину утицаја руске емиграције између два светска рата, он је био најзначајнији, у сваком погледу, од архитектуре до плејаде интелектуалца, духовника и професора којима је краљ Александар дао уточиште. При том, између два светска рата 20 козака, који су били војници Беле армије генерала Врангела, након евакуације са Крима примљени су у Војску Краљевине СХС, те погинули у борбама са албанским бандама на граници Србије и Албаније. Сахрањени су у граду Плаву, хиљадама километара далеко од Русије, бранећи Србију као своју сопствену државу.

Политичка позадина убиства краља Александра у Марсељу 9. октобра 1934. године, остаје неразјашњена, зато што све до данас архиви о овом догађају остају чврсто затворени. Западним европским силама све до данас није у интересу да открију ко је био организатор убиства југословенског краља, иако је Југославија у то време била чврст савезник Француској и Великој Британији. Остаје нејасно зашто су документа затворена за историчаре и истраживаче. Одмах након убиства краља, Француска и Велика Британија су одлучиле да истрага о овом догађају не иде сувише далеко. Извршен је снажан притисак на Југославију да никако не сме да оптужи Мусолинијеву Италију, већ једино Мађарску, али то није дуго трајало. Кнеза Павла Французи и Британци су упозорили да Југославија смањи пропаганду против Мађарске, позивајући се на забринутост око мађарске мањине у Југославији. Иако се зна да су краља убиле усташе и ВМРО, остаје питање ко је организовао атентат. Најсумњивији су били Немачка и Италија, али невероватно звучи да се отварању докумената највише противе Париз и Лондон. Остаје да тумачимо да је у атентату учествовала цела западна Европа из неких својих разлога.

Када је Немачка 1. септембра 1939. године напала Пољску започео је Други светски рат на тлу Европе. Југославија је остала по страни све до 1941. године, када је притиснута из Берлина да прихвати пакт са Немачком и дозволи пролаз немачких трупа преко своје територије за Грчку.

Југословенски положај је био изузетно тежак. Скоро пола Европе је било у Хитлеровим рукама, а Југославија је са свих страна, изузев Грчке, била окружена савезницама Централних сила.[379] Усташе и комунисти су чекали у окриљу Немачке и Совјетског Савеза, како ће реаговати намесничка Влада у Београду. Након жестоког притиска Немачке, кнез Павле је попустио и југословенски представници су у Бечу потписали пакт о приступању 25. марта 1941. године. Још се мастило није осушило на потписаном уговору, када је дошло до великих демонстрација у Београду.

Из демонстрација у Београду 27. марта 1941. године, стајала је Велика Британија и њени људи у југословенској војсци, а не као што се деценијама сматрало – комунисти. Британци су након слома Француске 1940. године остали усамљени на Западу, те им је одговарало да отворе нови фронт у другом делу Европе, којим би Немачка била заузета. Балкан је био идеална мета за британску државу, те су они предузели све мере да утичу на политику званичног Београда. Британци су се увек водили политиком да ће за њихову државу животе дати грађани друге државе, а најбољи пример показује британска изрека из Првог светског рата да ће се британски војници на Западном фронту борити до последње капи француске крви.

Након што су Мађари, Бугари и Румуни приступили Хитлеровом Тројном пакту, а Италијани окупирали Албанију, Југославија се нашла у нелагодном положају. Тадашњи регент принц Павле Карађорђевић био је англофил по образовању, манирима и убеђењу, но у тренуцима када су југословенски суседи, изузев Грчке, пришли Хитлеру, морао је брзо да реагује. Био је свестан хрватског издајства у случају немачког напада, те Хитлеровог дипломатског притиска, због чега је Павле морао да склопи споразум. Најлогичније је било 1940/1941. године, да Југославија буде савезник Велике Британије, пре свега јер је сам кнез Павле био у родбинским везама са британским краљем Џорџом VI, но све до немачког напада на Београд, британска помоћ је у потпуности изостала. Непосредно пред потписивање споразума са Немачком, кнез Павле обратио се британским дипломатским круговима у Београду и Лондону апелујући на помоћ и заштиту, али Британци нису нудили никакву војну помоћ, ни у људству нити у техници и материјалу,[380] а тражили су од Југославије да се војно ангажује у директном рату против Немачке, уз обећање

[379] Централне силе су чиниле Немачка, Италија и Јапан.

[380] За разлику од Грчке којој су помогли и водили рат против Италије.

да ће Југословени након „победе” Велике Британије бити награђени за савезништво. Тако су Британци желели да воде рат на Балкану до последње капи српске крви, баш као Французи у Првом светском рату.

Занимљиво је да је Винстон Черчил 12. јануара 1941. године јасно ставио до знања кнезу Павлу, преко британског посланика у Београду, који је Павла известио да за Лондон неутралност Југославије више није довољна. Разлика између Хитлерових и Черчилових захтева Југославији била је прилично различита: Хитлер је тражио неутралност и споразум о ненападању, док је Черчил захтевао рат. Југословенска Влада је прихватила споразум са Немачком, надајући се да ће народ избећи логоре и убијања, те су 25. марта 1941. године министар спољних послова Немачке Ј. фон Рибентроп и председник југословенске владе Д. Цветковић у хотелу Белведер у Бечу потписали споразум. Немачка се обавезала да поштује суверенитет и територијални интегритет Југославије без икаквог временског ограничења.

Британци су били незадовољни оваквим развојем ситуације, јер су очекивали рат између Југославије и Немачке. Тако су по већ разрађеним резервним плановима Британци кренули у реализацију варијанте државног удара, то јест војног пуча у Београду преко кога би на власт довели британске шпијуне, баш као што су Немци урадили са Лењином 1917. године када су га послали у блиндираном возу из Швајцарске за Петроград да преузме власт и збаци превратничку владу Керенског, која није била спреман да потпише сепаратни мир са Немачком. Главни британски шпијун и организатор пуча у Београду, у ноћи 26/27. марта 1941. године, био је бригадни генерал југословенског ратног ваздухопловства Боривоје Мирковић. Демонстрације од 27. марта 1941. биле су спонтане, јер је народ који је изашао на улице мислио да се стварно ради о издаји, сматрајући да је Југославија могла добити некакву помоћ од Велике Британије. Након завршетка Другог светског рата Титова пропаганда је говорила да су демонстрације организовали комунисти, али за тако нешто не постоји ниједан релевантан доказ, пре свега јер је број комуниста у Србији био мали, те они нису могли да поведу народ на протесте, а постојала је и Стаљинова директива свим комунистичким партијама у Европи након споразума са Хитлером 1939. године,[381] која је била јасна и обавезујућа: стриктно се прекидају све антинемачке активности.

[381] Споразум о ненападању Рибернтроп-Молотов, немачко-совјетски споразум о ненападању на десет година, потписан у Москви 23. августа 1939. године.

Данас се након откривања многих докумената може видети да је британска Влада осим својих обавештајаца, финансирала поједине личности и новине у Београду, који су требали да пишу сходно британским интересима. Тако је Земљорадничка странка добијала 5.000 фунти месечно, новац су добијали и Самостална демократска странка С. Прибићевића, Удружење старих ратника, Сељачка странка Д. Јовановића и Српски културни клуб, док су дневне новине „Правда", имале 150.000 динара месечно, „Политика", је узимала апанажу у натури, тачније у олову, јер је био незамислив штампарски слог без њега. Главну реч у војном пучу имао је ваздухопловни генерал Б. Мирковић, који није био довољно харизматичан и свестан да не може привући народ за своје циљеве, те се окренуо генералу Душану Симовићу.

Као што је Д. Љотић, вођа „Збора", покушавао да уз немачку помоћ сруши кнеза Павла и на престо доведе краља Петра II, те тако усмери Југославију према Хитлеру, али је немачки вођа одбио такву идеју, исто тако су пробритански оријентисани политичари и војна лица имали намеру да руше кнеза Павла и Југославију окрену ка Великој Британији. Генерал Мирковић је још 1938. године формирао тајно удружење „Конспирација", којем су пришли С. Јовановић, Д. Страњаковић, Симовић и многи други. Поред њих и Ј. Ђоновић и И. Трифуновић Бирчанин су са групом функционера Земљорадничке странке, очекујући помоћ Велике Британије, планирали удар и смену власти у земљи. Они су се обратили представнику британске тајне службе Емерију, уверавајући га да Лондон не сме да се ослања на кнеза Павла. Они су чак инсистирали да преврат у Југославији буде изведен заједно са превратом у Бугарској, након чега би се основала југословенско-бугарска федерација. Комунистичка партија Југославије је 1940. године покушала да се повеже са Земљорадничком странком Д. Јовановића, али и са Српским културним клубом, преко британског посланства.

Британски шпијуни су запалили немачку заставу на згради Туристичког уреда Немачке што је био јасан сигнал ко је преузео власт у Београду. То је српски народ коштало много жртава, јер је Хитлер већ 6. априла 1941. године напао Југославију, тачније српски народ, јер су Хрвати, муслимани у Босни и Херцеговини, те Словенци и Албанци пришли немачким трупама и почели да убијају Србе. Британци су окренули леђа и Равногорском покрету, тачније Југословенској војсци у отаџбини Драгољуба Михаиловића, иако су четници за све време рата помагали британским пилотима и другим шпијунима, на тај на-

чин што им је Черчил окренуо леђа 1944. године и признао комунисте као легитимне борце у Југославији и тако препустио српски народ и њихову државу Совјетском Савезу.

Важна историјска чињеница преко које се прелази олако, Хитлер је сву пажњу усмерио на Совјетски Савез и разрадио планове за напад још у марту 1941. године, али га је омела Југославија. Склапањем споразума са Југославијом, Хитлер је сву пажњу усмерио на сламање Совјетског Савеза, но државни удар из 27. марта, натерао је Хитлера да одложи напад на Исток, што је помогло званичној Москви у каснијем ратовању против нацистичке Немачке. Пуних шест недеља је био одложен напад на Совјетски Савез, а то је било пресудно, јер у каснијем нападу, 22. јуна 1941. године, већ је било прекасно. Ускоро је дошла јесен и дуга зима, која је онемогућила немачкој војсци да натера Стаљина на предају. Немачка техника и муниција није могла против зиме и –40 степени, док су за то време Совјети довели трупе из Сибира, пребацили фабрике на Исток и већ 1943. почели да побеђују непријатеља.

Историчари до данас не могу да прихвате чињеницу о приступу Југославије Тројном пакту, те често говоре и да није било војног пуча 27. марта, Немачка би је у догледно време војнички уништила и окупирала. Истина је да не знамо шта би се десило, те остају само нагађања за и против окупације. Једно је сигурно, неутрална Југославија, тачније Југославија која не учествује у европском ратном хаосу, није одговарала Великој Британији, због чега је Лондон првенствено настојао да што пре увуче Београд и српски народ у рат и тако одвуче Хитлера у тај део Европе. Међутим, српски народ је платио милионским жртвама на простору раскомадане Србије и Независне Државе Хрватске, у немачким логорима, под мађарском, бугарском и албанском окупацијом, те каснијем комунистичком режиму, коју је свесно помогао Лондон и чији се злочини мере у више стотина хиљада недужних Срба, углавном интелигенције, убијених од стране Титових комуниста само зато јер нису могли да прихвате његов режим.

Нова документа из Другог светског рата која се последњих година откривају, јасно указују на сарадњу партизана и Немаца као и партизана и усташа.[382] То је још један показатељ да се комунисти нису борили

[382] У броју 28. за 1932. годину, гласилу Централног комитета КПЈ, писало је:

„Комунистичка партија поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну".

за традицију и веру српског народа и уопште југословенских народа, већ су покушали да искористе тешку судбину у ратом захваћеном Балкану да би дошли до власти, баш као што су бољшевици искористили Први светски рат, убили царску династију Романов и преузели власт.

Руски историчари позитивно гледају на покрет Драгољуба Михаиловића, јер је у суштини то била једина антикомунистичка формација тога периода према којој Руси данас гледају благонаклоно, док све остале сличне покрете оцењују негативно, укључујући и пољску Армију Крајову која се баш као и четници, потчињавала савезницима. Међутим, постоји јасна разлика између четника и свих других покрета, јер је четнички покрет Д. Михаиловића заиста био јединствена појава у Другом светском рату на тлу Европе. За разлику од других антикомунистичких формација, попут пољских устаника, код четника није било русофобије. Заправо, у окружењу Д. Михаиловића били су и отворени симпатизери Совјетског Савеза и социјалисти, те је постојала природна жеља да сарађују са Црвеном армијом. У том смислу данас став руских историчара није контроверзан, већ логичан. Четнички покрет Д. Михаиловића је логичан наставак некадашњих четничких

.....

У уговору потписаном 17. априла 1941. године, седам дана после оснивања Павелићеве Независне Државе Хрватске, којег су у име усташа потписали Миле Будак и Младен Лорковић, а у име Комунистичке партије Хрватске Андрија Хебранг и Владимир Бакарић стоји: „Комунисти неће предузимати никакве акције против НДХ".

Крајем марта 1942. године, Тито је послао своја два званична преговарача, Иву Лолу Рибара и Петра Велебита, на преговоре о склапању споразума са властима НДХ о уступању одређене територије партизанима у оквиру НДХ, у случају да буду протерани из Црне Горе због народног револта (чувена „Титова пасја гробља" у Црној Гори), а која је била под италијанским протекторатом. У Рогатици су се 5. априла 1942. године, Тито, Петар Велебит и члан Британске војне мисије при Титовом штабу, мајор Атертон, састали са званичним представницима НДХ, где је направљен усташко-партизански споразум о конкретним условима под којима Титови партизани могу прећи преко НДХ до њима додељене области коју су касније комунисти прогласили за „ослобођену", то јест „Бихаћку Републику". Партизанима је уступљена територија у оквиру НДХ која је заузимала област између Карловца, Ливна, Петриње, а центар јој је био у граду Бихаћу. Ђилас и Велебит у марту 1943. године у Загребу убеђују немачке официре Кашеа и Хорстенауа: „Ми се не боримо против вас Немаца. Ми се само бранимо. Немојте нас гонити и нећемо пуцати на вас. Наши непријатељи су четници. Ми се боримо само против њих." („Ein General im Zwielicht", Band 3, Bohlau Verlag Wien-Koeln-Graz 1988; М. Ђилас „Партизански рат", Београд 1979). Договор је поштован, без обзира на то што га је Рибентроп осудио и одбио, али је договор о ненападању одржан.

покрета у Старој Србији и Вардарској Македонији с краја XIX и почетка XX века, који су се борили за слободу српског народа. Многи официри су ратовали у Балканским ратовима или Првом светском рату, те своје искуство покушавали да пренесу и на војску из Другог светског рата. Важно је напоменути да је „Југословенска војска у отаџбини", сматрана за наставак краљеве југословенске војске која је капитулирала 17. априла 1941. године, не прихватајући капитулацију и настављајући борбу против окупатора. Пуковник (касније генерал) Д. Михаиловић био је постављен за војног министра југословенске владе у изгнанству.

Покрет Д. Михаиловића никада није дошао у сукоб са Црвеном армијом, већ су Црвеноармејци свуда дочекивани као пријатељи и ослободиоци. У градовима и селима су их чекали натписи: „Живео генералисимус Стаљин", „Живео краљ Петар", „Живео Дражa Михаиловић". Познат је случај ослобођења Крушевца 14. октобра, кога су ослобађали четници заједно са Црвеном армијом. Сачуване су и фотографије на којима четнички војвода Кесеровић и мајор Црвене армије Прођин, стоје заједно на балкону крушевачког хотела „Париз" и поздрављају војнике који марширају испред њих. Све до доласка комуниста на власт у Југославији, руководство Совјетског Савеза је сарађивало и са четницима и са партизанима. Чак је из Москве стизала наредба Титу да сарађују са четницима и да Совјети нису пронашли никакве доказе на Титове оптужбе да четници сарађују са Немцима. Тито је успео коначно да убеди Стаљина да четници сарађују са Немцима тек када су партизани након уласка Црвене армије у Југославију узурпирали улогу посредника у контактима са Совјетима. Тито је учинио све како би приказали четнике као издајнике, јер је у току Другог светског рата на територији Србије вођен грађански рат, а пре свега јер комунистички покрет није наишао на снажну подршку све до друге половине 1944. године на тлу Србије.

Четнички покрет је био веома популаран у народу, пре свега јер су четници без одлагања почели да пружају отпор окупатору, док су комунисти чекали 22. јун 1941. године, када је Хитлер напао Совјетски Савез. Тек тада је за комунисте почео рат, а све до тог времена нису на Немце гледали са мржњом. Око Д. Михаиловића је било доста бораца левичарских схватања и различитих националности, не само Срба као што се обично сматра. У покрету је био Живко Топаловић, један од оснивача Комунистичке партије Југославије. Или Драгиша Васић, национално оријентисани социјалиста који је био ожењен држављанком

Совјетског Савеза и у више наврата је боравио у Москви. О Васићу се писало да је био мајор совјетске обавештајне службе, али те чињенице за сада нису потврђене било којим документом.

Званична Москва се ослањала на Комунистичку партију Југославије и Тита, али је у августу и септембру 1941. године покушала да успостави везе са Михаиловићевим покретом. Преговори са четничким представником одржани су у Истанбулу уз присуство Британаца, који су осујетили размену кадрова између четника и Совјетског Савеза. Британци су настојали да сруше сарадњу четника и Совјета, те настојали да се на простору Југославије развије грађански рат. Покушаји успостављања контаката нису били завршени у Истанбулу. У партизанском штабу 1942. године нашао се руски емигрант Ф. Махин, који је пре тога неко време провео код четника, те је Совјетски Савез преко њега покушао да успостави директну везу са Д. Михаиловићем, но овог пута је сарадњу осујетио лично Ј. Броз Тито. Након тога Совјетски Савез више није предузимао сличне покушаје, те се Москва у потпуности окренула Титу, а покрет Д. Михаиловића је узиман у обзир само у контексту односа са краљевом владом у емиграцији. Године 1943. успостављена је незванична сарадња између држављана Совјетског Савеза и четника, али овде није реч о бољшевицима, већ о 300 совјетских ратних заробљеника који су побегли из Руског корпуса. Тај корпус су чинили бивши белогардејци који су радили у рудницима у Бору. Они су се придружили четничком покрету, што је наљутило локалне партизанске команданте.

Већ крајем 1941. године на територији Србије и Црне Горе избио је прави грађански рат између четника и партизана, тако да је борба против Немаца и других окупатора почела да се потискује у други план. Одлучујући ударац четницима Д. Михаиловића нанео је Черчил одлуком из 1943. године да потпуно ускрати подршку Михаиловићу и да се оријентише једино на Јосипа Броза. И та одлука је имала снажног утицаја на Москву да промени став према четницима, међутим, једно је сигурно – четници никада нису водили борбу против Црвене армије.

Трупе Црвене армије на челу са мајором и командантом IV механизованог тенковског корпуса, В. И. Жданова, ослободили су Београд.[383] Совјетска војска је гинула, борила се до последњег атома снаге за сваки

[383] У борбама за ослобођење Београда, октобра 1944. погинуло је 4.350 војника Црвене армије.

српски град, да би у њих као победници улазиле Титове трупе које су биле само помоћне јединице добро обученим совјетским трупама. Тек када би Совјети ослободили град, Титов комесар би стао на чело колоне и ујахао на белом коњу као победник. Истина је да Титове трупе нису водиле фронталну борбу, јер нису имали довољно оружја, а нису ни били довољно обучени за фронтални рат. Колико су били војно необучени и неспремни за озбиљне сукобе, говори податак да је беспотребно страдало 7.500 српских омладинаца на Сремском фронту крајем 1944. и почетком 1945. године, у тренутку када се журно повлачила немачка војска. Тито је са својим људима три пута покушавао да уђе у Србију: у јесен 1943. у марту/априлу 1944. и у јулу/августу 1944. године, али безуспешно. Совјетска војска од 414.000 људи ослободила је Београд, док је у то време на територији целе Србије Тито имао само 15.000 својих бораца. Тито пре 4/5. септембра 1944. године, када је Црвена армија ушла преко Дунава у Србију, није ослободио ни један град, док су за то време четници успели да ослободе неколико насеља и дочекали црвеноармејску војску пријатељски и братски. Тако је четнички покрет ослободио Лозницу 31. августа 1944. године, Мајданпек 26. Кучево 28. августа, Лесковац и Власотинце 31. августа, Богатић 1. септембра, Сврљиг и Кадину кулу 2. а Лазаревац 3, Крупањ 4. септембра, а заједно са Црвеном армијом крајем септембра и током октобра Горњи Милановац, Чачак, Страгаре, Љубовију, Пријепоље, Прибој, Зворник, Бијело Поље, Бању Ковиљачу, Рудо, Брзу Паланку, Бајину Башту, Нову Варош, Вишеград, Чајетину, Рогатицу, Подлугове, Брезу, Пљевља, Ражањ, Варварин и Крушевац.

Партизански покрет никада не би био јак, а не би ни победио комунизам у Југославији, да није било искрене српске љубави према Русији и руском народу. Перо Симић, познат као биограф Јосипа Броза Тита, успео је у руским и српским архивама да пронађе многе Титове депеше које је овај слао у Москву, у којима је највећим делом писао против Д. Михаиловића, а најмање против Павелића и Хитлера.[384] Партизани ни 1941. године, али ни касније нису нападали Немце, већ четнике, док су се против Немаца борили у самоодбрани. Није забележена ниједна нападачка операција комуниста у Југославији до доласка Црвене армије. У јесен 1944. године почео је крвави марш Титових трупа

[384] П. Симић, З. Деспот, Тито – строго поверљиво: архивски документи, Београд 2010.

на Србију, предвођени многобројним усташама које су променили униформу као што је био Мате Месић. Након што је у јесен 1944. године Црвена армија ушла у Србију, Тито долази у ослобођене крајеве и третира их као окупирану непријатељску земљу и приступа систематској физичкој ликвидацији српске елите (највише стрељањима). Тако је немачка окупација замењена Титовом, с тим што је ова друга однела неупоредиво више српских живота. Побијен је или из земље протеран већи део стварне српске елите, од чега се држава Србија ни до данас није опоравила. Првих шест месеци Титовог преузимања власти, односи више српских живота него три претходне године немачке окупације.

Важно је напоменути да је Црвена армија кренула након ослобођења Београда према Војводини, јер се Тито противио да иду према Хрватској, јер није ни помишљао да Совјетски Савез ослободи Србе у НДХ и ухвати или ликвидира А. Павелића.

Црвена армија је ослободила Србију у јесен 1944. године, те не постоје приче да је то учинила партизанска војска на челу са Титом. Истина је да би без Црвене армије, српски народ вероватно још дуго био убијан од стране окупатора. Међутим, након завршетка рата, посебно након сукоба Тита и Стаљина 1948. године, те заоштравања односа између Југославије и Совјетског Савеза, југословенски комунисти су на Титову иницијативу почели да штампају разне пропагандне измишљотине о томе да су „руски ослободиоци" силовали милионе Српкиња од 9 до 90 година. Последњих година, услед заоштравања међународне ситуације, тачније растом војне и економске моћи Русије, америчке и друге западне државе финансирају одређене личности у Србији који настављају да шире лажи о „руском силовању" српских жена у јесен 1944. године и на тај начин покушавају да одврате српски народ од традиционалне везаности за Русију. Несумњиво је да је било појединих ексцеса, али није постојала никаква наредба са врха власти, нити је то сама совјетска војска имала у плану. Ако је било силовања, то је онда био поступак појединца, а не читаве совјетске војске. Много већа зверства починили су Титови комунисти за време рата, а посебно након рата, светећи се српском народу убиствима, силовањима и другим злочинима. Године 1948. одмах након сукоба Тита и Стаљина[385]

[385] Тај сукоб није настао због неслоге о питању националних држава и њиховог даљег развоја, већ због комунистичког, анационалног погледа и покушаја преузимања вођства у комунистичкој интернационали, што нема никакве додирне тачке са Русијом, руским народом и Србијом и српским народом и православљем.

у Југославији је изашла књижица „Злочини под плаштом социјализма", као Титов покушај дискредитовања Стаљина међу југословенским комунистима и та пропаганда против Црвене армије вођена је све до 60-их година када је дошло до отопљавања односа између двеју држава. Све књиге у којима су поменути наводни злочини према Србима, по Титовој наредби су повучени из свих библиотека и о томе је престало да се говори све до нашег времена, када су западне државе из својих интереса одвраћањем српског народа од Русије, покренули нову пропаганду о наводним силовањима и убиствима у Другом светском рату. Сва документа у којима су наведени појединачни случајеви истражени су од стране официра Црвене армије и сви без обзира да ли су били високи официри или обични војници били су ражаловани и послати као обични редови на фронт или у логоре. На простору Србије и Бугарске било је само појединачних случајева, док је потпуно друга ситуација била у Немачкој, али то се не тиче српског народа и његовог односа са Русијом.

Нова комунистичка власт је имала добру сарадњу са Савезницима, те су на Титово инсистирање[386] амерички и британски авиони извршили страховито бомбардовање Србије у пролеће, лето и јесен 1944. године, у којем су током септембра до темеља срушени Ниш, Лесковац и други градови. Богољуб Јефтић, посланик југословенске владе, одмах је реаговао у Форин офису у Лондону, захтевајући сместа прекид бомбардовања, већ на пролеће 1944. године, посебно зато што на тај начин Савезници подржавају отворено један покрет у Србији у којем се водио грађански рат.

Углавном су бомбардована цивилна насеља, где није ни било немачких трупа, због чега је у српским градовима било на хиљаде мртвих. Британци су углавном бомбардовали преко дана, а Американци ноћу. Савезници су бомбе 1944. најчешће бацали на Ниш, чак 15 пута. Краљево је бомбардовано шест пута, Подгорица, Земун и Алибунар четири пута, а Нови Сад три пута. Бомбардовани су још: Смедерево, Никшић, Ћуприја, Поповац код Параћина, Сремска Митровица, Рума, Велики Бечкерек, Крушевац, Пећ, Крагујевац, Ковин, Панчево, Велика Плана, Бијело Поље, Пријепоље, Куршумлија, Прокупље, Вучје, Лебане, Грделица, Подујево, Рашка, Сталаћ, Митровица, Приштина и ниједан град у којем су владале усташе.

[386] Би-Би-Си је априла 1944. године објавио да Савезници бомбардују Србију на Титово инсистирање.

Београд је бомбардован на Васкрс 16. и 17. априла 1944. године, у којем је убијено више од 2.000 цивила. Британци који су боравили у Србији били су зачуђени зашто британски авиони бомбардују Србе на Титово инсистирање, када је он био Стаљинов човек. Интензитет бомбардовања био је већи него немачко бомбардовање 1941. године. На Лесковац је 6. септембра пало 69 тона бомби и погинуло је између 4.000 и 7.000 људи у америчком бомбардовању. Ниш је бомбардован још 1943.[387] али посебно током 1944. године. Велико бомбардовање десило се 30. марта, а затим 5. и 7. априла, те почетком септембра 1944.

На небу изнад Ниша одиграо се ваздушни окршај 7. новембра 1944. године између совјетских војника и пилота и америчких пилота, који је био увертира у скорашњи почетак Хладног рата. Када је Црвена армија ослободила Ниш и Београд, Немцима су биле пресечене главне линије повлачења са Косова и Метохије, те су они планирали нове правце преко Западне Мораве даље на Дрину и Сарајево. У то време амерички авиони су бомбардовали српске градове, наводно циљајући немачке јединице, те су 7. новембра налетели на 6. гардијски стрељачки корпус Црвене армије на правцу Ниш–Алексинац–Делиград–Ражањ. На челу распеваних совјетских војника стајао је генерал Григориј Котов, када су из правца Јастрепца почели да бомбардују амерички авиони. Погинуло је 34 совјетска војника и официра, а било је много и рањених. Убијен је и генерал Котов, а уништено и двадесет камиона. Важно је истаћи да је тај део Србије, већ био ослобођен од Немаца, те није било разлога за бомбардовањем. У почетку су Совјети сматрали да их бомбардују Немци, по сличности са америчким авионима, међутим, видевши да их гађају савезници, покушали су да им ставе до знања да се ради о совјетској војсци, али без успеха. Тада је у помоћ позван 866. ловачки ваздушни пук Црвене армије, као и јединице ПВО из Ниша. Совјетски пилоти су у почетку покушали да се приближе америчким авионима и објасне да су ови направили грешку, али су по њима одмах кренули са рафалима. Када је оборен један совјетски авион, започела је ваздушна битка између савезника. Тек када су оборена четири америчка авиона, њихови пилоти су почели да се повлаче. У тренутку када су сви мислили да је борба завршена, са планинских масива јужно од Ниша, појавило се нових 40 америчких ловаца који су засули бомбама совјетску војску у граду и његовој околини. Тек након нових маневара

[387] 20. октобар 1943. године.

совјетских авиона, Американци су се повукли. Генерал Вилсон, главнокомандујући савезничких снага на Медитерану у то време, после инцидента је морао да одлети у Софију и лично се извини маршалу Толбухину, тадашњем команданту Трећег украјинског фронта. Американци су објашњавали да је то била грешка, мислећи да бомбардују Немце, међутим, Совјети су касније у олупини авиона пронашли мапу на којем је стајао Ниш као главни циљ напада, а који је већ био ослобођен од Немаца. Погинули совјетски војници су сахрањени испред улаза у немачки концентрациони логор „Црвени крст" у Нишу, а постављена је и плоча у знак сећања на њих, али је 1948. године по Титовој наредби уклоњена, те и тела Совјета из града у спомен костурницу. Данас се испред нишког логора налази нови споменик ослободилаца града.

Логичније би било да је Стаљин бомбардовао Србију, како би помогао Титу да дође на власт, али чак ни комунистичка-совјетска власт није напала Србију, већ јој је помогла да се ослободи немачког агресора. Односи Стаљина и Тита већ крајем Другог светског рата били су затегнути, али прави раскид десио се тек 1948. године, када је до првих размимоилажења на релацији Београд–Москва дошло, нарочито о питању Балканске федерације.

Потребно је истаћи да сукобе југословенских и совјетских комуниста не смемо да посматрамо из угла српско-руских политичких односа, јер Југославијом није управљао Србин, баш као што је најмање Руса управљало Совјетским Савезом[388] још од његовог оснивања све до распада. Уосталом, тај сукоб међу комунистима на релацији Београд–Москва, пре свега је био из идеолошких разлога, а не због нетрпељивости два народа.

Совјети су из Југославије повукли своје војне стручњаке, под изговором да се према њима није поступало гостољубиво. Одмах након тога у Југославији су поскидани портрети са ликом Стаљина, док су Титови нестајали у свим земљама у којима су завладали комунисти. Први сукоби су кренули дописима, али након свих оптужби, 28. јуна 1948. године, на заседању у Букурешту, донесена је Резолуција Информбироа у којој је оцењено да КПЈ[389] спроводи непријатељску политику према Совјетском Савезу, те да се линије КПЈ руше са гледишта марксизма, као и да се КПЈ расплињава у беспартијској маси. Поред тога је

[388] Лењин је био Чуваш или Калмик, те имао јеврејске крви, Стаљин је био Грузин, Украјинци Хрушчјов, Брежњев и Черњенко.

[389] Комунистичка партија Југославије.

стајало да се партија разводнила у Народном фронту и да више нема критике и самокритике, а да партијом руководе шпијуни и страни плаћеници, нити се у партији слушају савети осталих комунистичких партија, већ да се партија креће ка буржоаским циљевима. Информбиро је позвао све који су остали верни марксизму и стаљинизму да смене дотадашње руководство КПЈ и поставе људе који ће прихватити предлоге Информбироа.

Одмах након објављивања Резолуције Информбироа дошло је до великих промена и у војном и партијском врху КПЈ, а Тито је искористио прилику и похапсио све који су били против њега.

Након Стаљинове смрти 1953. године дошло је до отопљавања односа Тита са Информбироом, а прави корак ка помирењу покренуо је Никита Хрушчов, први секретар ЦК КПСС, који је маја 1955. године стигао у Београд. Након преговора двеју страна настала су два документа од велике важности за нормализацију односа: Београдска декларација из јуна 1955. и Московска декларација из јуна 1956. године.

Гледано у целини, након Другог светског рата Југославија се определила за политику несврстаних, те је у Београду и основан Покрет несврстаних 1961. године, у покушају да остану независни у односу на НАТО пакт и Варшавски пакт. Међутим, Тито је више нагињао западним земљама са којима је успоставио добру сарадњу и од којих је добио помоћ у храни и разноврсној опреми одмах након Другог светског рата. Постепено је током 50-их и 60-их година почела да се прихвата западна култура, а тај утицај је остао све до данас. Југославија је кредите у већини случајева узимала на Западу, као што је имала и договор са западним земљама о слању наших радника у њихове државе, посебно у Немачку. Иако комунистичка, Титова партија је више нагињала Западу, него Совјетском Савезу и тако је остало све до распада двеју држава.

СРБИЈА И РУСИЈА ОД 1991. ДО ДАНАС

Седамдесетих и осамдесетих година XX века Совјетски Савез је ушао у период економске стагнације, те иако је било покушаја економских и социјалних реформи касних 1980-их, коју је започео 1987. М. Горбачов познату као Перестројка,[390] почетком 90-их је дошло до радикалних политичких промена. Године 1991. СССР се распао на 15 независних држава и у многима су кренули грађански ратови. Слично стање било је у Руској Федерацији, која је основана као правни наследник Совјетског Савеза. Све је започело 1989. године када је уведена такозвана „Синатрина доктрина", којим је Совјетски Савез дозволио нацијама које су припадале Варшавском уговору да слободно одлучују о властитим унутрашњим питањима. Последице те доктрине довеле су до смањења помоћи из Москве Источној Немачкој, што је био увод у пад комунистичких режима у Источној Немачкој, Чехословачкој и Бугарској. У јесен 1989. срушен је Берлински зид, који је раздвајао капиталистичку од комунистичке Немачке, што је водило ка уједињењу државе 3. октобра 1990. године. Иако покушај државног удара августа 1990. године и збацивање Горбачова није успело, његова улога у држави је постајала све слабија. Председници Русије, Украјине и Белорусије Б. Јељцин, Л. Кравчук и С. Шушкевич 22. децембра 1990. су се састали у тајности и договорили да распусте Совјетски Савез те да га замене лабавом унијом заснованој на добровољном чланству под именом *Заједница независних држава*. Три дана касније, 22. децембра, Горбачов је поднео оставку што је значило крај Совјетског Савеза. Нестанак некада најмоћније комунистичке државе означио је нестанак Варшавског уговора, те су у свим некадашњим комунистичким земљама уведене

[390] Године 1985. уведена је „Гласност" друштвена реформа политичког система СССР-а, увођење слободе говора, укидање цензуре, пуштање политичких затвореника те увођење слободних, тајних и непосредних избора за совјетске органе власти.

демократије и капитализам, но пре свега то је значило престанак Хладног рата између СССР-а (Варшавског пакта) и земаља НАТО-а.

Распадом СССР-а променила се и политичка слика у свету. Уместо биполарног система, који је постојао након Другог светског рата, иницијативу у свету након 1991. преузима САД, што ће се озбиљно одразити на судбину Србије и Балкана у целини.[391] Управо 90-те године XX века јасно показују чињеницу да политички и економски слаба Русија, уједно значи и велике политичке проблеме за Србију и обрнуто. Убрзо након нестанка Совјетског Савеза, амерички председник је прогласио Нови светски поредак, што је била отворена доминација САД-а.

Сагледавајући из данашњег угла догађаје из 90-их година, видећемо да је криза у Русији настала изнутра и споља. Распадом СССР-а нестао је Варшавски пакт, што је водило слабљењу утицаја Покрета несврстаних у којем је једна од предводника била Југославија. Новија документа показују снажан утицај западних обавештајних агенција на југословенске политичаре, те је крајем 80-их година почео да расте словеначки и хрватски национализам. Заправо, хрватски национализам је одувек био јак, још у периоду Краљевине Југославије, да би 1971. године избио Маспок (Масовни покрет) или „Хрватско прођеће", масовни хрватски покрет са идејом одвајања Хрватске од комунистичке Југославије. Овај покрет је отворено устао против Срба и српског језика у Хрватској, те декларисао Хрватску као националну државу Хрвата. Ј. Броз Тито је успео да угуши Маспок, али је дао велики уступак хрватском национализму, тиме што је дозволио промену назива језика у Хрватској, да би 1974. новим Уставом конфедерализовао Југославију и дао републикама право вета на измене устава. Управо Устав из 1974.[392] је изазвао велико незадовољство српског народа у целој Југославији, посебно стварајући аутономне покрајине Војводину и Косово и Метохију, које су биле потпуно независне у одлучивању у односу на Србију. Још у време Титове владавине започео је терор Албанаца према Србима на Косову и Метохији, да би годину дана од Титове смрти, 1981. избили велики нереди широм Покрајине. Албанци су тражили да Аутономна Покрајина Косово и Метохија добије статус конститутивне републике.

[391] J. Guskova, Istorija jugoslovenske krize: (1990–2000), Beograd, 2003; Ista, Istorija jugoslovenske krize: (1990–2000). Knj. 2, Beograd 2003.

[392] Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, Zagreb 1974.

Проблеми су настављени кроз читаву деценију, те су све републике уз подршку аутономних покрајина прегласавали српске интересе.

У тренуцима распада Совјетског Савеза и уједињења Немачке, након што је дозволу дао М. Горбачов, први човек СССР-а од 1985. године, источноевропске земље је запљуснуо талас великих промена. Чехословачка се мирним путем распала на Чешку и Словачку, али је зато стање на простору Југославије било катастрофално. Потпомогнути западним силама почетком 90-их година у југословенским републикама Словенији и Хрватској побеђују на изборима националистичке странке, те покрећу идеју отцепљења од Југославије. На референдумима у Словенији и Хрватској убедљиво је победила идеја отцепљења. Тај процес је довео до губитка права Срба у Хрватској и Словенији, због чега су се убрзо разбуктали сукоби 1991. године. Словенија и Хрватска су прогласили независност 25. јуна 1991. године. Ватикан и Немачка су први признали независност Словеније и Хрватске, а тим путем убрзо су кренули Босна и Херцеговина (1992) и БЈР Македонија (1991).[393] Краткотрајни рат у Словенији је избио 1991. али много већи водио се у Хрватској 1991–1995. Срби који су вековима живели на простору Хрватске, после проглашења независности изгубили су сва права, те и статус националне мањине. Радикални муслимани у Босни и Херцеговини су уз подршку Хрвата кренули у рат 1992. који је однео много жртава и који је завршен миром у Дејтону 1995. године.

Групе које заговарају окретање Србе ка Западу, стално се позивају на то што Русија није помогла СР Југославији (Србији и Црној Гори), која је настала 27. априла 1992. године, у ратовима и кризама 90-их година. Истина је да Русија није помогла у оној мери,[394] од које је то очекивао српски народ, али свесно се заборавља чињеница да је сама Русија била у огромним економским и политичким проблемима кроз читаву последњу деценију XX века, те и да је желела није могла помоћи. Након стварања Руске Федерације дошло је до унутрашњих политичких проблема, што се испољило октобра 1993. године, када је запретио грађански рат у држави. Борис Јељцин, први председник Русије након осамостаљења, послао је тенкове на скупштину у Москви, који су пуцали у зграду и на његове политичке противнике. Само дан касније, амерички председник Б. Клинтон је изјавио да САД подржавају Јељцина

[393] M. Mitić, Međunarodno pravo u jugoslovenskoj krizi, Beograd 1996.

[394] J. Guskova, Jugoslovenska kriza i Rusija: dokumenti, fakta, komentari: (1991–1995), Beograd 1996.

и за изазивање насиља оптужио његове противнике А. Руцкоја и Р. Хазбулатова, који су сутрадан ухапшени.[395]

На те проблеме надовезао се први рат у Чеченији 1994. године, те ширење исламског тероризма по Русији, као и банкрот државе у августу 1998. године.

Први чеченски рат[396] вођен је између Русије и руске републике Чечније од 1994. до 1996. године, који је довео де факто до независности Чеченске републике Ичкерије. Још у новембру 1990. године је Џохар Дудајев, лидер Чечена и бивши генерал совјетског ваздухопловства, проглашен за председника Чеченског конгреса, да би 6. септембра 1991. била проглашена једнострана независност Чечније. Крајем октобра исте године, Дудајев је изабран за председника Чечније. Већ током 1990. почели су напади на Русе у Грозном и другим чеченским градовима. Иако су Руси чинили око 50% становништва Грозног, до краја последње деценије XX века, Чеченија је била скоро етнички чиста. У чеченским ратовима убијено је више од 30.000 Руса. Због изузетно лоше вођене политике руског председника и обавештајних агенција, до 1994. Дудајев је преузео потпуну контролу над Чеченијом, те је тако послата руска војска да реши проблем у децембру 1994. но поред исламских терориста који су помоћ добијали из разних муслиманских земаља, али првенствено је помоћ долазила од западних обавештајних агенција. С друге стране, руска војска је била у прилично лошем стању, али је недостајала и јединствена командна структура министарства одбране, полиције и безбедоносних агенција које су учествовале у операцији. Тек када је убијен Дудајев априла 1996. његов наследник је покренуо преговоре са званичном Москвом. И након званичног прекида сукоба из августа 1996. инцидената је било стално, а Чеченија је фактички наставила самостално да управља.

[395] Кулминација руске политичке кризе започела је 21. септембра 1993, када је Б. Јељцин распустио Скупштину, а Скупштина сменила Јељцина. У том тренутку је руски председник, уз подршку припремљеног дела војске, тенковима и артиљеријом приморао депутате у Скупштини на послушност, а затим је суспендовао опозиционе странке и листове и ставио вето на изборни закон. Јељцин је све време у тим критичним тренуцима за руску државу, обавештавао председника САД о догађајима у Москви. У току тих догађаја и након њега, амерички председник је у потпуности стао на страну Јељцина и обећао му 7,5 милијарди долара помоћи, које никада нису стигле у Русију, што је Јељцин потврдио 1996. године.

[396] А. Куликов, С. Лембик, Чеченский узел: Хроника вооруженного конфликта 1994–1996 гг., Москва 2000.

Такву катастрофалну ситуацију руске државе, у којој је народ био на ивици егзистенције, искористио је Запад, на челу са САД, Великом Британијом и уједињеном Немачком да прекомпонују политичку карту Европе по својој жељи. На том путу им се нашао српски народ. Срби су заговарали останак СФР Југославије и борили се против губитка права које су до тада имали (конститутиван народ у Хрватској), добро се сећајући свих злочина у Независној Држави Хрватској између 1941. и 1945. године, када је само у логору Јасеновац убијено преко 700.000 Срба.[397] Западним силама више није одговарала СФР Југославија, која је имала своју функцију у Хладном рату, али након стварања Новог светског поретка 1992. године, она више никоме на Западу није била од користи. Још у XIX веку се показало да је најлакше контролисати Балкан посвађати народе на полуострву. Балканско полуострво са својим религијским и националним специфичностима, лако је потпалити и нахушкати народе на рат. Са новцем и оружјем које је почело да пристиже са Запада и исламских земаља, почетком 90-их, рат у Југославији је могао почети. Уз Словенце, Хрвате и убрзо Муслимане у Босни, стао је Запад, на челу са САД и Немачком. Муслимане су оружјем, новцем и добровољцима помагали из Саудијске Арабије, Ирана и других земаља, баш као што су из европских држава долазили у хрватску војску. На другој страни, Срби су очекивали руску помоћ, али ње у суштини није било, изузев руских добровољаца.

Андреј В. Козирјев је имао огромну улогу у руској политици тих година и један је од најзаслужнијих Руса који нису помогли Србима. Био је министар спољних послова Русије од 1990. до 1996. године, а заједно са Јегором Гајдаром и Анатолијем Чубајсом, увео западни либерални систем у Русију, који је економски исцрпео и уништио.[398] Некадашњи министар спољних послова СССР-а, А. Громико, био је познат под надимком „Мистер Њет", јер је стално одбијао да прихвати западне услове, док је Козирјев у међународној политици остао упамћен као „Мистер Да", јер је прихватао све што је долазило са Запада, чак и на штету самог руског интереса. Управо је он имао одлучујући у утицај на Б. Јељцина,

[397] Главни истраживач Института за Холокаус „Шем Олам" у Тел Авиву, Гидеон Грајф, је након новог четворогодишњег истраживања установио да је само у Јасеновцу убијено преко 800.000 Срба и 40.000 Јевреја. Вид: prof. dr Gideon Greif, Jasenovac – Auschwitz of the Balkans. Ustasha Empire od cruelty, Beograd 2018.

[398] М. Г. Делягин, Светочи тьмы: физиология либерального клана: от Гайдара и Березовского до Собчак и Навального, Ин-т проблем глобализации, Москва 2016.

који је и сам био слаб председник и склон алкохолу. Козирјев данас живи у Мајамију, САД и сарађује са америчким властима, што јасно говори о његовој улози у рушењу Русије као велике силе.

НАТО пакт предвођен САД-ом, чврсто је стао против Срба, а Савет безбедности Уједињених нације увео је санкције СР Југославији 30. маја 1992. године, иако Југославија није била члан УН до 2000. године. Резолуција Савета Безбедности 757 значила је потпуни међународни ембарго према Југославији,[399] што је био преседан, јер се до тада никада није применило ни према једној држави. У свим резолуцијама које је Савет Безбедности донео против СР Југославије, а било их је преко 150, руски министар Козирјев је гласао за. Ове санкције су довеле до велике економске кризе и хиперинфлације у СР Југославији 1993. године, која је била рекордна у светској историји финансија. Економија и привреда државе биле су уништене, мада то никога у западном свету није интересовало, посебно што је био забрањен увоз лекова и медицинске опреме.

Козирјев је у исто време радио на уништењу руске економије и привреде, пљачкашким приватизацијама, што је био један од разлога руског банкрота у августу 1998. године. Он је јануара 1998. године ушао у савет директора америчке фармацеутске компаније ИЦН чији је власник бивши премијер Југославије Милан Панић, што јасно показује чији је био човек све време свог министровања у Русији. Козирјев је са Србима говорио само на енглеском у дипломатским круговима, чак и са онима који су знали руски. То правило је наредио свим руским дипломатама да стриктно поштују, те се тако понашао и његов специјални представник Виталиј Чуркин. То се променило тек са доласком Сергеја Лаврова на место министра спољних послова Русије. Козирјеву је било најважније да покаже Американцима да им је веран, а судбина Срба и Руса најмање га је занимала. Новија документа која су релативно скоро објављена, показују да је Влада САД била умешана у руске председничке изборе 1996. године, када су подржали Јељцина на власти, јер им је он највише одговарао у спровођењу антируске политике.[400] Русија је 90-их година изгубила статус велике силе, а био је доведен у питање и њен статус регионалне силе. У исто време, западне обавештајне агенције су наоружавале, финансирале и дипломатски помагале исламске

[399] V. Dimitrijević i J, Pejić, Učinci sankcija Ujedinjenih nacija protiv Savezne Republike Jugoslavije, TI=Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza : zbornik radova, 245–274, 1996.

[400] http://www.wsws.org/en/articles/2017/06/14/yelt-j14.html

терористе у Чеченији и Дагестану, оптужујући Русију да се бори против опозиције. До краја 1990-их година, још неколико република унутар Руске Федерације помишљало је на отцепљење, попут Татарстана.

На простору бивше СФР Југославије, у грађанском рату који је захватио Хрватску и Босну и Херцеговину, на удару су се нашли Срби. НАТО је бомбардовао Републику Српску, након исценираног напада на пијаци Маркале у Сарајеву, на које су инострани стручњаци радили годинама и доказали да је напад извршен са муслиманске стране, а не стране Војске Републике Српске. После операције „Одлучан одговор" у којој су авиони НАТО-а изручили на Републику Српску више од 5.000 тона бомби, извели 3.300 авио полетања, а 863 пута гађали српске цивилне и војне објекте, посебно уништавајући земљу осиромашеним уранијумом, Министарство одбране Руске Федерације одлучило је да обустави припреме за руско-америчке маневре „због бомбардовања Срба". То само доказује колико су руски политичари и руска војска били немоћни спрам западних сила и НАТО пакта. Међутим, за разлику од руских политичара, обичан руски народ је желео да помогне, те су се тако на стотине руских добровољаца нашли у Босни, Херцеговини, Хрватској, на Косову и Метохији, бранећи српски народ од злочина и етничког чишћења. Исто тако су многи Немци, Аустријанци, Данци, Французи, Швођани и други са Запада помагали Хрватима, а Иранци, Турци и Арапи из Саудијске Арабије и других држава на страни муслиманских снага у Босни, учествујући у страховитим злочинима над српским народом.

Хрватска војска је уз снажну подршку НАТО-а извела напад на Србе у акцијама „Бљесак" 1. маја и „Олуја" 4. и 5. августа 1995. године, којом је протерано преко 350.000 Срба са својих вековних огњишта. САД су одобриле такву акцију, пре свега наоружавајући и обучавајући хрватске снаге, иако је то директно кршило ембарго Уједињених нација на увоз оружја.[401] Све је на крају резултирало Дејтонским мировним споразумом[402] 21. новембра 1995. године, којим су окончани сукоби на простору некадашње СФР Југославије и званично успостављена америчка моћ у целој Европи, након завршетка Хладног рата.

[401] R. Holbrooke, To End a War, New York 1998.

[402] Документи Дејтон – Париз = Dayton – Paris documents / [приредили] Витомир Поповић, Владимир Лукић, Институт за међународно право и међународну пословну сарадњу, Бања Лука 1999; Sporazum o miru u Bosni i Hercegovini, Dejton, 21. novembar – Pariz, 14. decembar 1995. : Integralan tekst, Tematski broj, 1–36, 1996.

Русија није ни била позвана на састанак Контакт групе 1. августа 1995. године, којим су западне силе креирале нову будућност на Балкану. Сагледавајући све догађаје из 90-их година, руске дипломате нису ставиле ниједан вето на одлуке и резолуције у Савету безбедности и тако спречили ширење Запада, нити су учинили одлучан корак у спречавању америчке администрације која је на све начине заобилазила Савет безбедности и посебно Генералну скупштину Уједињених нација.

Након што су успели у својим намерама у Хрватској, Босни и Херцеговини, БЈР Македонији[403] и Словенији, западне силе су сву пажњу усмериле ка Србији, посебно Косову и Метохији, оптужујући Србе да врше терор над албанским становништвом, иако су чињенице доказивале да се развијао албански терористички покрет.[404] У таквим околностима, амерички државни секретар М. Олбрајт је 11. марта 1998. године изјавила у „Тајмсу", да САД више не признају поглавље о суверенитету држава, а Весли Кларк, генерални секретар НАТО-а, изјавио је да су версајски принципи из 1918. године превазиђени. Тако се СР Југославија нашла под НАТО бомбама 1999. године, а нова документа откривају да није било никаквих шанси да проблем на Косову и Метохији[405] буде другачије решен, сем онако како су западне силе желеле. Да би СР Југославија била бомбардована, западним силама је био потребан повод, који су они изрежирали у Рачку 15. јануара 1999. године, када је Вилијам Вокер, шеф Косовске верификационе мисије ОЕБС-а, оптужио српску полицију да је побила албанске цивиле, иако за то није постојао ниједан доказ. Тек петнаестак година касније, западни стручњаци на челу са финским стручњаком за форензику Хелен Ранта, потврдили да су убијени у Рачку албански терористи. Она је признала да је 1999. године писала извештај под притиском Вокера који је био повод за бомбардовање СР Југославије.[406] Србији су западне силе наметнуле једну врсту ултиматума на преговорима у Рамбујеу (Француска), у фебруару

[403] До фебруара 2019. године званичан назив државе био је Бивша Југословенска Република Македонија, а сада Република Северна Македонија, након договора са Грчком.

[404] У једном тренутку се албанска терористичка организација „Ослободилачка војска Косова" (UÇK) нашла на списку терористичких организација у Сједињеним Америчким Државама, али су убрзо избрисани са листе и прихваћени као легитимни албански представници.

[405] Ј. Гускова, Нова спирала кризе на Косову и позиција Русије (1997–1998), Београд 2015.

[406] http://www.politika.rs/scc/clanak/60531/Ранта-прећутала-доказе-из-Рачка

1999. које српске власти нису могле да прихвате, јер је то значило готово губитак самосталности, нешто слично аустроугарском ултиматуму из 1914. године.

Преговори у Рамбујеу били су лаж западних сила од самог почетка. Наиме, М. Олбрајт је изјавила да је бомбардовање уследило тек након непотписивања споразума у Рамбујеу, а познато је да је НАТО имао план да бомбардује Југославију већ у октобру 1998. године. Поред тога, скуп у Рамбујеу је назван преговарачким, али њих уопште није било. Учесници су се сретали у ходницима, сасвим случајно, текст могућег споразума добијали у деловима, да би тек четири сата пре завршетка конференције била достављена два кључна текста, која су чинила саму његову садржину. Ниједном нису вођени преговори за столом, очи у очи, већ кришом, посебно са албанском делегацијом.

Тако је СР Југославија бомбардована од стране НАТО-а пуних 78 дана, од 24. марта до 10. јуна 1999. године од стране најјачих западних земаља: САД, Велике Британије, Немачке, Француске, Шпаније, Италије, Канаде, Турске, Белгије, Холандије, Норвешке, Данске и Португала. Луксембург и Исланд су дали сагласност, али нису учествовали због недостатка ваздушних снага, док су Мађарска, Чешка и Пољска тек постале чланице НАТО-а и нису активно учествовале, али одмах након завршетка бомбардовања, послале су на Косово и Метохију своје снаге. Ваздушни простор уступиле су Бугарска, Хрватска, Албанија, Босна и Херцеговина, БЈР Македонија, Словенија и Румунија. На Србију је бачено око 420.000 пројектила, 37.000 касетних бомби (противно законима рата), 1.300 крстарећих ракета, али и 15 тона осиромашеног уранијума (и плутонијума), мада неке процене иду и до 40 тона на просторе Косова и Метохије и Јужне Србије. Била је то отворена геноцидна намера западних сила да трајно униште Србију и српски народ. НАТО је гађао муницијом са осиромашеним уранијумом која има деловање на људски организам тако што изазива канцер, али су гађали и хемијска постројења у Новом Саду, Бору, Крагујевцу и Панчеву, која по међународном праву не смеју да се гађају, јер се производи ефекат еколошке катастрофе. Бомбардовани су и рафинерије у Панчеву, Азотара. Након бомбардовања, порастао је број оболелих од канцера и у наредним годинама лекари предвиђају још већи пораст оболелих, али и генетских аномалија, леукемија и других болести. Бомбардовање СР Југославије осиромашеним уранијумом, равно је бомбардовању Хирошиме атомском бомбом из 1945. године. Поред свега тога, гађани су центар Ниша

(болница и пијаца су засути касетним бомбама), центар Алексинца, путнички воз у Грделичкој клисури, аутобус код Лужана, мостови, те многи други цивилни објекти широм државе. Противно свим прописима, НАТО је гађао и зграду Радио Телевизије Србије, коју је две недеље раније прогласио легитимном метом, те амбасаду Републике Кине.[407]

Руски председник владе, Ј. Примаков је у знак протеста због почетка агресије НАТО-а на СР Југославију 24. марта 1999. године, наредио да се окрене авион у којем се налазио над Атлантским океаном током пута за САД, што представља почетак буђења независне политике Русије. Међутим, Русија је све до почетка бомбардовања посматрала немо са стране, а своју немоћ као да су доказали падом космичког брода „Марс-96" у Тихи океан 1996. године, што је био симбол некадашње моћи Совјетског Савеза. До 2000. године из Русије у САД емигрирало је око 8.000 научника, а укупна штета од „одлива мозгова" процењивала се на око 50–60 милијарди долара. О пропадању Русије до 2000. године показују објављени подаци да се њен национални бруто производ смањио за само неколико година скоро за 30 процената, тачније за више од 220 милијарди долара, те да је више од 1/3 Руса живело на ивици беде, зарађујући мање од 39 долара месечно. Распон између 10% богатих и 90% најсиромашнијих у једном тренутку износио је 27 : 1. Колико је Русија била руинирана земља, показује податак да је 1993. године у држави извршено 29.000 убистава и тај број је растао са сваком наредном годином. Општи државни хаос појачавали су распуштање КГБ-а, рат у Чеченији који је био све бруталнији и у којем руска војска није могла да сачува локално становништво, кримски, грузијски и централноазијски проблем, велики број избеглица (више од 2,7 милиона) из бивших република СССР-а који су масовно кренули ка Русији, чести протести на стотине хиљада људи улицама Москве и друго.

Постоје многобројни докази о апсолутној руској немоћи, због снажног америчког утицаја на руску владу и председника. Русија је неколико година безуспешно покушавала да Комитет за санкције УН прихвати да се СР Југославија снабдева руским гасом. Пјотр Шишов, председник руског парламентарног Комитета за безбедност и одбрану, обелоданио је 12. марта 1995. године да Американци наоружавају Хрвате,[408] али

[407] J. Hogard, Evropa je skončala u Prištini : rat na Kosovu – proleće – leto 1999, Beograd 2014.

[408] 14 и по месеци пре него што су то исто признали Питер Галбрајт и Чарлс Редман.

нико у западном свету није реаговао, иако је још од почетка рата постојала забрана на извоз оружја у земље захваћене ратом. На захтев САД-а са функције команданта Источног сектора УНПА, смењен је руски генерал-мајор А. Переђакин, под оптужбом да оружјем наоружава Србе у Босни, иако није постојао ниједан доказ за то, али руска Влада није реаговала против тог захтева. Званична Москва није реаговала ни када је смењен руски пуковник А. В. Демуренко, који је радио у мисији УНПРОФОР-а у Сарајеву, доказујући да су муслиманске снаге извршиле напад на Маркале у покушају изазивања бомбардовања Републике Српске.

Колико је Русија била политички и економски уништена од стране сопствених политичара на власти уз снажни утицај западних сила, говоре подаци да је 90-их година Русија изгубила битку са Западом око Балкана, да су дозволили ширење НАТО-а на исток у државе које су некада припадале Варшавском уговору, а што је још Горбачов потврдио да је имао усмени договор са америчким председничком да се НАТО неће ширити на Исток, након уједињења Немачке. Бомбардујући СР Југославију, те стварајући своју базу на Косову и Метохији[409] и проглашавајући независност тог дела Србије, без икаквог политичког легитимитета 2008. године, западне силе су понизиле Русију и њен утицај на српски народ.

Само два месеца након престанка бомбардовања СР Југославије, у августу 1999, започео је Други чеченски рат, који је званично трајао све до априла 2009. године. Управо су прве две године рата у Чеченији биле важне за Србију у којој је све више јачала опозиција, која је, према њиховим сопственим речима, финансирана од стране западних амбасада у Будимпешти и Сегедину.[410] Тероризам се проширио на целу Русију, исламски фундаменталисти су убијали цивиле немилосрдно, посебно децу и жене у терористичким нападима широм државе. За то време је 5. октобра 2000. у Србији дошло до преврата и доласка либералних елемената на власти, који су одмах ушли у приватизацију, сличну оној у Русији 90-их година, која је почела да угрожава саме економске темеље државе.

Русија је почела да се мења тек са доласком Владимира Путина на власт. Једина добра ствар коју је руски председник Јељцин урадио за

[409] Највећа америчка база у Европи, „Бондстил", налази се на Косову и Метохији.

[410] Tim Maršal, Igra senki: Petooktobarska smena vlasti u Srbiji, Beograd 2002.

све време своје владавине, било је постављање В. Путина на место председника владе у августу 1999. да би се Јељцин 31. децембра исте године повукао са места председника. То је довело до председничких избора у априлу 2000. на којима је победу однео Путин. Његовим доласком на место председника Русија почиње да се мења прилично брзо. Заустављена је разарајућа приватизација државних предузећа, тајкуни су изгубили слободу коју су имали у време Јељцина, док је руска војска почела да добија у Чеченском рату. Иако је Русија још доста дуго, скоро целу прву деценију XXI века,[411] имала великих проблема са терористичким нападима,[412] Русија је већ у прве четири године Путиновог мандата почела економски и војно да јача.

Након што је потписано примирје 9. јуна 1999. године, којим је окончано бомбардовање Србије и потписан војно-технички споразум у Куманову између српске стране и НАТО представника, да би дан касније била усвојена резолуција 1244 Уједињених нација,[413] по први пут од завршетка Хладног рата, дошло је до заоштравања односа између Русије и западних сила. Према споразуму је било договорено повлачење југословенске војске и српске полиције са простора Косова и Метохије у периоду од 11 дана, те улазак КФОР-а[414], али десило се нешто незамисливо у том тренутку. Повлачењем српске војске и полиције, започела је трка између руских трупа које су биле стациониране у Босни и Херцеговини и трупа НАТО-а стационираних у Албанији и БЈР Македонији. Колона руских возила из састава СФОР-а у Босни и Херцеговини, кренула је без обавештавања команде СФОР-а и тадашњег британског команданта генерала К. Бернса, до границе са СР Југославијом, да би преко територије Србије маршем стигли до аеродрома Слатина у Приштини, што је изазвало шок у редовима НАТО-а. У Приштину су ушли 12. јуна 1999. дочекујући их Срби одушевљено. Генерал В. Кларк,

[411] Д. Петровић, Русија на почетку XXI века: геополитичка анализа, Нови Сад 2007.

[412] Међу многим нападима, посебно треба издвојити напад на позориште „Дубровка" у Москви, 25–26. октобра 2002. у којем је убијено 129 особа, од тога 41 терориста, те напад на школу у Беслану 1–3. септембра 2004. када је убијена 331 особа, највише деце. Било је многих других напада са огромним жртвама.

[413] Rezolucija 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija : (10. jun 1999), TI=Decentralizacija Kosova, 69–78, 2003; Ж. Јовановић, 1244 : кључ мира у Европи : прилог праву Србије на Косово и Метохију, Београд 2018.

[414] Међународне мировне снаге под вођством НАТО-а чији је задатак чување реда и мира.

који је командовао НАТО Операцијом „Савезничка снага" за време бомбардовања Србије, наредио је британском генералу Џексону, команданту КФОР-а, да пресретне Русе и онемогући њихово заузимање аеродрома, али је то довело до заоштравања ситуације на самом аеродрому. Међутим, Џексон је остао прибран и није дозволио заоштравање односа са Русијом.[415]

Улазак Руса на Косово и Метохију био је непланиран за НАТО, међутим, руски војници нису успели да се задрже дуго. Већ 17. јуна 2003. године почело је повлачење руских јединица. Многи оптужују Русију да је издала Србе својим потезом повлачења не улазећи дубље у суштину проблема. Руски премијер Михаил Касјанов је већ септембра 2002. у Јоханесбургу на самиту УН о одрживом развоју, обавестио председника СР Југославије В. Коштуницу и министра спољних послова Г. Свилановића, да ће се повући руске трупе са Косова и Метохије. Проблема је било од почетка. Бугарска, Румунија и Мађарска су забраниле прелет руских трупа преко своје територије, те су се тако малобројни руски војници на Косову и Метохији нашли окружени НАТО војницима. Уједињене нације нису дале посебан сектор руским јединицама, већ су они били распоређени у секторе НАТО сила. Према званичном уговору из Хелсинкија, од 18. јуна 1999. године, Русија је добила у саставу КФОР-а, свега 3.600 војника, од 10.000 колико је тражила званична Москва.[416] Тако су руски војници у секторима других западних сила, наишли на противљење албанског становништва, које је негодовало, сматрајући их непријатељима. Руски официри нису могли да одлучују нити о једном питању, већ искључиво слушају наређења западних официра. Већ 1999. албанско становништво је блокирало Ораховац барикадама и тако онемогућило руским трупама да се распореде у граду.

Схватајући да руски официри немају никакву могућност да учине било шта, Путин је наредио повлачење руске војске, јер није желео да Русија буде параван док западне силе распарчавају Србију и отимају Косово и Метохију. Још један од разлога треба тражити у финансијама. Након званичног банкрота државе у августу 1998. године, Русија је тек почињала да се опоравља, да би годину дана касније почео рат у Чече-

[415] https://korrespondent.net/showbiz/music/1138259-dzhejms-blant-zayavil-chto-spas-mir-ot-tretej-mirovoj-otkazavshis-strelyat-v-rossiyan

[416] O. Antonenko, „Russia, NATO and European Security after Kosovo", Survival, Vol. 41, № 4, 124–144, 1999; P. Simić, „Russia and the Kosovo and Metohija Problem", In Korinman, Michael and Laughland, John (Eds.), „Russia: A new cold war?", London, Portland 2008.

нији. У исто време, Русија је примала кредите ММФ-а[417] и Светске банке. Званична Москва је повукла обавештајне базе са Кубе и Вијетнама, што јасно указује да је то било време када је руска власт тек започела да решава унутрашње нагомилане проблеме.

Русија није могла да помогне српском становништву на терену,[418] а при том један од највећих проблема стизао је из Београда, јер су нове власти следећи нове интересе Србије и потпуно окренути Западу, Русију више нису сматрали битним фактором на Балкану и у решавању питања Косова и Метохије, очекујући да ће западне силе, након њиховог доласка на власт, променити политику и напустити албанске интересе у корист српских. Однос Србије и Русије до 2003. године био је прилично хладан, а руски капитал скоро непожељан. Србија је била чврсто окренута Западу, а сваки покушај Русије да се врати на Балкан наилазио је на озбиљно противљење западних сила. Уосталом, са постепеном унутрашњом консолидацијом, Русија је покушавала првенствено да ојача своје интересе у суседству,[419] то јест у земљама некадашњег Совјетског Савеза, пре свега на Кавказу и Украјини, али и онемогући ширење терористичких организација у Централној Азији.

Тако је однос Србије и Русије био хладан, иако је народ још увек чврсто веровао и надао се помоћи из Москве. Балканско полуострво је било у чврстим рукама западних сила, као и цео свет, који је прихватио Нови светски поредак, наметнут још од 1992. од стране САД-а. Западне силе су Србију све време условљавале на њеном путу ка Европској унији, посебно са хапшењем српских генерала, оптужених за наводне геноциде и друге злочине на простору Босне, Херцеговине, Хрватске, те Косова и Метохије. Хашки суд је у већини случајева судио искључиво Србима, док су хрватске, муслиманске и албанске официре, пуштали на слободу, наводно због недостатка доказа. Тако се од обећања челника Европске уније, да ће Србија постати чланица ове организације 2004. померило на 2007, 2010, 2014, те 2020, 2025. а сада се већ говори о периоду после 2030. године.

Врхунац доминације снажног утицаја западних сила на Србију, био је 2008. када је 17. фебруара Скупштина у Приштини, састављена од

[417] Светски монентарни фонд.

[418] M. Anderson, „Russia and the Former Yugoslavia", In: Webber, Mark (Ed.), „Russia and Europe: Conflict or Cooperation?" Houndmills, Macmillian Press, New York 2000.

[419] A. G. Arbatov, „The Transformation of Russian Military Doctrine: Lessons Learned from Kosovo and Chechnya", The Marshall Center Papers, № 2, 1–48, 2000.

албанских политичара, некадашњих вођа и чланова терористичке ОВК, једнострано прогласила независност Косова и Метохије, уз снажну подршку западних сила, пре свега САД, Велике Британије, Немачке, Француске, Италије, као и Турске. Европска унија је одмах прихватила ново стање, а снажна западна дипломатија, утицала је на многобројне афричке, азијске, централноамеричке и латиноамеричке, те океанске државе, да признају нелегално проглашену независност. Западне силе се нису водиле међународним правом, већ су срушиле и сопствену резолуцију 1244 Уједињених нација, донесену 12. јуна 1999. којом је Косово и Метохија признато као део СР Југославије, односно Републике Србије, јер је она њен правни наследник. Посебно је важно нагласити да се нико на Западу није обазирао на протеривање српског становништва 1999. и великог погрома Срба из марта 2004. године, у којој је протерано на стотине хиљада неалбанског становништва са својих вековних огњишта. При том, западне силе жмуре на извештаје швајцарског политичара и бившег државног тужиоца Дик Мартија, који је 14. децембра 2010. године поднео извештај о нехуманом третману људи као и о трговини људских органа на Косову и Метохији у периоду од 1997. до 2004. године, а које су спроводили терористи из албанске ОВК. Русија је оштро осудила једностану независност и најавила, као и Кина, да неће прихватити независно Косово и Метохију, те да поштује резолуцију 1244 и територијални интегритет Србије. Већина чланица Европске уније је признала нелегитимно проглашење независности, изузев Грчке, Кипра, Румуније, Шпаније и Словачке. Русија је већ 18. фебруара сазвала седницу УН са тачком којом би се осудила самопроглашена независност и позвали на поништење одлуке, али западне силе су остале чврсте у својим намерама.

Србија је могла да сагледа намере Запада још у време бомбардовања и распарчавања Југославије, те је морала бити свесна да ће доћи време када ће се уз подршку западних сила одвојити и Црна Гора. Управо је уз снажну подршку Запада, у Црној Гори био расписан референдум о независности, спроведен 21. маја 2006. године, на којем је победила опција о самосталној држави. Иако западне силе нису дозволиле референдуме у појединим европским регионима, попут Каталоније, Венеције и других, одмах су прихватили референдум у Црној Гори. Победа опција која се борила за независност, постала је главни пион западних сила против Русије на Балкану.

Русија је након дубоког сна у којем се нашла још од 1990. своју силу показала по први пут тек 2008. године. У августу те године грузијска војска је напала Јужну Осетију и Абхазију, области које су прогласиле независност још у рату 1991–1992. Руске, грузијске, абхаске и јужноосетијске мировне снаге су од тада размештене у зараћеној области под мандатом Заједничке контролне комисије. Примирје из 1992. године је такође дефинисало и зону сукоба око јужноосетијске престонице Цхинвалија и безбедносни коридор дуж граница Јужне Осетије и Абхазије. На референдуму о независности Јужне Осетије из 2006. који је организовала јужноосетијска Влада, за потпуну независност изјаснило се 99% гласача, али тај референдум нису прихватиле западне силе, посебно САД и Европска унија, сматрајући да је то у интересу Русије. Тако је Грузија почела да прави планове са својим западним пријатељима о кратком рату и присаједињењу Јужне Осетије и Абахзије. Грузија је 1. августа 2008. године напала спорну територију, убијајући не само непријатељску војску већ и цивиле. Цхинвали је био бомбардован и тог дана је убијено шесторо људи. Наредних дана напади су постајали све већи, те је претио потпун нестанак Осетина. Када је грузијска војска ушла у Цхинвали, почели су да га разарају, док су Осетини говорили о етничком чишћењу. Руски и осетински извори су почели да доказују да су грузијска војска 7. августа извршила геноцид над цивилима у граду. Грузија је тих дана оптужила Русију за агресију, тврдећи да су најпре руски бомбардери дејствовали у спорном подручју, иако за то није било никаквих доказа. Уверени у снажну подршку НАТО-а, Грузија је била спремна на рат са Русима. Русија је одговорила покретањем контраофанзиве у циљу заштите своје војске која се налазила у мировној мисији на спорном подручју и у заштити цивила. Већ 8. августа руске снаге су ушле у Цхинвали и почеле да протерују грузијску војску из Јужне Осетије. Сутрадан, 9. августа, грузијски председник М. Сакашвили проглашава ратно стање, коју потврђује парламент. У исто време у Абхазији започиње делимична мобилизација и евакуација дела становништва на граници са Грузијом. Истог дана се у пет области Абхазије проглашава ратно стање. Абхаски званичници најављују да ће учинити све што је потребно да се помогне народу Јужне Осетије. Тог поподнева Грузија напада Абхазију. Већ 10. августа руске трупе су протерале грузијску војску из Јужне Осетије и Абхазије, те биле надомак грузијске престонице Тбилисија. Француски министар спољних послова Б. Кушнер и фински дипломата А. Стуб, отпутовали су у Тбилиси 11. августа, да

би пружили подршку Грузији, покушавајући да не виде страхоте које је грузијска војска чинила над цивилима претходних дана. Схватајући да ће Руси брзо освојити целу Грузију, западне силе су наговориле грузијског председника на примирје, што је прихваћено са руске стране 12. августа. Рат је званично завршен 25. августа, потпуним сломом грузијске војске. Русија је признала референдуме и независност Абхазије и Јужне Осетије, али то нису прихватиле западне силе, сматрајући их нелегитимним.

Овај рат је доказао да се по први пут Русија враћа на међународну сцену као велика сила, још од распада СССР-а, али и политику западних сила да води рушењу светске политике која је настала 1945. и статута Уједињених нација, већ да по својој потреби прихвата нелегитимну независност појединих делова Србије, а не прихвата одлуке референдума у областима које им нису одговарале. Нешто слично десиће се са референдумом на Криму из марта 2014. године. С друге стране, Русија је признала независност Јужне Осетије и Абхазије. Русија се од лета 2008. године вратила у ранг светских сила, док је Грузија, гурана од западних сила да реши питање спорних области, очекивала и помоћ НАТО-а, која је изостала. Русија је овим ратом најавила да постаје значајна сила, али западни свет још увек није желео да прихвати нову реалност, већ су наставили да раде по свом, уводећи „демократију" широм света.

Талас демонстрација, протеста и побуна у арапским земљама, почео је 17. децембра 2010. године у Тунису и врло брзо се проширио широм арапског света, укључујући Либију, Египат, Алжир, Бахреин, Јемен, Ирак, Јордан, Мароко, Оман, Сирију и друге земље. Ти догађаји су остали познати као „Арапско пролеће", у којима су активну улогу имале западне силе. Русија је остала по страни, сматрајући да ће народи сами изборити слободу, али су то искористиле САД, Велика Британија, Француска и Италија, те збациле председника Либије Муамера ел Гадафија 2011. године. Широм арапског света појавиле су се разне терористичке организације, са новцем и наоружањем. Историја ће показати ко их је финансирао, обучавао и дао им наоружање. Након великих потреса и државних удара, западни свет је сву пажњу усмерио на рушење сиријског председника Башара ал Асада. Тако је започео дугогодишњи крвави рат у Сирији, у марту 2011. године. Врло брзо терористи су били близу потпуне контроле државе, док су у исто време западне силе увеле санкције Асаду и захтевале његову смену, те признање опозиционих група (терористичких), као легитимне, баш као што

су урадили у Либији. Тада се умешала Русија, која је на Асадов захтев послала војску и кренула у уништење терориста. Уз снажну руску помоћ, Сирија је готово слободна од терористичких организација.

Управо је рат у Сирији коначно утврдио да је Русија постала светска сила, те да без ње не може бити нових политичких потреса широм света, по вољи западних држава.

Истина, одлука украјинског председника да одустане од Европске уније и своју земљу окрене ка већој сарадњи са Русијом, довела је до државног удара и убиства многих цивила у Кијеву у јесен 2013. године. Амерички и западноевропски политичари одмах су кренули у Украјину да пруже помоћ опозиционим групама са нацистичким обележјима. Тако је кренуо антируски талас и отворени напади на руско становништво у земљи. Започела су убиства у Доњецку и Луганску, у областима, које су у XVII веку населили Срби и основали своје градове. Руско становништво је устало на побуну због украјинског национализма, док је Крим на референдуму 16. марта 2014. године изгласао независност са 96,77% гласова. Независност је проглашена 25. маја 2014. сходно референдуму, да би дан касније било проглашено уједињење са Русијом. Западне силе нису прихватиле такву одлуку и увеле су Русији санкције. Када су источни делови Украјине прогласили отцепљење од Украјине и стварање ДНР и ЛНР,[420] Русија је оптужена за учествовање и проширене су јој санкције исте године.

За све то време док се Русија уздизала у ранг светске силе и док су трајали сукоби у арапском свету и Украјини, Србија је стално притискана да прихвати разноразне ултиматуме са Запада, да би постала чланица Европске уније. Након хапшења свих српских официра и њиховог слања у Хаг, очекивао се престанак ултиматума, али су западне државе захтевале нове услове. Тако је тражено да Србија призна независност Косова и Метохије, зарад уласка у ЕУ, као и да уведе санкције Русији и тако се прикључи западним земљама у наводној руској агресији на Украјину. Србија и Русија имају посебан економски и привредни однос, те српски производи одлазе у Русију без царине. Сличан однос постојао је између Русије и Црне Горе, али се власт у Подгорици од 2006. све више окретала Западу, иако су стотине милиона руског новца ушле у црногорску привреду. Црна Гора је увела санкције Русији, а јуна 2017. је званично приступила НАТО-у. Западне државе условљавају Србију

[420] Доњецка Народна Република и Луганска Народна Република.

и гашењем Српско-руског хуманитарног центра у Нишу, оптужујући да се ради о руској шпијунској бази, иако не постоји ниједан релевантан доказ, а уверили су се и људи из америчке амбасаде у Београду приликом посете. Иако су Руси позивали западне дипломате да посете центар и увере се да нема ни речи о шпијунским активности, западне државе и даље остају при свом. Центар је основан 2012. године са намером да помогне у свим природним проблемима које би погодиле неку балканску државу, пре свега у пожарима, поплавама и друго. Центар је први помогао у великим поплавама у Србији 2014. године, а сваке године учествује са својим авионима и хеликоптерима у гашењу пожара. Иако је Центар основан за све балканске државе, Црна Гора, Хрватска и Албанија одбијају њихову помоћ.

Иако историја црногорско-руских односа показује снажне везе, огромну руску вишевековну помоћ у храни, новцу, оружју, те политичку подршку, сведоци смо да се данашња Црна Гора окренула од Русије и води снажну антируску пропаганду.

С друге стране, од самопроглашене независности Косова и Метохије, западни свет је настојао да понизи Србију, оптужујући је за многе ствари које су се десиле на Балкану у последњих двадесет пет година. Велика Британија је 8. јула 2015. године поднела резолуцију у УН, којом се Срби оптужују за геноцид у Сребреници. Тако би по први пут у историји био оптужен читав један народ за појединачна дела. На тај начин је Велика Британија покушала да још више политички подели народе на Балкану, користећи ситуацију за своје потребе, уместо да ради на зближавању некадашњих непријатеља. Ни Немци нису били оптужени као народ за геноцид у Другом светском рату, али су такву судбину доживели Срби од својих западних пријатеља. На гласању у Савету безбедности, Русија је гласала против, док су уздржани били Кина, Нигерија, Ангола и Венецуела. За су гласали Велика Британија, САД, Шпанија, Нови Зеланд, Француска, Чиле, Јордан, Литванија, Чад и Малезија. Овај срамни напад на цео српски народ, те оптужба за геноцид, јасно доказују британску политику према Србима, коју су водили још од XIX века. Русија је гласањем против, јасно доказала да је стала чврсто уз Србију и српски народ, а својом политиком у Сирији, показала да се вратила на међународну сцену као важан политички и војни фактор. Слично је било 9. новембра 2015. године, када је самопроглашено Косово и Метохија одбијено у чланство УНЕСКО-а, са само три гласа против. Уз снажну пропаганду западних држава да Косово и Метохија

постане чланица УНЕСКО-а, те су од 142 државе које су гласале, 92 биле за, а 50 против, док је уздржаних било 29. Русија, Аргентина и Куба су подржале Србију још у току расправе, док су се оштро успротивиле Велика Британија, Немачка и САД оптужујући да се тиме руши албанска воља за чланством. Велика Британија је била посебно огорчена на Русију, оптужујући је да је била главни кривац што је Косово и Метохија одбијено. Косово је два пута одбијено и на гласању за приступање у ИНТЕРПОЛ, посебно захваљујући руској и кинеској подршци Србији. Још у лето 2007. године, амерички председник Џорџ Буш млађи је морао да попусти пред притиском руског председника Путина, те одустане од нове резолуције о Косову, уместо и даље важеће 1244. Путин је запретио ветом, због чега су Американци одустали од те намере и тако покушају да кроз УН легализују намере Албанаца, који ће уследити само неколико месеци касније приликом њиховог проглашења независности Косова.

Србији и Русији предстоје велике борбе за сопствене интересе, због чега не сме постојати ни најмањи проблем у односима између ових двеју држава. Историја показује да је често било хладних односа, али у данашњем свету, када су се обе државе нашле на удару западних сила, оне морају заједно радити на узајамној помоћи и развоју. Уосталом, интереси обеју држава су веома слични. Не зна се каква будућност чека Србију и Русију, али Србија уз руску помоћ свакако може напредовати.

ЗАКЉУЧАК

У Србији се пре отприлике сто педесет година појавила струја која заговара везивање државе за Запад и његове вредности, те апсолутно прихватање западних сила, а да би успели у својим намерама, морали су да окрену леђа Русији. Таква идеја постоји у Србији све до данас. Противници сарадње са Русијом често постављају исто питање, на које не желе да чују одговор: „Када нам је Русија помогла?"

Историја српско-руских политичких, војних и духовних односа довољно показује праву слику колико је Русија учинила за српски народ на Балкану, не само позивање на исту веру, крв, већ практично.

Још од времена цара Петра Великог, када је Русија победила Шведску и тако стекла статус европске силе, руска држава се трудила да помогне православним народима у Османском царству. Практично од самог почетка Првог српског устанка 1804. године, Русија је настојала да помогне, а њено повлачење 1812. није добровољно препуштање Срба Турцима, већ су и сами били нападнути од западне силе – Француске. Кроз читав XIX век Русија је помагала Србију, колико је била у могућности. Тако је расла политичка идеја међу српским народом, првобитно за аутономијом, све до независности, за које је и руски народ дао жртве. И поред свега тога, српски кнежеви, краљеви и политичари, често су знали током XIX века да окрену леђа Русији и спас потраже у западним силама. Историја српско-руских политичких односа није само историја два народа, две државе (Србије и Русије), већ и историја дипломатских и политичких односа Срба са другим великим силама. Не може се објаснити српско-руски политички однос, без објашњења српског односа са Аустријом (Аустро-Угарском), Великом Британијом, Француском, Немачком, Италијом и у новије време САД-ом. Управо су српски владари и политичари успели да одвоје Србију од Русије у политичком смислу, окренувши је Западу, у којем Србија, како то историја јасно

показује, никада није имала истинског пријатеља. Ниједна држава на Западу није пружила помоћ у наоружању, новцу, медицинском материјалу и другој опреми, а да то касније није наплатила. На прсте једне руке могу се набројати сви добровољци са Запада који су дошли да бране српски народ од непријатеља. Зато је руски народ свесрдно помагао у свим ратовима, а хиљаде добровољаца су своје животе оставили на бојиштима широм Балкана, да би одбранили слободу Срба.

Историја Србије јасно показује да су западне силе многобројним условима и ултиматумима захтевале од Србије и српског народа много ствари да би их уопште прихватили, али колико год Срби прихватали њихове услове, дешавало се редовно да те исте западне силе одбију и приближе себи неке друге балканске народе као своје савезнике. Велика Британија је кроз читав XIX век била противник Србије, стално подржавајући територијални интегритет Османског царства и противећи се српској независности и негирајући постојање било каквих турских, албанских и бугарских злочина према Србима. Није Велика Британија ушла у Први светски рат због Србије, већ због Француске, мада су све до последњег тренутка, чак само неколико минута пре објаве рата Немачкој, разматрали идеју неутралности или уласку у савезништво са Немцима. Нити је Француска ушла у рат због Срба, већ је била приморана да као савезник Русије подржи званичан Санкт Петербург, али и сами су били свесни да Немачка прави планове о нападу на Париз, због чега су морали да спремају своју војску на рат. Француска је настојала финансијски да подреди Србију себи, а када би послала неку помоћ у наоружању или медицинској опреми, редовно су све то наплаћивали након завршетка рата. Аустрија (Аустро-Угарска) је сталним ултиматумима покушавала да разбије српски етнички корпус на Балкану и тако их привуче себи. Немачка је увек била уз Беч и заговарала нестанак Србије и српског народа, због својих сопствених интереса – продора на Исток. У новије време, САД су заједно са Британцима брутално бомбардовале Србију током Другог светског рата, побивши Србе више него Немци за четири године окупације. Активно су учествовали у разбијању СФР Југославије и бомбардовали СР Југославију 1999. године осиромашеним уранијумом и тако за сва времена загадили Србију. Без сагласности Савета безбедности УН бомбардовали су једну земљу, отели део територије и прогласили је независном државом.

Могу Срби волети или мрзети Русију, али историјске чињенице јасно показују да је то била једина велика сила која је истински помагала

српски народ. Током XVIII, XIX, чак и XX века, западне силе су покушавале да посеју страх у српском народу о наводној руској окупацији Балкана и потпуном нестанку Србије, али за тако нешто не постоји ни један релевантан историјски документ сачуван у архивима Санкт Петербурга и Москве. Ниједан руски цар, нити руска Влада никада нису планирали окупацију Србије и потпуно присаједињење Русији или стварање колоније. Али управо те западне силе, које су вековима говориле о руској окупацији Балкана, водиле су политику подршке Османског царства на полуострву, негирању независности балканских народа и све време покушавале да нахушкају те народе на међусобну мржњу и ратове, стално претећи бомбардовањима, окупацији и санкцијама.

Историја јасно доказује неоспорну чињеницу да када год је Русија била економски и војно слаба, Србија је била пред уништењем и обрнуто, када год би Русија стала на своје ноге, Србија је имала шансе да се избори за своје интересе. Тако је било 20-их година XIX века, када је Србија добила аутономију уз снажну руску помоћ, али и 1878. независност након Руско-турског рата. Русија је ушла у Први светски рат 1914. године, мада није била спремна за њега, али пре свега јер није желела да остави Србију на милост и немилост судбине. Сукоб Русије и Немачке био је неминован, али он се сигурно не би десио 1914. године, већ неку годину касније. Да је Русија имала још само годину дана за мобилизацију и економски опоравак, резултат рата би био другачији. Али многи српски историчари, политичари, пре свега обични људи, више цене то што је Николај II својом личном интервенцијом спасао српску војску и приморао Французе и Италијане да их евакуишу на острво Крф, него то што је Русија уопште ушла у рат на страни Србије потпуно неспремна.

Врло је важна чињеница коју у Србији врло мало људи схвата шта је за Русију била Револуција 1917. године – која се никада не би десила да није било Првог светског рата. Срби као и цео западни свет не виде, нити желе да виде, разлику између царске Русије, Совјетског Савеза и савремене Русије. Срби не схватају у којој су мери револуције била трагичне по Русију, не разумеју да нема директног континуитета између царске Русије и бољшевичког СССР-а. Совјетски Савез није исто што и Русија и у већини случајева њиме нису ни управљали Руси. Какву год политику водио Совјетски Савез, руска политика је сасвим другачија данас. За разлику од Совјетског Савеза, Русија не намеће својим партнерима неку глобалну идеологију и не меша се у унутрашње ствари

других држава. Садашња политика Русије заснива се на међусобном поштовању интереса, једнакости и прагматизму.

Када је Србији 1914. године запретило потпуно уништење, једини који је стао као њен заштитник био је руски цар Николај II, који је истински волео Србе. Иако је био свестан апсолутне слабости руске државе, он је ушао у рат у намери да одбрани Србију од западног непријатеља, који је желео једном за свагда да уништи српски народ у Европи. Династија Романов је животима платила ту помоћ Србији. Србија никада неће моћи да се одужи Русији за жртве царске породице 1917/1918. године. Управо та крв цара Николаја II и његове породице, везала је српско-руски народ до краја постојања тих народа. Чак и када су нестале Србија и Русија са политичке карте у XX веку, српски и руски народ остали су блиски.

Русија је на почетку XX века била исувише слаба, јер је изгубила целокупну флоту и многобројну војску у рату против Јапана 1904–1905. године и једва успела да угуши побуну комуниста, што је искористила Аустро-Угарска да анектира Босну и Херцеговину. Да ли је иједна западна сила стала на страну српских интереса те 1908. године? Западне силе нису дозволиле Србима излазак на море 1912/13. године, већ су створиле вештачку државу Албанију, у страху да српске луке не постану база за руске бродове. НАТО је снажно подржао Црну Гору да постане чланица НАТО-а, у страху да не би била руска лука на Средоземљу, претходно је уверивши да је боље за њу одвојити се од Србије.

У Првом светском рату свесно се ниподаштава руска помоћ, не само у наоружању, другој опреми, чак и војсци, већ у санитетима и болницама. Русија је учинила много више од Британаца, Американаца и других управо у организовању болница и санитета за српски народ. Краљ Александар Карађорђевић је након рата подигао споменик Французима за сву помоћ коју су пружили Србима, а коју су већ од 1919. године ти исти Французи наплатили. Сваки метак дат српском народу био је наплаћен. Династија Карађорђевић и српски народ опевали су француску лађу, изостављајући да те лађе не би ни било да није руски цар притискао западне савезнике да пошаљу Србима помоћ.

Запад на српско-руски однос гледа искључиво као на етнорелигијску солидарност, као једну тачку традиционалног савезништва два народа. Истина је да постоје заједнички елементи у култури, традицији, наслеђу и религији, али Руси су своју солидарност доказали практично шаљући добровољце у свим ратовима у последњих двеста година,

тачније још од Првог српског устанка, те слању наоружања, лекара, лекова, одеће, хране и друге опреме. Никако не треба заборавити руску дипломатију, без које Србија не би добила аутономију, а затим независност и проширење територија. Уместо питања шта су Руси учинили за нас, боље је поставити питање: „шта су Срби учинили за Русију?" И ту не треба помислити на Србе који су вековима насељавали Русију и као официри и интелектуалци помогли изградњи руске државе, већ шта је српска држава учинила за Русију? Срби стално чекају руску помоћ, а када нам она није потребна, онда се српска политика окреће Западу.

Скоро кроз читав XIX век и посебно у XX и XXI веку, српски владари и политичари су вукли Србију ка Западу, једино тражећи руску помоћ у периодима ратова и криза. Зашто и због чега опчињеност Западом? Да ли нам је макар једном у последњих двеста година Велика Британија, Француска или било која друга западна држава, истински помогла без противуслуге? Српски народ је кроз историју био трн у оку Западу, а то су Аустроугари и Немци доказали у Првом светском рату паролом „Србију треба уништити", што се наставило у Другом светском рату. Ништа боља ситуација није била ни 90-их година XX века, када је уз снажно деловање западних сила, српски народ на Балкану остао да живи у више држава, у којима данас готово да нема никаква права, не само на рад, већ ни на своју веру и писмо.

Стално се чују гласови о томе како нам Руси нису помогли и тако је кроз векове. Али ако објективно сагледавамо српско-руске односе, видећемо да су сами Срби криви за много ствари. Управо су Срби, још од времена кнеза Милоша из 30-их година XIX века, након што је Србија уз руску помоћ добила аутономију, почели да окрећу леђа Русији. Хладан однос према Русији активно су водили српски политичари у периоду намесништва, те касније краљ Милан и Александар Обреновић. Много деценија током XIX века, српски владари и политичари свесно су имали хладне односе према званичном Санкт Петербургу, а многи од српских политичара говорили су и писали оно што су слушали на Западу, о некаквој фантомској руској претњи по српске интересе и окретању леђа од Русије, што би наводно побољшало српску делатност у ослобађању српског народа под Турцима. Српски владари и политичари гледали су на Русију и руске владаре и политичаре са висине, многи од њих су чак са ниподаштавањем разговарали са Русима, што су Руси и приметили. Да ли у таквим односима можемо очеки-

вати искрену сарадњу двеју држава? Када год би наступио дужи период мира на Балкану, Србија је окретала леђа Русији, те чим би дошло до рата, одмах би тражили помоћ од Русије, схватајући да једино она може помоћи дипломатски и војно. Срби су често водили лицемерну политику према Русији и то је српски народ и државу често скупо коштало. Али зато никада у историји српски политичари и владари нису водили лицемерну политику, нити гледали на западне политичаре и владаре са висине, већ искључиво удворички. Због чега потреба да српске дипломате стално покушавају да воде полтронску политику према западним силама? Тако је још од XIX века. Иако су посебно Лондон и Беч рушили српске интересе на Балкану, српске дипломате су настојале да се због нечега оправдају и приближе Србију тим западним центрима. Српски владари и политичари никада нису научили да воде реалну политику, те да схвате да заиста имају једног истинског пријатеља међу великим силама. Не сагледавајући ситуацију реално, већ субјективно одушевљени западним силама и вредностима, окретали су Србију Западу, што је државу и народ у целини скупо коштало у последњих двеста година.

Руски интереси на Балкану, који су увек постојали, што је нормално за једну велику силу, никада се нису сукобљавали са српским интересима. За стварање Велике Бугарске 1878. на рачун Србије, огроман део кривице сносе српски владар Милан и српски политичари, јер су целу једну деценију пре тога имали свесно лоше односе са Русијом. То је једини пут када су Руси заштитили Бугаре у односу на Србе. И пре 1878. и након те године, Русија је увек подржавала Србију, сходно међународним околностима. Руски интереси на Балкану нису усмерени против Србије, а то јасно доказују околности настали након 1878. године, те на почетку XX века. Руски интереси нису усмерени ни данас против Србије и српског народа на Балкану, расејаног у многим државама насталим у периоду стварања Новог светског поретка 1992. године.

Српско-руски дипломатски односи увек су били на равноправној основи, док таквих односа није било са западним дипломатама. Чињеница је да западне силе никада нису гледале српске дипломате као равноправне, већ искључиво са позиције силе у преговорима, што јасно показује однос западног света према српском народу. Интереси Запада никада се нису поклапали са српским националним и државним интересима. Отуда стварање Албаније, разбијање српског етничког корпуса на више мањих држава у којима се губи српски идентитет,

те насилно одузимање Косова и Метохије, као и негирање постојања злочина, етничког чишћења и геноцида над српским народом у XIX, XX, чак и почетком XXI века. Доказ за неравноправан положај Србије са Западом, јасно показују дипломатски односи на Берлинском конгресу 1878. када српски политичари нису ни учествовали у преговорима, већ морали незванично по канцеларијама да јуре за западним представницима како би одбранили своје интересе. Тако је било 1918–1919. године на конференцији у Версају, а посебно од 1992. године и почетка многобројних проблема на простору СФР Југославије, у којима су оптужени искључиво Србија и српски народ. Тај процес се наставио у Дејтону 1995, Рамбујеу и Куманову 1999. све до данас када се воде преговори око заштите Косова и Метохије, где западне силе не поштују резолуцију 1244 Савета безбедности УН, коју су саме донеле 1999. године већ инсистирају, чак притискају да Србија де јуре и де факто призна независност Косова и Метохије, што би било погубно по српски народ, идентитет, веру, традицију и културу.

О значају добрих односа Србије и српског народа са Русијом, може се написати још много томова, али можда је најбоље ову књигу завршити речима руског министра спољних послова Сергеја Сазонова, који је у пролеће 1915. године пренео нашим дипломатама речи руског цара: „Нећете ми замерити, господо, што сам пре свега Рус и што су ми најближи интереси Русије, али вас уверавам да сам одмах после тога Србин и да су ми најближи интереси српског народа... Заслуге Србије биће стоструко награђене. После рата она ће бити неколико пута већа него што је данас! Да ли је икад ико сумњао да Босна и Херцеговина нису српске земље? Зато се рат не може свршити, а да оне не образују целину са Србијом. Црна Гора је одувек била једно с њом, зато ће се и она, када се рат сврши, са Србијом ујединити у нераздвојну целину. Србија је тражила излаз на море, е па добиће га у широкој прузи у Далмацији, са старим Сплитом."

Цар Николај II је представљао снажног српског савезника у будућој подели Европе. Штитио је интересе Србије, поготово од италијанских претензија на јадранској обали. Руски цар је директно заслужан за преживљавање српске војске током њеног повлачења ка Грчкој. Док су наши исцрпљени и промрзли војници стизали на јадранску обалу, француска штампа је писала како нема сврхе превозити људе који су већ практично мртви.

Србија није постала оно што је цар Николај II желео, већ је и сам убијен, као и његова породица, од оних који су дошли са Запада, али на нама је да наставио да развијамо добре српско-руске односе у корист српских националних и државних интереса у модерним временима, када су Срби често без икаквог разлога оптужени као агресори, злочинци и чак геноцидан народ на Балкану.

Одабрана литература

Ал. J. Percivale, *Borba za prevlast u Evropi*: *1848–1918*, Sarajevo 1968.

А. Л. Нарочницкий, Н. Петрович, *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.*: *документы*, Москва 1984.

Ан. Mitrović, *Prodor na Balkan*: *Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.

А. П. Бажова, *Русско-югословенские отношения во второй половине XVIII в.*, Москва 1982.

А. Раденић, *Спољна политика Србије у контроверзној историографији*: *од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914–1918*, Београд 2006.

А. Тарасјев, *4 духовника*, Београд 2013.

Б. Богдановић, *Браћа по оружју = Братья по оружию*, Београд 2015.

В. Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*, *Београд 1890*; *Исти*, *Црна Гора и Русија*, *1784–1814*, Београд 1914.

В. М. Хвостов, *История дипломатии*, *Том II*, *Дипломатия в новое время 1871–1914*, Москва 1963.

В. Стојанчевић, *Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти турске царевине*, Београд 1970; Исти, *Јужнословенски народи у Османском царству од Јадренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.

В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1928.

В. П. Лукић, *Русија и Црна Гора у прошлости*: *Владика Данило*, *Сава*, *Василије*, *Шћепан Мали и Петар I*, Београд 1941.

В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.

В. Чубриловић, *В. Ђоровић*, *Србија од 1858 до 1903*, *Српски народ у XIX веку*, књ. 3, Београд 1938.

Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*: *1773–1796*, Београд 1962.

Г. Јакшић и В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963.

Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, *превео с руског Д. Михаиловић*, Београд 1994.

Д. Бабац, *Срби – Руски војни заповедници*: *од времена Петра Великог до октобарске револуције*, Београд 2016; Исти, *Србија и Русија у Великом рату*: *једно савезништво са дугом традицијом*, Београд 2014.

Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије*: *1906–1911*, Београд 1962.

Д. Леовац, *Србија и Русија за време другe владавине кнеза Михаила*: (*1860–1868*), Београд 2015; Исти, *Спољна политика Србије*: *између очекивања и реалности*: *1868–1878*, Београд 2015.

Д. Петровић, *Српски народ и велике силе*: *културно-историјски процеси*, Нови Сад 2008; *Исти*, *Русија и Европа*, Београд 2010; Исти, *Геополитика Балкана*, Нови Сад 2014; Исти, *Југословенска политичка јавност и СССР 1922–1941* (докторска дисертација), Нови Сад 2014.

Д. Поповић, *Балкански ратови*: *1912–1913*, Београд 1993.

Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 1, *Од Свето-Андрејске скупштине до прогласа независности Србије*: *1858–1878*, Београд 1923; Исти, *Исто*, књ. 2, *Од прогласа независности Србије до абдикације краља Милана*: *1878–1889*, Београд 1924; Исти, *Исто*, књ. 3, *Краљевско намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра I*: *1889–1897*, Београд 1924; Исти, *Исто*, књ. 4, *Друга половина владавине Краља Александра I до угашења династије Обреновића*: *1897–1903*, Београд 1925.

Историја српског народа, *Срби у XVIII веку*, четврта књига, први том, Београд 1994; *Исто*, пета књига, први том, *Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, Београд 1994; *Исто*, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, први том, Београд, 1994; *Исто*, шеста књига, други том, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд 1994.

И. С. Достян, *Россия и Балканский вопрос*, Москва 1972.

Ј. Гускова, *Балкански путеви и суманути беспуће*: *мишљење руског историчара*, Београд 2013; Иста, *Istorija jugoslovenske krize*: (*1990–2000*), Beograd, 2003; Ista, *Istorija jugoslovenske krize*: (1990–2000). Knj. 2, Beograd 2003; Ista, *Jugoslovenska kriza i Rusija*: *dokumenti*, *fakta*, *komentari*: (1991–1995), Beograd 1996

Ю. В. Морозов (ур.), *Балканы сегодня и завтра*: *военно-политические аспекты миротворчества*, Москва 2001.

К. Н. Леонтьев, *Исток*, *Русија и словенство*: *изабрани чланци*, Београд 2015.

Љ. Церовић, *Срби у Украјини*, Нови Сад, 2002.

M. Ekmečić, *Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni*, *Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme krimskog rata*: *1853–1856. godine*, Sarajevo 1963; Исти, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999; Исти, *Сусрет цивилизација и српски однос према Европи*, Нови Сад 1997; Исти, *Сукоб цивилизација или стварање светског система великих сила? Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Зборник радова, књ. 16, Београд 1998; Исти, *Народни покрети као фактор у односима великих сила на Балкану*: 1848–1949, Нови Сад 1991; Исти, *Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса*, Нови Сад 2007.

М. В. Белов, *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия*, *События*, *Документы*, *Историография*, Нижний Новгород, 1999.

М. Драгоманов, *Русија и балканско питање*, Никшић 1994.

М. Ю. Золотухин, *Русско-австрийские переговоры по политическим и территориальным изменениям на Балканском полуострове на начальном этапе восточного кризиса 1870-х гг*, Москва 2016.

М. Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Нови Сад, 2001.

М. Миловановић, *Државно право и начела спољне политике Краљевине Србије*, Београд 1997.

Москва – Србија Београд – Русија = Москва – Сербия Белград – Россия: *документа и материјали = сборник документов и материалов. Том 2 = Т. 2*, *Друштвене и политичке везе 1804–1878 = Общественно-политические связи. 1804–1878 гг.*, Београд 2011.

Н. Ј. Данилевски, *Русија и Европа*, Београд 2007.

Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа*: *взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*, Санкт-Петербург 1995.

П. Пејчић, *Последњи руски цар. Династија Романов и Срби*, Београд 2008.

Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007; Исти, *Србија и Русија 1914–1918*, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977; Исти, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, Београд 1977; Исти, *Срби у грађанском рату у Русији*: *1918–1921*, Београд 2005.

О. М. Посуњко, *Историја Нове Србије и Славеносрбије*, Нови Сад, 2002.

П. А. Чихачев, *Великие державы и Восточний Воппрос*, Москва 1970.

П. И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951.

Р. Гојковић, *Знаменити Руси у српској историји*, манастир Рукумија 2016.

R. Holbrooke, *To End a War*, New York 1998.

С. А. Никитин, *Очерки по истории южних славян и русско-балканских связей в 50-70-их годах XIX в.*, Москва 1970; *Н. И. Хитова*, *Черногория в национально -освободительном движении на Балканах и русско черногорские отношения в 50-70-их годах XIX века*, Москва 1979.

S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope*: *odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat*: *od Berlinskog kongresa do početka rata* (*1878–1914*), Beograd 2005.

С. Терзић, *Русија и српско питање*: *1804–1815*, Нови Сад 2012.

Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације*: *1896–1908*, Београд 2016.

Црногоско-руски односи 1711–1918, књ. 1, *Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX вијека – Черногорско-русские отношения 1711–1918 г.*, том 1, *Русске архивне документи о Черногории* (конец XVII в. и средина XIX в.), Подгорица–Москва 1992.

БИОГРАФИЈА

Милан Стојановић је рођен у Нишу 1983. године. Завршио је Филозофски факултет Универзитета у Нишу на катедри за историју, где је дипломирао 2008. године на теми из историје Османског царства и ислама.

Радио је у музеју и просвети у Србији. Истраживао је ислам, као и историју и културу Турске и Блиског истока, те средњовековно оружје и историју средњег века, а последњих година бави се истраживањем историје Словена. Активно је више од једне деценије проучавао изворе и литературу за средњи век у архивима и музејима у неколико европских градова.

Помогао је у писању неколико радова других историчара и лингвиста, као и у припреми музејских изложби. У припреми су његови рукописи „Општа историја средњег века – Од Велике сеобе народа до IX века, Књига прва", „Балкан – изазови и историја", „Како је клима стварала историју".

Живи и ради у Русији.

Сагледавајући тренутну ситуацију у историјској науци у Србији, везану за односе са Русијом, био је инспирисан да проучи грађу и напише књигу о српско-руским политичким односима.

Аутор је књиге *Општа историја средњег века. Од Велике сеобе народа до IX века*.

САДРЖАЈ

Предговор 5
Срби у XVIII веку 11
Црна Гора у XVIII веку 36
Познати Срби у руској служби 48
Борба за ослобођење 68
Други српски устанак 91
Аутономија 1830–1839. године 101
Црна Гора под владикама Петром I и Петром II 110
Србија до 1858. године 124
Србија до 1875. године 138
Српско-турски рат 1876. године 162
Други српско-турски рат 1877–1878. године
и Берлински конгрес 185
Црна Гора до стицања независности 1878. године 210
Србија од стицања независности до 1889. године 219
Србија под Александром Обреновићем 244
Србија под Петром Карађорђевићем 261
Балкански ратови 288
Црна Гора до Првог светског рата 304
Први светски рат 323
Југославија и Совјетски савез до 1991. године 363
Србија и Русија од 1991. до данас 381
Закључак 401

Одабрана литература 409

Биографија 413

Милан Стојановић
ИСТОРИЈА СРПСКО-РУСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА
ОД XVIII ВЕКА ДО ДАНАС

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лектор
Весна Башић

Прелом
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300 примерака

ISBN 978-86-81930-66-3

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

327(497.11)(470)"17/20"

СТОЈАНОВИЋ, Милан, 1983-
Историја српско-руских политичких односа од XVIII века до данас / Милан Стојановић. - Нови Сад : Архив Војводине, 2022 (Нови Сад : Сајнос). - 415 стр. ; 24 cm. - (Библиотека Посебна издања)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-81930-66-3

а) Србија - Русија - Политички односи - 18-21. в.

COBISS.SR-ID 68616457

ISBN 978-86-81930-66-3